

ЗМІСТ

Свідчать документи

- Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охрнка.
Публікація *В. Ченцова* 5

З історії спецслужб

- Божко О.* Особливі відділи в системі органів
державної безпеки 1918–1946 рр. 281
- Окіпнюк В.* Правові основи забезпечення режиму
таємності органами ГПУ УСРР (20-ті — початок 30-х рр.) 316
- Золотарьов В.* Начальницький склад НКВС УСРР
у середині 30-х рр. 326

Personalia

- Тинченко Я.* Генерал Олександр Греків:
військова діяльність і доля 343
- Волошин Ю.* Гавриіл Костельник:
три листи до Московського патріарха 416
- Лисюк Ю., Чисніков В.* Керівники органів
державної безпеки Радянської України (1953–1991 рр.).
Матеріали до біографічного довідника 429

Україна у добу тоталітаризму

- Бикова Т.* Масовий терор у період утвердження
радянської влади в Криму (1918–1921 рр.) 437
- Капустян Г.* Інформаційні матеріали ВЧК-ГПУ
як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного
життя українського села 20-х рр. 465
- Нікольський В.* Репресивна діяльність органів ГПУ
під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) 477

Маловідомі сторінки історії

- Телеховський Ю.* Українсько-польські відносини:
деякі факти та міркування щодо об'єктивної оцінки минулого 496

<i>Єфименко В.</i> Організація діяльності спецпідрозділу ОУН(б) на західноукраїнських землях після Другої світової війни	502
<i>Бажан О.</i> Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії	520

Повідомлення, рецензії, інформація

<i>Бойко О.</i> Розгортання процесу реабілітації в УРСР у добу перебудови: характерні риси, особливості	530
<i>Шаповал Ю.</i> Нове цінне дослідження: Н.В.Петров, К.В.Скоркин. Кто руководил НКВД, 1934–1941. Справочник	535
<i>Кокін С.</i> Вручення Подяк Президента України членам редакційної колегії спільного українсько-польського видання	541
<i>Ситник А.</i> Всеукраїнській спілці краєзнавців — 75	545

Contents	547
-----------------	-----

свідчать документи

ПОЛІТИЧНИЙ РОЗШУК У ЦАРСЬКІЙ РОСІЇ. ЖАНДАРМЕРІЯ І ОХРАНКА

Від редколегії

Історія спеціальних служб завжди привертала підвищену увагу до себе з боку фахівців-істориків й читацького загалу. Проте, до останнього часу вийшло небагато наукових фундаментальних праць, які, спираючись на документальні архівні джерела, висвітлювали б різноманітні аспекти діяльності тієї чи іншої державної спецслужби, що існували на теренах України в різні історичні періоди¹.

У цьому номері журналу ми пропонуємо читачам дещо розширити хронологічні межі і ракурс розгляду історії спецслужб, акцентуючи увагу на органах політичного розшуку дореволюційної Росії, до складу якої довгий час входила більшість українських етнічних земель.

Вступна стаття, добірка документів, додатки, списки скорочень і літератури, перелік документів підготовлені доктором історичних наук В.Ченцовим і відбивають авторське бачення проблеми². У висвітленні окремих сюжетів взяли участь начальник Державного архіву Служби безпеки України О.Пшенніков і головний науковий співробітник цього архіву С.Кокін.

Певний історичний період функції політичної поліції у Російській державі здійснювали центральні і місцеві адміністративні органи. Однак на початку XVII ст. політичному розшуку надається особливого значення. Справи за політичними злочинами виділяються із загальної маси кримінальних справ і вони отримують назву «*Слово и дело государево*».

У 2-й половині XVII ст. у зв'язку з посиленням самодержавства вжито нових заходів, спрямованих на охорону царської влади і особи самого царя. Кримінальним законодавством встановлюється жорстоке покарання за злочини, спрямовані проти царя, його честі, здоров'я, а також ті, що чинилися на території царського двору. У Соборному укладенні 1649 р. вони кваліфікуються як державні, політичні злочини, а за їх скоєння передбачається страта. У 1654 р. створюється **Наказ таємних справ**. Спочатку він виконує роль особистої канцелярії царя, потім контролює діяльність інших наказів: відкрито — шляхом одержання різних відомостей і звітності, перевірки діловодства; таємно — направляючи підданих Наказу з секретними розпорядженнями про контроль окремих послів і воєвод. Розміщується Наказ у царських палатах. Цар часто буває в ньому, заслуховуючи доповіді з різних справ.

Більшість у провадженні Наказу становили справи «*о непристойных словах про царя и умысле на его здоровье и честь*», тобто ті, що мали політичну спрямованість. Наказ контролював розшук (слідство) за діями, спрямованими проти існуючого ладу і безпосередньо проти царя. Так, наприклад, він активно займався розшуком учасників селянського повстання під керівництвом С.Разіна і вів розслідування, для чого використовував «*расспросные и пыточные речи*», проводив очні ставки.

Для одержання даних про події у Західній Європі Наказ таємних справ мав резидентів. Одним з них був І.Гебтон, якому свого часу доручили виловити Т.Анкудінова, що видавав себе за сина царя Василя Шуйського. У 1653 р. резидент затримав самозванця в Любеку. У 1660 р. І.Гебтона призначають резидентом у Голландії, де він закуповував зброю і звідки надсилав звіти про європейські справи.

Наказ завідував провадженням розшуку за посадовими і державними злочинами через уповноважених осіб або спеціально створені слідчі комісії. Існування Наказу таємних справ, що був скасований в 1676 р., вважається початком становлення органів політичного розшуку в Російській державі.

У 1695 р. створюється **Преображенський наказ** — орган слідства і суду за політичними злочинами (зрада, бунт і «*непристойные*» промови про царя і членів його родини). До його відання входила також охорона Кремля.

¹ Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997; Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). — К., 1998; Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень — грудень 1918 р.). — Х., 2000 та ін.

² У цьому плані матеріал, що пропонується, певною мірою співзвучний з новітніми дослідженнями російських істориків. Див., наприклад: Перегудова З.И. Политический сыск России (1880–1917 гг.). — М., 2000 та ін.

У 1718 р. цар Петро I призначає слідство у справі царевича Олексія, і 20 березня канцелярія, що здійснювала розслідування, набуває статусу **Тасмної**. Справи в ній розглядалися за трьома пунктами: *«о злом умысле против персоны его царского величества или измене; о возмущении или бунте; о похищении казны»*. Звичайними в Тасмній канцелярії стають справи *«о непристойных выражениях»* про особу государя; про зневагу до царської сім'ї; самозванство; недодержання молебнів у царські дні; *«о непристойных речах»* про державних діячів; про зраду, розкольників, чаклунство, казнокрадство, хабарництво і т.ін.

З 1723 р. функції нагляду за урядовим апаратом і чиновниками здійснює **Сенат**, котрий спільно з **Верховною Тасмною Радою** до 1729 р. проводить розслідування справ за державними злочинами, більшість з яких порушується за системою доносів (*«слово и дело»*), що існувала.

Імператорський указ від 10 квітня 1730 р. встановлює більш чітке розуміння державних злочинів: перший пункт стосується тих, *«кто какие умысления учнет мыслить на наше императорское здоровье, злое дело или персону и честь нашего величества злым и вредительным поносить»*; другий пункт приписував проводити розслідування у випадках, коли *«буде кто ... подлинно уведает бунт или измену против нас и государства»*.

У 1731 р. засновується **Тасмна розшукових справ канцелярія**, що проіснувала до 1762 р. і була замінена на **Тасмну експедицію при Сенаті**. Через неї проходять всі значні політичні процеси останньої чверті XVIII ст., у т.ч. пов'язані з повстанням О.Пугачова (1775 р.), слідством у справі О.Радищева (1790 р.) та інші. Реформа органу політичного розшуку 1763 р. полягала у своєрідному маскуванні його в апараті Сенату. Будучи структурною частиною останнього, Тасмна експедиція перетворюється на самостійну центральну установу. Імператриця Катерина II, вірна своїй політиці *«либеральной фразеологии»*, не видавала спеціального указу з цього приводу, а надіслала тасмний рескрипт про формування Тасмної експедиції. Особливо сильного поштовху до подальшого розвитку Тасмна експедиція дістала за нетривалого правління імператора Павла I (1796–1801 рр.).

XIX ст. ознаменувало нову сторінку в історії розвитку політичної поліції. Імператор Олександр I маніфестом від 2 квітня 1801 р. ліквідує Тасмну експедицію і надає повноваження політичної поліції різним *«установлениям»*. Це, передусім, стосується **Міністерства внутрішніх справ (МВС)**, котре зосереджує у своїх руках *«попечение о повсеместном благосостоянии народа, спокойствии, тишине и благоустройстве всей империи»*. Міністерство підрозділялося на 4 експедиції, друга з них займалася справами *«благочиния»*.

Одночасно з МВС у Санкт-Петербурзі і Москві існувала **Тасмна поліцейська експедиція**, яка *«обнимала все предметы, донесения и речи, клонящиеся к разрушению самодержавной власти и безопасности правления, как-то: словесные и письменные возмущения, заговоры, дерзкие и возжигательные речи, измены, тайные скопища толкователей законов, ... вообще все то, что относится может до государя лично, как правления его»*. Здійснювався також контроль за іноземцями з метою відвернення *«вредного влияния»* Французької революції.

5 вересня 1805 р. засновується **Комітет для нарад у справах**, до якого входять міністерства внутрішніх справ, військових і сухопутних справ та юстиції. Тасмна настанова, яку було запропоновано Комітету для беззастережного виконання, вимагала *«получать немедленно и исправно»* дані *«о подозрительных людях, скопищах и собраниях»*, *«о приезжающих из-за границы или изнутри государства таких же подозрительных людях»*, *«о слухах в городе и их источниках»* і *«пресекать и открывать виновных»*, *«стараясь при этом избирать удобнейшие пути к отдалению от граждан всякой неприязненной и тревожной мысли»*.

У 1807 р. на зміну Комітету для нарад у справах прийшов постійний **Комітет охорони загальної безпеки**. Він займався розглядом таких питань: *«1) о лицах, подозреваемых в переписке с неприятелем и зловредных разглашениях; 2) о различных слухах относительно восстания в Польше; 3) о слухах и вольностях крестьян; 4) о подозрениях и изветах заговоров против государя императора; 5) об оскорблении особы государя императора и членов семьи императорской фамилии; 6) о государственной измене; 7) о распространении в народе ложных и вредных слухов по поводу военных событий; 8) о составлении и распространении возмутительных воззрений; 9) о тайных обществах и запрещенных сходбищах; 10) о преступлениях по службе; 11) о вредных книгах; 12) о фальшивых ассигнациях»*. Комітет вимагав вичерпної інформації не тільки від військових губернаторів і оберполіцейстерів столиць, а й від усіх *«местных начальств»* через губернаторів.

Олександр I, не довіряючи поліції в цілому, прагнув до дублювання інформаційних органів. 25 червня 1810 р. оприлюднюється новий розподіл справ між міністерствами. Новоствореному **Міністерству поліції** доручаються всі справи *«внутренней безопасности»*, а **Особливій канцелярії** — *«дела благочиния»: «дела по ведомству иностранцев и заграничным паспортам»; «дела цензурные»; а також «дела особенные», що стосувалися антиурядової діяльності. Завдання при цьому формулювалися так: боротьба з поширенням різноманітних чуток, балачок; спостереження за політичним настроєм населення, діяльністю масонських лож, релігійних сект; боротьба зі шпигунством, особливо під час загарбницьких воєн імператора французів Наполеона Бонапарта.*

В Україні, крім названих поліцейських структур, діяла ще й *«миссия тайного надзора за состоянием умов края»*, якою керував начальник військових поселень граф І.Вітте.

У Міністерства поліції та Особливої канцелярії не існувало власних вертикальних виконавчих структур. Ці функції на місцях виконували губернатори і підвідомчі їм органи.

У військах здійснення політичного розшуку було покладено на окремі **жандармські команди**, створені у 1815 р. у кожному кавалерійському полку, а згодом в єдиному драгунському полку. Одночасно у військах існував **Корпус внутрішньої варті**, з якого у 1817 р. формувалися **жандармські частини**. Під час правління імператора Миколи I жандармський полк і жандармські частини склали **Окремий корпус жандармів** (1836 р.).

Події на Сенатській площі Санкт-Петербурга 14 грудня 1825 р. («повстання декабристів») продемонстрували недосконалість системи поліцейського розшуку в Росії. З метою її покращення вже на початку 1826 р. генерал-ад'ютантом О.Бенкендорфом готується і подається Миколі I відповідний проект, в розвиток якого імператорським Указом від 3 липня 1826 р. політична поліція передається у відання нового **Третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії**. Начальником («*главноуправляющим*») відділення і водночас шефом жандармів призначається О.Бенкендорф. Політична («*высшая*») поліція стає жорстко централізованою, вона підпорядковується безпосередньо цареві і діє під його наглядом.

Новій установі визначається коло відомостей, які необхідно було доповідати керівництву: «1) *распоряжения и известия по всем общим случаям высшей полиции*; 2) *сведения о числе существующих в государстве разных сект и расколов*; 3) *известия об открытиях по фальшивым ассигнациям, монетам, штемпелям*; 4) *сведения подробные о всех людях, под надзором полиции стоящих*; 5) *о высылке и размещении людей подозрительных и вредных*; 6) *по заведованию ... всех мест заточения, в кои заключаются государственные преступники*; 7) *... об иностранцах, в России проживающих, в предел государства прибывших и из оною выезжающих*; 8) *статистические сведения, до полиции относящиеся*».

Третьому відділенню наказується виробити «*способы и распоряжения к наблюдению за мнением общим и духом народным. Употребление чиновников по сему предмету: распределение занятий и направление действий их. Собрание поступающих сведений и составление общих по оным обзрений*». Звичайно, що збір інформації з зазначених питань офіційним шляхом був неможливим, тому чільне місце відводиться створенню розгалуженої мережі агентури, причому з осіб, «*искренно уверенных в пользе своего назначения*».

У 1827 р. Третьому відділенню надається збройна сила жандармів і його начальник одночасно стає шефом Корпусу жандармів. Корпус поділяється на 5 округів, кожний з яких — на жандармські відділення (на чолі з губернськими штаб-офіцерами), що охоплюють від 1 до 13 губерній, дивізіони і команди. У 1836 р. створюється вже 8 жандармських округів, внаслідок чого чисельність Корпусу жандармів зростає з 4138 (1827 р.) до 5797 осіб (1850 р.).

У 1850 р. апарат Окремого корпусу жандармів складався зі штабу, кількох окружних жандармських генералів (до 8), підлеглих їм жандармських штаб-офіцерів, жандармських дивізіонів (у Петербурзі, Москві і Варшаві), 126 команд, розквартированих по всіх губерніях, жандармського полку і лейб-гвардії напівескадрону в армії. Новий заклад, що мав особливу довіру царя, очолювали представники досить відомих родів.

Структурно Трете відділення поділялося на п'ять експедицій. 1-ша (таємна) стежила за суспільним і революційним рухами та їх діячами. Вона проваджувала дізнання і слідство за політичними злочинами і справами «*об оскорблении величества*», здійснювала заслання і ув'язнення революціонерів, висилання різних осіб під нагляд поліції. Збирала також відомості про зловживання чиновників, про вибори до станових інституцій, про ставлення до Росії іноземних держав, спостерігала за «*настроением умов*» і громадською думкою. Займалася складанням оглядів з різних питань внутрішнього управління, а також щорічних оглядів «*политического состояния Российской империи*», що подавалися цареві. У 1860 р. політичний нагляд і ведення справ, пов'язаних з державними злочинами, передаються до 3-ої експедиції, а в 1-ій залишається тільки провадження справ «*об оскорблении величества*».

2-га експедиція здійснювала нагляд за розкольниками і різними релігійними сектами. До неї ж надходили дані про відкриття, винаходи, вдосконалення, про заснування й діяльність різних товариств. Вона вела листування та складала доповіді за різними заявами, проханнями і скаргами. В її віданні перебували і деякі загальнодержавні в'язниці. Крім того, 2-га експедиція комплектувала штати Третього відділення.

3-тя експедиція займалася наглядом за іноземцями, які приїжджали і мешкали в Росії, збирала відомості про політичне становище, революційні партії та організації іноземних держав. З 1860 р. вона почала виконувати частину функцій 1-ої експедиції.

4-та експедиція збирала інформацію про всі події в державі, в тому числі й про виступи селян проти поміщиків і місцевої влади. До неї також надходили відомості про перспективи на врожай, забезпечення населення продовольством, ярмарки і хід торгівлі на них. У 1872 р. 4-ту експедицію було скасовано, а її функції передано 1-ій та 2-ій.

5-та експедиція (цензурна) була створена у 1828 р. Вона здійснювала цензуру драматичних творів (до 1865 р.), а також «*высшее наблюдение*» за періодичними виданнями. До неї надходило по одному примірнику всіх газет і журналів, що друкувалися в Росії.

При Третьому відділенні існували загальний і два таємних архіви з політичними справами, звітами, доповідями, витягами з перлюстрованих листів, відомостями, отриманими від закордонної агентури. Там також

зберігалися «Алфавит лиц, политически неблагонадежных» і колекція «противоправительственных изданий», фотографії «государственных преступников».

Діяльність Третього відділення і жандармерії узагальнювалася у щорічних «отчетах о действиях». Вони супроводжувалися «нравственно-политическими» оглядами, в яких висвітлювалися питання політичного стану Росії, настрої різних верств населення.

Нові зміни в діяльності органів політичного розшуку сталися після невдалого замаху 4 квітня 1866 р. у Петербурзі Д.Каракозова на імператора Олександра II. Посилюються репресивні заходи, активізується агентурна робота, суттєво збільшуються суми на утримання Третього відділення, значна частина яких іде на організацію роботи з агентами.

Відомство вміло зберігати свої секрети. Прізвища агентів і результати їхньої діяльності трималися у таємниці не лише від осіб сторонніх, а й від самих чиновників Третього відділення, котрі не мали безпосереднього контакту з агентурою. Не випадково, що переважна більшість агентурних донесень, які збереглися до сьогоднішнього дня, є копіями, а прізвища агентів або відсутні, або замінені умовними позначеннями (найчастіше з букв російського алфавіту). Не фігурують ці прізвища й у фінансових документах.

Агенти Третього відділення регулярно відвідували театри, клуби, літературні вечори і публічні лекції, дворянські і земські зібрання, судові засідання. Серед агентів можна було зустріти різних за своїм суспільним станом людей.

Особлива група агентів спеціалізувалася винятково на зовнішньому спостереженні, здійснюючи нагляд за особами, на яких їм вказували. Ця категорія агентів була найменшеоплачуваною. Третє відділення мало спеціальне приміщення, що було конспіративною квартирою. Там агенти отримували інструкції перед своїми чергуваннями, а після закінчення їх з'являлися з письмовими рапортами, які збирав завідувач агентури.

Іноді агенти «розшифровували» себе, і дані про них з'являлися на сторінках видань російської політичної еміграції. У цих випадках Третє відділення або відмовлялося від подальших послуг своїх таємних співробітників, або переводило найбільш здібних і кваліфікованих з них в інші місцевості. Так, агенту Варшавчику при переводі з Москви до Петербурга видали нові документи на ім'я відставного канцелярського служителя Абрамова. Варшавчик-Абрамов успішно працював на новому місці і сприяв арешту Потапова — прапороносця демонстрації на площі Казанського собору у 1876 р.

Коло осіб, за якими Третє відділення здійснювало стеження, було дуже великим: студенти і вчителі, дрібні чиновники і міністри, селяни і вчені, робітники і літератори, губернатори й інші вищі сановники. Під суворим контролем перебували всі установи, створені реформами 60-х років XIX століття, відкриті судові процеси, земства. Таємні агенти, що були присутні на засіданнях земств, скрупульозно аналізували не лише хід земських зборів, а й поведінку учасників. Жандармські чини зобов'язані були «иметь бдительное наблюдение как за характером педагогических занятий сельских учителей... так и вообще за их поведением и направлением». Спеціальні циркуляри націлювали жандармів на ретельне стеження за студентами не тільки у період навчання, а й під час канікул, зобов'язуючи спостерігати «за сношениями их с низшими классами населения».

Щороку Третє відділення розсилало начальникам губернських жандармських управлінь «алфавитные списки всех лиц, состоящих под негласным надзором», а також повідомляло прізвища тих, котрі «подлежат задержанию в случае попытки проникнуть в Россию». У 1872 р. в 59 губерніях Росії, не враховуючи Петербурзької, під негласним наглядом перебувало понад 1 тис. осіб.

Отже, нагляд Третього відділення здійснювався за допомогою таких джерел інформації, як повідомлення з місць жандармських офіцерів, місцевих представників адміністрації і поліції; матеріали, вилучені при обшуках; «откровенные» свідчення заарештованих, перлюстрація листів, «толки и слухи». Поряд з агентурною мережею всередині Росії існувала агентура за кордоном.

Основною виконавчою фігурою відділення став жандарм. Згідно з «Положенням про Корпус жандармів» від 9 вересня 1867 р. кількість жандармських органів збільшується. На місцях створюються **Губернські жандармські управління (ГЖУ)** і **Жандармські поліцейські управління залізниць (ЖПУЗ)**. Їхні функції зводяться до переслідування революційних діячів, виконання судових вироків, супроводження засуджених. З 1871 р. вони займалися, в основному, дізнанням і політичним слідством. Ці жандармські установи проіснували аж до 1917 р.

В Україні Корпус жандармів наприкінці XIX ст. був представлений дев'ятьма Губернськими жандармськими управліннями і Жандармським управлінням м. Одеси. До 1914 р. у системі територіальних жандармських органів сталася лише одна зміна — після революції 1905–1907 рр. засновується Жандармське управління у м. Севастополі.

Апарат жандармських управлінь підрозділявся на відділення по повітах або групах повітів. Канцелярія складалася з таких частин: загального керівництва, розшукова, слідча, політичної благонадійності, грошова. У віданні жандармських управлінь перебували жандармські частини. В окремих містах були створені особливі міські жандармські управління. Одночасно створювалися Жандармські поліцейські управління залізниць. В Україні такі управління існували в усіх губернських містах, а також у Севастополі і Керчі. Вони склалися з

начальника (полковник або генерал-майор), ад'ютанта (ротмістр), помічника начальника (ротмістр або підполковник), кожний з яких контролював 2–4 повіти.

В останній період свого існування (1860–1880 рр.) Третє відділення мало такий вигляд. У 1-й експедиції велися справи, пов'язані з образою царя і членів його родини, а також слідства за державними злочинами. 2-га завідувала штатом Третього відділення, збирала відомості про релігійні секти, фальшивомонетників, винаходи і вдосконалення, приймала різні прохання про допомогу, тобто займалася різноманітними справами, що не мали політичного характеру. 3-тя експедиція керувала всіма каральними заходами щодо боротьби з масовим рухом селян, спостереженням за суспільним і революційним рухом, за діяльністю революційних організацій, за громадською думкою, а також давала розпорядження про висилку під нагляд поліції, заслання на поселення, ув'язнення у фортецю. Тут же склалися огляди суспільно-політичного життя країни. До 1872 р. існувала 4-та експедиція з такими функціями: збір відомостей про пожежі, грабежі, вбивства й інші події в державі, про «*виды на продовольствие жителей*» і хід торгівлі; керівництво боротьбою з контрабандою, безладдям у містах, зловживаннями місцевої влади. Справи 5-ої експедиції у 1865 р. перейшли до МВС, де замість неї було створено газетну частину для стеження за пресою. У 1871 р. сформовано юристконсульську частину при начальникові Третього відділення.

Крім того, у 1862 р. було засновано «**Следственную комиссию по делам о распространении революционных воззваний**», а у 1878 р. — «**Особое совещание для изыскания мер к лучшей охране спокойствия и безопасности в империи**», що займалося розробкою заходів, спрямованих на зміцнення політичного нагляду.

У 1880 р. здійснено велику реорганізацію політичної поліції. У зв'язку з посиленням революційного руху для більш активної боротьби з ним на початку лютого (відразу ж після вибуху в їдальні Зимового палацу в Петербурзі, що його вчинив С.Халтурін) створюється **Верховна розпорядча комісія** на чолі з М.Лоріс-Меліковим. Останньому підпорядковується Третє відділення і Корпус жандармів. З ліквідацією 6 серпня 1880 р. Комісії скасовується і Третє відділення, а всі його функції передаються створеному одночасно **Департаменту державної поліції (ДП)**, сформованому у складі МВС; у листопаді того ж року він об'єднав керівництво загальною і політичною поліцією. Директором ДП МВС призначається І.Веліо, а шефом жандармів стає міністр внутрішніх справ М.Лоріс-Меліков. Так почалася централізація самодержавного поліцейського апарату.

Основними функціями Департаменту були запобігання і припинення злочинів та охорона громадської безпеки і порядку (проте запобігти вбивству імператора Олександра II народовольцем І.Гриневицьким 1 березня 1881 р. він не зумів), ведення справ про державні злочини, нагляд за діяльністю поліцейських закладів, охорона державного кордону, видача паспортів російським підданам та документів на проживання іноземцям у Росії. Об'єктами його діяльності стають не лише політичні організації, а й культурно-освітні заклади. Спочатку Департамент складався з трьох структурних підрозділів, які називалися діловодствами («*делопроизводствами*»): 1-ше було розпорядчим, 2-ге — законодавчим, 3-тє — таємним («*секретным*»).

У віданні ДП перебували поліцейські установи, річкова та фабрична поліції, розшукові частини, адресні столи, пожежні команди, **охоронні відділення**. Тісно пов'язані з ним були також Губернські жандармські управління і Жандармські поліцейські управління залізниць.

У 1880 р. охоронні відділення виникли у Москві і Варшаві при канцеляріях обер-поліцмейстерів і градоначальників, а в Петербурзі охоронка існувала ще з 1866 р. В Україні охоронні відділення незабаром були створені в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Сімферополі, Полтаві, Житомирі, Миколаєві. Вони виконували дві основні функції: вели розслідування державних злочинів та пильнували політичну благонадійність окремих осіб.

Нагляд за російськими підданими за кордоном здійснювала закордонна агентура, якою керувала **закордонна охоронка**, створена у 1881 р. у Парижі під прикриттям приватного детективного бюро. Її філіали були в Лондоні, Берліні, Женеві та інших містах Європи, вона виконувала роботу по збиранню розвідувальної інформації про плани та дії політичної еміграції на Заході, а також щодо її розкладу й дезорганізації.

Одним із найцінніших агентів охоронки був Геккельман (він же Ландезен, Гартінг Аркадій Михайлович) — колишній студент Петербурзького гірничого та Ризького політехнічного інститутів, який, побоюючись викриття з боку революціонерів, у 1884 р. втік за кордон. Використовуючи свої зв'язки і виступаючи під різними прізвищами, він встановлював явки та конспіративні адреси народовольців у Росії.

У 1890 р. керівником закордонної охоронки П.Рачковським та його помічником Геккельманом-Ландезеном було організовано «змову» з метою замаху на імператора Олександра III, який прибув до Франції. В потрібний момент французька поліція схопила російських терористів, котрі не підозрювали про свою маріонеткову роль; мета охоронки — компрометація політичної еміграції — була досягнута. У 1900 р. П.Рачковський призначив Гартінга керівником Берлінської агентури, а у 1905 р. останній очолив всю закордонну агентуру.

Наприкінці XIX ст. Департамент поліції структурно складався вже з кількох діловодств: 1-ше займалося загальнополітичними справами і особовим складом ДП; 2-ге розробляло відомчі інструкції і циркуляри; 3-тє до 1898 р. відало секретно-політичним розшуком, внутрішньою і закордонною агентурою, охороною царя, припиненням і попередженням революційної діяльності. З 1898 р. ці функції передаються **Особливому відділу**,

який стає однією з найважливіших структур ДП. В ньому реєструвалися і зберігалися персональні справи відомих революціонерів, існувала спеціальна картотека, колекції дактилоскопічних відбитків, різного роду нелегальних видань, зброї, бомб, що їх виготовляли терористи. 4-те діловодство (до 1902 р.) контролювало хід політичних дізнань, 5-те здійснювало гласний і негласний нагляд, висилання у віддалені губернії, відало тюремним ув'язненням. 6-те займалося розробкою фабрично-заводського законодавства. У 1902 р. замість 4-го створили 7-ме діловодство, що наглядало за провадженням жандармськими управліннями дізнань за державними злочинами.

На початку ХХ ст. відбувається чергова реорганізація системи політичного розшуку. В 1902 р. новий міністр внутрішніх справ В.Плеве проводить кадрову перестановку: Департамент поліції очолює 38-річний прокурор Харківської судової палати О.Лопухін, начальником Особливого відділу ДП стає С.Зубатов. Відбулися кардинальні зміни і в структурі жандармсько-поліцейської системи. Дізнанням за політичними злочинами почали займатися Губернські жандармські управління, а для організації політичного розшуку створюються **розшукові відділення**, що у 1903 р. перейменовані на **відділення з охорони громадської безпеки і порядку**. На їхніх начальників покладається завідання зовнішнім спостереженням і секретною агентурою, тобто політичним розшуком (док. № 2).

До 1905 р. великих структурних змін у Департаменті не проводилось. Змінилася лише внутрішня структура Особливого відділу, що було пов'язане із посиленням робітничого та революційного рухів. У 1906 р. цей відділ розподіляється на два підрозділи: 1-ий видав розшуком у партіях, 2-ий — у масовому політичному русі та серед громадськості.

Суттєва внутрішня реорганізація в системі Департаменту поліції відбулася у період з грудня 1906 по лютий 1907 р., що позначилось на організації політичного розшуку в цілому. Створюються нові підрозділи — **районні охоронні відділення** (док. № 4), поширюється мережа **охоронних відділень**, начальники яких, згідно з положенням, «*принимают все меры к сосредоточению в своих руках всего розыскного дела*» (док. № 5).

Структурні зміни, що проводилися, ініціювалися необхідністю посилення боротьби з революційним рухом. У ДП на базі Особливого відділу організується 4-те діловодство, яке з липня 1906 р. займається наглядом за робітничим, громадським, селянським рухами, контролює обстановку у військах, громадських організаціях. У цьому діловодстві концентруються справи нагляду за діяльністю численних партій, профспілок, справи з листуванням стосовно членів Державної думи тощо.

На підставі аналізу накопичених матеріалів готувались огляди, довідки, спеціальні циркуляри, що надсилалися до ГЖУ та охоронних відділень із конкретними вказівками та рекомендаціями щодо організації політичного розшуку.

На початку 1907 р. в структурі Департаменту створюється допоміжний «Реєстраційний відділ», метою якого було накопичення і аналіз оперативної інформації стосовно конкретних осіб, які могли підозрюватись у політичній, позазаконній діяльності, та організація функціонування централізованого довідкового апарату з цього питання. Картотечно було обліковано понад 2 млн. осіб, які раніше заарештовувались, були засуджені, адміністративно висилалися, проходили за судовими процесами, знаходились під наглядом ДП тощо.

1913 р. приніс нові структурні зміни, ініціатором яких був заступник міністра внутрішніх справ В.Джунковський. Більшість охоронних відділень (в тому числі Київське, Катеринославське, Миколаївське та Севастопольське) ліквідовано як самостійні і включено до складу ГЖУ. В структурі Особливого відділу створюється агентурна частина. Директор Департаменту С.Білецький розширює агентурну мережу, збільшує штати співробітників. При охоранці формуються реєстраційні бюро, що обліковують всіх, хто приїжджає до столиць і губернських центрів. У Петербурзі організовано центральний філерський загін, а в Москві — добровольчі охорони з чорносотенців.

Реформа 1914 р. стала останньою в історії російських дореволюційних спецслужб. У складі Департаменту поліції Особливий відділ скасовується, а замість нього створюється 9-те діловодство з широкими функціями (док. № 6). У вересні 1916 р. Особливий відділ було відновлено в правах (док. № 7).

Лютнева революція 1917 р. призвела до ліквідації Департаменту поліції і Штабу Окремого корпусу жандармів. Для розслідування діяльності цих органів було сформовано спеціальну комісію, а прізвища багатьох агентів і співробітників опубліковані у пресі. Обов'язки Департаменту поліції покладаються спочатку на **Тимчасове управління у справах громадської поліції і забезпеченню особистої та майнової безпеки**, а потім на **Головне управління у справах міліції**. Розвідка і контррозвідка підпорядковуються **Головному управлінню Генерального штабу**. Офіційно новий уряд оголошує про ліквідацію політичного розшуку, однак в управлінні провадилася збирання і узагальнення матеріалів про аграрний і робітничий рухи, діяльність партій і громадських організацій. З червня 1917 р. ця робота зосереджується в **Освідомчому відділі**.

Такою є у стислому вигляді історія становлення і діяльності органів політичного розшуку царської Росії, котрі могли виконувати свої функції лише за умов постійної турботи про власні кадри. Документи свідчать, що з моменту утворення Корпусу жандармів престиж офіцера даної служби в Росії був дуже великим. Для вступу до

Корпусу перед офіцером ставилися насамперед такі умови: закінчення військового або юнкерського училища за першим розрядом, перебування на військовій стройовій службі не менше 3-х років, відсутність боргів. Існували обмеження, зокрема, щодо віросповідання. Той, хто відповідав всім вимогам, повинен був витримати попередні іспити при Штабі корпусу жандармів для занесення в кандидатський список і потім, коли дійде черга, прослухати 5-ти місячні курси у Петербурзі і витримати випускний екзамен (док. № 23).

Незважаючи на суворий відбір, бажаних стати жандармськими офіцерами було дуже багато і тому без протекції потрапити на жандармські курси було практично неможливо.

Вік при вступі обмежувався 24–33 роками. Начальники місцевих жандармських управлінь перевіряли кандидатів, збираючи відомості: *«а) о нравственных качествах и способностях просителя; б) усердии его к службе; в) репутации, какою он пользуется у своего начальства и в среде товарищей; г) о том, нет ли особых причин, вынуждающих его оставить место служения...; е) знаком ли с местными и иностранными языками»*. Останнього особливо ретельно дотримувалися (док. № 20). Причини відмови у переводі офіцера до Корпусу не роз'яснювалися.

На попередніх випробуваннях комісія переконувалася в загальному розвитку офіцера, знанні ним іноземних та місцевих мов. Ступінь знань оцінювався за 12-бальною системою. Офіцери, які витримували іспит, вносилися до списку кандидатів, прикомандированих до Штабу корпусу. В очікуванні вакансій могли спливати роки, в разі ж отримання за цей час якихось незадовільних даних про кандидатів, їх виключали зі списків.

Потім були курси, де майбутніх жандармів знайомили з усіма галузями спеціальної служби. Заняття відбувалися щодня, за винятком недільних і святкових днів. На курсах викладалися такі предмети: будова Корпусу жандармів, права та обов'язки чинів, історія революційного руху, телеграфна справа, проводилось *«ознакомление офицеров с постановлениями уголовного уложения»*. Відвідання лекцій було обов'язковим; офіцерів, які пропускали лекції, відраховували. Посібники офіцери купували на власні кошти. Наприкінці курсів офіцери складали іспити і, якщо екзаменовані не набирали необхідної кількості балів, їх відраховували до своїх частин.

Відповідно до вакансій випускники направлялися до губернських жандармських управлінь, залізничних поліцейських управлінь (для несення служби винятково у смузі відчуження залізниці), оформлялися в охоронні відділення (*«крепостные жандармские команды»*), а також дивізіони, що несли зовнішньо-поліцейську службу. Призначення на посаду курирував шеф жандармів, а також командир Корпусу. Стройовою частиною видав Штаб корпусу, розшуковою і наглядовою — Департамент поліції. Подвійність підпорядкованості офіцерів Корпусу позначалася на всій службі. Заступаючи на посаду, офіцер Корпусу діставав значні права і водночас перебував під постійним контролем керівних органів. Начальники регулярно складали на підлеглих атестаційні листи (док. № 10, 12).

Штати губернських жандармських управлінь були невеликими (док. № 8, 14). Так, центральний апарат Катеринославського ГЖУ у 1879 р. складався з начальника, ад'ютанта і 2 писарів. Крім того, на повіті припадало: Катеринославський — помічник і 7 унтер-офіцерів; Ростовський — помічник і 8 унтер-офіцерів; Бахмутський — помічник і 10 унтер-офіцерів; Таганрозьке градоначальство — помічник і 6 унтер-офіцерів (док. № 13).

Листи атестації офіцерів Корпусу жандармів, що збереглися, свідчать про неформальний підхід до вирішення кадрових проблем. Самі по собі графи атестаційної анкети примушували начальника обдуманно заповнювати їх. З атестаційного листа можна досить виразно скласти портрет людини (док. № 12). Керівництво Корпусу жандармів цікавило, чи не належить офіцер до однієї з місцевих партій, чи не схильний він до захоплення і легковір'я, чи вміє керувати підлеглими, наскільки добре знає свої обов'язки, статuti і звід правил військового чиношанування, чи вміє підтримати авторитет начальника, чи здатний провадити слідчі дії і дізнання, чи знає закони. Крім того, до атестації вносилися всі конкретні справи і особливі доручення офіцера. До 1 січня кожного року, надсилаючи даного листа, начальник мусив зробити головний висновок про можливість атестування офіцера для призначення на вищу посаду (док. № 11).

Атестація начальника ще не вирішувала кар'єри підлеглого. Офіцера викликали на комісію до Корпусу жандармів і визначали на місці його відповідність характеристикам.

Не менш жорсткі вимоги ставилися пізніше і до офіцерів охоронного відділення (док. № 18, 19). Вони періодично викликалися до Департаменту поліції і *«подвергались проверочному испытанию»* із знання програм і статутів революційних партій, *«в особенности действующих в местах их служения»*, вміння заводити і *«вести»* секретну агентуру, здійснювати зовнішнє спостереження, робити *«ликвидации»*, складати звітність. Про те, наскільки добре офіцер повинен був знати історію революційного руху, програми і статuti партій, говорить перелік останніх (док. № 21). Шляхом погодження з духовним правлінням контролювалися відвідування офіцерами церкви, регулярність сповідань (док. № 15, 16). Результати перевірки могли бути підставою не лише для подальшого просування по службі, але, головним чином, і *«к составлению заключения о соответствии занимаемым должностям»* (док. № 22).

Як бачимо, добору, підготовці і розстановці кадрів у системі дореволюційних спецслужб надавалося величезного значення. Директор Департаменту поліції С.Білецький зазначав: *«9/10 служащих были с высшим»*

образованием и в большинстве с практическим судебным стажем. Все, что было нового в подпольной прессе и на русском и заграничном книжном рынке из области социальных вопросов, все выписывалось, переводилось, читалось, посылалось в форме ежесемесичников розыскным офицерам...».

Про якість підбору співробітників жандармерії й охранки свідчить те, що, зберігаючи вірність присязі, практично ніхто з них не перейшов на бік революції. Значна частина емігрувала, інші боролися з новою владою чи загинули в тюрмах. Однак, безумовно, самі кадри ще нічого не вирішували. Люди працювали в системі, де було чітко визначено права та обов'язки кожного.

Функції жандармерії й охранки були широкими, але суворо регламентувались спеціальними актами. На ці органи покладался обов'язок відслідковувати політичне становище в губерніях і доповідати про це Департаменту поліції, губернаторам і градоначальникам. Щороку складалися політичні огляди, донесення про значні злочини, видатні події суспільного життя, *«вредные направления»*, що спостерігалися в житті учбових закладів і в діяльності громадських установ та приватних товариств, про зловживання посадових осіб і *«выдающиеся по своему значению»* обшуки та арешти з політичних справ (док. № 24).

Окремо доповідалося про те, які революційні організації існують у конкретному районі, коли вони виникли, який їх особовий склад і хто керівники. Зазначалися факти виготовлення ними вибухових речовин, придбання зброї, організації таємних друкарень, появи *«преступных изданий»*, зв'язки з іншими організаціями та повідомлялось, що зроблено для запобігання їхній протиправній діяльності. Повідомлялося також про настрої різних верств населення, обстановку в політичних партіях, просвітніх організаціях, пресі і т.п. (док. № 26, 27). Департамент поліції постійно направляє на місця письмові розпорядження, що зобов'язували аналізувати обстановку в тому чи іншому середовищі і вдаватися до рішучих дій, вживати заходів щодо недопущення відкритих виступів (приміром, у Першотравневі дні або з нагоди річниці смерті графа Л.М.Толстого), розслідувати причини виникнення *«вредных»* чуток, як, наприклад, про передачу землі селянам у 1912 р. Водночас не допускалися арешти осіб за спів революційних пісень і вигуки *«Геть самодержавство!»* (док. № 25, 28–31).

Серед першочергових завдань Департаменту було недопущення міжнаціональної ворожнечі. Так, після виявлення у травні 1905 р. листівок, що закликали до розправи над євреями, було визнано, що подібного роду агітація спроможна викликати *«острое столкновение между христианами и евреями и повлечет за собой весьма печальные последствия»*, а тому слід придушити цю агітацію у самому зародку (док. № 33).

До функцій Департаменту входило недопущення у суспільстві фактів утисків і за релігійною ознакою (док. № 34), проте життя інородців і віруючих-нехристиян перебувало під його невиспним контролем. Постановка драми *«Царь Иудейский»*, приміром, дозволялася тільки без декорацій і сценічних костюмів, а *«присвоение евреями не принадлежащих им христианских имен, записанных в метрических книгах, и перемена имен»* визначалося діями, що каралося відповідно до закону (док. № 35, 36).

Відслідковував Департамент також обстановку в військових частинах. До компетенції Корпусу жандармів входило запобігання впливу революційних агітаторів на військовослужбовців. Однак придбання секретних співробітників з числа нижчих військових чинів жандармам заборонялося у зв'язку з тим, що це було *«противным самим основам воинской дисциплины»* (док. № 37).

Так само пильно ставилося керівництвом ДП і до агентурного проникнення в студентське та учнівське середовища. Якщо така робота у вищих учбових закладах всіляко заохочувалася, то в середніх учбових закладах вербувати учнів категорично заборонялося, оскільки їх було визнано лише об'єктами, а не учасниками революційної пропаганди (док. № 38).

До завдань, що вирішувалися Департаментом, було віднесено також боротьбу з проявами сепаратизму. Прикладом може бути циркуляр 1912 р., що забороняв збирання грошей на користь українського національного фонду шляхом продажу марок з девізом *«В школе наша будущність»*, організоване товариством *«украинцев-мазепинцев»* (док. № 39).

Поряд з іншими завданнями, що вирішував ДП, найважливішим було робота в революційних організаціях. ГЖУ і охранка уважно стежили за процесами, що відбувалися в них, систематично доповідали керівництву про діяльність революційних осередків (док. № 40). Офіцери складали довідки щодо *«исторического развития»* кожної організації із зазначенням особового складу і керівників партій, розгорнутим викладом програмних настанов, стратегії і тактики дій, місць дислокації, зв'язків (док. № 41, 42).

Для кращої організації цієї роботи Департамент поліції надсилав на місця циркуляри, що зобов'язували *«выяснить состав и обследовать деятельность»*, наприклад, Української соціал-демократичної робітничої партії, *«установить путем внутренней агентуры делегатом»* конференції РСДРП, з'ясувати склад місцевих груп народно-соціалістичної партії, супроводжувати спостереженням делегатів з'їзду — представників усіх анархічних груп (док. № 43–46).

Співробітникам Департаменту було відомо багато таємниць революціонерів. Агентурним та іншими шляхами встановлювалися найдрібніші деталі того чи іншого революційного заходу — явки, паролі, способи зв'язку і т.ін. У спеціальній інструкції пояснювалося, наприклад, як користуються арештантами допоміжними

предметами при переговорах між собою і зовнішнім світом. Документація Департаменту містила також описи предметів, що їх використовували революціонери для пересилки нелегальних видань (док. № 47–51).

У боротьбі з революційним рухом на місцях практикувалися два методи. Перший полягав у тому, що організації давали згуртуватися і потім ліквідували її з метою надати прокуратурі докази провини революціонерів. Другий полягав у систематичних ударах по революційних діячах, щоб заважати роботі, не давати змоги організуватися, компрометувати їх в очах їхніх же товаришів як людей, котрі не додержуються конспірації, чим завдають шкоди загальній справі. Отже, охранка діяла системою запобігання злочинам, а не лише припинення їх. Самі жандарми визнавали перший метод більш ефективним за результатами, другий — більш правильним по суті.

Для результативного політичного розшуку, який вважався *«серьезнейшим по государственному значению»* завданням, співробітники охранки повинні були мати не тільки теоретичну підготовку, а й інтерес, любов до справи і, навіть, особливий талант (док. № 19).

Департамент поліції постійно розсилав на місця великі розшукові списки з прикметами осіб, які переховувалися від поліції (док. № 52–54). Стосовно окремих людей, наприклад Б.Савінкова, давалися орієнтування, в яких наводилися офіційні дані, свідчення філерів і відомості агентів, фотокартки, а також точні установочні дані всіх близьких, родичів, знайомих (док. № 55–57). ГЖУ й охоронні відділення при виявленні зазначених у списках осіб доповідали про це Департаменту і відповідно до вимог встановлювали нагляд або провадили їх арешт.

Відомий дослідник Б.Николаєвський так описує обставини арешту 26 травня 1903 р. співробітниками Київської охранки керівника Бойової організації партії есерів Г.Гершуни після вбивства бойовиками уфимського губернатора Н.Богдановича: *«Так много раз счастливо ускользавший из хитро расставленных сетей Гершуни попался почти случайно. Из Уфы он выбрался вполне благополучно. Успел написать и переслать за границу подробное описание события в Уфе и официальное заявление о нем от имени Боевой организации. Повидался в Саратове кое с кем из единомышленников и пробирался за границу полный планов на будущее. На свою беду по пути он решил заехать в Киев, хотя знал, что этот город для него особенно опасен. С дороги дал туда условную телеграмму, указав время своего прибытия. Случайно эту телеграмму подглядел ... провокатор — студент Розенберг, который даже не догадывался, о ком идет речь. Этой нити было достаточно для местной полиции. На указанной в телеграмме пригородной станции была устроена засада. Когда вечером 26 мая подошел указанный поезд, из него вышел хорошо одетый мужчина в фуражке инженера и с портфелем под мышкой. Сначала он медленно пошел вдоль поезда, делая вид, что осматривает колеса и в то же время оглядываясь по сторонам. Филеры не двигались с мест. Поезд, свистнув, ушел. Гершуни вышел на улицу и приостановился, якобы оправляя шнурки на ботинках, а на самом деле осматриваясь по сторонам: нет ли подозрительных симптомов. Их было — увы — больше чем достаточно: весь район был полон филеров. Взгляд Гершуни они поймали и по нему узнали, что это тот, кого они ищут. «Наши, — бросил старший филер, — глаза его, с косинкой». Заметив слежку, Гершуни подошел к ларьку с фруктовыми водами и выпил стакан лимонада. Филеры заметили, что он волновался, рука дрожала и едва держала стакан: Гершуни чувствовал, что на его шею затягивается петля. Через несколько минут он был арестован, закован в кандалы и отправлен в Петербург, где его ждали крепость, военный суд и смертный приговор, замененный бессрочной каторгой...».*

Іноді розшук здійснювався за фактом. Так, повідомляючи про *«мятеж»* на броненосці «Князь Потемкин Таврический», Департамент попереджав про можливість проникнення членів екіпажу нелегальним шляхом у межі імперії (док. № 58).

Департаментом забезпечувалась також охорона осіб, на життя яких готувався замах тією чи іншою революційною організацією. З цією метою велися облік і реєстрація як тих, хто мешкав поблизу квартири особи, що охоронялась, так і людей, котрі прибули до міста і зупинялися в готелях. Підбиралась агентура з числа найближчого оточення, використовувалось зовнішнє спостереження, котре фіксувало все, що викликало підозру, інтенсивно перевірялися рознощики, газетярі, візники, посильні, крамарі (док. № 60).

Проте теракти коїлися нерідко, а іноді у роботі траплялися і казуси. Так, один з начальників охранки *«в категорическом тоне»* попередив того, кого охороняли, про замах, що на нього готувався, внаслідок чого останній раптово захворів і помер від паралічу серця (док. № 61).

До компетенції розшукових органів входило складання списків політично неблагонадійних осіб, у тому числі *«сомнительных по образу жизни»*, а також видача довідок про благонадійність для влаштування на роботу або вступу до вищих учбових закладів (док. № 62).

ГЖУ й охранка відали питаннями розшуку виготовлювачів фальшивих документів, вели розслідування за фактами крадіжки паспортів, бланків, печаток, контролювали видачу закордонних документів і перетинання громадянами кордону імперії. При Особливому відділі існував архів для зберігання відбитків фальшивих печаток і віз, виявлених в Росії при обшуках і арештах, а також копій печаток і віз, що проставлялися у підроблених паспортах й інших посвідках на проживання (док. № 63).

Циркуляром Департаменту поліції від 18 вересня 1911 р. при Корпусі жандармів були засновані **контррозвідувальні відділення**, офіцери яких значилися у списках відповідних губернських жандармських

управління і вважалися відрядженими для несення служби у розпорядженні Головного управління Генерального штабу і штабів військових округів. Начальник ГЖУ мав дисциплінарну владу стосовно офіцерів контррозвідувальних відділень, але не втручався в їхню роботу. Співробітники контррозвідувальних відділень носили форму, належну чинам штабів військових округів, їм видавалося особливе посвідчення, оформлене Генеральним штабом (док. № 64–67).

Раніше контррозвідка була виключно у віданні військових, а чинам жандармерії циркулярно вказувалося на необхідність всебічної допомоги у справі спостереження за військовими розвідниками. Необхідність реорганізації контррозвідувальної роботи обґрунтовувалась тим, що *«система иностранного шпионажа... безнаказанно разветвлялась в глубь России, не встречая никакого противодействия»* (док. № 68).

Контррозвідувальні відділення створювалися спеціально для боротьби з *«военным шпионством»*, під яким мався на увазі *«сбор всякого рода сведений о вооруженных силах и об укрепленных пунктах государства, а также имеющих военное значение географических, топографических и статистических данных о стране и путях сообщения, производимый с целью передачи их иностранной державе»*.

Крім боротьби з *«военным шпионством»*, у завдання контррозвідки входила протидія діяльності в Росії іноземних держав, спрямованої: *«1) к созданию в империи внутренних осложнений...; 2) к приращению вооруженных сил иностранных государств за счет инородческого населения империи»*, в том числі: *а) подготовка в России вооруженного восстания...; д) подготовка забастовок, стачек на заводах, обслуживающих нужды обороны...; ж) устройство без разрешения голубиных станций, радиотелеграфного сообщения, а также дрессировка голубей»* (док. № 69).

Накази по Корпусу жандармів вимагали від офіцерів контррозвідки *«очень внимательной и напряженной работы»*. У документації жандармерії значний обсяг становили орієнтування із вказівками щодо організації зовнішнього спостереження за конкретними особами, вимоги з'ясувати їхні зв'язки і повідомити про розшук. Іноді до орієнтування додавалися фотокартки (док. № 70–74).

У період Першої світової війни контррозвідувальна діяльність різко активізувалася. Контррозвідка ретельно фіксувала і всебічно аналізувала роботу противника. Ведучи, наприклад, розслідування причин пожеж на оборонних підприємствах, Департамент поліції встановив факти залучення противником до проведення диверсій підлітків з окупованих ним територій (док. № 76).

Багатоплановість функцій Департаменту поліції вимагала різноманітних прийомів і засобів у роботі поліцейських органів. Збирання відомостей про злочини політичного характеру, що замишлялися або вже були скоєні, робилося трьома способами: *«путем розыска (секретная агентура), словесных расспросов и негласного наблюдения (через секретных сотрудников и филеров)»*.

Успіх роботи жандармських і охоронних установ залежав, насамперед, від уміння офіцерів залучати до розшуку осіб, що безпосередньо належали до тих революційних і громадських кіл, діяльність яких необхідно було висвітлити.

Департамент поліції постійно підкреслював необхідність залучення секретних співробітників з різних верств населення, військових частин, серед студентства, селян, залізничних службовців, партійних, революційних організацій. Наприклад, обґрунтовуючи агентурне проникнення у вищі учбові заклади *«стремлением предоставит лицам, желающим заниматься наукой, а не политикой, возможность продолжать научные занятия»*, директор Департаменту С.Білецький пропонував вжити всіх заходів *«для получения полной осведомленности о профессорах, студентах и посторонних лицах, занимающихся преступной агитацией и подстрекательством к беспорядкам в учебных заведениях»* (док. № 77).

Офіційно в документах Департаменту така робота називалася *«приобретением внутренней агентуры»*, тобто членів революційних організацій, які з тих чи інших міркувань давали політичній поліції необхідні відомості (док. № 78).

В інструкції *«Организация и ведение внутренней агентуры»*, розробленій Московським охоронним відділенням, підкреслювалось: *«Главным и единственным основанием политического розыска является внутренняя, совершенно секретная агентура, и задача ее заключается в обследовании преступных революционных сообществ и уличении их членов для привлечения судебным порядком. Все остальные средства и силы розыскного органа являются лишь вспомогательными»*.

Інструкція наказувала мати секретних співробітників у кожній революційній організації і навіть декількох в одній, оскільки *«один даже слабый сотрудник, находящийся в обследуемой среде («партийный сотрудник»), несоизмеримо даст больше материала для обнаружения государственного преступника, находящегося в революционной среде или другом обследуемом обществе, секретного сотрудника никто и ничто заменить не может»*.

Агентура за важливістю поділялася на три категорії: 1) внутрішня агентура з числа членів різних політичних партій і революційних організацій; 2) допоміжна — агенти, які не перебували в партіях і організаціях, але підтримували зв'язки і контакти з їх членами; 3) штучники — особи, які залучалися охранкою для виконання окремих доручень, як правило, за плату.

Аналізуючи агентурне співробітництво з поліцією як соціальне явище, самі члени жандармерії доходили висновку, що причини, котрі штовхають людей на це, *«должны быть или очень низменны, или, наоборот, очень высоки»*. Наприклад, Зінаїда Гернгросс, котра розкрила ряд серйозних революційних діячів, відвернула грандіозні терористичні замаху і була викрита редактором зарубіжного видання «Былое» — *«добровольным шефом революционного розыска»* соціалістом В.Бурцевим, відкрито заявила останньому: *«Я с удовольствием вспоминаю о своей работе, потому что служила не за страх, а по убеждению»*.

Найбільш підходящими для вербування вважалися такі категорії осіб: ті, хто підозрювався у причетності до революційної політичної діяльності або вже притягувався до відповідальності за це; слабохарактерні революціонери, що були розчаровані чи скривджені партією; особи, що переживали матеріальну скруту; ті, хто втік з місць висилки, а також особи, приречені на заслання.

Однією з основних причин співробітництва були гроші, які виплачувалися охранкою залежно від якості наданої інформації, але досить непогано, в цілому по декілька десятків карбованців на місяць. Постійні секретні співробітники одержували щомісячну платню, а штучники отримували винагороду за кожен надану інформацію. Так, у 1912 р. агенти Катеринославської охранки *«Петровский»* і *«Сперанский»*, висвітлюючи діяльність соціал-демократів, отримували відповідно 90 і 50 карбованців на місяць. *«Львов»* і *«Приезжий»*, працюючи по соціал-революціонерах, мали 20 і 50 карбованців на місяць (док. № 79, 83). У 1917 р. на утримання агентурного апарату в країні і за кордоном виділялося 332226 карбованців і 240 тисяч франків.

За характером діяльності секретні співробітники поділялися на інформаторів і агентів. Інформатори до партій не належали, але систематично доповідали охранці про настрої і дії того чи іншого кола осіб, які не утворювали нелегального політичного товариства. Це були дрібні крамарі, власники майстерень. До цієї ж категорії належали й ті особи, які, не перебуваючи в партії, трималися поблизу неї, пов'язані особистим знайомством, а то й близькими родинними зв'язками з її членами. Агенти ж були діяльними учасниками революційних організацій, активно працювали в партіях, іноді посідали в них видні місця. Укорінення агентури в партіях здійснювалося або вербуванням ініціативників, заарештованих членів організацій, або шляхом введення агентів до партосередків під маскою революціонерів.

Про те, наскільки ґрунтовними були вимоги до секретних співробітників, зрозуміло з переліку питань, на які пропонувалося відповісти кандидатові на вербування: *«в чем заключается программа партии, как сформирована местная организация, какая литература партии распространяется, кто был арестован из членов партии и кто остался на свободе, какие партийные работники являются наиболее активными, их явки, адреса, кто подозревается или обвиняется партийной средой в сношениях с розыскными органами, чем это подозрение вызвано»*.

Інформацію, що здобувала агентура, охранка розподіляла за такими категоріями: відома агенту як очевидцеві і тому має цілком достовірний характер; відома йому від осіб, які заслуговують на довіру; запозичена ним з літератури, має гаданий характер і стала відома з випадкових розмов. Агентурні відомості мали бути ретельно перевірені, викладені неупереджено, *«ясно и с надлежащею полнотою»*, без загальних фраз і неясних формулювань.

Секретних співробітників, яких використовували у важливих заходах, постійно піддавали ретельній перевірці. Так, С.Білецький для того, щоб відучити агента охранки — члена депутатської фракції більшовиків у ІV Державній думі Р.Малиновського приховувати інформацію, розпорядився в кімнаті, де відбувалися наради фракції, встановити слуховий контроль. В ході бесід з агентом він давав зрозуміти Малиновському, що знає всі нюанси того, що відбувається. Після цього агент у подробицях звітував про все, що стосувалося справ фракції.

Департамент поліції всіляко оберігав секретних співробітників. *«Агентура, эта святая святых отделения, бережно охранялась от всякого не только постороннего, но и своего отделенского взгляда»* — згадували жандарми. Один із керівників охранки С.Зубатов переконував офіцерів: *«Вы, господа, должны смотреть на сотрудника как на любимую женщину, с которой вы находитесь в нелегальной связи. Один неосторожный ваш шаг и вы ее опозорите. Помните это, относитесь к этим людям так, как я вам советую, и они поймут вас, доверятся вам и будут работать с вами честно и самоотверженно. Никогда и никому не называйте имени вашего сотрудника, даже вашему начальству. Сами забудьте его настоящую фамилию и помните только по псевдониму»*.

Секретні співробітники рідко готували письмові доповіді. Зазвичай їх повідомлення в ході зустрічі записувалися жандармським офіцером і надходили до відділу вже переписаними на бланку, де в заголовку зазначалося, до якого напряму роботи належить донесення (*«по эмиграции»*, *«РСДРП»* та ін.) і хто надав відомості (псевдонім агента) (док. № 82). Ці матеріали доповідалися начальнику, котрий на них ставив резолюцію щодо заходів, які необхідно здійснити: розробити тих чи інших осіб, встановити їхні зв'язки, обшукати, заарештувати тощо (док. № 83).

Якщо агент чим-небудь скомпрометував себе, від його послуг негайно відмовлялося, і в усі відділення Департаменту поліції надсилалися циркуляри про це (док. № 84–87).

Враховуючи важливу роль, яку відігравала агентура у роботі охранки, Департамент попереджав офіцерів про недопустимість прийому секретних співробітників у приміщеннях жандармських управлінь і охоронних

відділень, наймання конспіративних квартир у осіб, які носять поліцейську форму, передоручення зустрічей з агентами філерам, пересилання агентурних повідомлень на адресу охоранок, додавання власноручних повідомлень агентів до щоденників агентурних відомостей, доступних писарчукам, видачі грошей агентам через чинів загальної поліції (док. № 88).

Про залучення агентів начальники охоронних відділень доповідали Департаменту приватними листами, повідомляючи їхні анкетні дані; надалі ж у листуванні вживалися лише псевдоніми агентів. Подібні відомості не додавалися і до справ, що направлялися в суди (док. № 89). Виключалась також можливість видачі секретним співробітникам документів, які б засвідчували їхнє співробітництво з органами політичного розшуку (док. № 90).

Іноді, для відвернення провалу агента, охоранці доводилося поряд з іншими партійними працівниками заарештовувати і своїх секретних співробітників. Однак до цього рекомендувалося вдаватися лише у крайньому разі, бо інакше агенти змушені були *«вести скитальческую жизнь по нелегальным документам и под вечным страхом быть убитым своими товарищами»* (док. № 91).

Якщо секретний співробітник був заарештований, то вживалися заходи до звільнення, але так, щоб це не призвело до його викриття. Для цього спочатку відпускали декілька осіб з групи, з якою був заарештований агент, а потім і його самого. Особи, яких звільняли разом з агентом, були партійними працівниками, що посідали в партії не менше, ніж агент, становище. Симулювання втечі секретного співробітника вважалося способом *«проваленным»*. На час знаходження агента під арештом платня, що видавалася йому охоранкою, зберігалася і, по можливості, збільшувалася.

У разі проведення дізнання за кримінальною справою начальники розшукових органів надавали необхідні судочинству відомості, *«сообразуя полноту таковых с интересами ограждения внутренней агентуры»*. Розшифрування секретних співробітників не допускалося. Особливо гостро постало питання про конспірацію в роботі з агентурою у зв'язку з утворенням згаданої раніше комісії В.Бурцева, який поставив за мету свого життя викриття секретних співробітників охоранки. Департамент вимагав зосереджувати особливу увагу на фактах зради співробітників і поводитись з такими чиновниками й офіцерами відповідно до закону. Пропонувалося також *«хранить все переписки и дела о секретных сотрудниках с особой тщательностью и заботливостью»* (док. № 92).

Революціонери постійно намагалися проникнути до органів політичного розшуку, хоча, здебільшого, безуспішно. Есер А.Петров, увійшовши в довіру поліції, сприяв звільненню з тюрми кількох членів своєї партії, але більшого зробити не зміг, співробітники Департаменту не розкрили перед ним свої кадри. З боку членів партії есерів виникли підозри стосовно самого Петрова, і він, намагаючись довести свою відданість партії, скоїв вбивство начальника Петербурзького охоронного відділення полковника С.Карпова і втік.

У сучасній історичній літературі детально розглянуто питання про провокавторство як метод діяльності політичної поліції. Найчастіше наводяться справи Є.Азефа і Р.Малиновського.

Співробітництво Євно Азефа з охоранкою почалося в 1893 р. Таємна поліція допомагала агентові досягти керівних висот у партії есерів і в 1903 р. Азеф стає одним з її керівників. Фактично він очолив їхню «Бойову організацію», що чинила терористичні акти проти високопоставлених осіб, в тому числі здійснила вбивства міністра внутрішніх справ Д.Сипягіна, уфимського губернатора Богдановича, московського градоначальника Шувалова. Виконуючи водночас ролі керівника «Бойової організації» й агента охоранки, Азеф, з одного боку, зраджував революціонерів, з іншого — чинив терор. Для зміцнення довіри до себе в партії Азеф приніс у жертву великого князя Сергія Олександровича, міністра внутрішніх справ В.Плеве, а також деяких агентів охоранки. В.Бурцеву для викриття Азефа як агента охоранки знадобилося підтвердження директора Департаменту поліції О.Лопухіна, який пішов на це тому, що сам був шокований подвійною «грою» агента.

Документи свідчать, що в охоранці не мали уявлення про те, що саме Азеф керував бойовиками. Мемуари колишніх жандармів підтверджують: коли б у Департаменті знали про справжнє партійне становище Азефа, то його негайно виключили б з агентурного апарату, тому, що вимоги до використання агентів категорично забороняли їхню активну участь в небезпечних революційних проявах (док. № 93).

У Наказі по Корпусу жандармів за 1910 р. підкреслювалось: *«Борьба с революционным движением есть война, которую ведет государство с преступными элементами. Этим отличается эта борьба от войны с внешним врагом, в которой, как принято говорить, — все средства допустимы. Борьба с революцией не допускает нечистых приемов, а потому так называемая провокация есть одно из тяжчайших ... преступлений»* (док. № 19).

Що стосується Азефа, то Департамент поліції після його викриття вимагав від офіцерів *«строжайше внушать сотрудникам * совершенную недопустимость проявления последними инициативы в революционных предприятиях и вовлечения в таковые своих единомышленников или совращения на революционный путь лиц, не примкнувших к активной преступной деятельности, а равно участия в преступлениях против личности и имущества»*.

* Йдеться про агентів. — Авт.

Агентів попереджали, що їхня діяльність контролюється і в разі участі в провокаціях вони беззастережно передаватимуться до рук правосуддя «без всякої надєжди на снисхождение». Офіцерам було дано вказівку переперевіряти агентуру, а також довести до її відомо, що випадок з Азефом — явище незвичайне (док. № 94).

Довгий час працював на охоронне відділення і згадуваний раніше Роман Малиновський. Матеріали Надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду розкривають процес співробітництва Малиновського з ДП. Як і у випадку з Азефом, охранка немало зробила для просування свого агента партійними шаблями, але відомостей про використання Малиновського як провокатора в документах немає.

Малиновський був, насамперед, зряддя охранки в справі розколу більшовиків з меншовиками, стримування революційного руху. Він зумів викликати до себе довіру В.Леніна, чому сприяли заздалегідь переглянуті і відкоректовані охранкою виступи Малиновського в Думі. В.Джунковський, що прийшов на зміну С.Білецькому, визнав депутатство взагалі несумісним з секретним співробітництвом, оскільки «старался боротися с провокацией всеми способами», що від нього залежали. Малиновському було запропоновано добровільно залишити пост депутата, що останній і змушений був зробити.

За свідченням документів, Департамент поліції у принципі виключав провокації з арсеналу засобів, що застосовувались органами політичного розшуку у своїй діяльності. Проте, історичні факти говорять, що провокації мали місце і зумовлені вони були, передусім, напруженою боротьбою з революційним рухом та, головне, відступом від прийнятих норм і вказівок Департаменту на місцях. У м. Баку, наприклад, поліцією була створена велика фіктивна соціал-демократична організація, що під керівництвом чинів місцевої охранки обладнала друкарню і випускала революційні видання. Потім поліція відшукувала осіб, які розповсюджували ці видання, а до Петербургу надсилала доповіді про успішну боротьбу проти революціонерів.

Одним із важливих засобів у діяльності політичної поліції було зовнішнє спостереження. Хоча воно широко використовувалося у діяльності царської охранки і при правильній його організації приносило величезні успіхи, але все ж вважалося засобом допоміжним, який лише у виняткових випадках може дати «самостоятельный материал для выяснения сообществ». Занадто захоплюватися зовнішнім спостереженням не рекомендувалося, тому що, «будучи весьма растяжимо, оно может давать весьма обширный, непонятный материал» (док. № 97).

Завдання, форми і методи діяльності співробітників зовнішнього спостереження регламентувалися спеціальними інструкціями. Основною фігурою «наружки» був філер. Вимоги до філерів ставилися дуже високі. Набиралися вони з чинів унтер-офіцерського звання віком до 30 років. Перевага надавалася кавалеристам, розвідникам, котрі мали відмінні рекомендації і атестації від військового начальства. Філерами не могли бути особи польської і єврейської національності.

Співробітник «наружки» повинен був знати, що таке державний злочин, як і якими засобами революційні діячі досягають своїх цілей, «несостоятельность учений» революційних партій, завдання філерського спостереження і зв'язок його з внутрішньою агентурою. Йому вказували на шкоду «от утайки, преувеличивания и вообще ложных показаний», на те, що тільки сукупність відомостей, які він безумовно точно передає, веде до успіху спостереження (док. № 96).

Приймали на службу філерів з великою обережністю. Новачка випробували, а коли молодий філер освоювався, запрошували священика і приводили співробітника до присяги на вірність службі. Філери були при кожному охоронному відділенні, жандармському управлінні. Крім того, Департамент поліції мав Летючий філерський загін, котрий роз'їжджав по Росії, розробляючи агентурні дані (док. № 95).

Заснував Летючий загін колега С.Зубатова Є.Медніков. Медніківський філер міг довгими годинами очікувати на лютому морозі об'єкт спостереження; вскочити в поїзд слідом за тим, за ким спостерігав, і поїхати зненацька, часто без грошей, без багажу за тисячі верст; вмів вдавати з себе людину різних професій так, що найдосвідченіший революціонер не визнавав у ньому секретного співробітника. Він самовіддано переслідував бойовиків, ризикуючи при провалі втратити життя, що нерідко й траплялося.

Зустрічі з філерами відбувалися на конспіративних квартирах. У віданні «наружки» були виїзди для кінного спостереження. Грошові розрахунки робилися таким чином, щоб компенсувати філерам проїзд, проживання, витрачання грошей у трактирах і т.ін.

Філери працювали за завданнями, що видавали їм офіцери, а також за розшуковими картками. Спостереження велося окремими філерами або постами (2 і більше співробітників). В інструкціях з організації спостереження детально описувалося, як має діяти філер. Філерові, призначеному на пост, повідомляли наявні дані про осіб, за якими встановлено нагляд; виходячи з обставин, його переодягали під посильного, торговця, газетяра, солдата, сторожа тощо (док. № 96).

Після виконання завдання філери складали докладні рапортчики, в яких скрупульозно викладали, де, коли і з ким зустрічався об'єкт спостереження. У подальшому ці відомості концентрувалися у щоденниках спостереження. Окремо складалися зведення про осіб, що проходили за спостереженням, «листковий алфавит» даних про будинки, який подавався картками трьох кольорів: на червоних зазначалися агентурні відомості; на зелених — зовнішнього спостереження; на білих — виписки з домових книг (док. № 97).

Департамент чітко визначав категорії тих осіб, за якими філери зобов'язані прямувати до інших міст і за кордон без особливого на те дозволу: нелегальні, підозрювані в терористичних намірах і ті, що проходили за спеціальними списками Департаменту. В інструкціях описувалися способи зв'язку з філерами, можливості передачі того, за ким спостерігали, «з рук в руки».

Департамент наполягав на ретельній перевірці кандидатів у філери і молодих співробітників «*наружки*», наказував вникати в їхнє приватне життя, щоб не допустити фактів зради (док. № 100). Розбирався кожний випадок провалу «*наружки*». Так, у 1912 р. один з начальників ГЖУ сфотографувався з підлеглими йому унтер-офіцерами і філерами, а фотокартка згодом потрапила до рук революціонерів (док. № 101).

Залучення філера як свідка у кримінальній справі допускалося у виняткових випадках. Їхній допит провадився у стінах розшукових установ, вони не зобов'язані були відповідати на запитання, що торкалися способів здійснення зовнішнього спостереження (док. № 102).

Ще одним із засобів, який використовувався у політичному розшуку, була перлюстрація кореспонденції. Активне її застосування почалося за часів імператора Олександра III, який після вбивства його батька особливим указом дозволив міністрові внутрішніх справ розкривати приватну кореспонденцію. З цією метою на центральній станції пошти і телеграфу в Петербурзі було організовано так званий «чорний кабінет» (док. № 103).

У 1903 р. міністр внутрішніх справ В.Плеве віддав розпорядження Головному Управлінню пошт і телеграфів, згідно з яким начальники охоронних відділень мали право «*как осмотра почтово-телеграфной корреспонденции, так, в случае надобности, выемки таковой*». Листи в присутності чиновника пошти розкривалися за адресами або за зовнішніми ознаками, а частково навпомацки особливо уповноваженими на те особами. Скопійовані, а деякі в оригіналі, листи надсилалися міністру внутрішніх справ, а потім чиновнику Департаменту, що займався перлюстрацією. Листи, у разі необхідності, піддавалися діям різних кислот для виявлення можливого секретного тексту, розшифровувалися, копіювалися і надсилалися місцевим розшуковим органам для вжиття необхідних оперативних заходів (док. № 104).

Інформація, що містилась у перлюстрованих листах, використовувалась у доповідях про діяльність революційних сил. Для розшуку дані перлюстрації були матеріалом, що добутий «негласним шляхом», і тому вони не «афішувалися» під час дізнання або судового розгляду справ.

Департамент у своїх інтересах застосовував і можливості цензури, здійснюючи контроль за діяльністю засобів масової інформації, книготоргівлі, бібліотек тощо, спостерігав також за надходженням в ужиток речей, здатних «*вызвать протест со стороны глубоко монархической по духу части населения*». У 1912 р., приміром, у продажу з'явилися носовички із зображенням імператора Олександра I. МВС заборонило продаж хусток «*в особенности в местностях с инородным населением, могущим использовать платки в целях совершенно недопустимого глумления*». Це так само стосувалося і посуду, інших речей з зображенням осіб імператорської родини (док. № 105–107).

Отже, агентурні відомості, дані зовнішнього спостереження і перлюстрації були трьома головними джерелами поінформованості політичної поліції. Після обшуків і арештів відомості ці поповнювалися їх результатами і свідченнями заарештованих (док. № 108–110). Шляхом зіставлення всіх цих даних, а також додатково отриманих відомостей, відтворювалася повна картина роботи окремих революційних діячів і їхніх організацій.

Обшуки й арешти здійснювалися після подання аргументованого мотивування до Департаменту. Розпорядження на їх проведення видавав начальник ГЖУ на підставі даних начальника охорони. Департамент у своїх циркулярах вимагав здійснювати арешти та обшуки лише при наявності достатньо перевірених, серйозних даних, ставитися до них обережно, обачливо і вдумливо, «*чтобы не возбуждать недовольства в населении...*». Після проведення обшуків відібрані речові докази негайно передавалися начальнику ГЖУ для порушення за справою дізнання. Ці слідчі дії ретельно регламентувалися Департаментом поліції (док. № 111, 112).

Значною мірою сприяв успіху боротьби з революційним рухом добре налагоджений облік необхідних документів та матеріалів, продумана система ведення документації. Реєстрація даних розшуку була поставлена таким чином, що у будь-який момент можна було отримати всі відомості «*о преступной деятельности известного лица*» (док. № 114).

У канцелярії начальника розшукового відділення велися книги грошової звітності, справи про листування. Начальник розшуку мав доступ до всіх справ і листування жандармських управлінь, в тому числі знайомився з анонімними і підписаними заявами, доносами, пропозиціями надавати агентурні послуги тощо.

На всіх осіб, що потрапили в поле зору розшуку як політично неблагонадійні, велася реєстраційна картотека. На червоні картки вносили прізвища і дані на соціалістів-революціонерів, на жовті — студентів, на зелені — анархістів, на білі — представників інших політичних течій і суспільних груп (док. № 115). Загалом на обліку таємної поліції перебувало близько 1 млн осіб цієї категорії.

У разі необхідності розшукові органи могли мати своїх фотографа і розшифровувача секретних листів, а також осіб, що забезпечували шифроване листування. З метою збереження секретів система шифрувального ключа періодично змінювалася (док. № 116).

Документи фінансової звітності, котрі збереглися, дають змогу встановити основні статті видатків. Кошторис Катеринославського ГЖУ, наприклад, на 1913 р. становив 7200 карбованців, куди входили утримання секретної агентури — 3600, наймання конспіративних квартир — 120, зняття фотографічних карт, переклади з іноземних мов, здійснення експертиз, винагородження свідків, які викликалися на дізнання, і т.ін. (док. № 118).

Не менш ретельним був і прокурорський нагляд за діями органів політичного розшуку. Департамент обов'язково інформував прокуратуру про обшуки, арешти, виїмки, які мали статися. Постанова про ведення дізнання також направлялася для погодження прокурору (док. № 119).

Про те, наскільки повною інформацією володіли органи політичного розшуку, свідчить витяг з опису справ Катеринославського ГЖУ, у секретній частині якого містилися циркуляри Департаменту щодо спостереження за особами, які виїжджали і поверталися з-за кордону, матеріали про професійні спілки, просвітні товариства, єврейські протиурядові організації, інформація залізничної агентури, звіти зовнішнього спостереження. Жандармерія зберігала довідки на нижніх чинів, призначуваних на службу у Власний Його Імператорської Величності зведений піхотний полк, про новобранців, яких призивали на службу до військ гвардії, матеріали про запобігання аграрному рухові і пропаганді в сільській місцевості, а також документи, що склалися при обшуках, розшуку і затриманнях, матеріали з розшифрування документів, обов'язкові розпорядження губернатора. Цей неповний перелік найменувань документів підтверджує те значення, яке надавалося охранкою організації діловодства в інтересах справи політичного розшуку (док. № 120).

Оцінюючи організацію та практичну діяльність політичного розшуку Росії, треба відзначити його значний авторитет в урядових колах. За впливом в губерніях начальник жандармського управління був третьою людиною після губернатора і градоначальника. Керівник охранки підпорядковувався на місцях у межах своєї компетенції тільки губернатору. Офіцерам і чиновникам тасмної поліції видавали посвідчення, в яких зазначалося: *«Начальствующим лицам оказывать законное содействие»*.

Авторитет жандармерії й охранки підтримувався, головним чином, результатами їхньої діяльності. Робота кожного офіцера й органу в цілому залежала від кількості повідомлень до прокуратури і поліції щодо виявлених загальних злочинів, випадків безпосередньої участі офіцерів у збереженні громадського спокою, проведених дізнань, справ, котрі перебували у провадженні (док. № 121).

Наскільки продуктивно діяла, наприклад, Катеринославська охранка, свідчать її річні звіти. Так, у 1904 р. заарештовано 26 революціонерів, що мешкали нелегально, виявлено і ліквідовано 3 нелегальні друкарні, затримано 5 емісарів із забороненою літературою, а також цілий транспорт з *«преступными брошюрами»*, виявлено 11 антиурядових сходок, не допущено 2 демонстрації, розгромлено комітет організації соціал-демократів, 2 комітети соціалістів-революціонерів. Причому діяльність останньої організації підірвано настільки, що вона не змогла відновитися протягом півроку, припинено на самому початку і діяльність організації *«Махоевцев»* (док. № 122).

Департамент поліції намагався налагодити співробітництво зі спецслужбами інших держав для протистояння революційному рухові. Так, у 1904 р. Росія підписала протокол з 9 країнами про спільні заходи в боротьбі з анархізмом.

Співробітники Департаменту вельми акуратно і ретельно ставилися до виконання свого службового обов'язку. Вони керувалися тим, *«что главным мерилом успешности их деятельности будет всегда не количество произведенных ими ликвидаций, а число предупрежденных преступлений и процентное отношение обысканных лиц к количеству тех из них, которые подвергнутся судебной каре»*.

Охранці, завдяки чітко налагодженій системі спостереження (картотеки, різного роду колекції, зокрема, дактилоскопічних відбитків, схеми розташування підпільних груп тієї чи іншої партії із зазначенням кількісного складу і псевдонімів агентів, які спостерігали за ними), певною мірою вдавалося контролювати дії антиурядових сил, планувати оперативну роботу проти революційно налаштованих верств, гнучко реагувати на зміни політичної обстановки.

Взявши владу, більшовики робили все, щоб знайти співробітників охранки і жандармерії. Апарат ЧК-ГПУ доклав чимало зусиль для розшуку та покарання офіцерів, філерів, агентів. Одночасно пропагандою формувалася вкрай негативний образ жандарма, що знищував кращих людей епохи — революціонерів. Література, де висловлювалася інша точка зору, в тому числі мемуари колишніх жандармів та емігрантські видання, вилучалася з обігу, а до архівних документів охранки і жандармерії доступ всіляко обмежувався (док. № 123–131).

Читач за цією публікацією має можливість самостійно ознайомитися з окремими документальними матеріалами, що висвітлюють діяльність жандармерії та охранки.

Добірка складається зі 131 документа, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного архіву Служби безпеки України (м. Київ, м. Дніпропетровськ), Державного архіву Дніпропетровської області, та опублікованих раніше матеріалів.

Документи розміщено за такими темами: структура органів жандармерії та політичного розшуку; кадрова політика відомств; функції, що поклалися на жандармські органи; методи роботи жандармських і охоронних відділень.

Територіально матеріали належать до Катеринославської губернії в її адміністративних межах кінця XIX століття і до 1917 року. Більшість документів публікується вперше. Частина з них подається у скороченому варіанті. Документи наводяться мовою оригіналу, із збереженням мовних і стилістичних особливостей. Орфографічні і синтаксичні помилки виправлено без застережень.

Назви населених пунктів, губерній, областей, районів, а також імена і прізвища, подаються так, як вони написані в документах.

Кожний документ має порядковий номер і редакційний заголовок, зазначено його вид, автора, адресата, стислий зміст і дату. Під кожним документом вміщено легенду з контрольно-довідковими відомостями про нього.

*Переклад українською мовою
та літературне редагування Р.Олійник*

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

№ 1

Витяг з Положення про Корпус жандармів.
9 вересня 1867 р.

Высочайшее утвержденное положение о Корпусе Жандармов

9 сентября 1867 года

1. Образование Корпуса

П. 1. Корпус Жандармов составляют: а) Главное Управление Корпуса; б) Управление округов: Варшавского, Кавказского и Сибирского; в) Жандармское Управление Московской губернии; г) Губернские Жандармские Управления десяти губерний 1-й категории; д) Губернские Жандармские Управления 43-х губерний 2-й категории; ... ж) 50 Уездных Жандармских Управлений 6-ти губерний северо-западного края; ... к) Полицейское Управление железных дорог...

П. 3. ...Губернские Жандармские Управления в губернских городах получают свои наименования от губерний и городов, в которых находятся; а части Наблюдательного состава и Уездные Жандармские Управления заимствуют свои названия от тех уездов, в которых будут находиться...

П. 8. Губернское Управление, а равно и все Жандармские части в губернии подчиняются Начальникам Губернских Жандармских Управлений, за исключением столичных дивизионов, которые непосредственно подчиняются Начальнику Штаба Корпуса Жандармов...

*Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе.
Т. XIII, № 44956. Отделение второе. Санкт-Петербург. 1871 г.
[Центральный державный историчный архив України (м. Київ)].*

№ 2

Положення про начальників розшукових відділень.
12 серпня 1902 р.

Положение о Начальниках розыскных отделений

12 августа 1902 года

1. В некоторых местностях Империи, где замечается особо усиленное развитие революционного движения, учреждаются розыскные отделения, на начальников коих возлагается заведывание политическим розыском, то есть наружным наблюдением и секретной агентурой, в известном определенном районе.

2. Начальники розыскных отделений назначаются по выбору Директора Департамента Полиции из Офицеров Отдельного Корпуса Жандармов, прикомандировываются к Губернским Жандармским Управлениям в той местности, где учреждается розыскное отделение.

Примечание. Означенная должность может быть также замещена чиновником Департамента Полиции, командируемым для исправления должности Начальника розыскного отделения.

3. Районы деятельности отделений определяются по усмотрению Директора Департамента Полиции.

4. Начальники розыскных отделений, кроме подчинения в строевом отношении (если они Офицеры) Начальникам Губернских Жандармских Управлений, к коим они прикомандированы, осведомляют их словесно о ходе наблюдения и результатах розысков. Для объединения розыскной деятельности Начальники розыскных отделений непосредственно доносят Департаменту о всех поступающих к ним агентурных сведениях и данных наружного наблюдения и получают от Департамента соответствующие указания в отношении общего хода розыска в Империи.

5. Начальники розыскных отделений имеют в своем распоряжении канцелярию с письмоводителем и писцами. На обязанности Начальников отделений лежит приобретение секретных агентов, руководство их деятельностью, а также выбор и обучение наблюдательных агентов.

6. В канцеляриях Начальников розыскных отделений должны нестись по установленным на сей предмет образцам: а) регистрация данных наблюдения (агентурные записки, дневники наблюдения с соответствующими

сводками); б) книга денежной отчетности; в) дела по переписке: г) листковый алфавит лиц, сведения о коих имеются в отделении.

7. В случае переездов лиц, состоящих под наблюдением, в район другого отделения наблюдение передается местным агентам, о чем агент, начавший наблюдение, докладывает Начальнику местного отделения. Если же лицо прибыло в местность, где розыскного отделения не имеется, то наблюдение за ним продолжается прежними агентами, причем старшему из них вменяется в обязанность явиться к подлежащему Жандармскому Начальству, если таковое в данной местности имеется, и доложить о цели своего прибытия.

8. В интересах розыска Начальники розыскных отделений, кроме данных агентуры и наблюдения, должны пользоваться также и всеми имеющимися в Жандармском Управлении, к коим они прикомандированы, сведениями. Ввиду сего Начальники Губернских Жандармских Управлений обязываются предоставить Начальникам розыскных отделений доступ ко всем делам (в том числе и производящимся в порядке 1035 ст. Уст. Угол. Суд.) и перепискам Управления и направлять к ним все поступающие в Управления сведения, могущие иметь отношение к розыску, как-то: анонимные и подписанные заявления, доносы, предложения услуг и т.п. Лица, предлагающие агентурные услуги, направляются к Начальникам розыскных отделений.

9. Когда по результатам наружного наблюдения в связи с агентурными данными встретится необходимость производства обысков и арестов, в особенности более или менее значительного числа лиц, то Начальники розыскных отделений представляют, по возможности заблаговременно, в Департамент Полиции список лиц, намеченных к обыскам и арестам, с кратким обозначением в отношении каждого лица основанием к этим мерам и степени участия его в подлежащем обнаружению государственном преступлении. Предположенные следственные действия производятся местным Губернским Жандармским Управлением, коему от Департамента дается соответствующее предписание, при личном участии и по ближайшим указаниям Начальника розыскного отделения.

10. В тех случаях, когда требуется принятие безотлагательных мер для пресечения и предупреждения преступлений, Начальники розыскных отделений докладывают Начальникам Губернских Жандармских Управлений, и спрашивая их содействия к производству следственных действий, причем в таких случаях означенное содействие является для Начальников Жандармских Управлений обязательным, а ответственность за предпринятые действия возлагается на Начальников отделений.

11. После производства обысков, отобранные вещественные доказательства должны быть без замедления переданы Начальнику Губернского Жандармского Управления для возбуждения по делу дознания. Начальник розыскного отделения должен быть допущен к рассмотрению вещественных доказательств совместно с Начальником Жандармского Управления или тем офицером, коему будет поручено производство данного дознания, причем составление протокола осмотра возлагается непосредственно на то лицо, которое будет производить дознание.

12. По рассмотрению вещественных доказательств Начальник Жандармского Управления о результатах произведенных следственных действий немедленно по телеграфу, а затем не позднее недели (в зависимости от добытого материала) представляет подробное донесение почтою в Департамент Полиции со списком обысканных и арестованных и перечнем наиболее заслуживающих внимания вещественных доказательств.

13. Без согласия Начальника розыскного отделения в районе его наблюдения чинами Корпуса Жандармов не могут быть производимы никакие обыски и аресты, хотя бы по этому предмету поступило требование уполномоченного для этого другого лица. О встреченном затруднении дать такое согласие Начальник отделения телеграфирует Директору Департамента Полиции.

14. Кроме переписки по текущим делам, по данным агента и наблюдения, Начальник розыскного отделения в недельный срок после обнаружения преступления (ликвидации) обязательно доставляет в Департамент сводку дневников наблюдения по данному делу.

15. Начальники розыскных отделений находятся в постоянном общении между собой, сносась непосредственно обо всем, касающемся розыска, как-то: выяснение местонахождения лиц, собрание необходимых сведений и т.п.

Если случится надобность войти в сношение с Жандармским Управлением, при чем розыскного отделения не имеется, то переписка ведется через Начальника Губернского Жандармского Управления со скрепой Начальника розыскного отделения.

16. Начальники розыскных отделений могут по служебным надобностям выезжать с места постоянного своего пребывания, не испрашивая на то особого разрешения начальства. Они обязываются лишь об отлучке в пределах своего района поставять в известность своего Начальника Губернского Жандармского Управления, а при выезде вне пределов — и Департамент Полиции.

17. При поступлении запросов о политической благонадежности Начальник Жандармского Управления направляет таковые к Начальнику розыскного отделения, который или ставит штамп об отсутствии сведений о данном лице, или же на самом запросе делает надпись по существу имеющихся у него указаний.

18. Департамент Полиции отпускает в непосредственное распоряжение Начальников розыскных отделений по третям потребной суммы на содержание: канцелярий, служащих, секретных и наблюдательных агентов и прочие расходы по розыску.

В израсходовании отпускаемых сумм Начальники розыскных отделений представляют отчеты непосредственно Департаменту Полиции за каждую треть года.

Подписал: И. д. Директора

Лопухин

Заведующий Отделом

(подпись)

*Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). —
Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 29–31. Копія. Машинопис.*

№ 3

Циркуляр Департаменту поліції про створення розшукових відділень. 16 вересня 1902 р.

16 сентября 1902 года № 5800
Секретно

Г.г. Начальникам Жандармских пограничных пунктов

По распоряжению Г. Министра Внутренних Дел в настоящее время в городах: Одессе, Киеве, Екатеринославе, Харькове, Тифлисе, Саратове, Вильно и Казани учреждены Розыскные Отделения.

Ввиду сего Департамент Полиции имеет честь просить Ваше Высокоблагородие о помещенных в циркулярах Департамента Полиции лицах, возвращающихся из-за границы и направляющихся в один из вышеназванных городов, сообщать не Начальникам Губернских Жандармских Управлений, а начальникам подлежащих Розыскных Отделений.

По образовании в некоторых других городах Розыскных Отделений будет сообщено дополнительно.

Подписал: И. д. Директора

Лопухин

Скрепил: Заведующий отделом

Ратаев

Верно: Помощник Делопроизводителя

(подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 369. — Арк. 12.
Копія. Машинопис.*

№ 4

Положення про районні охоронні відділення. 14 грудня 1906 р.

Утверждаю

14 дек. 1906

Совершенно секретно

Положение о районных охранных отделениях

§ 1

Для объединения и направления деятельности местных органов, ведающих политический розыск в Империи, учреждаются районные охранные отделения, действующие под непосредственным руководством и контролем директора Департамента полиции, через Особый отдел последнего.

§ 2

Районные охранные отделения учреждаются в следующих пунктах:

- I. В Петербурге (Северное) — для губерний: Петербургской, Эстляндской, Псковской, Новгородской и Олонецкой.

- II. В Москве (Центральное) — для губерний: Московской, Тверской, Ярославской, Вологодской, Архангельской, Костромской, Калужской, Тульской, Орловской, Владимирской, Рязанской и Нижегородской.
- III. В Самаре (Поволжское) — для губерний: Самарской, Пермской, Вятской, Казанской, Симбирской, Уфимской, Саратовской, Оренбургской, Астраханской, Пензенской и Уральской области.
- IV. В Харькове (Юго-Восточное) — для губерний: Харьковской, Курской, Воронежской, Тамбовской, Донской области, Черноморской и Екатеринославской.
- V. В Киеве (Юго-Западное) — для губерний: Киевской, Черниговской, Полтавской, Подольской и Волынской.
- VI. В Одессе (Южное) — для губерний: Херсонской с городом Одессой, Таврической, Бессарабской и для надзора за всем побережьем Черного моря.
- VII. В Вильно (Северо-Западное) — для губерний: Виленской, Ковенской, Гродненской, Могилевской, Минской, Витебской и Смоленской.
- VIII. В Риге (Прибалтийское) — для губерний: Лифляндской и Курляндской.

§ 3

Во главе охранных округов стоят начальники районных охранных отделений, каковые должности могут совмещаться с должностью начальника местного губернского жандармского управления или охранного отделения.

Примечание: Впредь до дальнейших изменений, на начальников охранных отделений в С.-Перербурге, Москве, Киеве, Харькове, Одессе, Вильно и Риге, а равно и на начальника Самарского губернского жандармского управления возлагаются обязанности начальников соответствующих районных отделений.

§ 4

Независимо от прав и обязанностей, возлагаемых на начальников районных отделений настоящей Инструкцией, они пользуются всеми правами начальников охранных отделений и руководствуются в своей деятельности по розыску, установленной для начальников охранных отделений Инструкцией.

Занятия между служащими в канцеляриях районных охранных отделений должны распределяться по отдельным революционным организациям.

§ 5

С учреждением районных охранных отделений, временное положение о начальниках охранных отделений, утвержденное 27-го июня 1904 года, остается в силе впредь до изменения, но начальники местных охранных отделений поступают в непосредственное подчинение начальников районных отделений, которые и дают им, по требованию Департамент полиции, служебные аттестации.

§ 6

В округе районного отделения все органы, ведающие политическим розыском, а именно: губернские, уездные и полицейские жандармские управления и отделения, охранные отделения, начальники крепостных жандармских команд, чины городских и уездных полиций руководствуются, в деле розыска, указаниями начальника районного охранного отделения и исполняют все требования последнего по розыскной части и вытекающим из розыска следственным действиям. При этом начальники районных охранных отделений сносятся с чинами полиции, вне мест их квартирования, по возможности через местных начальников жандармских управлений или охранных отделений.

Все недоразумения, возникающие между начальниками Районных отделений и Жандармских управлений, разрешаются директором Департамента полиции. § 7

Одной из главнейших задач начальников районных охранных отделений является учреждение центральной внутренней агентуры, могущей освещать деятельность революционных сообществ вверенной его надзору области. Указания этой агентуры должны быть использованы для направления деятельности входящих в районы розыскных органов и в особенности тех, которые проявляют недостаточно успешную деятельность.

§ 8

Начальникам районных охранных отделений, в целях объединения деятельности входящих в район розыскных органов, предоставляется, с особого каждый раз разрешения Департамента полиции, созывать областные съезды лиц, непосредственно ведающих розыском. Вообще же, рекомендуется, возможно, более живое общение розыскных органов и возможно частый личный обмен сведениями лиц, стоящих во главе розыска в соседних местностях, причем неуместная конспирация между лицами, призванными к исполнению одного и того же дела в данном районе, недопустима.

§ 9

Требования начальников районных охранных отделений о производстве обысков, осмотров, выемок и арестов для начальников Губернских жандармских управлений, их помощников и чинов жандармской железнодорожной, а равно общей и сыскной полиций, обязательны, причем арестованные зачисляются за подлежащим начальником Губернского жандармского управления.

Начальнику Управления или лицу, произведшему арест (если оно имеет право самостоятельного производства дознаний), должны быть переданы начальником районного охранного отделения в трехдневный срок все данные, послужившие основанием к задержанию данного лица. В случае неполучения этих сведений в течение семи дней, по отношению к арестованному, принимаются меры сообразно имеющимся в распоряжении местной власти основаниям к дальнейшему содержанию его под стражей.

В экстренных случаях, начальник районного охранного отделения обращает требование о производстве обысков, осмотров, выемок и арестов непосредственно к отдельным чинам корпуса жандармов и чинам полиции, помимо начальников жандармских управлений.

§ 10

Агентурные сведения, имеющие значение в общественной жизни или требующие принятия немедленных мер вне округа данного районного охранного отделения, должны быть сообщаемы в Департамент полиции и начальникам районных охранных отделений непосредственно местными розыскными органами, по телеграфу, с добавлением в телеграммах, присылаемых Департаменту, слов: «району сообщено». Все же прочие агентурные указания немедленно доставляются в районные охранные отделения, по каждой организации отдельно, с указанием принятых мер и результатов разработки, или объяснением причин неисполнения последнего.

Начальники районных охранных отделений, сделав сводки по организациям по всему району, представляют таковые в Департамент полиции один раз в месяц, с изложением результатов разработки района и сделанных ими указаний на места.

§ 11

Начальники районных охранных отделений, при посещении губерний, словесно осведомляют начальников губерний, жандармских управлений и прочих розыскных органов о ходе розыска, о положении революционного движения, сообщая о тех мерах, которые, по их мнению, необходимо предпринять. Этими же приездами начальники районных отделений пользуются для дачи личных указаний и чинам полиции, получив на это предварительно разрешение от губернатора.

§ 12

В интересах розыска начальники районных охранных отделений и командированные ими офицеры и чиновники для поручений пользуются всеми, имеющимися в местных жандармских управлениях, сведениями.

Они имеют доступ по всем делам (в том числе и производящимся во порядке 1035 ст. Уст. Угол. Суд.) и перепискам управления. В случае требования с их стороны, им должны быть известны и секретные сотрудники как управления, так равно и охранных и железнодорожных отделений, и в случае надобности, предоставлена возможность личных переговоров с таковыми. Если начальник районного отделения признает необходимым принять в свое ведение непосредственные сношения с наиболее серьезными сотрудниками, то местные органы оказывают в этом отношении полное содействие.

§ 13

Для надобностей розыска вне мест расположения районных охранных отделений, начальники последних пользуются назначенными в их распоряжение чиновниками особых поручений, отдельными офицерами корпуса жандармов и филерскими отрядами.

В случае необходимости произвести розыск в означенных местностях, начальники районных охранных отделений, по соглашению с лицами, ведающими местный розыск, временно командируют в их распоряжение упомянутых чиновников, офицеров и филеров (или только филеров), которые и производят розыск, согласно данным им начальником районного охранного отделения указаниям, и в полном единении с местными органами, которые обязаны сообщать старшим из командированных все необходимые им сведения местной агентуры. Все установки лиц и адресов производятся местными властями. О назначении подобных командировок местные начальства обращаются непосредственно к начальникам районных охранных отделений.

§ 14

В целях усиления филерского состава на местах, начальники губернских жандармских управлений обязаны выбрать лучших унтер-офицеров для подготовки к филерской службе, которые ни в каком случае не должны уже надевать форму. Таких унтер-филеров должно быть не менее 2-х человек при 10 унтер-офицерах штатного состава, а при большем составе, не менее половины всех остальных. В случае серьезной огласки деятельности таких филеров, таковые немедленно, распоряжением начальника районного отделения, перемещаются в другие управления и отделения по представлению начальника районного отделения, директору Департамента полиции, для сношения со штабом корпуса жандармов.

§ 15

В районных охранных отделениях, губернских жандармских управлениях и в охранных отделениях должна вестись, по установленным на сей предмет Департаментом полиции образцам, регистрация данных розыска:

а) Дневники агентурных сведений, доставляемых секретными сотрудниками, отдельно по каждой организации, и к ним отдельный листковый алфавит лиц, упоминаемых в этих дневниках.

б) Дневники наружного наблюдения, с соответствующими сводками, отдельно по каждой организации.

в) Листковый алфавит лиц, сведения о коих имеются в данном управлении или отделении, а также и разыскиваемых лиц, по установленной форме.

г) Листковый алфавит домов, проходящих по наблюдению, агентуре или переписке, с выписками из домовых книг. (На листках трех цветов).

д) Особые наряды по каждой организации отдельно, с образцами всех прокламаций данной фракции.

е) Особые дела по каждой организации отдельно (комитетские), куда подшиваются в хронологическом порядке все бумаги, имеющие значение для освещения деятельности данной партии и принимаемых против нее мер.

ж) Фотографический архив.

з) Схемы.

и) Библиотека нелегальных изданий, с алфавитным к ней каталогом.

Образцы описанной регистрации при сем приложены.

§ 16

Начальники районных охранных отделений избираются директором Департамента полиции из числа штаб-офицеров корпуса жандармов, или других известных ему лиц, и утверждаются в должности шефом жандармов.

Примечание: В случае необходимости, директору Департамента полиции предоставляется право представлять к возложению исполнения этих должностей на местных начальников губернских жандармских управлений.

§ 17

Начальники районных охранных отделений, если они в то же время не состоят в должности начальников губернских жандармских управлений, при назначении их на эту должность, откомандировываются в непосредственное распоряжение директора Департамента полиции; для получения же содержания от Интенданства, офицеры, занимающие означенные должности, зачисляются в списки подлежащих жандармских управлений.

Офицеры, для замещения других должностей в районных охранных отделениях, назначаются тем же порядком и, по прибытии к месту служения, поступают в непосредственное подчинение начальника районного отделения.

§ 18

О лицах, назначенных на должности начальников районных охранных отделений, Департамент полиции сообщает штабу корпуса жандармов, для объявления в приказах по корпусу.

§ 19

Начальники районных охранных отделений, а равно и заведующие таковыми начальники жандармских управлений, пользуются должностными печатями и бланками служебной переписки, присвоенными местным управлениям и отделениям, при коих учреждены Районные охранные отделения. Представления свои в Департамент полиции начальники Районных отделений адресуют на имя директора Департамента по I Особому отделу, что обязательно отмечается и на конвертах.

§ 20

Начальник районного охранного отделения имеет право отлучаться из места его квартирования в пределах района, не испрашивая разрешения, а лишь сообщив о цели и месте поездки в Департамент полиции. В случае же надобности выезда из пределов района, испрашивает разрешение директора Департамента полиции.

§ 21

Личное присутствие начальников районных охранных отделений при обысках предоставляется их усмотрению. Кроме того, начальникам отделений предоставляется право командировать для присутствия при обысках и подведомственных им чинов, с правом давать в потребных случаях необходимые указания лицам, производящим обыски.

§ 22

Начальники районных отделений и командированные классные чины отделения, при разъездах по делам службы, получают прогонные деньги на общем основании, через Департамент полиции, по представлении установленных маршрутов поездок.

*Державний архів Російської Федерації. — Ф. 102. —
Оп. 262. — Спр. 16. — Арк. 1–4. [Наведено за:
Перегудова З.И. Политический сыск России
(1880–1917 гг.). — М., 2000. — С. 367–392].*

№ 5

Положення про охоронні відділення. 9 лютого 1907 р.

9 февраля 1907 года Секретно

Положение № 66 Об Охранных Отделениях

1. В тех местностях Империи, где представляется необходимым создание отдельных розыскных органов, негласные расследования по делам о государственных преступлениях возлагаются на особо назначаемых для этой цели офицеров Корпуса Жандармов или состоящих при Департаменте Полиции чиновников, с образованием при них, в случае надобности, канцелярии, именуемой Охранным Отделением.

Примечание. Положение упоминаемых в этой инструкции лиц гражданского ведомства, назначаемых к должностям для розыскного дела, определяется особыми правилами.

2. Район деятельности Отделения составляют город, где оно находится, и та местность губернии, относительно коих последует особое указание Департамента Полиции.

3. Начальники Охранных Отделений, при определении на должность, назначаются в распоряжение Директора Департамента Полиции (1 п. 689 и 701 ст. III кн. Св. Воен. Пост.); для получения же содержания от Интендантства офицеры Корпуса Жандармов, занимающие означенную должность, зачисляются в списки подлежащих Губернских Жандармских Управлений приказами по Корпусу Жандармов.

4. О назначении на должности Начальников Охранных Отделений Департамент Полиции сообщает подлежащим лицам и учреждениям.

5. Начальники Отделений осуществляют свои обязанности под высшим руководством Департамента Полиции, который, ввиду лежащей на нем по закону (ст. 362, т. 1, ч. 2 Свода Законов и 656 ст. III кн. Св. Воен. Пост.) обязанности ведает делами по охранению общественной безопасности и порядка и дает общее направление розыскной деятельности, распоряжаясь всем личным составом Отделений. Вмешательство других учреждений и лиц, кроме Департамента Полиции и Начальников районных Охранных Отделений, в деятельность местных Охранных Отделений не может иметь места.

Примечание. Охранные отделения в гг. С.-Петербурге, Москве и Варшаве состоят в ведении подлежащих главных начальников полиции.

6. Начальники Охранных Отделений в тех местностях (округах), где учреждены Районные Охранные Отделения, подчиняются Начальникам сих последних, руководствуются в своей деятельности их указаниями и исполняют все служебные требования Начальника Районного Охранного Отделения, согласно утвержденному 14 декабря 1906 года Положению о Районных Охранных Отделениях.

7. Департамент Полиции отпускает в непосредственное распоряжение Начальников Охранных Отделений потребные суммы на содержание канцелярии, секретных и наблюдательных агентов и прочие расходы по розыску.

В израсходовании отпускаемых сумм Начальники Охранных Отделений представляют отчеты непосредственно в Департамент Полиции ежемесячно, не позже 15-го числа следующего месяца.

8. Начальники Отделений имеют в своем распоряжении письмоводителя и других служащих согласно особым для каждого Отделения расписаниям. Кроме того, в распоряжение Начальников Отделений, в случае надобности, могут быть командированы Департаментом Полиции офицеры Корпуса Жандармов или чиновник для исполнения отдельных поручений. Для практического ознакомления с делом политического розыска в охранные отделения могут быть назначены офицеры Корпуса Жандармов и чиновники Полиции, по соглашению с их начальством.

9. Письмоводитель Отделения (где таковые положены) и старшие служащие избираются Начальником Отделения и определяются на службу с разрешения Директора Департамента Полиции. Прочие служащие избираются и определяются на службу Начальником Отделения, которому предоставляется право входить в Департамент с ходатайством о зачислении чинов Отделения на государственную службу.

10. Лица, привлекавшиеся к ответственности по государственным преступлениям, а также состоявшие секретными сотрудниками, не могут быть допускаемы к занятию должностей в Охранных Отделениях.

11. О всех переменах в составе служащих Отделения сообщается Департаменту Полиции, с указанием звания, происхождения, имени, отчества и фамилии лиц, принимаемых вновь на службу.

12. О всех отлучках с постоянного места пребывания Начальники Охранных Отделений доводят до сведения Начальника Районного Охранного Отделения, с указанием своего временного адреса. Для выезда за пределы губернии требуется разрешение Департамента Полиции по предварительном сношении с Начальником Районного Отделения.

13. Начальники Охранных Отделений принимают все меры к сосредоточению в своих руках всего розыскного дела. Чины Корпуса Жандармов и общей полиции, получая из негласного источника сведения, относящиеся к политическому розыску, сообщают таковые Начальнику Охранного Отделения для разработки и производства обысков, выемок и арестов, каковые меры не могут быть применяемы без ведома Начальника Охранного Отделения.

О должностных лицах, не принадлежащих к составу Охранных Отделений и оказавших существенные услуги делу розыска, Начальник Охранного Отделения представляет их начальству или Департаменту Полиции, на предмет их поощрения.

14. Начальники Отделений с Департаментом Полиции, Начальниками Районных Охранных Отделений, Жандармских Управлений и их Помощниками, а равно губернскими и уездными учреждениями и между собою — сносятся непосредственно. Письменные сношения ведутся записками на личных бланках Начальника Охранного Отделения. Представления свои в Департамент Полиции Начальники Охранных Отделений адресуют на имя Директора Департамента по Особому Отделу, что обязательно отмечается и на конвертах.

15. Начальники Охранных Отделений принимают все зависящие меры к установлению правильных отношений с Начальниками Управлений, офицерами Корпуса, производящими дознания, а равно с прокурорским надзором и судебными следователями, в видах оказания содействия успеху дознаний и следствий, полезных для розыска.

О всех случаях обнаружения следствием или дознанием секретных сотрудников Отделения, или приемов его агентурной деятельности и о разногласиях с упомянутыми чинами судебного ведомства и Корпуса Жандармов Начальники Охранных Отделений подробно доносят Департаменту Полиции.

16. Начальники Охранных Отделений осведомляют Начальников Губернских Жандармских Управлений об обстоятельствах, интересующих Начальников означенных Управлений по производимым в последних дознаниях.

17. В интересах розыска Начальники Отделений, кроме данных агентуры и наблюдения, пользуются также и всеми имеющимися в местных Жандармских Управлениях сведениями и с разрешения Начальников сих Управлений могут обозревать дела, производящиеся в порядке 1035 ст. Уст. Угол. Суд. и в порядке Положения об охране, а равно и по негласному розыску. Все сведения, дающие основания к принятию мер негласного розыска в местах нахождения Охранного Отделения, должны быть немедленно направляемы Начальниками Управлений к Начальнику Охранного Отделения, без принятия мер предварительного исследования.

18. Начальники Отделений по делам их должности, с разрешения Генерал-Губернаторов и Градоначальников, имеют непосредственное с ними сношение и докладывают им лично все то, что необходимо знать высшим представителям административной власти в целях охранения государственного порядка и общественной безопасности в крае.

19. Агентурные сведения, имеющие значение в общественной жизни или требующие принятия мер в сфере деятельности Охранного Отделения, должны быть сообщаемы в Департамент Полиции и соответствующим Начальникам Районных Охранных Отделений непосредственно местными розыскными органами, с

добавлением в телеграммах, присылаемых в Департамент Полиции, слов: «району сообщено». О том же Начальники Охранных Отделений словесно докладывают Губернаторам и Градоначальникам.

Все же прочие агентурные указания Начальники Охранных Отделений в пределах, определяемых Начальником Районного Охранного Отделения, сообщают последнему в каждой организации отдельно, с указанием принятых мер и результатов разработки или объяснением причин неисполнения последнего.

20. Регистрация данных розыска в Охранном Отделении должна быть так поставлена, чтобы Начальник Отделения в каждый данный момент мог дать все сведения о преступной деятельности известного Отделению лица.

В этих целях надлежит обратить особое внимание на систематическое составление сводок всех сведений (агентурных, наружного наблюдения, по сообщениям других розыскных учреждений и т.п.) на каждое отдельное лицо, известное Отделению. Сведения эти Начальник Отделения должен тщательно изучить, предварительно решения вопроса об обыске и особенно о личном задержании данного лица.

21. В Районных Охранных Отделениях, Губернских Жандармских Управлениях и Охранных Отделениях должна вестись по установленным на сей предмет Департаментом Полиции образцам регистрация данных розыска:

а) дневники агентурных сведений, составляемые со слов секретных сотрудников, отдельно по каждой организации, и к ним отдельный листковый алфавит лиц, упоминаемых в этих дневниках;

б) дневники наружного наблюдения с соответствующими сводками, отдельно по каждой организации;

в) общий листковый алфавит лиц, сведения о коих имеются в данном Управлении или Отделении, а также и разыскиваемых лиц, по установленной форме;

г) листковый алфавит домов, проходящих по наблюдению, агентуре или переписке, с выписками из домовых книг (на листках трех цветов);

д) особые наряды по каждой организации отдельно для образцов всех изданных ею прокламаций;

е) особые дела по каждой организации отдельно (комитетские), куда подшиваются в хронологическом порядке все бумаги, имеющие значение для освещения деятельности данной партии и принимаемых против нее мер;

ж) фотографический архив;

з) схемы текущего наружного и внутреннего наблюдения;

и) библиотека нелегальных изданий с алфавитным к ней каталогом.

22. Начальники Отделений в исследовании государственных преступлений и политической благонадежности отдельных лиц руководствуются Уставом Уголовного Судопроизводства и Положением о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия (прил. 1 к прим. 2 к ст. 1 т. XIV Св. Зак.), а также инструкцией, изданной в развитие означенных законов.

23. Начальники Отделений при получении сведений секретной агентуры, предварительно их использовав, обязываются тщательно проверять таковые и основательно разрабатывать их наружным наблюдением. При этом надлежит иметь в виду, что розыскные органы должны руководить секретными сотрудниками, а не наоборот. Направлять внутреннюю агентуру и наружное наблюдение должно таким образом, чтобы попутно с обследованием обстоятельств дела выяснились и отмечались с особенною точностью те факты, которые в дальнейшем, при ликвидации или формальном расследовании, могли быть установлены как улики следственными действиями. В этом отношении Начальники Охранных Отделений обязаны руководствоваться тем соображением, что главным мерилом успешности их деятельности будет всегда не количество произведенных ими ликвидаций, а число предупрежденных преступлений и процентное отношение обыскиваемых лиц к количеству тех из них, которые подвергнутся судебной каре.

24. В деятельности Охранных Отделений должны быть различаемы:

— расследования в видах предупреждения и обнаружения преступных деяний государственных (ст. 1 и 103–127 Уст. о пред. и пресе преед, т. XIV Св. Зак. и 250–261. 1035 исл. ст. Уст. Угол. Судопр.);

— исследования политической благонадежности отдельных лиц (32 и сл. ст. Положения о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия).

25. В отношении предупреждения и обнаружения государственных преступлений Начальники Охранных Отделений руководствуются правилами, указанными в 250–261 и 1035 и сл. ст. Уст. Угол. Суд. При этом собиране сведений о замышляемом или совершенном преступлении политического характера производится способами, указанными в 254 ст. Уст. Угол. Суд., то есть путем розысков (секретная агентура), словесных расспросов и негласного наблюдения (через секретных сотрудников и филеров).

26. Если Начальником Охранного Отделения получены достоверные сведения о совершившемся уже преступном деянии государственным, то он немедленно сообщает о сем подлежащему Начальнику Жандармского Управления или его Помощнику, а также прокурорскому надзору (250 ст. Уст. Угол. Суд.).

27. В случае возбуждения по указанному в предшествующей статье поводу предварительного следствия или дознания Начальник Охранного Отделения сообщает производящим таковые должностным лицам все

имеющиеся у него сведения, сообразовывая полноту таковых с интересами ограждения внутренней агентуры и приемов деятельности Отделения.

28. Если поступившие к Начальнику Охранного Отделения сведения не дают оснований к немедленному возбуждению формального дознания и следствия, то Начальник Отделения приступает, на основании 253 ст. Уст. Угол. Суд., к проверке и разработке означенных указаний путем негласного расследования, причем, если событие или состав преступления не подтвердятся, то буде по данному делу не было составлено формальных актов, расследование остается без дальнейших последствий, в противном же случае производство направляется: 1) в местное Губернское Жандармское Управление, если перепиской выяснена политическая неблагонадежность кого-либо, вызывающая только необходимость дальнейшего дознания для внесения дела в Особое Собрание, образованное на основании 33 и 34 ст. Положения об охране; 2) в Губернское Жандармское Управление в порядке 1035 ст. Уст. Угол. Суд., для направления прокурорскому надзору, если для принятия мер, указанных в п. 1, нет достаточных оснований, причем дальнейшее расследование, если таковое окажется необходимым, производится Жандармским Управлением.

29. Если произведенное негласное дознание приведет к положительным результатам, то Начальник Охранного Отделения руководствуется в дальнейшем нижеследующим: а) если расследование обнаружило основательные указания на готовящееся преступление (покушение на чью-либо жизнь, ограбление с политической целью, приготовление к демонстрациям и т.п.), то Начальник Охранного Отделения принимает меры к предупреждению такового, путем задержания заподозренных лиц и отобрания орудий преступления; б) если негласное расследование установило совершающееся преступление (существование революционного сообщества (102, 124, 126 и других статей Угол. Улож.), тайной типографии (132 ст. того же Улож.), лаборатории взрывчатых веществ (закон 9 февраля 1906 года), склада преступной литературы (132 ст. Угол. Улож.) и т.д., — то Начальник Охранного Отделения, на основании 257 и 258 ст. Уст. Угол. Суд.: если на месте не находятся Судебный Следователь, Начальник Жандармского Управления или его Помощник, принимает все не терпящие отлагательства меры, как-то: осмотры, освидетельствования, обыски и аресты, руководствуясь в этом отношении Уст. Угол. Судопр.

30. Время производства обысков и арестов должно быть строго сообразовано с возможностью наиболее полного обнаружения уличающих вещественных доказательств, для чего Начальник Охранного Отделения должен обстоятельно осветить этот вопрос внутренней агентурой и наружным наблюдением.

31. При невозможности выполнить означенные выше следственные действия своими силами Начальник Охранного Отделения обращает требование об исполнении таковых к чинам общей полиции или входит в соглашение с Начальником Губернского Жандармского Управления (или железнодорожной жандармской полицией) о командировании на указанный предмет офицеров Корпуса Жандармов. При этом в требовании чинам полиции должно быть указано следующее: а) если обыск касается исследования политической благонадежности, то в ордер означается 21 или 29 ст. Положения о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия; б) если обыск делается ввиду сведений о нахождении у заподозренного предметов, уличающих его в государственном преступлении, то в поручении полиции указывается, что обыск производится в порядке 258 и 1035 ст. Уст. Угол. Суд.

32. О предполагаемых к одновременному производству многочисленных обысках и арестах (ликвидация) надлежит, по возможности заблаговременно, входить в соглашение с Начальниками Районных Охранных Отделений, если данное Охранное Отделение входит в охранный район. Списки лиц, намеченных к обыскам и арестам, с указанием имеющихся о них кратких сведений и предполагаемых мер пресечения, совершенно доверительно передаются Начальнику Жандармского Управления или его Помощнику, а за отсутствием их Начальник Охранного Отделения предупреждает старшего начальника полиции о числе предстоящих обысков и арестов, с таким расчетом, чтобы было время для назначения необходимых полицейских и жандармских нарядов, приготовления арестантских помещений и других предварительных распоряжений. Со своими предположениями о готовящихся ликвидации рекомендуется своевременно совершенно доверительно ознакамливать и местного Начальника губернии или Градоначальника, а в необходимых случаях просить содействия последних.

33. Личное присутствие при обысках Начальников Отделений — предоставляется их усмотрению. Начальникам Отделений предоставляется право командирования для присутствия при обысках состоящих в их распоряжении лиц, с правом давать в нужных случаях соответствующие указания чинам, производящим обыск.

34. Все протоколы следственных действий (а равно и поручения, даваемые полиции) должны быть составляемы с соблюдением установленных законом форм. Таким образом: а) если обыск произведен исключительно в видах исследования политической благонадежности заподозренного лица и не дал никаких результатов, то в протоколе должно быть отмечено, что обыск сделан на основании 21 и 29 ст. Положения о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия и б) если при производстве обыска, сделанного хотя бы и в порядке предшествующего пункта или на основании указаний на наличность у обыскиваемого вещественных доказательств, будут обнаружены предметы, уличающие обыскиваемого в

преступлении государственном или общеуголовном, то в протоколе, на точном основании 258 ст. Уст. Угол. Суд., обозначается, что таковой составлен в порядке этой статьи (а если оказались признаки государственного преступления, — то и 1035 — ст. того же Устава).

35. В тех же протоколах должно быть самым точным образом обозначено, где именно найдены предметы, приобщаемые к протоколу, причем, если таковых отбирается немного, то все они должны быть поименованы отдельно в протоколе. Если же перечисление всех вещей потребовало слишком много времени, то они распределяются по группам (например, брошюры, письма, карточки и т.п.) с обозначением количества предметов, входящих в каждую группу, и затем опечатываются при обыскиваемом лице (или его заменяющем) и при понятых.

36. По окончании обысков протоколы таковых со всеми вещественными доказательствами доставляются в Охранное Отделение, где начальник такового или его помощники, имеющие право производства следственных действий, делают, в случае надобности, на основании 258 и 259 ст. Уст. Угол. Судопр., осмотр вещественных доказательств в присутствии обыскиваемого лица, если к этому не представляется особых препятствий. По поводу этого осмотра составляется особый протокол, в котором обозначается, что осмотр произведен в порядке 258 ст. Уст. Угол. Суд., а также излагаются следующие сведения:

- 1) какую печатью был опечатан вскрытый пакет;
- 2) краткое описание (в форме описи) предметов, оказавшихся в пакете;
- 3) распоряжение об оставлении при Отделении до востребования вещей, неудобных для перевозки к следователю или в Жандармское Управление или не могущих, во всяком случае, иметь значение для дела;
- 4) обозначение печати, которой опечатан пакет, в который заключены вновь вещественные доказательства в Охранном Отделении;

- 5) подписи производившего осмотр, а равно понятых и других лиц, присутствовавших при таковом.

37. Осмотры вещественных доказательств должны быть произведены с наибольшею быстротою, причем из них должны быть извлечены все сведения, необходимые для дальнейшего негласного расследования. Если заключающиеся в вещественных доказательствах данные не требуют принятия немедленных мер, то об этих обстоятельствах должно быть особо указано в сообщении судебному следователю или жандармскому офицеру с отметкой, что данные эти не использованы.

38. В отношении принятия мер пресечения против лиц, подвергшихся обыскам, Начальники Охранных Отделений должны избегать заключения под стражу лиц, лишение коих свободы не вызывается необходимостью в видах воспрепятствования им возможности уклониться от преследования или скрыть доказательства преступления. При этом Начальники Охранных Отделений должны соблюдать требования, указанные в 416–421 ст. Уст. Угол. Судопр.

39. По поводу составления постановлений о заключении под стражу должны быть соблюдаемы нижеследующие правила:

- 1) Если обыски произведены лицами, имеющими право арестования на основании 21 и 29 ст. Положения о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия (Начальники полиции, Начальники Губернских Жандармских Управлений и их Помощники), то постановления составляются теми же лицами.

- 2) Если обыски или задержания произведены без заранее установленного плана лицами, не пользующимися правами, указанными выше в п. 1, то лица эти составляют постановления в порядке 257 ст. Угол. Суд. и передают задержанных в распоряжение Начальников Жандармских Управлений или их помощников, или, по предложению прокуратуры, — судебным следователям.

40. Подлинные приказы об арестовании должны быть обязательно предъявлены при самом задержании лицам, заключенным под стражу, а копии сих постановлений доставляются неукоснительно в место заключения в течение 24 часов с момента арестования.

[...]

42. Тотчас по окончании расследования и обыска, удостоверивших наличность государственного преступления, Начальник Охранного Отделения не позднее как в течении 24 часов дает знать об этом Начальнику Жандармского Управления или его помощнику и прокурорскому надзору о сущности обнаруженного деяния государственного и о подвергнутых аресту лицах. Вместе с тем Начальник Охранного Отделения немедленно изготавляет и подробное сообщение по данному делу, включая в него все агентурные сведения (кроме могущих повредить агентуре) и указание на значение существенных вещественных доказательств и тех свидетелей, которые могут дать полезные для расследования показания. При этом не должно быть допускаемо присвоение агентурных сведений результатам обысков, а также голословных характеристик обвиняемых (вроде фраз «член комитета», «главарь партии», «пропагандист» и т.п.), так как сообщение Начальника Охранного Отделения должно служить основанием для разрешения вопроса и привлечения заподозренного к формальной ответственности и избрания против него соответствующих мер пресечения...

43. ...О лицах, принадлежащих к разным партиям и организациям, а равно о разных отдельных проявлениях революционной деятельности надлежит составить отдельные их сообщения.

44. Если в течение 7-ми дней Начальник Жандармского Управления или его Помощник, за коими зачислены лица, арестованные Охранным Отделением, не получают от последнего сообщения для приступа к дознанию, ...то названные жандармские офицеры поступают в дальнейшем сообразно имеющимся у них сведениям, немедленно освобождая тех задержанных, к дальнейшему аресту коих нет достаточных оснований.

45. Все распоряжения о производстве обысков и арестов по делам политического характера... должны приводиться в исполнение не иначе, как по предварительному сношению с Начальником Охранного Отделения или жандармским офицером, ведающим самостоятельно розыском в данной местности...

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1–5.
Копія. Машинопис.*

№ 6

Циркуляр Департаменту поліції про створення 9-го Діловодства. 13 квітня 1914 р.

13 апреля 1914 года № 169587
Совершенно секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений, Жандармских Полицейских Управлений железных дорог, Отделений по охранению общественной безопасности и порядка, Г.г. Офицерам Отдельного Корпуса Жандармов, ведающим розыск, и на пограничные пункты

В составе Департамента Полиции Особый Отдел упразднен. Вместо него учреждено 9-е Делопроизводство, к предметам ведения коего относятся также дела, производившиеся ранее по 7-му Делопроизводству.

Препровождая при сем подробный перечень вопросов, подлежащих рассмотрению по вновь образованному 9-му Делопроизводству, Департамент Полиции об изложенном уведомляет Вас, Милостивый Государь, для соответственного направления возникающих переписок.

Подписал: За Директора	Васильев
Скрепил: Заведующий делопроизводством	М.Броецкий
Верно: Помощник Делопроизводителя	(подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 2. — Спр. 2964. — Арк. 55.
Копія. Машинопис.*

Приложение

к циркуляру Департамента Полиции
от 19 апреля 1914 года за № 169587

Перечень вопросов, подлежащих рассмотрению по Делопроизводству Департамента Полиции

1. Центральный политический розыск в Империи и за границей. Руководство деятельностью всех розыскных органов в Империи и Западной Европе и на Балканском полуострове по всем без исключения революционным тайным и нелегально действующим организациям, как, например, массоны, сионисты и др., как по розыскной, так и по следственной части (переписка по охране и формальному дознанию).

2. Инструкторский и инспекторский надзор за этими органами, общее наблюдение за ходом и направлением розыска и политического следствия в Империи, вообще все догматические и практические вопросы, как революционного движения, так и политического розыска, программы нелегальных партий, изучение современной революционной прессы.

3. Штаты розыскных органов и их личный состав как высший, так и низший, организационные вопросы, учреждение новых розыскных органов, перемещение и упразднение оных, пространство их районов, ассигнование им средств, денежный контроль, представление их личного состава к наградам; неправильные действия как розыскных, так и полицейских органов в розыскной и следственной области, или заслуги и упущения.

4. Производство по всем тем делам, кои проистекают из совершенно секретных документов.

5. Агентура, постоянные и случайные агентурные сведения, негласное наблюдение, переписка о лицах, предлагающих свои осведомительные услуги по розыску.

6. Пропаганда в войсках и во флоте.

7. Военное шпионство и контрразведка.

8. Переписка по вопросам об изъятии отдельных уголовных дел из общего порядка подсудности и по вопросам, возникающим при конфиркации и приведении в исполнение приговоров военных судов, и по различным случаям из тюремной жизни политических подсудимых (но не отбывавших уже наказания) арестантов, их жалобы и прошения.

9. Те совершенно секретного сношения с Министерством Иностранных Дел, кои в случае особой надобности направляются в Департамент Полиции.

10. Охрана Государя Императора, Высочайших Особ, высокопоставленных лиц, как в местах жительства, так и во время путешествий, как Российских, так и признающих иностранных.

11. Охрана денежных транспортов в случае надобности.

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 2. — Спр. 2964. — Арк. 26–30.
Копія. Машинопис.*

№ 7

Циркуляр Департаменту поліції про відновлення Особливого відділу. 2 вересня 1916 р.

2 сентября 1916 года № 16254

Совершенно секретно

Начальникам Губернских, Областных и Городских Жандармских Управлений, Жандармских Полицейских Управлений железных дорог, Отделений по охранению общественной безопасности и порядка, Г.г. Офицерам Отдельного Корпуса Жандармов, ведающим розыск, и на пограничные пункты

В дополнение к циркуляру от 19 апреля 1914 года за № 69587 Департамент полиции уведомляет Вас, Милостивый Государь, что по приказанию Г. Товарища Министра Внутренних Дел Действительного Статского Советника Степанова в распределении занятий и предметов ведения отдельных частей Департамента произведены нижеследующие изменения:

1) восстанавливается Особый Отдел, который охватывает функции нынешнего 6-го (прежнего 9-го) Делопроизводства, изложенные в приложенном к № 169587 перечне, за приводимым ниже изъятием.

Во главе Особого Отдела поставляется заведующий ныне 6-м делопроизводством Действительный Статский Советник М.Е.Броецкий;

2) из восстанавливаемого таким образом Особого Отдела выделяется вся следственно-политическая часть, которая присоединяется к 5-му делопроизводству Департамента Полиции, куда вследствие сего переходят:

а) общее наблюдение за ходом переписок в порядке положения о государственной охране и дознаний в порядке 1035 ст. Уст. Угол. Суд.;

б) все возникающие, в связи с деятельностью местных органов в следственно-политической области, вопросы;

в) все переписки как по изъятию отдельных уголовных дел из общего порядка подсудности, так и по делам, связанным с исполнением судебных приговоров;

г) переписки вообще по различным вопросам тюремной жизни подсудимых политических арестантов.

Подписал: Директор Генерал-Майор Климович

Скрепил: Заведующий Делопроизводством М.Броецкий

Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 2. — Спр. 2964. — Арк. 129–129 зв.
Копія. Машинопис.*

№ 8

Відомість про чисельність нижчих чинів Катеринославського губернського жандармського управління за 1868 р.
Січень 1869 р.

	Унтер-офицеров	Рядовых	Нестроевых
К 1-му января 1868 года состояло	22	—	2
В течение 1868 года прибыло	4	—	—
В течение того же года убыло по разным случаям	4	—	—
В том числе умерших	—	—	—
За тем к 1-му января 1869 г. состоит	22	—	2

Подписал: Начальник Управления Полковник Фон Нольде

Верно: Адьютант Капитан (подпись)

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 22.
Копія. Машинопис.

№ 9

Повний послужний список полковника Фон Нольде.
1 січня 1868 р.

Полный послужной список полковника Фон Нольде

1 января 1868 года

- I. *Чин, имя, отчество и фамилия.* Подполковник Карл-Эмилий Федорович Фон Нольде.
- II. *Должность по службе.* Начальник Екатеринославского Губернского Жандармского Управления.
- III. *Ордена и знаки отличия.* Кавалер орденов св. Станислава 2-й степени Императорской короною украшенный, св. Анны 3 степени, имеет медали: бронзовую за войну 1853–1856 годов и светло-бронзовую в память примирения польского мятежа 1863–1864 годов.
- IV. *Когда родился.* 22 октября 1828 года.
- V. *Из какого звания происходит и какой губернии уроженец.* Из Дворянского Курлянской Губернии.
- VI. *Какого вероисповедания.* Лютеранского.
- VII. *Где воспитывался.* В Дворянском полку (что ныне 2-е Константиновское Военное Училище).
- VIII. *Получаемое на службе содержание.* Жалование по чину — 531 руб.
Добавочного — 1000 руб.
Столовых денег — 600 руб.
На наем прислуги по 96 р. на каждого деньщика, а на 2-их — 192 р.
- IX. *Прохождение службы.* (Когда в службу вступил, произведен в первый офицерский чин; производство на следующие чины и дальнейшая служба: военная, гражданская и по выборам; переводы и перемещения из одного места службы или должности в другую, с объяснением, по какому случаю: по воле начальства или по собственному желанию; когда отправился и прибыл к новому месту службы; награды: чинами, орденами, знаками отличия, Всемиловнейшие рескрипты, Высочайшие благоволения).
- 13 июня 1848 год. В службу вступил корнетом в Кирасирский Принца Вильгельма Прусского ныне 8-й Драгунский Астраханский Его Императорского Высочества Великого Князя Николая Николаевича Старшего (полк тысяча восемьсот сорок восьмого года июня тринадцатого дня).
- 8 июля 1848 год. Отправился к полку.
- 31 июля 1848 год. Прибыл.
- 14 июля 1849 год. Поручиком.
- 8 февраля 1851 год. Назначен исправляющим обязанность полкового казначея.
- 12 июля 1851 год. Утвержден полковым казначеем. 3 июля 1851 год. Штабе Ротмистром 1853 года января 21-го в сравнении с сверстниками, со старшинством.
- 27 декабря 1852 год. Награжден орденом св. Анны 3-й степени.

26 июня 1856 год. Ротмистром 1856 года ноября 23 в сравнении со сверстниками со старшинством.
25 марта 1857 год. Назначен Старшим Адьютантом Штаба бывшей 1-й Кирасирской, после именованной сводной Кирасирской Дивизии (ныне упраздненной).

25 марта 1857 год. Сдал должность полкового казначея на законном основании. Отправился для принятия должности Старшего Адьютанта и прибыл.

X. Бытность вне службы.

а) во временных отпусках: когда уволен, на какое время и являлся ли в срок, а если просрочил, то сколько именно, и признана ли причина уважительною;

б) в бессрочном отпуску с какого и по какое время; для пользования ран: где именно, по чьему разрешению, с какого и по какое время;

г) по роду оружия, без исполнения службы;

д) в плену: когда и где взят и когда возвратился на службу;

е) в отставке: когда уволен и когда вновь принят на службу...

XI. Холост или женат, на ком, имеет ли детей; число, месяц и год рождения детей, какого они и жена вероисповедания.

XII. Есть ли за ним, за родителями его, или, когда женат, за женою недвижимое имущество, родовое или приобретенное. Нет.

XIII. В штрафах по суду или без суда, также под следствием был ли, когда, за что именно и чем дело кончено. Нет.

XIV. Бытность в исходах и делах противу неприятеля, с объяснением, где именно, с какого и по какое время, оказанные отличия и полученные в сражениях раны или контузии; особые поручения сверх прямых обязанностей, по Высочайшим повелениям или от начальства; подсудность, не подлежащая внесению в штрафную (XIII) графу.

Начальник Екатеринославского Губернского Жандармского Управления Подполковник (подпись)

Адьютант штаба капитан (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 45–48.
Копія. Рукопис.*

№ 10

З атестації співробітників Катеринославського ГЖУ.
2 березня 1869 р.

г. Екатеринослав

2 марта 1869 года № 84

Весьма секретно

Начальнику Штаба Корпуса Жандармов

Рапорт

Согласно предписанию Вашего Превосходительства от 14 минувшего февраля за № 946 имею честь представить при сем мнение свое о служебной деятельности и о нравственных качествах подведомственных мне офицеров.

1. Помощник мой в Таганрогском Градоначальстве Майор Барон фон Клейст к службе весьма усерден и в настоящем месте служения приносит несомненную пользу; нравственности кроткой и ведет скромную жизнь; продолжительным пребыванием в Таганроге и честными действиями он приобрел расположение местного общества и служащих лиц, но на последних по своей уступчивости и мягкости характера он не может иметь особенного влияния, вследствие этого, а в особенности по слабому здоровью он не был бы способен к более обширной деятельности.

2. Помощник мой в Ростовском-на-Дону уезде Капитан Белоцерковский: примерно усердный, дельный и разумный офицер; в настоящем месте приносит существенную пользу службе: образованный класс видит в нем честного и неутомимого деятеля, но некоторые из служащих по Городскому Управлению и Административному ведомству не совсем дружелюбно относятся к нему, потому и причина, что он обвиняется ими в недобросовестных стремлениях: частная жизнь его отличается скромностью и порядочностью; со временем может быть отличным начальником Губернского Жандармского Управления.

3. Адьютант Губернского Жандармского Управления Капитан Волоцкий по службе исполнительен и усерден, но не может принести особенной пользы потому, что не получил надлежащего образования и не одарен от природы быстрыми способностями, следовательно, на местное общество и служащих не может влиять и к высшей самостоятельной деятельности неспособен.

Полковник

Барон Нольде

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 11.
Копія. Руконис.

№ 11

Запит Штаба Корпусу жандармів
начальнику Катеринославського ГЖУ
щодо надання відомостей про особовий склад.
8 квітня 1874 р.

С.-Петербург.

№ 8 8 апреля 1874 года

Совершенно секретно

Начальнику Екатеринославского Губернского Жандармского Управления

По поручению Шефа Жандармов, покорнейше прошу Ваше Высокоблагородие с получением сего доставить мне, совершенно конфиденциально, нижеследующие сведения о Штабе и Обер-Офицерах вверенного Вам Управления:

- 1) Об усердии их к службе и действительной пользе, которую они приносят в настоящих местах служения.
- 2) Об их частной жизни и нравственности вообще.
- 3) Об отношениях их к обществу и том значении, которое они могут иметь как среди служащих, так и частных лиц.
- 4) О степени их образования и способности усвоения обязанностей, сообразно современным требованиям Жандармской службы.
- 5) Владеют ли они иностранными языками; основывая это сведение на совершенно точных данных.
- 6) Кто из них с пользою для службы мог бы быть впоследствии назначен на высшую должность и должность Губернского Жандармского начальника: если же кто-либо не может быть аттестован к сему назначению, то по каким именно причинам.

По представлении требуемых аттестаций о чинах, ныне состоящих в Управлениях и частях Корпуса, на обязанность Начальников возлагается представить также, вслед за тем, подобные отзывы свои и о всех тех (ныне служащих в Корпусе Жандармов) Штаб- и Обер-Офицерах, которые находились в последнее трехлетие (не менее, однако, шести месяцев) под их начальством и официально Штабу аттестованы ими не были; равно прошу принять с сего времени за правило представлять, независимо сего, аттестации и о всех тех Штаб- и Обер-Офицерах, которые спустя шесть месяцев после сего были бы перемещены из вверенной Вам части в другие Управления Корпуса.

Об офицерах же, вновь переведенных в Корпус Жандармов и получивших первоначальное назначение во вверенном Вам Управлении, аттестация должна быть представлена мне в период до шести месяцев со дня прибытия их к настоящим должностям, имея при том в виду циркуляр Штаба 20 января 1868 года № 792, об аттестации офицеров, бывших в прикомандировании к Штабу.

Требуемые сведения должны быть представляемы о каждом лице особо, всегда на отдельном листе.

При этом Его Сиятельству Графу Петру Андреевичу угодно, чтобы о сведениях, требуемых настоящим циркуляром, Вы решительно никому не сообщали и никого не спрашивали, а основывали бы заключения свои на личной и точной оценке как достоинств, так и недостатков каждого из аттестуемых лиц, вынесенной Вами из личного знакомства с их служебной деятельностью и частною их жизнью.

Шеф жандармов изволит надеяться, что все начальствующие лица, к которым обращен настоящий циркуляр, вполне оценят всю важность возложенного на них поручения, и в исполнении будут руководствоваться исключительно идеею строгой справедливости и пользою службы, невзирая ни на какие посторонние обстоятельства и соображения.

Подписал: Начальник Штаба
Генерал-Майор

Никифораки

Скрепил: секретарь Штаба
Надворный Советник

Нестеров

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 6.
Копия. Машинопис.

№ 12

Атестаци́нный лист співробітника Катеринославського ГЖУ.
24 грудня 1889 р.

№ 1628 24 декабря 1889 года

Секретно

1. *Чин, имя и фамилия.* Майор Иван Карташевский.
2. *Должность и с которого времени состоит в ней.* Помощник Начальника Екатеринославского Губернского Жандармского Управления в Таганрогском Градоначальстве с 7-го февраля 1879 года.
3. *Сколько от роду лет.* 57 лет от роду.
4. *Где воспитывался? Если окончил курс в учебном заведении, в каком именно и по какому разряду.* Воспитание получил в частном учебном заведении.
5. *Где служил до перехода в Корпус и когда в оный переведен.* Служил в 25-ом пехотном Смоленском полку, из коего переведен в отдельный Корпус Жандармов в 1861 году 20 декабря.
6. *Холост или женат: если имеет детей, то сколько именно.* Женат, имеет 4-х малолетних детей, из коих старшая дочь 10 лет.
7. *Владеет ли иностранными языками и какими именно.* Иностранными языками не владеет.
8. *Дисциплинарные взыскания за последние 3 года; когда и за что, кем таковые наложены.* ...Нач-ка Управления от 16 марта 1882 года № 219, сделано замечание за промедление производства дознаний, оставшихся с 1881 года: вторично сделано внушение от 4-го октября № 818 за промедление, в прод. 2-х м-цев, во исполнение требования производившего дознание по госуд. преступлению, вследствие чего последовала приостановка дознания. 7 мая 1883 года объявлен выговор за несвоевременное производство дознаний по госуд. преступлениям и ... беспечное отношение.
9. *Когда и какую получил последнюю награду.* В 1882 году 28 марта награжден чином Майора.
 1. *Умственные способности.* Слабы.
 2. *Усердие к службе.* По-видимому усерден, — не принося существенной пользы службе.
 3. *Исполнительность в отношении своих обязанностей.* Требуется напоминаний.
 4. *Умение владеть пером.* Не обладает даром понятно излагать мысли на письме.
1. *Отличительные черты характера.* Хладнокровие, честность и прямота.
 2. *Выдающиеся качества или недостатки.* Добродушие, но и апатия ко всему.
 3. *Степень твердости воли и нравственных правил.* Нравственности хорошей, но слабость характера, не вполне твердой воли.
1. *Образ жизни.* Жизнь ведет очень скромную, семейную и мало общителен.
2. *Семейные отношения.* Семейнин безупречный — находится под влиянием жены, женщины не практичной.
3. *Имущественное положение.* Имущества не имеет.
4. *Аккуратно ли ведет свои денежные дела и не имеет ли долгов.* Расчетлив до скупости, долгов не имеет.
1. *Отношение к местным властям (в Жандармских Полицейских Управлениях железных дорог сверх того и к агентам железнодорожной администрации).* С местными властями в хороших отношениях.
2. *Умение держать себя с тактом при сношениях с ними.* Вследствие ограниченности образования не внушает к себе должного уважения.
3. *Способность неуклонно исполнять свои обязанности независимо от всяких влияний.* По вялости характера не выражает самостоятельных убеждений, но подчинения постороннему влиянию с его стороны пока не замечено.
1. *Отношение к местному обществу и положение занимаемое среди оногo.* В обществе пользуется расположением за прямоту, но не занимает в оном видного места, подобающего Жанд. Офицеру.
2. *Обладает ли в должной степени необходимыми для жандармского офицера: беспристрастием, выдержанностью в отношениях и разговорах, способностью не поддавать под чужое влияние.* Не имеет твердых убеждений, не обладает в должной мере выдержанностью.
3. *Не принадлежит ли к одной из местных партий настолько, чтобы не быть чуждым ее интересам.* К партиям не принадлежит.

4. Не склонен ли к увлечениям или легковерию. Склонен к легковерию.
1. Способен ли к самостоятельной наблюдательной деятельности. Малоспособный.
2. Умеет ли руководить в этом отношении подчиненными ему нижними чинами. По мере своих способностей руководитель нижних чинов в наблюдательной деятельности.
3. Степень знания и подготовки к наблюдательной деятельности непосредственно подчиненных ему нижних чинов. Нижние чины знают не вполне удовлетворительно обязанности наблюдательной службы.
1. Насколько правильно и твердо обладает знанием общих основных обязанностей каждого военнослужащего, изложенных в Уставе Дисциплинарном и Своде правил воинского чинопочитания. Знает твердо дисциплинарный Устав и Свод правил чинопочитания.
2. Умение правильно общаться с подчиненными нижними чинами и поддержать авторитет начальника. В обращении с нижними чинами кроток, справедлив и авторитетом пользуется.
3. Знает ли строевые воинские уставы в должной степени для обучения подчиненных ему нижних чинов отраслям строевого образования, обязательного в Корпусе. Знает удовлетворительно.
4. Степень знания всего вышеизложенного непосредственно подчиненными ему нижними чинами. Знание строевой службы нижними чинами также удовлетворительно.
1. Насколько способен к производству следственных действий вообще и дознаний по государственным преступлениям в особенности. Малоспособный.
2. Обладает ли должным для этого знанием законов, а также своих обязанностей, прав и несводимых, приемов, а в Жандармских Полицейских Управлениях, кроме того, насколько знаком с технической частью железнодорожного дела и с законодательством железных дорог. Обладает в слабой степени.
1. Число произведенных в текущем году дознаний (за исключением произведенных по ст. 246 Улож. о наказ.) как в административном порядке, так и на основании закона 19 мая 1871 года: а) по собственной инициативе, б) по распоряжениям Департамента Полиции; в) по требованиям прокурорского надзора. В истекшем году произведено дознаний в порядке закона 19 мая 1871 года по обвинению по ст. ст. 251-й 252 и 249-й Ул. о Нак. Первые 5 дознаний произведены по сообщению полиции, а последние по требованию Начальника Киевского Жандармского Управления.
2. Не было ли в числе произведенных дознаний таких, кои признаны высшими инстанциями или прокурорским надзором недостаточно обстоятельными и требующими разъяснений или дополнений. Не было.
- Особые служебные поручения, исполненные в истекшем году сверх прямых служебных обязанностей. Особых поручений, заслуживающих внимания, произведено не было. Аттестуется ли для назначения на высшую должность. К занятию высшей должности не способный.

Начальник Екатеринославского Губернского Жандармского Управления Полковник (подпись)

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 11-13.
Копия. Машинопис.

№ 13

Рапорт Катеринославського ГЖУ про стан управління та підвідомчих йому частин за січень 1879 р. Лютий 1879 р.

В Главный Штаб Отдельного Корпуса Жандармов

Жандармов Название чинов	По штату поло- жено	По списку со- стоит	Против штатного числа недостаёт или сверх комплекта	Боль- ных	В команд и- ровке	В отпус ке	Арес- това- нных	На лицо
Начальник Губернского Управления	1	1	—	—	—	1	—	—
Адъютант	1	1	—	—	—	—	—	1
Писарей	2	2	—	—	—	—	—	2
Итого	4	4	—	—	—	1	—	3

Дополнительный штат Губернского Жандармского Управления в уездах

Уезд	Жандармов Название чинов	По штату положено	По списку состоит	Против штатного числа недостает или сверх комплекта	Больных	В командировке	В отпуске	Арестованных	На лицо
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Екатеринославского	Помощник Нач. Управления	1	1	—	—	—	—	—	1
	Унтер-Офицеров	7	7	—	—	—	—	—	7
Ростовского	Помощник Нач. Управления	1	1	—	—	—	—	—	1
	Унтер-Офицеров	8	8	—	—	—	—	—	8
Таганрогского градоначальства	Помощник Нач. Управления	1	1	—	—	—	—	—	1
	Унтер-Офицеров	6	6	—	—	—	—	—	6
Бахмутского	Помощник Нач. Управления	1	1	—	—	1	—	—	—
	Унтер-Офицеров	10	5	нед. 5	—	—	—	—	5
ИТОГО		34	29	—5	—	1	—	—	28
		38	33	—5	—	1	1	—	31

Подписал за отсутствием Начальника Управления Помощник его
Майор (подпись)

ДАДО. — Ф.313. — Оп.1. — Спр. 49. — Арк.3.
Копія. Машинопис.

№ 14

Список офицеров Катеринославского ГЖУ.
Березень 1891 р.

Штаб-Квартира
г. Екатеринослав
Март 1891 года

В Главный Штаб Отдельного Корпуса Жандармов

СПИСОК

(по старшинству в чинах)

Генералам, Штаб- и Обер-Офицерам и классным чиновникам
Екатеринославского Губернского Жандармского Управления

За февраль месяц 1891 года

Составлен по документам и сведениям, имевшимся в Управлении по 1 марта 1891 года включительно. Последний полученный в Управлении Высочайший приказ значителен об офицерских чинах от 30 августа 1890 года.

Сведения, потребованные от... числа... за №..., помещены в графе... по документам, имевшимся в Управлении по...

I	II	III	IV	V
Число чинов а) по штату б) по списку	1) Чины. 2) Имена и отчества. 3) Фамилии. 4) Год, месяц и день рождения. 5) Вероисповедание. 6) Какой губернии или области уроженцы. 7) Где получил образование: общее и военное, окончил ли курс и по какому разряду.	1) С какого времени в службе (год, месяц и число) нижним чином; офицером. 2) Старшинство в последнем чине (год, месяц и число). 3) В каких кампаниях участвовал (годы), был ли в сражениях; не был ли ранен или контужен; если причислен к классу раненых, то к какому.	1) Семейное положение: имя и отчество жены и ее родина; число детей (сыновья и дочери). 2) Вероисповедание жены и детей. 3) Содержание сверх положенного по штату.	1) Какие занимают должности постоянные и временные (штатные и нештатные и по выборам), с которого времени (год, число, месяц); когда утверждены в должностях. 2) В каких ротах числится. 3) Когда и какие получал награды.
а) 1 б) 1	Начальник Управления полковник Дмитрий Иванович Богинский. Родился 1827 г. октября 24. Православного. Подольской губернии, окончил курс в Дворянском полку.	1) Офицером (из б.дворян. полка) с 1848 г. июня 13. 2) В посл. чине с 1882 г. марта 28. 3) Кампания 1853–1856 г. В сражениях не был. Ранен не был.	1) Семейное положение: имя и отчество жены и ее родина; число детей (сыновья и дочери). 2) Вероисповедание жены и детей. 3) Содержание сверх положенного по штату.	1) Какие занимают должности постоянные и временные (штатные и нештатные и по выборам), с которого времени (год, число, месяц); когда утверждены в должностях. 2) В каких ротах числится. 3) Когда и какие получал награды.
а) 1 б) 1	Адъютант Управления ротмистр Александр Игнатьевич Мрочкевич.	1) Нижним чином с 1880 г. сентября 7; офицером с 1882 г. августа 7. .	1) Жена Людмила Владимировна; родина — Харьковской губернии.	1) Адъютант Управления с 1890г. Февраля 3.
I	II	III	IV	V
	Родился 1861 г. октября 28. Православного. С-Петербургской губернии. Окончил курс в Нико-лаевском Кавалерийском училище по 1 разряду.	2) В последнем чине с 1890 г. августа 30. 3) В кампании не был	2) Жена веры православной. 3) Нет.	2) Числится в отдельном корпусе жандармов. 3) Нет/
а) 2 б) 2	Помощник Начальника Управления ротмистр Андрей Карлович Велькович. Родился 1856 г. марта 9. Православного. Лифляндской губернии, окончил курс в 1-м военном Павловском училище по 1 разряду. Помощник Начальника Управления ротмистр Александр Федорович Соболев. Родился 1854 г. июля 31. Православного. Рязанской губернии, окончил курс в Московском юнкерском училище по 1 разряду.	1) Нижним чином с 1874 г. августа 14, офицером с 1876 г. августа 10. 2) В последнем чине с 1886 г. ноября 1. 3) В кампании не был. 1) Нижним чином с 1875 г. октября 24, офицером с 1878 г. апреля 16. 2) В последнем чине с 1890 г. августа 30. 3) В кампании не был.	1) Жена Мария Исаевна; родина — Лифляндской губернии. Сын и 1 дочь. 2) Жена и дети веры православной. 3) Нет. 1) Жена Мария Флоровна; родина — Подольской губернии. 2) Жена веры православной. 3) Нет.	1) Помощник Начальника Управления с 1888 г. мая 13. 2) Числится в отдельном корпусе жандармов. 3) 1884 г. Ст. 3 ст. 1887 г. Прусский орден карсн. орла 4 ст. 1890 г. Ан. 3 ст. 1) Помощник Начальника Управления с 1889 г. Сентября 13. 2) Числится в отдельном корпусе жандармов. 3) 1889 г. чин Штабс-Ротмистра.

Начальник Управления, Полковник (подпись)
Верно: Адъютант Управления, Ротмистр (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 207. — Арк. 5, 6.
Копія. Машинопис.*

№ 15

Запит Катеринославського ГЖУ до Духовного правління.
24 травня 1899 р.

№ 364 24 мая 1899 года
г. Екатеринослав

В Духовное Правление при Притопресвитере Военного и морского Духовенства

Препровожден при сем в Духовное Правление 9 списков чинам вверенного мне управления и дополнительного штата, с их семействами, бывшими у исповеди и Св. Причастия в Св. Четырдесятницу сего года.

Справка: Циркуляр Главного Штаба 1896 года за № 214.

Подлинную подпись Начальника Управления и верно:
Полковник (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 52.
Копія. Рукопис.*

№ 16

Повідомлення служителя Успенської церкви
м. Катеринослава до ГЖУ.
10 квітня 1899 р.

10 апреля 1899 года

Сим удостоверяем, что Ротмистр Леонид Николаевич Кременецкий — 37 лет — в Св. Четырдесятницу 1899 года был у исповеди и Св. Причастия.

Успенской г. Екатеринослава церкви Священник Гавриил (подпись)
Псаломщик Иван Разногорский

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 53.
Копія. Рукопис.*

№ 17

Розпорядження Департаменту поліції
начальнику Катеринославського розшукового відділення. Серпень 1902 р.

**Предписание Департамента Полиции
Начальнику Екатеринославского Розыскного Отделения**

Август 1902 года № 5396

Секретно

Господину Отдельного Корпуса Жандармов Подполковнику Кременецкому

В дополнение к отношению от 21 августа сего года, за № 5333, Департамент Полиции предлагает Вашему Высокоблагородию по вступлении в исправление должности Начальника Екатеринославского Розыскного Отделения представиться Господину Губернатору, коему об оказании Вам содействия сообщено письмом от 21 того же августа за № 5342.

За Вице-Директора (подпись)

За заведывающего отделом (подпись)

№ 18

Посвідчення співробітника
Катеринославського охоронного відділення.
14 листопада 1903 р.

**Удостоверение сотрудника
Екатеринославского Охранного Отделения**

14 ноября 1903 года
Секретно № 7/2287
г. Екатеринослав

Удостоверение

Дано сие состоящему на службе при Екатеринославском Охранном Отделении Матвею Михайлову Заболотскому, которому Г.г. начальствующим лиц прошу в случаях обращения к ним оказывать законное содействие; что подписью и приложением казенной печати удостоверяю.

Ротмистр

(подпись)

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 121.
Копія. Машинопис.

№ 19

Наказ по Корпусу жандармів
про роботу щодо революційного руху.
3 серпня 1910 р.

№ 183 3 августа 1910 года

Секретно Санкт-Петербург

1 января 1909 года Его Императорскому Величеству Государю Императору благоугодно было назначить меня Товарищем Министра Внутренних Дел, а Г. Министру, Шефу Жандармов, возложить Заведывание делами Департамента Полиции.

Высочайшим приказом 24 марта того же года я назначен Командующим Отдельным Корпусом Жандармов, и с этого времени в моих руках объединено заведывание как общей полицией, так и Корпусом Жандармов. За этот полуторагодовой срок при личных разговорах с представляющимися мне офицерами, по делам Департамента Полиции и Штаба Корпуса и при ревизиях на местах целого ряда подведомственных мне учреждений Корпуса я ознакомился с его деятельностью, и теперь наступил момент на основании всего этого материала поделиться с моими подчиненными сделанными мною выводами, преподать им основные положения нашей службы, как я ее понимаю, и предъявить к неуклонному исполнению мои по этой службе требования.

Деятельность Корпуса Жандармов с момента его основания неоднократно видоизменялась. Хотя борьба с революционным движением и составляла всегда одну из главных задач Корпуса, но при существовании отдельного Шефа Жандармов значительное место отводилось деятельности по наблюдению за закономерностью действий чинов всех ведомств и учреждений. Затем присоединилось производство формальных дознаний в порядке 1035 ст., а за последнее пережитое нами смутное время на первое место выдвинута усиленная деятельность по политическому розыску. К сожалению, последняя заставляет желать очень многого.

Большинство Начальников Губернских Жандармских Управлений сосредоточивают свою работу на указанном выше наблюдении, что несомненно при объединении должностей Шефа и Министра Внутренних Дел в одном лице является второстепенным.

Многие в лучшем случае усердно занимаются производством формальных дознаний. Политический розыск поставлен крайне слабо, и в этом направлении работают только одни охранные отделения. А между тем дело политического розыска — основная задача чинов командуемого мною Корпуса. Деятельность наблюдательная отходит в область преданий. При наличности 1036 ст. Уст. Уг. Суд. число формальных дознаний сокращается, а при осуществлении проектов нового законодательства формальные дознания могут совсем прекратиться. У Корпуса Жандармов остается одна серьезнейшая по ее государственному значению задача — политический розыск. Корпус Жандармов есть политическая полиция.

Для выполнения этой серьезной задачи нужна не только серьезная политическая подготовка, нужен интерес, нужна любовь к делу. Я не говорю уже об особых талантах, которые даются не всякому.

Для теоретической подготовки, кроме существующих для вступления в Корпус курсов, я признал необходимым прикомандировывать офицеров, пробывших год в должностях адъютантов, к охранным отделениям: С.-Петербургскому, Московскому и Варшавскому. Кроме того, для образования надлежащего числа подготовленных

Начальников Губернских Жандармских Управлений я сделал распоряжение о прикомандировании 15 старших по списку кандидатов на эти должности к С.-Петербургскому охранному отделению с 1-го октября сего года на 6 месяцев для теоретического и практического ознакомления с политическим розыском. Только по истечении этого срока и по выдержании в особой под моим председательством комиссии испытания означенные штаб-офицеры будут получать по старшинству Губернские Жандармские Управления. Офицеры Жандармских Полицейских Управлений железных дорог, не проходившие службу в дополнительном штате, сохраняя право на получение по старшинству Жандармско-Полицейских Управлений, должны для получения должности Начальника Губернского Жандармского Управления пробыть год на должности Помощника, а затем 6 месяцев быть прикомандированными для подготовки ведения розыска.

Дело политического розыска не может быть чуждо и чинам Жандармских Полицейских Управлений, в чем мне, к сожалению, приходилось убеждаться. Это должно быть устранено. Дав надлежащие указания Департаменту Полиции по организации этой стороны дела, предлагаю Начальникам Управлений представить мне предположения, на кого из подведомственных им Начальников Отделений должно быть возложено ведение розыска по всему управлению.

Я требую от Начальников Губернских Жандармских Управлений, чтобы они теперь же обратили серьезное внимание на дело политического розыска, приняв к неуклонному исполнению требование «Положения об охранных отделениях» и приложенных к нему инструкций, как это, по приказанию Г. Министра, было предложено в письме Директора Департамента Полиции от 17 февраля 1907 года.

Начальники Губернских Жандармских Управлений и охранных отделений обязаны обратить особое внимание на подготовку к делу политического розыска подчиненных им офицеров, представляя мне, под личной своей ответственностью, подробные сведения о способностях, знаниях и подготовленности их в этом направлении. (Форма аттестации при сем прилагается).

Борьба с революционным движением есть война, которую ведет Государство с преступными элементами. Этим отличается эта борьба от войны с внешним врагом, в которой, как принято говорить, все средства допустимы. Борьба с революцией не допускает нечистых приемов, а потому так называемая провокация есть одно из тягчайших, на мой взгляд, преступлений. Можно и должно беспощадно бороться с врагами Государства, но борьба должна быть открытая, и только при ее наличности возможен успех.

Я твердо уверен, что все чины командуемого мною Корпуса, сознавая важность лежащих на них обязанностей по охранению общественного порядка и спокойствия, от которых зависит благосостояние самого Государства, будут неуклонно исполнять преподанные мною указания и требования и мне не придется при обозрении деятельности Управлений встречаться с теми промахами, в существовании которых мне, к сожалению, пришлось убедиться.

Подписал: Командир Корпуса, Шталмейстер Двора
Его Императорского Величества,
Генерал-Лейтенант П. Курлов

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 17–18.
Копія. Машинопис.*

№ 20

Циркуляр Корпусу жандармів
про надання точних відомостей про офіцерів.
31 січня 1914 р.

№ 23 г. С.-Петербург

31 января 1914 года

При собрании справок об офицерах, желающих перейти на службу в Отдельный Корпус Жандармов, начальники Жандармских Управлений, сообщая требуемые сведения, весьма часто доносят, что офицер, о котором собирались справки, «теоретически» знает какой-то иностранный язык; или «знаком с иностранным языком в объеме курса средних учебных заведений».

Такие общие, ничего не говорящие отзывы о знакомстве с иностранными языками, не дают никакой возможности судить о том, может ли данный офицер свободно изъясняться на иностранном языке, или же, хотя говорить не может, но свободно понимает иностранную речь.

Ввиду того, что начальство Корпуса Жандармов могут интересоваться только помянутые сведения, Командующий Корпусом приказал, чтобы начальники Жандармских Управлений на будущее время давали определенные ответы о том, владеет ли офицер свободно иностранным языком и каким именно или только понимает разговор и может свободно читать и переводить с иностранного, а при неумении офицера говорить ни на одном иностранном языке или понимать разговорную речь отвечали: «иностранных языков не знает».

Подписал: Начальник Штаба, Генерального Штаба
Полковник Никольский

Скрепил: Старший Адъютант,
Полковник Савицкий

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2194. — Арк. 143.
Копия. Машинопис.

№ 21

Формуляр аттестационного листа співробітників Окремого корпусу жандармів. Не раніше 1910 р.

Совершенно Секретно
Лично Директору
Департамента Полиции

Аттестация

Составлена «__» 191__ года.

1. Чин, имя, отчество и фамилия.
2. Должность и с которого времени состоит в ней.
3. Сколько от роду лет: какого происхождения (сословия и национальности).
4. Где воспитывался. Если окончил курс в учебном заведении, в каком именно и по какому разряду.
5. Холост или женат; если имеет детей, то сколько именно.
6. Владеет ли иностранными языками и какими именно (говорит ли свободно).
7. Дисциплинарные взыскания за последние три года, или когда и за что таковые наложены.
8. Когда и какую получил последнюю награду.

-
1. Умственные способности.
 2. Усердие к службе и исполнительность в отношении своих обязанностей.
 3. Умение владеть пером.

-
1. Отличительные черты характера; выдающиеся качества или недостатки.
 2. Степень твердости воли и нравственных правил.

-
1. Образ жизни.
 2. Семейные отношения.
 3. Имущественное положение.
 4. Аккуратно ли ведет свои денежные дела и не имеет ли долгов.

-
1. Был ли до перевода в Корпус Жандармов на курсах, учрежденных при Штабе Корпуса.
 2. Какие занимал должности по розыску, когда и под чьим руководством, если таковые не были самостоятельными.
 3. Знаком ли с историей революционного движения (в утвердительных случаях — в какой степени).
 4. Знает ли (в утвердительном случае — в какой степени) программы и уставы партий:
 - а) социалистов-революционеров;
 - б) Российской Социал-Демократической Рабочей партии;

в) Анархистов.
5. Знаком ли (в утвердительном случае, в какой степени) с программами и уставами инородческих революционных организаций:

- а) Бунд.
- б) Поалей-Цион.
- в) Социалисты-Сионисты.
- г) Спилка.
- д) Социал-Демократия Латышского Края.
- е) Социал-Демократы Королевства Польского и Литвы.
- ж) Литовская Социал-Демократическая Партия.
- з) Польская Социалистическая Партия (бывш. револ. фракция).
- и) Польская Социалистическая Партия (Левина).
- к) Армянская революционная партия «Дюшнакцутюн».
- л) Мусульманская партия «Гуммет».
- м) Армянская социал-демократическая рабочая организация.
- н) Грузинская социал-федералистическая партия «Сакартвелло».
- о) Армянская революционная организация «Гнчак».
- п) Союз Польской прогрессивной молодежи.
- р) Народно-Демократическая партия в Привислинском Крае «Народовцы».
- с) Польский Национальный Рабочий Союз.
- т) Финляндский «Освободительный союз» (бывш. «Войма»).
- у) Финская социал-демократическая партия.
- ф) «Карельский Союз».
- х) Младофинская партия.
- ц) Сионисты.
- ч) «Муджахиды» (партия персидских революционеров).
- ш) Лига независимости Польши.
- щ) Панисламисты.
- ы) «Белорусская социалистическая громада».

Каких именно из этих организаций знает историю, программы и уставы и в какой степени усвоены знания.

6. Знает ли инструкцию по ведению внутренней агентуры и в какой степени она усвоена.

7. Знает ли инструкцию по ведению наружного (филерского) наблюдения и в какой степени она усвоена.

8. Знает ли отчетность по розыску и в какой степени она усвоена.

9. Руководил ли самостоятельно секретными сотрудниками и с каковым результатом.

10. Сколько лично приобрел в отчетном году секретных сотрудников и по каким партиям, а также интеллигентов или рабочих.

11. Способен ли к самостоятельной розыскной деятельности.

12. Умеет ли руководить в этом отношении подчиненными и пользуется ли у них авторитетом.

13. Не склонен ли к провокационным приемам.

14. Не поручалось ли специально заведывание розыском по определенной партии и насколько успешно выполнено это поручение.

15. Выдающиеся случаи (положительные и отрицательные) розыскной деятельности офицера за отчетный период и особые поручения, исполненные сверх прямых обязанностей.

Подпись

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 2.
Копія. Машинопис.*

№ 22

Циркуляр Департаменту поліції про проходження атестації співробітниками Корпусу жандармів.
3 квітня 1910 р.

№ 108872 3 апреля 1910 года

Секретно

Начальникам Районных Охранных Отделений и Охранных Отделений

Мною замечено, что Начальники Охранных Отделений, не исключая и Районных, совершенно не занимаются подготовкой к розыскной деятельности офицеров, занимающих должности в Охранных Отделениях и прикомандированных к таковым, причем последние в большинстве случаев приурочиваются к выполнению черновой работы вроде разборки вещественных доказательств, исполнению шаблонной переписки и проч., первые же, в лучшем случае, узко специализируются в отдельных отраслях сложного розыскного дела и, в то же время, остаются совершенно неосведомленными в целом ряде прочих весьма разнообразных функций розыскной деятельности.

Такая постановка дела является совершенно неправильной, ибо офицеры Отдельного Корпуса Жандармов командируются в Охранные Отделения не только для использования их в качестве рабочей силы, но и в видах приготовления их к занятию в будущем самостоятельных розыскных должностей, для чего, разумеется, необходимо пройти на практике, под наблюдением опытных руководителей, курс розыскного дела в полном его объеме и приобрести должный навык в технических приемах, который зачастую не может дать никакая письменная инструкция.

Лишь при условии выработки таких всесторонне осведомленных в розыскном деле офицеров может прогрессировать политический розыск, а потому вменяю в обязанность Начальникам розыскных учреждений всемерно заботиться о том, чтобы все офицеры Охранных Отделений, изучив предварительно программы и уставы революционных партий, в особенности действующих в местах их служения, последовательно были подготовлены к розыскной работе во всех ее деталях, то есть в приобретении и ведении секретной агентуры, в осуществлении наружного наблюдения, в приемах производства ликвидации, в составлении отчетностей и т.п.

Придавая самое серьезное значение подготовке офицерского состава розыскных учреждений, предваряю, что состоящие в розыскных учреждениях офицеры... будущего лета имеют быть вызваны в Департамент Полиции и подвергнуты проверочному испытанию... розыскного дела, причем результаты такового... послужат мне основанием не только к возможности предоставления сим офицерам дальнейшего продвижения по службе, но, главным образом, и к составлению заключения о соответствии непосредственных их начальников занимаемым ими должностям.

Подписал: Товарищ Министра, Командующий Отдельным Корпусом Жандармов, в должности Шталмейстера
Высочайшего
Генерал-Майор

П.Курлов

Скрепил: За Директора

С.Виссарионов

Верно: за заведывающего Особым Отделом (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 208. — Арк. 2, 3.
Копія. Машинопис.*

№ 23

Положення про прийом до Корпусу жандармів.
Грудень 1913 р.

Декабрь 1913 года

Положение

о приеме офицеров в Отдельный Корпус Жандармов

Ст. 1. Выбор офицеров для приема в Отдельный Корпус Жандармов из числа лиц, заявивших желание служить в этом Корпусе, предоставляется Командиру Корпуса.

Ст. 2. В Корпус Жандармов переводятся из войск всех родов оружия или определяются из запаса или отставки только офицеры, прослужившие в офицерских чинах в строю не менее 3-х лет и имеющие от роду не менее 24-х и не более 33 лет.

Примечание. В С.-Петербургский, Московский и Варшавский жандармские дивизионы принимаются офицеры кавалерии, прослужившие в строю не менее 2-х лет.

Ст. 3. К переводу в Корпус или определению в оный из запаса или отставки допускаются офицеры не выше чина Капитана или Ротмистра армии.

Ст. 4. Не допускаются на службу в Корпус офицеры, бывшие в штрафах по суду и следствию или имеющие казенные или частные долги, равно лица польского происхождения, католического исповедания или женатые на католичках, а также евреи, хотя бы и крещеные.

Ст. 5. Офицер, желающий поступить в Корпус Жандармов, возбуждает о том ходатайство или по команде, или подает докладную записку, оплаченную установленным гербовым сбором. Докладные записки подаются

непосредственно Начальнику Штаба или через начальника местного губернского, областного, городского или железнодорожного Жандармского Управления.

Примечание. Офицеры, желающие служить в жандармских дивизионах, должны обращаться с просьбами о том исключительно к командирам сих дивизионов.

Ст. 6. Начальники местных Жандармских Управлений полученные ими ходатайства, вместе с краткими записками о службе, а если возможно, то и с копиями послужных списков ходатайствующих, представляют в Штаб Корпуса Жандармов, прилагая при этом тщательно собранные ими сведения: а) о нравственных качествах и способностях просителя; б) усердии его к службе; в) репутации, какую он пользуется у своего начальства и в среде товарищей; г) о том, нет ли особых причин, вынуждающих его оставить место служения; д) не имеет ли он казенных или частных долгов; е) где окончил курс наук общего и военного образования (последнее — по какому разряду) и знаком ли с местными и иностранными языками.

Ст. 7. Все изложенное в предыдущем пункте исполняется Штабом Корпуса относительно офицеров, подавших докладные записки о переводе или определении в Корпус Начальнику Штаба; в отношении же прочих, заявивших желание служить в Корпусе, Штаб собирает дополнительные сведения, насколько таковые окажутся необходимыми.

Ст. 8. При объявлении офицерам о невозможности перевода или определения их в Корпус Жандармов не объясняется причина отказа.

Ст. 9. Офицеры, которые по собранным о них сведениям будут удовлетворять условиям, требуемым для службы в Корпусе Жандармов, поставляются в известность через начальников местных Жандармских Управлений о том, что для определения их прав на внесение в список кандидатов они должны быть подвергнуты предварительному испытанию в учрежденной при Штабе Корпуса комиссии.

Ст. 10. В составе комиссии под председательством Начальника Штаба Корпуса Жандармов или его Помощника входят чины, назначенные для занятий с офицерами на жандармских курсах и чины Главного Управления Корпуса Жандармов, по назначению Командира Корпуса; делопроизводство в комиссии возлагается на Старшего Адъютанта, заведывающего 1 отделением Штаба.

Примечание 1. Офицеры, находящиеся вне С.-Петербурга, могут быть допущены к предварительному испытанию при случайных приездах их в С.-Петербург и ранее собрания о них всех требуемых сведений, если только, из имеющихся в Штабе данных, не усматривается несоответствия их для службы в Корпусе.

Примечание 2. На проезд в С.-Петербург и обратно, для испытания, офицеры не имеют права ни на какое от казны путевое довольствие (циркуляр Главного Штаба 1900 года № 170).

Ст. 11. Комиссия для производства предварительных испытаний собирается по указанию Начальника Штаба, по мере надобности, в сентябре месяце и с 15 января по 15 марта.

Ст. 12. Испытание производится по нижеуказанной программе, причем комиссия удостоверяется в степени усвоения испытуемым требуемых программой сведений, а равно убеждается в общем развитии офицера и в знании им иностранных или местных языков, если о знании их было заявлено комиссии.

Ст. 13. Испытание состоит в устном ответе на вопросы по программе и в письменном изложении ответа на заданную комиссией тему.

Ст. 14. От офицера, подвергающегося испытанию, требуется усвоение следующих сведений.

Общее понятие о праве:

- 1) Право, его значение и содержание.
- 2) Обычное право.
- 3) Закон.
- 4) Административное распоряжение.

Государственное право: Общее учение о государстве. Верховная власть. Народ. Территория. Классификация государств.

Русское государственное право:

1) Государственная власть. Монарх. Законодательные учреждения. Органы верховного управления. Управление подчиненное. Правительствующий Сенат. Святейший Правительствующий Синод. Министерства. Местные правительственные органы. Органы общественного самоуправления.

- 2) Народ. Подданство. Сословия.
- 3) Территория России.

Русское уголовное право

Материальное

Понятие уголовного права. Преступление. Наказание. Главнейшие виды преступлений по русским общим и военно-уголовным законам.

Формальное

Судоустройство. Гражданские и военно-судебные установления. Судопроизводство общее и военно-уголовное.

Русское гражданское право

Общая часть. Права: вещное, обязательственное, семейственное и наследственное. Гражданское судопроизводство.

Полицейское право

Содержание полицейского права. Полиция безопасности. Полиция благосостояния.

Финансовое право

Содержание финансового права Государственные расходы. Государственный бюджет. Государственный кредит.

Международное право

Общее понятие о международных отношениях и нормах. Отношения между государствами в мирное время и во время войны.

Пособия.

Д.КЛаврентьев. Законоведение. Учебник для средних учебных заведений и самообразования. Издание второе. — С.-Петербург.—1913 года.

В.А.Томашевич. Учебник законоведения для военных училищ. Издание 4-е. Выпуски 1 и 2.—1911 года.

Сведения из политической экономии

Понятие политической экономии. Общее учение о производстве. Труд. Капитал. Формы предприятия. Ценность, деньги, кредит и банки. Доход, заработная плата, рабочие союзы, прибыль с капитала, земельная рента. Потребление, страхование.

Пособие. И.М.Кулишер. Политическая экономия. Популярный курс.— С.-Петербург. — 1911 года.

Русская история

Русь удельно-вечева

Внутреннее состояние удельно-вечевой Руси. Князь и вече. Жизнь Князя. Население. Русская правда. Жилища. Войско. Занятия и торговля.

Православная Церковь и Монастыри. Просвещение. Характеристика удельно-вечевой Руси.

Русь под владычеством татар

Возвышение Москвы. Александр Невский, Иоанн Калита, Дмитрий Донской, Василий I и Василий II.

Внутреннее состояние северо-восточной Руси во время татарского ига. Причины возвышения Московского княжества. Князь. Население. Церковь и монастыри. Нравы и просвещение.

Русь юго-западная

Даниил Романович. Начало Литовского княжества. История Литвы под властью дома Гедимина и ее соединение с Польшей. Люблинская уния. Иезуиты. Братства. Церковная уния. Киевская академия. Состояние западной Руси в половине XVII века. Малороссийские казаки и их восстания против Польши. Уничтожение Запорожской сечи. (Екатерина II).

Русь Московская

Иоанн III. Василий III. Иоанн IV. Федор Иоаннович. Смутное время. Михаил Федорович Романов. Алексей Михайлович. Федор Алексеевич. Внутреннее состояние Московского государства. Царь. Состав населения. Боярская дума. Земские Соборы. Приказы. Областные управления. Судопроизводство. Войско. Общая характеристика допетровской Руси.

Новая Россия

Петр I Великий. Правление Царевны Софьи. Единодержавие Петра. Внутренняя преобразовательная деятельность.

Екатерина I. Петр II. Анна Иоанновна. Иоанн VI. Елизавета Петровна.

Черты общественного быта в половине XVIII века. Жизнь высшего общества. Грубость нравов. Быт провинциальных дворян. Развитие крепостного права и перемены в положении помещиков. Литература. Труды по русской истории.

Петр III. Екатерина II Великая. Внутренняя деятельность. Комиссия для сочинения проекта нового уложения и проч. Внутренние и внешние события. Падение Польши и возвращение России западнорусских областей.

Павел I. Порядок престолонаследия. Александр I Благославенный. Внутренняя деятельность. Сперанский. Внешние события. Николай I. Смута 14 декабря. Внутренние распоряжения. Александр II Освободитель. Эпоха реформ. Кончина Императора Александра II. Александр III Миротворец. Внутренние распоряжения. Внешняя политика. Личность и значение царствования Императора Александра III.

Пособия.

К-В.Елпотьевский. Учебник русской истории. 13-е издание. — С.-Петербург, — 1912 год.

Очерки новейшей истории И.И.Григорovichа (1815–1900 года). Девятое издание.

История Великой Французской революции

Всемирный и местный характер революции. Французская монархия со времен Ришелье и Людовика XIV. Состояние государства и общества. Абсолютизм, централизация, феодализм. Литература. Монтескье (Дух законов), Вольтер, Ж.Ж.Руссо (Contract social). Вступление на престол Людовика XVI. Внутреннее состояние Франции. Финансы (Некер). Сословия (третье сословие). Народ. Правительство. Внутренние реформы. Созвание генеральных штатов. Третье сословие как национальное собрание. Восстание в Париже. Разрушение Бастилии (14 июля). Начало анархии. Государственное устройство 1789–1790 годов. Мирабо. Революция и монархическая Европа. Бегство Короля. Дело Короля перед судом национального собрания. Пересмотр и завершение конституции. Сущность конституции 1791 года. Законодательное собрание. Новая борьба за конституционную монархию до падения королевской власти. Жиронда. Пленение Короля. Дантон. Национальный конвент. Борьба между жирондой и якобинцами. Казнь короля. Низвержение Жиронды и террор. Гражданская война. Восстание в Вандее. Якобинцы. Робеспьер. Революционный суд и террор a l'ordre du jour. Революционная армия. Закон против подозрительных 17 сентября 1793 года. Суд над Королевой и жирондистами. Государственный идеал С.Жюста (Esprit de la revolution et de la constitution de France). Низвержение Робеспьера. Падение терроризма. Борьба умеренных (термидористов) со старыми товарищами Робеспьера. Начало реакции. Восстановление жирондистов. Конституция II года (1795 год). Наполеон Бонапарт. Директория. Государственный переворот 4 сентября 1797 года. Государственный переворот 18 брюмера 1799 года.

Пособие.

История Французской революции 1789–1799 годов. Людвиг Гейссера, перевод с немецкого под редакцией А.Трачевского. Москва, 1870 года.

Новейшая история (Западная Европа)

Венский конгресс. Устройство Германского союза. Конституционные движения в Германии. Партия «Молодой Германии». Англия с Венского конгресса до кончины Георга IV. Франция с Венского конгресса до Польской революции 1830 года. Июльская революция во Франции. Правление Луи-Филиппа. Англия в правление Вильгельма IV и Виктории до Крымской войны. Февральская республика 1848 года во Франции и вторая Французская Империя (1852 года). Влияние Июльской и Февральской революции на Германию (1848 года). Мечты об объединении Германии. Мартовские волнения в Берлине. Национальное собрание и прусская конституция (1850 года). Революция 1848 года в Австрии. Венгерское восстание 1849 года. Славянский мир и пробуждение идей национального славянского единства. Сведения о славянах. Возникновение панславянской идеи. Литература. Всеславянский съезд в Праге в 1848 году. Московские славянофилы. Восточный вопрос в 40-х годах прошлого столетия и происхождение Крымской войны. Эпоха национальных вопросов в Европе (с 1856 по 1878 год). Европейские события с 1866 года до начала Франко-Прусской войны. Австро-Прусская война 1866 года. Происхождение Северо-Германского Союза и Германской Империи (1871 года). Франко-Прусская война 1870–1871 годов. Краткий очерк европейских политических событий с 1871 по 1913 годов.

Пособие. Очерки новейшей истории (1815–1900 годов) И.И.Григорovichа. Девятое издание.

География

Общее обозрение Российской Империи

Положение, пространство и очертание территорий. Устройство поверхности. Речные системы. Климат. Почва. Растительное и животное царство. Народонаселение. Управление и правительственное разделение Империи. Военное устройство Империи, с указанием мест расположения главных начальников военных округов; военные порты и крепости. Разделение губерний Европейской России по бассейнам и по областям (в земледельческом и промышленном отношениях). Кавказский край. Сибирь. Туркестан. Промышленность России, добывающая и обрабатывающая. Торговля России внутренняя и внешняя; пути сообщения.

Пособие. Учебник Географии Российской Империи. Составил П.Н.Белоха. Переработал Соколов. Издание сорок шестое. С.-Петербург 1913 года.

Ст. 15. Письменные работы даются на темы:

- 1) Литературные (знакомство с выдающимися произведениями русских классических писателей).
- 2) Исторические (в пределах программы).

Ст. 16. Степень познаний, проявленная офицером, подвергавшимся предварительному испытанию, оценивается по 12-балльной системе.

Ст. 17. Офицеры, выдержавшие предварительное испытание удовлетворительно, вносятся в список кандидатов на прикомандирование к Штабу Корпуса, причем старшинство их по списку считается по баллам, полученным ими на предварительном испытании.

Примечание 1. О зачислении офицеров в список кандидатов Штаб сообщает им через начальников местных Жандармских Управлений. Офицеры, зачисленные в кандидатский список, обязаны доносить Штабу непосредственно или через означенных начальников о всех происходящих с ними переменах (переводе в другую часть, производство в чин, отказ от перевода в Корпус) безотлагательно.

Примечание 2. Офицеры, зачисленные в список кандидатов, в случае получения о них впоследствии неудовлетворительных сведений, исключаются из списка кандидатов, о чем они извещаются через начальников местных Жандармских Управлений без объявления причин.

Ст. 18. С открытием вакансий старшие по кандидатскому списку (см. статью 17) с разрешения Командира Корпуса и по сношению с подлежащим начальством прикомандировываются к Штабу Корпуса.

Примечание 1. Число прикомандированных к Штабу офицеров зависит от числа ожидаемых по Корпусу вакансий.

Примечание 2. Офицеры, состоящие на действительной службе, за все время прикомандирования к Штабу получают жалование по чину и квар тирные деньги по положению (первые при Штабе по аттестатам или в местах их постоянного служения, а последние только при Штабе по окладу гор. С.-Петербурга), а находящиеся в запасе или отставке за это время права на какое-либо от казны содержание не имеют.

Ст. 19. Офицерам, желающим поступить в жандармские дивизионы и Сахалинскую и Камчатскую пешие жандармские команды, испытание не производится; офицеры же жандармских дивизионов и помянутых команд могут быть переводимы в Жандармские Управления и дополнительный штат не иначе, как по испытанию в комиссии на общем основании для всех поступающих в Корпус Жандармов офицеров.

Независимо сего для перевода таких офицеров в Жандармские Управления и дополнительный штат требуется выслуга в жандармских дивизионах и командах не менее 2-х лет.

Ст. 20. Офицеры, прикомандированные к Штабу Корпуса для подготовки к будущей служебной их деятельности в Корпусе, получают таковую на курсах, которые открываются, по усмотрению Командира Корпуса, один или два раза в год, в зависимости от имеющихся в Корпусе свободных вакансий адъютантов Жандармских Управлений.

Ст. 21. Цель, которую преследуют курсы, заключается, главным образом, в ознакомлении офицеров со всеми отраслями той специальной службы, которую несут офицерские и нижние чины Корпуса Жандармов.

Ст. 22. Период подготовительных курсов продолжается до 5-ти месяцев.

Примечание 1. Занятия на курсах производятся ежедневно, кроме воскресных и праздничных дней. Если же во время занятий на курсах придется праздничные дни Св. Пасхи, Рождества Христова и Сырной недели, то занятия не производятся также: от четверга страстной недели до 3-го дня Св. Пасхи включительно, от 24 декабря по 6 января включительно и последние три дня Сырной недели.

Примечание 2. В означенные праздничные дни офицеры могут пользоваться, с разрешения Начальника Штаба, отпуском с выездом из С.-Петербурга. Обыкновенные отпуска (до 28 дней) вне праздников могут быть разрешаемы только в исключительных случаях.

Ст. 23. Занятия на курсах производятся ежедневно в течении 4 часов (от 10 часов утра до 3 часов дня с часовым перерывом для отдыха), кроме практических занятий, которые могут быть производимы и в вечерние часы, но не более трех раз в неделю и не долее как в течение двух часов каждый раз.

Ст. 24. На курсах преподаются следующие предметы: 1) устройство Корпуса Жандармов, права и обязанности чинов его в строевом, инспекторском, хозяйственном и военно-судном отношении; 2) права и обязанности чинов Корпуса Жандармов по производству формальных дознаний и переписок, производимых в порядке положения об охране; 3) специальные права и обязанности чинов жандармских полицейских управлений железных дорог; 4) история революционного движения; 5) ознакомление офицеров с теми постановлениями Уголовного Уложения 1903 года, кои введены в Действие (общая часть и преступные деяния государственные — подробно) и 6) телеграфное дело.

На каждый предмет отводится следующее число учебных часов в неделю:

Устройство Корпуса Жандармов	4 ч.
Производство дознаний.....	4 ч.
Железнодорожная полицейская служба	6 ч.
История революционного движения.....	6 ч.
Ознакомление с уголовным учреждением	2 ч.
Телеграфное дело.....	2 ч.

Ст. 25. Программы, по которым происходит преподавание на курсах, утверждаются Командиром Корпуса.

Ст. 26. Преподавание должно состоять на устном изъяснении преподавателем предмета, по программе, с приведением, возможно чаще, практических примеров.

Ст. 27. Практические занятия ведутся по указанию Начальника Штаба Корпуса Жандармов.

Ст. 28. Курсы состоят в ведении Начальника Штаба, ближайшее же наблюдение за ними вверяется его Помощнику.

Все делопроизводство по курсам лежит на обязанности Старшего Адъютанта Штаба, заведывающего первым отделением.

Ст. 29. Офицеры, прикомандированные к Штабу для прохождения курсов, выбирают из своей среды старшего.

Ст. 30. Старший является посредником между офицерами и Штабом Корпуса. Через него офицеры заявляют о всех своих нуждах и получают разъяснения всех интересующих их по службе вопросов.

Ст. 31. Посещение лекций для всех курсовых офицеров обязательно. Офицер, почему-либо не имеющий возможности явиться на лекции, обязан заблаговременно уведомить о том старшего, с объяснением причин неявки. Об офицерах, пропустивших значительное число лекций без уважительных причин, а равно заявивших себя во время прохождения курсов в нравственном и служебном отношениях несоответствующими для службы в Корпусе, Помощник Начальника Штаба докладывает Начальнику Штаба для выяснения вопроса возможности дальнейшего оставления их на курсах.

Примечание. Заболевший офицер обязан подать Начальнику Штаба рапорт с указанием, будет ли он пользоваться врачебной помощью на квартире или желает быть помещенным в военно-врачебное заведение.

Ст. 32. Пособия, указанные преподавателями и одобренные Начальником Штаба, приобретаются офицерами на их собственные средства.

Ст. 33. По окончании прохождения курса каждый преподаватель заявляет о том Начальнику Штаба. По получении заявления от всех преподавателей Начальник Штаба назначает время для производства испытаний офицерам в знании пройденных ими предметов.

Ст. 34. Испытания производятся комиссией, которую составляют:

Председатель — Начальник Штаба и члены: Помощник Начальника Штаба и курсовые преподаватели. Делопроизводителем комиссии состоит Старший Адъютант, заведывающий первым отделением Штаба Корпуса.

Ст. 35. Испытания производятся по особым билетам, составленным преподавателями по тем программам, по которым изучались предметы в течение курса.

Ст. 36. Ответ по каждому предмету оценивается Председателем и всеми членами комиссии по 12-балльной системе, причем ответ, оцененный баллом ниже 6-ти, считается неудовлетворительным.

Ст. 37. По окончании испытания Председатель комиссии определяет, совместно со всеми членами комиссии, средний балл, полученный офицером по каждому предмету и заносит его в экзаменационный список.

Ст. 38. По заполнении этого списка баллами по всем предметам выводится средний балл для каждого офицера по всем предметам, а затем составляется список офицеров по старшинству полученных средних баллов.

Ст. 39. Офицеры, получившие в среднем менее 6-ти баллов, а также менее 6 баллов по какому-либо предмету в отдельности, считаются не выдержавшими испытания и подлежат отчислению в свои части.

Ст. 40. Список по старшинству (ст. 24) представляется Командиру Корпуса на утверждение и служит основанием для назначения офицеров, успешно окончивших курсы, на имеющиеся свободные вакансии адъютантов Жандармских Управлений.

Подписал: Начальник Штаба, Генерального Штаба
Полковник Никольский

Верно: Старший Адъютант Штаба,
Полковник Савицкий

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2134. — Ч. 3. — Арк. 146–153.
Копия. Машинопис.*

№ 24

Циркуляр Окремого корпусу жандармів
про порядок надання доповідей
начальникам жандармських управлінь.
Квітень 1904 р.

№ 312 С.-Петербург
Апрель 1904 года
Секретно

Со время формирования в 1862 году Корпуса Жандармов в целом ряде циркуляров Шефа, Командира Начальника Штаба Корпуса, а также Департамента Полиции указаны основные правила, коими должны руководствоваться чины Корпуса при донесениях по Начальству по предметам служебной деятельности.

Шеф Жандармов, признавая в настоящее время необходимым упростить порядок донесений чинов Отдельного Корпуса Жандармов по Начальству, приказал принять к руководству, в отмену всех изданных до сего времени по настоящему предмету циркулярных распоряжений, нижеследующие указания:

1. Ежегодные политические обзоры, письменные донесения о крупных преступлениях, происшествиях и народных бедствиях, о выдающихся событиях общественной жизни, о наблюдаемых в жизни учебных заведений и в деятельности общественных учреждений (земства, городские самоуправления) и частных обществ вредных направлений, о злоупотреблениях должностных лиц и о выдающихся по своему значению обысках и арестах по делам политическим и вообще о событиях, которые, по выдающейся важности и значению, должны быть известны в правительственных сферах столицы, представлять Шефу Жандармов (не представляя копий с них ни Командиру Корпуса, ни в Департамент Полиции), адресуя конверты в Штаб Корпуса.

2. Телеграфные донесения об особо важных происшествиях и выдающихся случаях адресовать по существующему ныне порядку: «Шефу Жандармов, копии Департаменту Полиции и Штабу Жандармов».

3. Все означенные донесения должны быть представляемы Начальникам Губернских Жандармских Управлений, за исключением экстренных случаев, когда донесения должны исходить непосредственно от жандармского офицера, в ряде наблюдения коего совершилось известное событие, вызвавшее необходимость донесения. В этом случае жандармский офицер, вслед за донесением Шефу Жандармов, обязан поставить о том в известность своего Начальника Управления.

4. Донесения о всех менее выдающихся событиях общественной жизни и все донесения по производству дознания о государственных преступлениях и переписок в порядке Положения об Охране, за исключением указанных выше случаев донесения Шефу Жандармов о выдающихся по своему значению обысках и арестах, должны направляться чинам Корпуса Жандармов, имеющим определенные районы наблюдения, непосредственно и только в Департамент Полиции, без представления Командиру корпуса и в Штаб копий донесений, но с неперменной обязанностью поставлять в полную известность положения находящихся в их производстве делах, подлежащих Начальникам Управлений.

5. Донесения о происшествиях в районе Жандармских Полицейских Управлений железных дорог должны делаться Начальниками Отделений согласно циркулярному предписанию Штаба Корпуса от 8 декабря 1898 года за № 10682, но с тем изменением, что о происшествиях, перечисленных в пунктах 1–8 и 14–... отдела А упомянутого предписания, надлежит телеграфировать в С.-Петербург «Шефу Жандармов, копии Штабу Жандармов и Департаменту Полиции», а о происшествиях, перечисленных в остальных пунктах отдела А и во всех пунктах отдела Б, следует доносить письменно, установленными записками, только Шефу Жандармов, адресуя конверты в Штаб Корпуса Жандармов. При этом отменяется телеграфирование Начальниками Отделений о благополучном проследовании Императорских поездов в районах Отделений (п. 2 Цирк. Предн. Шт. Корп. 1901 г. № 25).

6. Все существующие распоряжения о порядке сообщения офицерами Корпуса Жандармов сведений Губернаторам, а также лицам и учреждениям посторонних ведомств остаются в силе.

7. Донесения по строевой, инспекторской, хозяйственной и военно-судной части представлять в Штаб Корпуса на существующих ныне основаниях. О вышеизложенном объявляю по Корпусу для сведения и точного исполнения.

Подписал: Начальник Штаба, Генерального Штаба
Генерал-Майор Дедюлин

Скрепил: Заведывающий Судною частью,
Полковник Добряков

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1113. — Ч. 1. — Арк. 32, 33.
Копія. Машинопис.

№ 25

Циркуляр Департаменту поліції про розслідування причин виникнення чуток про передачу землі селянам.

6 грудня 1911 р.

Начальникам Губернских, Областных и Железнодорожных Полицейских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

С лета сего года в Департамент Полиции стали поступать сведения о возникновении среди крестьянского населения разных губерний Империи слухов о предстоящем, будто бы, в 1912 году переделе земли, дополнительном наделении крестьян землями за счет казенных и помещичьих, причем у помещиков, будто бы, будут оставлены лишь усадьбы, о внесенном уже в Государственную Думу соответственном законопроекте и т.п. В некоторых местностях циркулируют слухи об ожидаемом в 1912 году восстании на почве раздела помещичьей земли, ввиду чего некоторые крестьяне отказываются ныне от укрепления им земли в расчете получить надел из помещичьей.

Принимая во внимание, что распространение подобных слухов, появляющихся, несомненно, под влиянием противоправительственной агитации и возмущающих крестьянское население, может привести к крайне нежелательным, с точки зрения государственного порядка и общественного спокойствия, последствиям, Департамент Полиции просит Ваше Высокоблагородие установить должное наблюдение за появлением и распространением во вверенном Вам районе указанных слухов и обо всем замеченном безотлагательно сообщать, для принятия соответственных мер, местному Губернатору, по принадлежности, и доносить Департаменту.

Подписал: Директор	Зуев
Скрепил: Делопроизводитель	С.Пятницкий
С подлинным верно: Помощник Делопроизводителя	(подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 272. — Арк. 50.
Копія. Машинопис.*

№ 26

Супровідна записка до циркуляру Департаменту поліції
про надання адміністрації губернії необхідних відомостей.
18 квітня 1912 р.

18 апреля 1912 года № 99877

Секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

Департамент Полиции препровождает при сем копию циркуляра от 31 минувшего марта за № 49484 на имя Г.г. Губернаторов, Градоначальников и Варшавского Обер-Полицмейстера по поводу доставления в Департамент Полиции представителями местной администрации ежемесячных отзывов о настроении различных групп населения, прессы, политических партий, просветительных организаций и т.п.

Подписал: За Вице-Директора Полковник	Еремин
Скрепил: За Заведующего Особым Отделом	Пешков
Верно: Помощник Делопроизводителя	(подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 22.
Копія. Машинопис.*

№ 27

Циркуляр Департаменту поліції
про порядок надання інформації адміністрації губернії начальниками ГЖУ та охоронних відділень.
31 березня 1912 р.

31 марта 1912 года № 49484

Секретно

Губернаторам, Градоначальникам и Варшавскому Обер-Полицмейстеру

В циркуляре от 17 ноября 1911 года за № 63021 мною изложены были указания относительно существа и порядка доставления в Департамент Полиции представителями местной администрации ежемесячных отзывов о настроении различных групп населения, прессы, политических партий (кадетской и правее ее стоящих), просветительных организаций и т.п. Сведения эти должны представлять отражение всей той внутренней жизни губернии, которая могла бы дать возможность мне зорко учитывать те или другие особо выпуклые явления на фоне жизни губернии, которые так или иначе могут отразиться на общей внутренней политике правительства. Поэтому и источники собирания их должны быть многообразны, претворяясь в те или иные выводы при общей Вашей сводке для сообщения их в Министерство.

Между тем в некоторых губерниях, как показал опыт проверки этих данных с донесениями в Департамент Полиции, поступающими от Начальников Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений, — представляемые мне сводки этих сведений являются по существу однотипными и однородными, не отвечая, таким образом, главной цели, которой они призваны служить, и показывая лишь, что в данном случае собирание на местах этих материалов было исключительно поручаемо лишь Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений.

Принимая во внимание, что главной и существенной обязанностью помянутых представителей жандармского надзора является ведение политического розыска и наблюдение за деятельностью нелегальных партий и организаций, причем они, в силу руководящих указаний Департамента Полиции, должны и без особых требований представителей административной власти докладывать сим последним о всех выдающихся событиях политического характера, я, со своей стороны, не могу не признать, что указанный выше прием со стороны некоторых Г.г. Губернаторов представляется не достигающим своей цели и невызываемым необходимостью, ибо, несомненно, все Г.г. Начальники губерний и областей всегда располагают, в пределах требований циркуляра № 63021, более полною и всестороннею осведомленностью, чем означенные чины Корпуса Жандармов.

Об изложенном долгом считаю сообщить Вашему Превосходительству для сведения и руководства.

Подписал: За Министра Внутренних Дел
Товарищ Министра Золотарев
Скрепил: И. д. Директора С.Белецкий
С подлинным верно:
За Заведывающего Особым Отделом (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 23.
Копія. Машинопис.*

№ 28

Циркуляр Департаменту поліції
про відстеження зібрань.
16 грудня 1904 р.

16 декабря 1904 года № 14709

Секретно

Г.г. Губернаторам, Градоначальникам и Обер-Полицмейстерам

В последнее время во многих местностях Империи происходят под видом банкетов, обедов, вечеринок и т.п. собрания лиц самых разнообразных положений и профессий для обсуждения необходимых, по мнению участников этих собраний, реформ внутреннего управления Государством. Произносимые при этом отдельными ораторами речи отличаются в большинстве случаев совершенно нетерпимой с точки зрения закона и государственного порядка дерзостью, а провозглашаемые ими в речах пожелания нередко влияют на собравшихся столь возбуждающе, что они, как тому были неоднократные примеры, признают для себя позволительным обращаться к высшим представителям Правительственной власти с резолюциями, заключающими в себе открытые требования изменений в существующем государственном строе.

Признавая такое положение вещей совершенно недопустимым и находя, что местными властями в большинстве случаев не принимается никаких мер к предупреждению подобных собраний, считаю долгом уведомить Ваше Превосходительство, что принятие предупредительных мер к недопущению противных

государственному порядку собраний должно быть местными властями неуклонно исполняемо. В этих видах полицейская власть, всегда, конечно, осведомленная о готовящемся в данном месте собрании, и, зная характер направления его будущих участников, имеет полную возможность воспрепятствовать предоставлению организаторам собраний необходимых для сего помещений в ресторанах, гостиницах, буфетах и т.п.

Если бы, тем не менее, на состоявшихся собраниях некоторые из участников позволили себе произнесение речей, по содержанию своему соответствующих признакам уголовно наказуемого государственного преступления, то о лицах этих должно быть немедленно сообщено местному Начальнику Жандармского Управления для производства формального дознания в порядке 1035 ст. Уст. Угол. Судопр., самое же собрание должно быть закрыто по требованию полиции и мерами последней, если участники банкета по этому ее требованию добровольно не разойдутся.

Подписал: Министр Внутренних Дел, Генерал-Адъютант
Князь Святополк-Мирский

Скрепил: Директор Лопухин

Верно: Заведующий Особым Отделом (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 87. — Арк. 87.
Копія. Машинопис.*

№ 29

Циркуляр Департаменту поліції про посилення охорони громадського порядку. 28 червня 1905 р.

28 июня 1905 года № 8040

Секретно

Г.г. Губернаторам, Градоначальникам, Обер-Полицмейстеру и Начальникам Губернских и Областных Жандармских Управлений

Наиболее ощутительным недостатком в укладе современной жизни нашего отечества надо считать отсутствие в общественных массах сознания необходимости порядка, который должен быть проводим со строгой последовательностью во всякой стране. Нарождение и развитие новых политических стремлений и идеалов в различных слоях населения и возмещаемые в ответ на таковые намерения и предначертания правительства, быть может, и отражаются на общественном настроении, могут даже для неуравновешенных элементов населения создавать, хотя и неправильно понимаемые, поводы к необузданным заявлениям своих стремлений, но власть и ее представители должны оставаться твердыми и беспристрастными в смысле охранения порядка, установленного законом, доколе последний не отменен или не заменен новыми велениями законодателя. Такое неуклонное исполнение носителями административной и полицейской властей принятых ими на себя обязанностей, несомненно внушит и беспорядочникам сознание, что их дерзкие выходы против порядка не могут быть встречены властью с опущенными руками, а потому и сами предприятия такого рода беспредельны.

Между тем из поступающих в Министерство сведений усматривается, что в большинстве случаев осуществления массами или отдельными группами населения беспорядков и беспчинств бывает в последовательном ходе событий тот момент, который, не будучи властями надлежаще оценен и использован, губит уже до конца все дело. Не вовремя и не к месту доставленная военная сила и нерешительное ею руководство, без надлежащей осмотрительности разрешенное собрание, запоздалое изъятие зачинщиков и вожаков беспорядка, о возможном возникновении которого имелись предупредительные сведения, дают благоприятные результаты для врагов порядка и несомненно свидетельствуют о слабости власти, а нередко и о полной непригодности ее на местах.

В тех случаях, когда центральное управление предпринимало исследования через своих чинов причин более выдающихся беспорядков и массовых волнений, почти всегда оказывалось, что местные полицейская власть и администрация были столь растеряны или слабы, что в конце концов приходилось констатировать почти полное их бездействие. Таковые результаты за последние годы дали расследования еврейского погрома в Кишиневе, забастовки рабочих и ремесленников в Одессе в 1903 году, забастовки рабочих Владикавказских железнодорожных мастерских в Ростове-на-Дону в 1902 году, демонстраций и волнений учащейся молодежи в Томске в 1903 году; те же указания получились при исследовании в последнее время причин постоянных

нарушений порядка в Лифляндской губернии и имевшего место в апреле текущего года в Житомире ожесточенного столкновения христиан с еврейским населением города.

Являвшиеся же по делам службы в Петербург Начальники губерний и Губернских Жандармских Управлений из местностей, где происходили те или иные беспорядки, заявляли почти все без исключения ходатайства о введении исключительного положения, предоставляющего наибольшую широту прав и полномочий, а ближайшее изучение хода событий, нарушивших порядок во вверенных их управлению и надзору местностях, обнаруживало, что ими не были использованы для восстановления порядка и предупреждения его нарушения и те права и полномочия, которые предоставлены местным властям законоположениями общими.

Озабочиваясь выполнением возложенной на меня Высочайшим доверием обязанности по охранению порядка в Империи, я считаю необходимым изложить предьявляемые мною к чинам полиции и Жандармских Управлений безусловные требования по вышеобъясненному предмету.

1. Чины городской и уездной полиции по обязанности их охранения порядка должны обладать возможной осведомленностью обо всяких готовящихся беспорядках скопом и принимать самые энергичные меры к воспрепятствованию таковым в самом начале их возникновения, не допуская их развития до размеров, требующих для прекращения значительной силы. Предварительная осведомленность полиции, несомненно, во многих случаях даст ей возможность к таковым предупредительным действиям.

2. Прекращение беспорядка полицией не может ограничиваться одним удалением с места такового его нарушителей, а на обязанности полиции лежит выяснение как зачинщиков и руководителей, так и наиболее выдающихся участников беспорядка на предмет законного преследования сих лиц по мере содеянного ими.

3. Требования полиции по охранению порядка должны быть настойчивы и авторитетны, а употреблению ею по мере надобности силы и оружия не может быть придаваемо характера лишь неисполняемой угрозы. Чинам полиции должно быть внушено, что применение силы и оружия при обдуманной оценке этой меры отнюдь не может быть им вменено в служебную вину, которая, наоборот, будет усмотрена в уступчивом отношении к нарушителям порядка. Равным образом при вызове по мере надобности военной силы таковая должна быть приведена в действие со всей последовательностью этой поистине серьезной меры, не оставляя места впечатлению колебания и нерешительности власти, военную силу призвавшей.

4. Чины Жандармских Управлений безусловно обязаны обладать сведениями о возникающем в тех или иных местах губернии, города или области брожении в населении и о лицах, ведущих к осуществлению беспорядков агитацию. Между названными чинами и чинами общей полиции должны быть с полной живостью поддерживаемы постоянные отношения взаимного осведомления для совместных целесообразных действий, а нередко замечаемое ныне обособление в этом отношении названных чинов друг от друга будет обсуждаемо единственно по вопросу и соответствию тех или других занимаемым ими должностям.

5. Начальникам Жандармских Управлений вменяется в непремennую обязанность обо всех собраниях или сведениях и со всей полнотой поставлять в известность местных Губернаторов и Начальников полиции, которым принадлежит главное руководство действиями подчиненных им чинов последней, а равно принимать действительное участие в розыске и уличении зачинщиков и участников происшедших беспорядков.

6. Недостаточная осведомленность обо всем происходящем в пределах вверенной жандармскому надзору местности будет Начальникам Жандармских Управлений зачитаема как повод к замещению их должностей более деятельными лицами.

Для осуществления же надзора за действиями чинов полиции по водворению и охране порядка на местах предлагаю доставлять мне самые точные сведения обо всех случаях нарушения порядка не только массами, но и отдельными группами и при наложении последовательного хода событий, служащего предметом сообщения, подробно описывать все действия полиции, предпринятые ею по предупреждению, а затем и прекращению возникшего нарушения порядка.

Изучение каждого отдельного случая дает возможность судить о пригодности чинов полиции на местах, а равно и о самой постановке полицейского дела; удачные и закономерные и энергичные распоряжения чинов полиции будут вызывать с моей стороны ходатайства о поощрении их служебными отличиями, а лица, непригодные к несению полицейских обязанностей, должны будут безусловно покинуть свои должности. При такой оценке действий полиции по охранению порядка первое место будет отведено тем чинам ее, которые, обладая полной осведомленностью в сфере общественной жизни, сумеют тактичными и своевременными действиями предупредить самое возникновение беспорядка, второе принадлежит тем, которые при возникших беспорядках энергичными мероприятиями прекратят таковые и обнаружат виновных для привлечения к ответственности. Те же чины полиции, которые не предупредят и не прекратят беспорядков, будут признаны мною к службе непригодными.

О таковых моих требованиях прошу Господ Начальников полиций дать соответственные для точного руководства указания подчиненным им чинам.

Подписал: Товарищ Министра Внутренних Дел, Заведывающий Полицией, Свиты Его Величества Генерал-Майор
Трепов

Скрепил: За Директора Рачковский
Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1113. — Ч. 2. — Арк. 127–128.
Копія. Машинопис.*

№ 30

Циркуляр Департаменту поліції про підтримання порядку 1-го травня. 30 березня 1911 р.

30 марта 1911 года Секретно

Губернаторам, Градоначальникам, Варшавскому Обер-Полицмейстеру, Начальникам Губернских и Областных Жандармских Железнодорожных Полицейских Управлений железных дорог и Охранных Отделений

За последние годы, ввиду неукоснительного стремления революционеров, считающих заимствованный из жизни рабочих масс Западной Европы день 1 Мая традиционным международным праздником революционного пролетариата, привлечь русских рабочих и радикальную интеллигенцию к празднованию этого дня посредством различного рода демонстративных выступлений, Департамент Полиции предметом своей особой заботы поставил предупреждение первомайских беспорядков и в этих видах за последнее время ежегодно издавал соответствующие циркуляры (депеша от 29 апреля 1906 года за № 1223, депеша от 19 апреля 1907 года за № 872–873, циркуляр от 17 апреля 1908 года за № 129051, циркуляр от 16 апреля 1909 года за № 127942, депеша на имя Губернаторов и Градоначальников от 17 апреля 1909 года за № 520, циркуляр от 16 апреля 1910 года за № 109501), в результате чего во многих областях, благодаря дружным совместным усилиям наружной полиции и жандармского надзора, удалось предотвратить осуществление многих задуманных на этот день открытых выступлений.

Ныне, по полученным в Департаменте Полиции сведениям, революционные организации, ввиду приближения сего числа, прилагают особые усилия к устройству возможно более широкого чествования Первого Мая с однодневной забастовкой и созывом собраний и сходок, высказывая уверенность, что в этом году день этот будет «праздником пробуждения после неподвижности последних лет».

Вследствие сего Департамент Полиции вновь считает необходимым просить Вас, Милостивый Государь, принять самые решительные меры к недопущению в день 1 Мая или 18 апреля по новому стилю намеченных выступлений революционных организаций и к поддержанию в этот день полного спокойствия и порядка.

О последующем Департамент просит уведомить с указанием, как пройдет день 1 Мая во вверенной Вам местности.

Подписал: Директор Зуев
Скрепил: Заведующий Особым Отделом, Полковник Еремин
Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 272. — Арк. 12.
Копія. Машинопис.*

№ 31

Циркуляр Департаменту поліції
про неприпущення безладдя на роковину смерті Л.М.Толстого. 28 жовтня 1912 р.

№ 108014 28 октября 1912 года

Секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений (городов, где имеются высшие учебные заведения)

Ввиду приближения годовщины смерти Графа Толстого — 7 наступающего ноября, — Департамент Полиции, предвидя возможность беспорядков в высших учебных заведениях в означенный день, уведомляет о сем Вас, Милостивый Государь, на предмет заблаговременного принятия мер к предотвращению таковых.

Подписал: Вице-Директор С.Виссарионов
Скрепил: Заведующий Особым Отделом, Полковник Еремин
Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 25.
Копія. Машинопис.*

№ 32

Розпорядження начальника Катеринославського ГЖУ начальнику Катеринославської поліції надати відомості про наміри щодо відзначення роковини смерті Л.М.Толстого. 4 листопада 1912 р.

№ 2036 4 ноября 1912 года

Секретно

Прошу распоряжений о немедленном постановлении меня в известность о всех случаях возбуждения либо ходатайстве о разрешении чествования Графа Толстого по случаю годовщины смерти его.

Подписал: Ротмистр (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 66.
Копія. Рукопис.*

№ 33

Циркуляр Департаменту поліції про необхідність запобігання агітації, що розпалює міжнаціональну ворожнечу. 3 травня 1905 р.

№ 6110 3 мая 1905 года

Секретно

Губернаторам, Градоначальникам, Начальникам Губернских и Областных Жандармских Управлений

В последнее время обнаружен был случай рассылки по почте и распространения писем и воззваний за подписью «Белая сотня», в которых содержится подстрекательство к насилиям над евреями.

Подобного рода агитация, поддерживая в течение более или менее продолжительного времени повышенное настроение как в христианской, так и в еврейской части населения и разжигая их национальную ненависть, способна при самом незначительном поводе вызвать острое столкновение между христианами и евреями и повлечь за собою весьма печальные последствия, а потому и признавая совершенно необходимым в целях общественного порядка и спокойствия принять все меры к прекращению в самом зародыше такой агитации, прошу Вас, Милостивый Государь, обратить особое внимание на необходимость всячески предотвратить во вверенной Вам губернии появление указанного выше рода листовок или воззваний.

Подписал: Министр Внутренних Дел,
Гофмейстер Булыгин
Скрепил: Директор Коваленский
Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1113. — Ч. 2 — Арк. 116.
Копія. Машинопис.

№ 34

Циркуляр Департаменту поліції про відміну обмеження свободи віросповідання. 19 лютого 1905 р.

19 февраля 1905 года № 1538

Губернаторам, Градоначальникам и Обер-Полицмейстерам

Высочайше утвержденным в 11 день февраля 1905 года Особым Журналом Комитета Министров 25 января 1905 года о порядке выполнения пункта шестого Именного Высочайшего Указа от 12 декабря 1904 года постановлено:

I. Предоставить Министру Внутренних Дел:

- 1) без замедления и, во всяком случае, не позднее трех месяцев со дня утверждения сего Положения распорядиться отменой всех, кроме указанных в следующем пункте (2), стесняющих свободу исповедания веры и неоснованных прямо на законе административных распоряжений, от каких бы начальств они ни исходили;
- 2) если из числа стесняющих свободу исповедания веры административных распоряжений окажутся такие, применение коих и впредь по соображениям государственного порядка он признает необходимым, то на утверждение оных испросить через Государственный Совет Высочайшее соизволение;
- 3) принять действительные меры надзора к тому, чтобы никакими административными учреждениями и лицами впредь не устанавливалось каких-либо стеснений в области религии, в законе не установленных.

II. Поручить Министру Внутренних Дел:

- 1) не допускать впредь применения к делам религиозного свойства Положений о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия и о полицейском надзоре, учреждаемом по распоряжению административных властей (Уст. Пред. Преет., приложения I и II к статье 1 (прим. 2)), преподать надлежащие по сему предмету разъяснения всем административным местам и лицам;
- 2) немедленно прекратить дальнейшее действие всех принятых по делам религиозного свойства в административном порядке центральным управлением Министерства или местными главными и губернскими начальствами мер на основании упомянутых выше (п. 1) Положений, или в каком-либо ином порядке.

III. Поручить Главным Начальникам ведомств и, в частности, Обер-Прокурору Святейшего Синода немедленно войти со всеподданнейшими докладами к его Императорскому Величеству о помиловании тех лиц, которые по особым Высочайшим повелениям, испрошенным подлежащими ведомствами, и в том числе ведомством Православного Исповедания, были подвергнуты без суда высылке из мест постоянного жительства или лишению свободы за религиозные заблуждения и вытекающие из оных поступки.

Во исполнение означенной Высочайшей воли предлагаю Вашему Превосходительству:

- 1) без замедления принять действительные меры надзора к тому, чтобы в пределах подведомственной Вам местности никакими административными учреждениями и лицами впредь не устанавливалось каких-либо стеснений в области религии, в законе не установленных;
- 2) не допускать впредь в пределах вверенной Вам местности применения к делам религиозного свойства Положений о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия и о полицейском надзоре, учреждаемом по распоряжению административных властей (Уст. Пред. Преет., прил. 1 и 2 к ст. 19 прим. 2), возбужденные же и находящиеся в производстве в означенном порядке дела прекратить, преподать надлежащие по сему предмету разъяснения всем подведомственным Вам административным местам и лицам;
- 3) немедленно распорядиться освобождением от надзора полиции или ограничений в праве избрания места жительства проживающих во вверенной Вам местности лиц, кои подвергнуты означенным надзору или ограничениям в административном порядке, по распоряжениям центральных управлений Министерства Внутренних Дел или местных главных или губернских начальств по делам религиозного свойства, сообщив

губернскому начальству, по месту откуда высланы означенные лица, и доставив в Департамент Полиции, не позже 20 марта сего года, список всех этих лиц, освобожденных Вами от надзора и ограничений;

4) безотлагательно распорядиться освобождением от ограничений лиц, высланных когда-либо из вверенной Вам местности по религиозным причинам, в административном порядке по постановлению местного губернского начальства, доставив в Департамент Полиции к 20 марта сего года список этих лиц;

5) выяснить, не находятся ли в пределах вверенной Вам местности лица, подвергнутые надзору полиции или ограничениям в праве избрания места жительства по особым Высочайшим повелениям, и список таких лиц с точным указанием времени и существа Высочайшего повеления о каждом, а также сведений, за что подвергнут взысканию и по какому Министерству испрошено Высочайшее повеление, доставить в Департамент Полиции также не позже 20 марта сего года.

К сему считаю необходимым присовокупить, что я придаю особо важное значение тщательному выполнению моих указаний о скорейшем приведении в исполнение вышеизложенной Высочайшей воли.

Подписал: Министр Внутренних Дел,
Гофмейстер

Булыгин

Скрепил: Директор

Лопухин

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1113. — Ч. 2. — Арк. 107.
Копія. Машинопис.*

№ 35

Циркуляр Департаменту поліції
про дозвіл на постановку драми «Цар Іудейський».

17 квітня 1914 р.

№ 5901 17 апреля 1914 года

Господину Губернатору

По дошедшим до меня сведениям в некоторых губерниях и областях администрация затрудняется разрешать на литературных вечерах и публичных лекциях чтение драмы в 5 действиях, соч. К.Р. «Царь Иудейский».

Вследствие сего считаю нужным сообщить Вашему Превосходительству, что, хотя постановка на сцене драмы «Царь Иудейский» действительно не разрешена, тем не менее, чтение ее как целиком, так и отдельных мест, без сценической обстановки, то есть без декораций и прочих атрибутов сцены и при условии ношения сценического костюма, должно допускаться беспрепятственно.

Равным образом не встречает препятствия и исполнение музыкальной части драмы, при условии, чтобы хор не надевал сценических костюмов, и исполнение носило исключительно концертный характер, то есть не сопровождалось сценической обстановкой.

Об изложенном сообщаю Вашему Превосходительству для руководства и соответствующих распоряжений.

Подписал: Министр Внутренних Дел Ник. Маклаков

Скрепил: Начальник Главного Управления по делам печати
граф Татищев

Верно: И. д. Помощника Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2964. — Арк. 33.
Копія. Машинопис.*

№ 36

Циркуляр Департаменту поліції
про заборону євреям змінювати відомості,
що записані у метричних книгах.

17 червня 1915 р.

№ 120574

17 июня 1915 года

Секретно

Губернаторам, Градоначальникам и Варшавскому Обер-Полицмейстеру,
Начальникам Губернских, Областных и Городских Жандармских Управлений,
Железнодорожных Полицейских Управлений, офицерам, ведающим розыск

За последнее время Департаментом Полиции замечено, что местные власти, в сношении с Департаментом о лицах иудейского вероисповедания, именуют этих лиц в переписках христианскими именами и отчествами, кои евреи себе произвольно присваивают в общежитии.

Между тем, присвоение евреями не принадлежащих им христианских имен и перемена имен, записанных в метрических книгах, составляет уголовно наказуемое деяние, предусмотренное 1416/1 ст. Ул. о нак. т. XV Св. Зак. по прод. 1912 года.

Будучи таким образом, формально неправильным, подобное именование евреев в официальных бумагах не принадлежащими им христианскими именами является и по существу своему весьма нежелательным, закрепляя в известной степени за такими евреями право на произвольно присвоенное имя. Независимо сего подобное переименование создает Департаменту Полиции и местным учреждениям при наведении справок значительные затруднения в смысле установления тождества лиц, особенно благодаря частой в черте еврейской оседлости распространенности одинаковых еврейских фамилий.

Вследствие чего прошу Вас принять меры к тому, чтобы впредь в официальных переписках о лицах иудейского вероисповедания обозначались действительные их имена и отчества, показанные в метрических книгах, отнюдь не отмечая в означенных переписках присвоенных евреями христианских имен.

Вместе с тем, прошу Вас о всех замеченных случаях по указанному вопросу сообщать прокурорскому надзору на предмет привлечения виновных по Ст. Ул. о нак. 1416/1.

Подписал: За Управляющего Министерством Внутренних Дел,
Товарищ Министра, Свиты Его Величества
Генерал-Майор Джунковский

Скрепил: За Директора, исп. об.
Вице-Директора Васильев

Верно: За Заведывающего Делопроизводством (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2964. — Арх. 84.
Копія. Машинопис.*

№ 37

Циркуляр Департаменту поліції
про роботу у військових частинах.
13 березня 1913 р.

13 марта 1913 года № 111346

Совершенно секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Отделений по охранению общественной безопасности и порядка и Г.г. офицерам Отдельного Корпуса Жандармов, ведающим розыск

В изменение циркуляров от 30 октября 1910 года № 127306, 7-го июня 1911 года № 117885 и 26 июня 1911 года № 117983 считаю необходимым преподать нижеследующее:

В течение последних лет противоправительственные партии с особой энергией направили свою деятельность на пропаганду революционных идей и внесение смуты и недовольства среди воинских частей.

Чинам Корпуса Жандармов, стражам Государственного порядка и борцам с его врагами надлежит особо верно следить за проявлениями указанной преступной деятельности и рука об руку с войсковым начальством принимать все дозволенные законом меры к ее прекращению в самом зачатии.

Применение таковых мер и выбор приемов борьбы требует в данном случае особой осмотрительности и такта, так как приходится иметь дело с военной организацией, коей присущи свои бытовые и жизненные условия, неосторожное вторжение в которые может повести к весьма печальным результатам.

Прежде всего, командир воинской части должен быть вполне осведомлен, если в составе его части есть воинские чины, зарекомендовавшие себя в прошлом какими-либо противоправительственными выступлениями.

Далее на чинах Корпуса должна лежать обязанность ограждать войсковые части от проникновения в их среду революционных агитаторов, а потому надлежит иметь самый действительный надзор и наблюдение за

посещениями лицами, политически неблагонадежными, воинских казарм и за сношениями нижних чинов вне казарм с лицами, проходившими по агентуре, и за посещениями каких-либо сборищ и собраний.

Данными указанных наблюдений, относящимися до воинских чинов, чины Корпуса должны делиться с командирами частей, памятуя, что командир части есть ближайший и главный ответчик за нижних чинов и за сохранение в части порядка и благополучия и что войсковое начальство и Корпус Жандармов, в данном случае, служат и работают на пользу одного общего дела.

Успех дела, как-то указано выше, вполне зависит от выбора средств и приемов и личного такта исполнителей.

Прошу помнить, что я не допущу бесцельного и необоснованного вторжения в область внутренней жизни части, относящейся всецело к обязанностям ее войскового начальства, а равно предостерегаю чинов Корпуса от привлечения нижних воинских чинов к сотрудничанию, так как признаю такую меру противною самым основам воинской дисциплины, а потому ничем не оправдываемой и впредь недопустимой.

Поставляя об этом в известность начальников Жандармских Управлений, предлагаю ознакомить с высказанными взглядами своих подведомственных им офицеров, причем не допускаю мысли, чтобы кто-либо из офицеров Корпуса мог нарушить мои указания, преследуя интересы личного блага или карьеры.

Подписал: За Министра Внутренних Дел, Товарищ Министра,
Свиты Его Величества
Генерал-Майор

Джунковский

Скрепил: Директор

С.Белецкий

Верно: Заведующий Особым Отделом
Полковник

(подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 385. — Арк. 22–23.
Копія. Машинопис.*

№ 38

Циркуляр Департаменту поліції про роботу серед студентства. 1 травня 1913 р.

1 мая 1913 года

№ 111603

Совершенно секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Отделений по охранению общественной безопасности и порядка и Г.г. офицерам Отдельного Корпуса Жандармов, ведающим розыск

В целях ограждения учащейся молодежи от вредного влияния на ее среду революционной пропаганды Департамент Полиции признал наиболее целесообразным средством для предупреждения и пресечения означенного влияния возможно полное агентурное освещение настроения учащейся молодежи, на что указывалось Департаментом в циркуляре 18 декабря 1910 года за № 127647.

При постановке означенного агентурного освещения Департамент Полиции имел в виду, что таковое должно было коснуться лишь высших учебных заведений. Обучающиеся в них, как показал опыт, принимали видное участие в революционной деятельности, а в их среде образовывались революционные организации, имеющие серьезное влияние на общие выступления преступного характера, как-то: забастовки, манифестации, демонстрации и т.п.

Кроме того, на обучающихся в высших учебных заведениях обращено серьезное внимание революционными партиями, которые стремятся, путем непрерывной среди них агитации, привлечь, возможно большее число учащихся в упомянутых заведениях на свою сторону для пополнения кадра интеллигентных партийных работников и для того, чтобы заручиться их массовой поддержкой при выступлениях с протестом политического характера по различным событиям.

Независимо сего агентурное освещение настроения учащихся может быть надлежаще поставлено при условии, когда в состав предназначенной для этой цели секретной агентуры будут входить и обучавшиеся в высших учебных заведениях, которые по своему возрасту и развитию могут сознательно и серьезно отнестись к обязанностям, возлагаемым на лиц, оказывающих секретные услуги по розыску.

Совершенно иное положение как в деле значения в революционной деятельности, так и агентурных услуг занимают обучающиеся в средних учебных заведениях. Благодаря надзору за их поведением со стороны ближайшего учебного начальства, жительства большинства из них в своих семьях и благотворного влияния

последних, воспитанники средних учебных заведений не могут представлять свободного в своих действиях элемента и подходящую почву для прочного развития преступной пропаганды и серьезных активных выступлений, а также для вредного влияния их на массу.

Начало проникновения в среду обучающихся в средних учебных заведениях революционной пропаганды и возникновение среди них незначительных преступных организаций, как явление исключительное, надлежит отнести к результату общения учащихся с неблагонадежным элементом, стоящим вне их среды.

Вследствие сего розыскным учреждениям надлежит прежде всего, в целях сохранения от влияния революционной пропаганды обучающихся в средних учебных заведениях, направить секретную агентуру на освещение соприкасающейся с ними среды, для чего нет надобности пользоваться секретными услугами самих обучающихся, так как последние являются лишь объектом пропаганды и по своему развитию не в состоянии отнестись сознательно и серьезно к обязанностям секретного агента, и потому использование их в этом направлении может привести только к нежелательным явлениям.

Сообщая об изложенном для руководства при постановке агентурного освещения настроения учащейся молодежи, предлагаю вместе с тем исключить немедленно из состава секретной агентуры воспитанников вообще средних учебных заведений и помнить, что иметь сотрудников из означенных учебных заведений я не допускаю.

Подписал:	За Министра Внутренних Дел, Товарищ Министра, Генерал-Майор	Джунковский
Скрепил:	Директор	С.Белецкий
Верно:	Заведующий Особым Отделом Полковник	(подпись)

ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 385. — Арк. 23–25.
Копия. Машинопис.

№ 39

Циркуляр Департаменту поліції про заборону збору грошей на користь національного українського фонду.
8 вересня 1912 р.

8 сентября 1912 года № 16974

Секретно

Губернаторам, Градоначальникам, Варшавскому Обер-Полицмейстеру и начальникам
Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

По имеющимся в Департаменте Полиции сведениям, в некоторых местностях Империи различные частные учреждения продолжают собирать публично пожертвования на разного рода цели без надлежащего на то разрешения губернских властей, так, например, лица, принадлежащие к украинцам-мазепинцам, в последнее время установили особый сбор денег в пользу национального украинского фонда путем продажи марок с девизом «В школі наша будучність», наклеиваемых обыкновенно вместе с почтовыми марками на письма, посылаемые знакомым.

Между тем, циркуляром Департамента Полиции от 11 ноября 1911 года за № 62843 было уже разъяснено, что по смыслу действующих узаконений (ст. 340 Общ. Учр. Губ., ст. 48 Уст. Наказ., ст. 1.267, 285 и 286 Уст. пред. преем.), публичный сбор благотворительных приношений, то есть сбор в публичных местах или среди неизвестного сборщику круга лиц, за исключением тех случаев, когда испрашивается право на сбор всероссийский, повсеместный среди определенного круга лиц (корпораций, сословий и т.п.) или, наконец, имеющий общегосударственное значение, может быть допускаемым в пределах губернии лишь с надлежащего разрешения Губернатора, причем разрешение это является необходимым даже в тех случаях, когда сбор производится хотя и зарегистрированным обществом, но не между одними его членами.

Вследствие сего Департамент Полиции находит нужным вновь подтвердить, что подобного рода сборы ни в коем случае не должны быть допускаемы, и лицам, производящим их, должно быть разъяснено, что, в случае продолжения ими такого рода сборов, они будут привлекаемы к ответственности по статье 29 Уст. о Наказ. Что же касается марок, подобных указанным выше, в особенности если на них имеются различного рода надписи,

свидетельствующие о цели их распространения, то в самом печатании их они подлежат полицейской цензуре в порядке статьи 41 Уст. Цenz.

Об изложенном Департамент Полиции сообщает для сведения и зависящих распоряжений.

Подписал: И. д. Директора

С.Белецкий

Скрепил: Делопроизводитель

Волков

ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 55.
Копія. Машинопис.

№ 40

Циркуляр Департаменту поліції про необхідність надання відомостей про розвиток революційного руху. 24 серпня 1904 р.

24 августа 1904 года № 10950

Секретно

Г.г. Начальникам Губернских Областных Жандармских Управлений, Охранных отделений и розыскных пунктов

Противоправительственное движение, организации борьбы с которым являются главным образом Жандармские Управления и Охранные Отделения, получило за последнее время весьма широкое развитие, выразившееся в образовании целого ряда самостоятельных революционных партий и организаций, действующих каждая по собственной программе и системе.

Ближайшее ознакомление с характером, целями и способами действий тайных организаций, несомненно, должно составлять первейшую обязанность Офицеров Отдельного Корпуса Жандармов, призванных к непосредственной борьбе с ними, так как только полная в этом отношении осведомленность может дать розыскным органам Правительства правильный взгляд на дело и содействовать выработке целесообразных приемов борьбы, которая в противном случае будет сводиться лишь к временному, часто случайному, изъятию из преступной среды отдельных ее представителей или задержанию одних средств пропаганды, которыми они пользуются.

Между тем опыт показывает, что некоторые представители Жандармского надзора на местах не проявляют надлежащего интереса к теоретическому ознакомлению с программами и тактикой отдельных революционных организаций, не имеют по сему ясного представления о характере противоправительственного движения во вверенных им районах, вследствие чего, донося Департаменту Полиции о частных случаях проявления революционной деятельности отдельных лиц или групп, оставляют Департамент Полиции в неизвестности относительно общего положения революционного движения в районе, вследствие чего Департамент, как центральное учреждение, ведающее розыском, встречается с весьма значительными затруднениями при оценке положения противоправительственного движения и при выработке общих руководящих указаний для планомерной борьбы с таковым.

Ввиду изложенного, Департамент Полиции признает необходимым установить за общее правило, чтобы Г.г. Начальники Губернских и Областных Жандармских Управлений и Охранных Отделений периодически, два раза в год, представляли в Департамент, независимо от обычных, по ходу текущих дел, донесения, особые записки, в которых без излишних подробностей и мелочей, затемняющих дело, но с достаточною определенностью и точностью излагали бы обоснованные более или менее фактически, а не на одних предположениях, сведения по нижеследующим вопросам:

I. Какие революционные организации существуют в данном районе, когда они возникли, в чем выразилась их деятельность (демонстрации, забастовки, террористические акты, пропаганда словом и литературой), каков их личный состав и кто выдающиеся по своему значению их руководители. В этом отношении наибольшего внимания должны заслуживать местные группы нижеперечисляемых организаций:

- 1) партия социалистов-революционеров с ее союзами, боевой организацией и боевыми дружинами;
- 2) «анархистов-коммунистов», «непримиримых» и «махновцев»;
- 3) Российской социал-демократической рабочей партии, в виде ее местных союзов, комитетов и групп фракций так называемых «большинства» и «меньшинства»;
- 4) Всеобщего еврейского рабочего союза в Польше, Литве и России, действующего преимущественно на Западе России;

5) «Польской социалистической партии», «Социал-демократии Королевства Польского и Литвы» и партии «Пролетариат» (Привислинский Край);

6) «Латышской социал-демократической рабочей партии» (Прибалтийский Край);

7) «Армянской партии революционеров-федералистов» и Грузинской социально-революционной Федералистической партии «Сакартвелло» (Кавказ);

8) «Партии активного сопротивления» (Финляндия), а также самостоятельных организаций: «Военно-революционной», «сионистов-социалистов» (Поалей-Цион) и «Союза освобождения».

II. Какие указания получены на существование в данном районе технических революционных предприятий, как-то: изготовление разрывных снарядов, приобретение оружия, организация паспортных бюро, постановка тайных типографий и устройство других множительных аппаратов.

III. Какие появились в пределах района за определенный период времени наиболее характерные преступные издания (брошюры и листовки) и от имени каких революционных организаций и каким способом тиснения они выпущены. В этом случае надлежит указывать, с предоставлением образцов, главным образом, те издания, которые имеют программный характер или направлены к агитации в военной и крестьянской среде, или же изданы по поводу отдельных особенно серьезных событий.

IV. Какие имелись указания на сношения и связи революционных организаций данного района с таковыми же других местностей и сообщалось ли и что именно об этом подлежащим Начальникам Жандармских Управлений и Охранных Отделений.

V. Какие именно меры, административные и другие, были предпринимаемы в каждом отдельном случае по предупреждению главнейших явлений революционного характера и преследованию уже совершенных преступлений политического свойства.

Принимая за сим во внимание, что сроки 1 января и 1 июля уже приурочены для представлений Жандармскими Управлениями и Охранными Отделениями отчетностей по негласному наблюдению, Департамент Полиции предлагает включать в вышеуказанные записки сведения, по полугодиям, по 1 октября и по 1 апреля и препровождать в Департамент (по Особому Отделу) немедленно и не позднее недели по наступлении этих сроков.

Сообщая об изложенном Г.г. Начальникам Жандармских Управлений, Охранных Отделений и офицерам, заведывающим розыскными пунктами, к неуклонному и точному исполнению, Департамент присовокупляет, что содержательность и основательность вышеуказанных отчетов будет служить одним из главных оснований для суждения о степени деловой осведомленности местных розыскных органов и трудоспособности лиц, стоящих во главе таковых.

Подлинный подписал За Директора

П.Рачевский

С подлинным верно: И.д. Адъютанта Екатеринославского Губернского Жандармского Управления
Штабс-Ротмистр

фон (подпись)

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1113. — Ч. 2. — Арк. 139–140.

Копія. Машинопис.

№ 41

Доповідь начальника Катеринославського
охоронного відділення директору Департаменту поліції
про революційні організації, що існували у губернії.

11 серпня 1905 р.

11 августа 1905 года № 3215

Секретно

Во исполнение циркулярного предписания от 24 августа сего года за № 10950 имею честь донести Вашему Превосходительству, что в настоящее время в районе вверенного мне отделения существуют нижеследующие революционные организации:

1. Социалистов-революционеров.
2. Социал-демократов с фракциями:
 - а) «большинства»;
 - б) «меньшинства».
3. Организация «Бунда».
4. «Поалей-Цион».
5. Группа лиц «анархистов-коммунистов».

Историческое развитие каждой из упомянутых организаций имею честь при сем представить Вашему Превосходительству.

Верно: Ротмистр (подпись)

ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 51.
Копія. Машинопис.

№ 42

З доповіді начальника Катеринославського охоронного відділення директору Департаменту поліції про революційні організації, що перебували на обліку у відділенні.
1905 р.

1905 года
Секретно

Список

личного состава организации социалистов-революционеров

Фамилия, имя, отчество и звание.

Штофф Анна Абрамова, зубной врач.

Штофф Полина Абрамова, зубной врач.

Рослов Петр Александров, крестьянин села Поджигородова Спасо-Нудольской волости, Клинского уезда, Московской губернии.

Сухомлин Василий Иванов, читинский, Забайкальской области мещанин.

Малкин Абрам-Симон Айзиков, новозыбковский, Черниговской губернии мещанин.

Стронгина Реля Аронова, пуховичская, Игуменского уезда Минской губернии мещанка.

Шмуйлович Израиль Аврамов, читинский, Забайкальской области мещанин.

Вовкушевский Петр Дмитриев, бывший студент Екатеринославского Высшего Горного Училища.

Рудницкий Андрей Станиславов, яновский, Гродненской губернии мещанин.

Слонимский Зекон Абрамов, студент Екатеринославского Высшего Горного училища.

Лифшиц Яков-Вульф Моисеев, мелитопольский, Таврической губернии мещанин.

Балабуха Сергей Павлов, дворянин.

Зотенко Николай Леонтьев, кременчугский, Полтавской губернии мещанин.

Вадиков Никон, служащий в управлении Екатерининской железной дороги.

Верно: Начальник Екатеринославского Охранного Отделения Ротмистров

ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 57.
Копія. Машинопис.

№ 43

Записка начальника Харківського охоронного відділення начальнику Катеринославського охоронного відділення про необхідність припинення діяльності народно-соціалістичної партії.
24 березня 1908 р.

24 марта 1908 года № 2204

Секретно

Препровождая при сем копию «известий народно-социалистической партии № 1-й», с датой 31 января 1908 года, прошу Ваше Высокоблагородие выяснить местные группы означенной партии и руководителей таковых, а также принять меры к прекращению их деятельности.

Подполковник (подпись)

ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 145. — Ч. 2. — Арк. 73.
Копія. Машинопис.

№ 44

**Циркуляр Департаменту поліції про з'їзд анархістів.
Січень 1908 р.**

Январь 1908 года № 123849

Секретно

Начальникам Охранных Отделений

По имеющимся в Департаменте Полиции сведениям, в России в скором времени состоится съезд представителей от всех анархистских групп.

Так как организация такого съезда (число членов его определяется приблизительно в 80–90) очень затруднительна и существуют опасения, что, при неподготовленности, работы этого съезда будут мало плодотворны, признано необходимым устройство предварительной конференции, охватывающей более или менее широкий район. Такая конференция в недалеком будущем предполагается в Киеве.

Будут приглашены делегаты: от гор. Екатеринослава — 2, от Одессы — 2, от Харькова — 1, от Ростова-на-Дону (состав неизвестен) и от Варшавы — 2, а также от мелких групп, в общем по одному от группы, в числе не более 14–15 человек.

Сообщая об изложенном, Департамент Полиции предлагает Вам, Милостивый Государь, своевременно выяснить делегатов на упомянутую конференцию и сопровождать их наблюдением, каковое и передать в г. Киеве, донеся о последующем Департаменту.

Подписал: За Вице-Директора	Васильев
Скрепил: За Заведующего Отделом	Броецкий
Верно: Помощник Делопроизводителя	(подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 145. — Ч. 2. — Арк. 20.
Копія. Машинопис.*

№ 45

Циркуляр Департаменту поліції про необхідність припинення діяльності Української соціал-демократичної робочої партії.

19 травня 1910 р.

№ 110825 19 мая 1910 года

Секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

Департамент Полиции предлагает Вашему вниманию прилагаемую при сем записку о состоянии в настоящее время Украинской социал-демократической рабочей партии и просит Вас в случае возникновения в местности, вверенной Вашему наблюдению, организаций названной партии принять меры к выяснению состава и обследованию деятельности этих организаций и к своевременной ликвидации таковых.

Подписал: Исп. об. Вице-Директора С. Виссарионов

Скрепил: Заведующий отделом
Полковник Еремин

Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 2034. — Арк. 117.
Копія. Машинопис.*

№ 46

Циркуляр Департаменту поліції
про ліквідацію конференцій, організованих РСДРП.

19 березня 1908 р.

19 марта 1908 года № 127511

Секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

По полученным в Департаменте Полиции агентурным сведениям, Центральный комитет Российской социал-демократической рабочей партии, в целях подготовки нового общепартийного съезда, постановил созвать во время наступающего праздника Св. Пасхи общерусскую конференцию.

Сообщая об изложенном, Департамент Полиции предлагает Вам, Милостивый Государь, принять меры к своевременному установлению, путем внутренней агентуры, делегатов, которые командированы будут от местных организаций на предстоящую конференцию, и сопровождать их наблюдением, а если заблаговременно получены будут сведения о времени и месте районных или областных конференций для выборов делегатов, ликвидировать такие собрания.

Подписал: За Директора С. Виссарионов

Скрепил: За Заведующего отделом Павловский

Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 145. — Ч. 1. — Арк. 48.
Копія. Машинопис.*

№ 47

Циркуляр Департаменту поліції
про паролі, що використовувалися анархістами.

Січень 1908 р.

Январь 1908 года № 123850

Секретно

Начальникам Охранных Отделений, Губернских Жандармских Управлений и Жандармских Полицейских Управлений железных дорог

Для облегчения сношения анархических групп и для более удобной передачи конспиративных сведений Киевской группой анархистов-коммунистов установлены пароли двух родов: 1-й пароль дается только наиболее доверенным лицам «организаторам групп»; лицо, являющееся с таким паролем, должно быть принято как заслуживающее полного доверия. Пароль этот: «Насильники пируют, помешаем же их пиршеству». Ответ: «Так сомкнем же ряды». 2-й пароль, хотя и является также очень конспиративным, но дается всякому групповому работнику, в честности которого уверены. Этот пароль: «Пришел и ушел, сел и встал».

Пароль для групповых писем: «Серые тучи нависли, теперь опять прояснилось». Пароли эти известны только тем группам, через которые проехали делегаты заграничной анархистской группы «Буревестник», цель поездки коих, кроме развозки транспортов оружия и нелегальной литературы, установление постоянной и прочной связи между группами разных городов.

Об изложенном Департамент Полиции сообщает Вам, Милостивый Государь, для сведения.

Подписал: За Вице-Директора	Васильев
Скрепил: За Заведующего Отделом	Броецкий
Верно: Помощник Делопроизводителя	(подпись)

ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 145. — Ч. 1. — Арк. 21.
Копия. Машинопис.

№ 48

Супровідна записка до відомостей про азбуку,
що використовувалася у листуванні арештантів.
Липень 1908 р.

Начальникам Охранных Отделений

Департамент Полиции при сем препровождает Вам, Милостивый Государь, для сведения один экземпляр полученной агентурным путем азбуки, служащей для лиц, содержащихся в местах заключения, вспомогательным средством при переговорах между собой и с внешним миром.

Подписал: Заведующий Отделом, Полковник	Климович
Скрепил: Начальник Отделения	М.Броецкий
Верно: Помощник Делопроизводителя	(подпись)

Приложение № 1

Секретная передача слов и секретная переписка арестантов, содержащихся в местах заключения.

1. Общая условная тюремная азбука, посредством которой содержащиеся в камерах арестанты имеют возможность свободно разговаривать как с камеры в камеру, так и из окошек своих камер с постороннею публикою, находящеюся вне тюремного здания и ограды, как равно могут переписываться с собою в самом месте заключения на непонятном для тюремной администрации шрифте.

2. Секретная переписка арестантов при помощи книг.

Условная азбука, буквы которой можно переставлять по соглашению между собою арестантов.

	1	2	3	4	5
1	а	б	в	г	д
2	е	ж	з	и	к
3	л	м	н	о	п
4	р	с	т	у	ф
5	х	ц	ч	ш	щ
6	и	ю	я	ч	

1-й пример: разговор арестанта из камеры в камеру посредством стука твердым предметом.

Объяснение. Желая передать арестанту слова, например: «надзиратель идет», действует следующим образом. Берет твердый предмет в руки, например ложку, и ударяет ней в стену, пол, потолок, смотря по какому направлению сидит его сосед, с которым он хочет переговорить. Стучит сначала несколько раз, дабы убедиться, слышит ли его сигнал товарищ, и в утвердительном случае начинает передавать буквы для составления слова следующим образом.

Желая указать первую букву «Н», передающий должен постучать три раза, немного обождать и после этого снова постучать три раза, потому именно, что буква «Н» в азбуке в третьем ряду и место ее нахождения в этом ряду третье, желая указать вторую букву «А», передающий должен постучать один раз, немного обождать и после этого снова постучать один раз, для того, что буква «А» в первом ряду и место нахождения ее в этом ряду первое, желая указать букву «Д», передающий подает стук один раз и, немного обождав, подает стук пять раз, потому именно, что буква «Д» в условленной азбуке в первом ряду и место нахождения ее в этом ряду пятое и т.д. до конца слова. Слово от слова отделяется частым стуком или черчением по стене; отвечающий же арестант таким же самым способом и передает буквы для составления слова.

2-й пример: разговор арестантов из окошек своих камер с арестантами, находящимися в камерах другого корпуса тюрьмы или с постороннею публикою, находящеюся вне тюремного здания и ограды.

Объяснение. Желая передать секрет, но не имея возможности это сделать вслух, арестант пользуется общетюремной азбукой и, передавая слова «надзиратель идет», действует следующим образом: берет платок, папироску, тарелку или же только рукой, смотря на каком расстоянии ему надо передать слова, и последними указывая букву «Н», поворачивает н.п. платком горизонтальную линию три раза, делает остановку и после чего снова поворачивает платком вертикально три раза, потому именно, что буква «Н» в тюремной азбуке в третьем ряду и место нахождения ее в этом ряду третье, что и делается им с остальными буквами. Слово от слова отделяется указанием несколько раз горизонтальной или вертикальной линии.

3-й пример: переписка арестантов между собой в тюрьме на непонятном для тюремной администрации шрифте.

Объяснение. Желая передать, например, слово «надзиратель идет», арестант по общей тюремной азбуке пишет на клочке бумаги, на обвертке книги следующим образом в виде дробей:

3 1 1 2 2 4 1 4 2 3 6 2 1 2 4 6
3 1 5 3 4 1 1 3 1 1 5 4 5 1 3 4

Итак первая дробь 3/3 обозначает: 3 делимом, в котором ряду находится буква «Н», а 3 в делителе, указывает место нахождения буквы «Н» в третьем ряду и т.п. с другими буквами.

Те же самые слова «надзиратель идет» изображают арестанты в следующем виде: 33 11 15 23 24 41 11 43 21 31 65 24 15 21 43 64.

Тут-то следует отделить по две цифры, из которых в первой паре 33 первая тройка обозначает 3-й ряд азбуки, в которой находится буква «Н», а вторая тройка показывает место нахождения буквы «Н» в третьем ряду и т.д.; с остальными буквами делается то же самое. Слово от слова отделяется знаками «→», «|», «:» или другими условными знаками.

4-й пример: секретная переписка с арестантами при помощи получаемых ими книг из тюремной библиотеки и из города.

Объяснение. Арестант, желая узнать что-нибудь от другого арестанта, содержащегося в одной с ним тюрьме, и не имея возможности подобрать другого способа разговора, а получив книгу для чтения из тюремной библиотеки, накалывает на любой странице книги по тексту те буквы, которые ему нужны для составления требуемого слова и чтобы не переколоть сразу несколько страниц этой книги, подкладывает под накалываемую страницу бумажную подкладку, причем отделяет слово от слова, накалывая двоеточье на последней букве, на которой кончается нужное ему для передачи слово. Таким способом арестанты могут вести общую переписку даже с лицами, находящимися на свободе, если последние получают книги из города, а тюремная администрация не в состоянии проверить этого зла.

Секретный шрифт, практикующийся в местах заключения на польском и литовском языках:

а) Текст на польском языке: za-de-li-po-ku-sy;

б) Текст на литовском языке: ku-ni-ga-jo-se-pas.

I. Как пользоваться секретным шрифтом посредством текста на польском языке.

Объяснение. Заключенный, желая передать на бумаге один другому в тюрьме или из тюрьмы на волю слова и т.п. стакан, на польском языке «szklanka» пишет «...», что и по секретному здесь по казенному шрифту обозначает слово «стакан» «szklanka», а чтобы написать это слово, следует придерживаться следующего порядка: 1) изобразить на бумаге букву «s» написать из текста букву — y; 2) изобразить букву «z», написать из текста букву — a; 3) изобразить букву — «k» написать из текста букву — и и т.д., одним словом вместо действительной буквы, которая и должна следовать по порядку, пишется в секретном шрифте буква, написанная

в тексте рядом с той буквой, которую и нужно бы было написать в действительности. Если же попадают для составления слова буквы, которых нет в тексте, сказанном здесь, как например буква «и», которая и нужна для изображения слова стакан «szklanka», то следует ее писать такой, какая и она в действительности есть, а именно «и».

II. Желая передать на бумаге заключенный заключенному слова по условленному показанному здесь шрифту на литовском языке, необходимо придерживаться такого же порядка, подбирая буквы из текста.

Приложение № 2

Азбука, посредством которой ссыльно-каторжные арестанты ведут переписку между собой

1	2	3	1	2	3	1	2	3
а	б	в	г	д	е	ж	з	и
.
1	2	3	1	2	3	1	2	3
к	л	м	н	о	п	р	с	т
.
1	2	3	1	2	3	1	2	3
у	ф	х	ц	ч	ш	щ	ы	ю
.

Буква Я обозначается знаком V.

Для того, чтобы написать слово, буквы пишутся точками или цифрами с соответствующей меткой.

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1958. — Ч. 1. — Арк. 185–187.
Копия. Машинопис.*

№ 49

Циркуляр Департаменту поліції про один із засобів
таємного листування засуджених.
26 лютого 1908 р.

26 февраля 1908 года № 125859

Секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

По имеющимся в Департаменте Полиции сведениям в одной из каторжных тюрем был обнаружен следующий, применяемый арестантами способ тайных письменных сношений: обильно смоченная водой бумага накладывается и разглаживается на куске обыкновенного стекла, а затем покрывается другой бумагой и на этой последней карандашом, с сильными нажимами, пишется сообщение. Высушенная и снятая со стекла бумага, в виде чистой обертки другого написанного письма, пересылается по адресу; получатель чистую бумагу намачивает в воде и легко читает написанное, так как части бумаги под буквами, придавленные карандашом, разбухают меньше, чем остальная бумага, и буквы выступают рельефно.

Об изложенном Департамент Полиции сообщает Вам, Милостивый Государь, для сведения и соображений при розыске.

Подписал: За Директора

С. Виссарионов

Скрепил: Заведующий отделом

Васильев

Верно: Помощник Делопроизводителя

(подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 145. — Ч. 1. — Арк. 55.
Копия. Машинопис.*

№ 50

Циркуляр Департаменту поліції
про один із засобів листування ув'язнених.
19 березня 1909 р.

19 марта 1909 года № 126156

Секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

В одной из тюрем был обнаружен следующий способ сношений заключенных по политическим делам с своими единомышленниками:

из кости говядины вынимается мозг, вкладывается переписка и закладывается мозгом.

Об изложенном Департамент Полиции уведомляет Ваше Высокоблагородие для сведения и соображения при розыске. Подлинный за надлежащими подписями.

С подлинным верно: Начальник Управления
Полковник (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1958. — Ч. 1. — Арк. 102.
Копія. Машинопис.*

№ 51

Додаток до циркуляру Департаменту поліції № 119619
про методи та прийоми перевезення через кордон революційних видань.
1910 р.

№ 119619 1910 года

Описание

картонных трубок и портфелей-папок, в коих могут быть пересылаемы экземпляры издающихся за границей революционных изданий

Приблизительные размеры этих трубок следующие, длина — 21 дюйм, наружный диаметр — 2 1/2 дюйма, внутренний диаметр — 2 дюйма, толщина стенки трубки на вид составляет 1/4 дюйма, но на самом деле толщина этой стенки составлена из двух незначительной толщины картонных стенок, между которыми и помещаются экземпляры изданий: концы общей стенки искусно заделаны и представляют из себя как бы концы трубки со стенкой указанной выше толщины, то есть 1/4 дюйма. На наружной стороне трубки наклеиваются адреса, этикетки фирмы или магазина и название продукта, посылаемого внутри трубки, в стенке же трубки помещается нелегальная литература; кроме этого, на обоих концах трубки, через 2 отверстия, продеты веревки, не позволяющие предмету, помещенному внутри трубки, выпасть из последней, отверстие же в то же время как бы удостоверяет, что в стенках трубки ничего не помещено.

Сделанный на поверхности наружной стенки трубки достаточно глубокий надрез может обнаружить нахождение контрабанды в стенке трубки, равным образом неодинаковая твердость трубки по концам (твердая) и посреди ее (мягче) указывает на неоднородность ее стенок.

Портфели-папки. Дно папки состоит из очень толстого на вид картона, в действительности же состоит из двух тонких стенок с помещением между ними, к дну прикреплены крест-на-крест 4 закрывающиеся крышки, причем вся папка-портфель оклеена с наружной стороны цветным коленкором, с внутренней — гляцевитой бумагой и закрывается снаружи замком-кнопкой. Между двумя стенками двойного дна и помещаются издания.

Приблизительные размеры этой папки-портфеля следующие:

длина 17 1/2 дюйма, ширина 16 дюймов.

Сделав достаточно глубокий надрез внутренней стенки двойного дна папки, можно обнаружить нахождение контрабанды в двойном дне папки.

Трубки и папки, по всей вероятности, могут также быть большего или меньшего против описанных размера.

Верно: За Заведующего Особым Отделом
Департамента Полиции (подпись)

№ 52

**Циркуляр Департаменту поліції
про складання списків політично неблагонадійних осіб.
10 січня 1904 р.**

10 января 1904 года № 253

Секретно

Г.г. Начальникам Губернских Жандармских и Железнодорожных Полицейских Управлений, Начальникам Охранных Отделений и на все пограничные пункты жандармским офицерам.

В числе мер, направленных к предупреждению государственных преступлений путем наблюдения за лицами сомнительной политической благонадежности, Министерством Внутренних Дел выработано было положение о негласном надзоре полиции, утвержденное Министром Внутренних Дел Генерал-Адъютантом Графом Игнатьевым 1 марта 1882 года и сообщенное, при циркулярном отношении Министерства Внутренних Дел, от 9 апреля того же года за № 1365, Господам Губернаторам, Градоначальникам, Обер-Полицмейстерам и Начальникам Губернских и Железнодорожных Полицейских Жандармских Управлений к надлежащему руководству.

Применение на практике в течение свыше двадцатилетнего периода означенного надзора полиции убедило в настоящее время Министерство Внутренних Дел в недостаточности, для сохранения общественного порядка и спокойствия, тех результатов наблюдения за политически неблагонадежными лицами, достижение коих имелось в виду при введении негласного надзора и признавалось в то время вполне достаточным для возможного предупреждения государственных преступлений.

Осуществление намеченных в положении 1 марта 1882 года задач ложилось, по силе сего положения, главным образом, на чинов общей полиции, которые, при их малочисленности и отсутствии при том средств быть осведомленными о вредной деятельности отдельного лица или целой противоправительственной организации могли, в действительности, собирать лишь общеизвестные или официальные сведения о лицах, подчиненных, — на основании данных об их прошлом, — негласному надзору. При этом вне сферы ведения чинов полиции при осуществлении сего надзора оказались главным образом лица наиболее серьезные и деятельные, относительно коих сведения могли получиться не иначе как при посредстве правильно организованного внутреннего и наружного наблюдения.

Таким образом, при возрастающем с каждым годом числе негласно-поднадзорных и развития в течение последнего десятилетия организаций с преступными политическими целями предупредительная борьба с ними путем негласного надзора, осуществляемого на основании положения 1 марта 1882 года, через чинов общей полиции, являлась крайне недостаточной и потребовала со стороны правительства противопоставления лицам неблагонадежным в политическом отношении соответственной вооруженной опытом и знанием силы специально организованной политической полиции, в лице чинов Жандармских Управлений и Охранных Отделений с их внутренней агентурой и наружным наблюдением.

На основании вышеизложенного и принимая во внимание, что в наиболее крупных и важных центрах Империи устроены розыскные органы политической полиции, я признаю необходимым отменить действие «Положения о негласном надзоре полиции 1 марта 1882 года», а также изданных в развитие и разъяснение его циркулярных предписаний.

При этом, в целях сохранения возможности ведения подсчета лиц, вредных в политическом отношении, поручаю Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений вести во вверенных им учреждениях списки как лиц, состоящих под внутренним агентурным или наружным наблюдением, так и тех лиц, кои представляются сомнительными по их образу жизни, и, независимо особой отчетности о лицах первой категории, представлять в Департамент Полиции один раз в год, а именно к 1-му января, в двух экземплярах списки лиц, политически неблагонадежных, по прежней форме лит. Б., установленной циркуляром от 16 октября 1894 года за № 7315, проживающих в районах, вверенных наблюдению сих Управлений и Отделений, с указанием фактов, давших основание включить их в эти списки.

Об изложенном мною вместе с сим сообщенном Господам Губернаторам, Градоначальникам и Обер-Полицмейстерам поставляю Вас, Милостивый Государь, в известность для надлежащего исполнения.

Подписал: Министр Внутренних Дел,
Статс-Секретарь

Плеве

Скрепил: Директор

Лопухин

Верно: За Делопроизводителя

(подпись)

№ 53

Циркуляр Департаменту поліції
про розшук Ф.Е.Дзержинського,
О.А.Малиновського, М.Д.Сладкопєвцева.
26 червня 1902 р.

26 июня 1902 года № 4317

Секретно

Г.г. Начальникам Губернских Жандармских Управлений

Подлежащие по Высочайшим повелениям, за государственные преступления, высылке под гласный надзор полиции в Восточную Сибирь: Феликс Дзержинский, Александр Малиновский и Михаил Сладкопєвцев с пути следования на место водворения скрылись.

О названных лицах имеются следующие сведения:

1. Дзержинский, Феликс Эдмундов, дворянин г. Вильны, вероисповедания римско-католического, родился 30 августа 1877 года в имении Держиново, Ошмянского уезда, Виленской губернии, воспитывался в 1-й Виленской гимназии, откуда вышел в 1896 году из класса по нежеланию остаться на второй год; холост, родители умерли, братья: Станислав — окончил курс в С.-Петербургском Университете, Казимир — бывший студент Юрьевского Ветеринарного Института, где проживают, неизвестно, Игнатий — студент Московского Университета и Владислав — ученик VI С.-Петербургской гимназии и сестры Альбина, по мужу Булгак, проживает в имении мужа близ города Бобруйска, Минской губернии и Ядвига, по мужу Крушелевская, живет в имении в Поневежском уезде.

В 1897 году привлекался при Ковенском Губернском Жандармском Управлении к дознанию по обвинению в распространении среди рабочих социально-революционных идей и по Высочайшему повелению 12 мая 1898 года сослан под гласный надзор полиции в Вятскую губернию.

В 1899 году бежал. 23 января 1900 года арестован в числе участников сходки рабочих в г. Варшаве и вновь привлечен при Варшавском Губернском Жандармском Управлении к дознанию по обвинению в социалистической пропаганде среди фабричных рабочих и по высочайшему повелению, последовавшему в 20 день октября 1901 года, по вменении в наказание предварительного содержания под стражей, подлежал подчинению гласному надзору полиции с высылкой в Восточную Сибирь на пять лет и оставлением без дальнейшего исполнения, впоследствии о нем Высочайшего повеления 12 мая 1898 года. По пути следования на водворение в Вилюйский округ, Якутской области, 12 июня 1902 года из Верхоленска скрылся.

Приметы Дзержинского:

Рост 2 арш. 7 5/8 верш., телосложение правильное, наружностью производит впечатление нахального человека, цвет волос на голове, бровях и пробивающихся усах темно-каштановый, по виду волосы гладкие, причесывает их назад, глаза серого цвета, выпуклые, голова окружностью 13 верш., лоб выпуклый в 2 верш., размер носа 1 1/4 верш., лицо круглое, чистое, на левой щеке 2 родинки, зубы все целы, чистые, рот умеренный, подбородок заостренный, голос баритон, очертание ушей 1 1/4 верш.

2. Малиновский, Александр Антонов, дворянин, инженер-технолог. Вероисповедания римско-католического, родился 28 февраля 1867 года в селе Лука Киевской губернии, Таращанского уезда, воспитывался в Белоцерковском Реальном училище, по окончании коего поступил в Харьковский Технологический Институт, который и окончил в 1895 году.

По Высочайшему повелению, последовавшему в 13 день марта 1902 года по вменению в наказание предварительного содержания под стражей подлежит высылке под гласный надзор полиции в Восточную Сибирь на восемь лет, причем принятием означенной меры взыскания разрешены и другие приостановленные о нем дознания, производившиеся при Варшавском и Петроковском Губернских Жандармских Управлениях.

По пути следования в место водворения 21 июня 1902 года с железнодорожной станции Минск скрылся.

Приметы Малиновского:

Роста 2 арш. 6 3/8 верш., телосложения среднего, темный блондин, носит небольшую клинообразную бороду, иногда ее бреет, с обеих сторон шеи имеет золотушные рубцы, лицо продолговатое, глаза голубые, нос умеренный, на голове лысина.

3. Сладкопєвцев Михаил Дмитриев, потомственный дворянин, вероисповедания православного, родился 16 ноября 1878 года в г. Шатске, Тамбовской губернии, вышел из 6-го класса гимназии в гор. Елатье;

холост, мать умерла, отец Дмитрий Степанов живет где-то на Кавказе, брат Алексей состоит под гласным надзором полиции в Вологодской губернии и сестры: Анастасия — фельдшерница в г. Тамбове и Наталья — ученица Тамбовской фельдшерской школы.

12 июня 1902 года из г. Верхоленска скрылся.

Приметы Сладкопевцева:

Рост 2 арш. 6 1/4 верш., телосложение крепкое, наружность производит впечатление безразличное, волосы на голове, бровях, усах и бороде темно-русые, прямые,... лоб прямой, высокий, нос длинный, толстый, лицо круглое, недостает с левой стороны коренного зуба, а третий внизу справа без коронки, подбородок круглый, походка обыкновенная.

Придавая первостепенное значение аресту названных лиц, Департамент Полиции поручает Вам доложить о содержании сего циркуляра Губернатору, прося Начальника губернии принять все находящиеся в распоряжении полиции меры к розысканию упомянутых лиц. Подведомственные Вам чины Отдельного Корпуса Жандармов обязываются всеми способами проверять подозрительных лиц и совокупными с чинами общей полиции усилиями задержать названных преступников, подлежащих препровождению арестованными в распоряжение Иркутского

Военного
Генерал-губернатора.

К сему Департамент считает долгом добавить, что многолетняя розыскная деятельность свидетельствует, что совершившие побег привлеченные к дознаниям по обвинению в государственных преступлениях или отбывающие определенное наказание лица на первое время обыкновенно находят себе приют у своих родственников или единомышленников, проживающих в местах прежней их революционной деятельности: ввиду сего Департамент просит обратить внимание на прибывание к вышеуказанным родственникам Дзержинского, Малиновского и Сладкопевцева подозрительных лиц, а равно учредить наблюдение ... в местах прежней их деятельности.

Фотографические карточки Дзержинского, Малиновского, Сладкопевцева будут разосланы дополнительно...

Подписал: И. д. Директора	Лопухин
Скрепил: Заведующий Отделом	Ратаев
Верно: Помощник Делопроизводителя	(подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2184. — Арк. 1-2.
Копия. Машинопис.*

№ 54

Циркуляр Департаменту поліції з карного розшуку.
30 листопада 1916 р.

№ 145033 30 ноября 1916 года

Секретно

Розыск уголовный

Губернаторам, Градоначальникам, Начальникам Губернских и Железнодорожных Полицейских Жандармских Управлений, отделениям по охранению общественной безопасности и порядка, г.г. ведающим розыск и Жандармским Офицерам на пограничных пунктах

Препровождая при сем для зависящих распоряжений списки А и Б разыскиваемых лиц и 146 экземпляров розыскных карт, Департамент Полиции просит подлежащие власти, в случае обнаружения кого-либо из упомянутых лиц, немедленно привести в исполнение указанные в соответствующих графах списка требования разыскивающих их учреждений, при получении же указаний, могущих содействовать розыску, уведомить о сем Департамент.

Подписал: За Директора И. об. Вице-Директора	П.Руткевича
Скрепил: Делопроизводитель	Кошко

Приложение № 1

Список А

По розыску ниже поименованных лиц, надлежит немедленно их арестовать, обыскать и затем поступить с ними согласно указанному в пункте каждой розыскной статьи требованию разыскивающих учреждений и уведомить об исполнении Департамент Полиции на предмет прекращения розыска.

...№ 37926. Алексей Васильев Бычек.

Крестьянин Черниговской губернии, Борзенского уезда, Хороше-Озерской волости, родился 1 января 1888 года, Севастополь, флотский полуэкипаж, матрос второй статьи, роста малого, брит, бежал из 12-ой роты..., побег со службы, арестованного обратно препроводить...

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 3302. — Арк. 315–316.
Копія. Машинопис.*

№ 55

Циркуляр Департаменту поліції про розшук Б.В.Савінкова.

18 жовтня 1909 р.

№ 137536 18 октября 1909 года

Совершенно секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

По поступившим в Департамент Полиции сведениям, стоящий во главе боевого дела партии социалистов-революционеров эмигрант Борис Виктор Савинков (значится в приложении и обзоре указанной партии под № 18) ныне может находиться в пределах Империи.

Принимая во внимание весьма серьезное значение Савинкова в партии, Департамент Полиции предлагает всем розыскным органам принять самые решительные действительные меры по обнаружению Савинкова и аресту его.

Для облегчения этой задачи первостепенной важности Департамент полиции считает нужным сообщить имеющиеся сведения о связях Савинкова.

В родственных связях Бориса Савинкова, указанных в циркуляре Департамента Полиции от 12 декабря 1909 года за № 12500, произошли следующие перемены: отец его и брат Александр умерли; жена Савинкова Вера Глебова, урожденная Успенская, в 1908 году оставила его, и он сожительствует теперь с некоей Евгенией Сомовой, проживающей в Париже и имеющей родных в С.-Петербурге и Москве.

14 мая 1906 года в Севастополе во время парада войск было произведено покушение на жизнь коменданта крепости Генерал-лейтенанта Неплюева, при чем погибло много частных лиц.

Как выяснилось, покушение это было организовано Борисом Савинковым и выполнено следующими лицами: Александром Васильевым Калашниковым, сыном священника Василием Ивановым Шиллеровым, крестьянином Нижегородской губернии, Василь-Сурского уезда, Воротынецкой волости и села Федором Александровым Назаровым, крестьянином Нижегородской губернии Семеновского уезда, Богоявленской волости, деревни Елисеевой Иваном Васильевым Двойниковым и сыном личного дворянина Николаем Алексеевым Макаровым, служившим писцом в сборочной мастерской порта. Близко к Макарову стоял сожитель его матери, некий Вороненков.

Наблюдением за Савинковым и его ближайшими помощниками Александром Калашниковым и Василием Шиллеровым установлены деловые сношения их с целым рядом лиц, а именно, в сферу наблюдения вошли: братья Александра Калашникова — Вячеслав, Владимир и Василий Васильевы Калашниковы, сожительница последнего Нина Иванова Морозова; некие Нечаев и Вера Федорова Малышева (по Москве); проживавшая под именем Клеопатры Николаевны Переверзевой — жена бывшего студента С.-Петербургского Университета Клавдия Михайлова Андреева, ее муж Петр Григорьев Андреев (видный член партии социалистов-революционеров); неизвестный, проживавший в Киеве по паспортам на имя Степана Тарасова Комаренко и Андрея Фомича Чумаренко (у последнего была обнаружена походная лаборатория и мастерская разрывных снарядов); мещанки, ученицы фельдшерской школы: Рая Нотова Цирлина, Сарра Фзариева Холодовская, Злата Мордуховна Каплун, Муша Мовшева Рейнгольд и Хава Израйлева Соболева; конторщик Польских железных дорог Леонид Иванов Арабок (в Гомеле установлены были сношения последнего с начальником станции Тукернисовым и портным Сумероковым, евреем); некий Иван Яковлев Вознесенский (С.-Петербург), бывший студент Военно-Медицинской Академии Павел Владимирович Гутовский и жена его Зиновия Владимировна Гутовская и бывший студент-путеец Леонид Самойлов.

Затем Департаменту Полиции известны следующие личные знакомые Бориса Савинкова в пределах империи: бывший студент С.-Петербургского и Киевского Университетов сын профессора Киевского Университета...

№ 57

Орієнтування Департаменту поліції
щодо розшуку Б.В.Савінкова. 1910 р.

1910 года

Приметы Бориса Савинкова

	Сведения Департамента Полиции, полученные из формального дознания 1901–1902 г. о Савенкове и др.	Указания Киевского Охранного Отделения со слов филеров, наблюдавших за Савенковым, относящиеся к более позднему времени	Последние сведения Заграничной Агентуры
Рост	2 арш. 8 в.	Средний, не более 2 арш. 7 в.	Выше среднего
Тело-сложения	Слабого, наружностью производит впечатление подвижного нервного человека, сутуловат	Тонкого, немного сутуловатый, плечи гнутые вперед	Полный
Глаза	Карие, беспокойно бегающие, близорук	Маленькие, которые он часто прищуривает, взгляд суровый	Большие голубые
Цвет волос	На голове и усах каштановые	Темный блондин	Шатен
Голова	Лысая, коротко остриженная, круглая	Голову немного нагибает вперед	

ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 205. — Арк. 3. Копія. Машинопис.

№ 58

Циркуляр Департаменту поліції
про розшук членів екіпажу броненосця
«Князь Потьомкін Таврійський».
27 червня 1905 р.

№ 7949

27 июня 1905 года

Секретно

Начальнику Екатеринославского Губернского Жандармского Управления

На броненосце Черноморской эскадры «Князь Потемкин Таврический» 14 сего июня произошел мятеж экипажа, после чего матросы, умертвив одну часть офицеров, а другую, высадив на берег, завладели судном и вместе с сопровождавшим его миноносцем № 267 стали крейсировать в водах Черного моря. 25 сего июня броненосец и миноносцем пришли в Румынский порт Кюстенджи, где весь экипаж сдался на условиях невыдачи его Русскому Правительству, передав находившихся в их распоряжении суда румынским властям, которые отправили матросов небольшими группами в различные места Румынии.

Сообщая о сем и принимая во внимание, что мятежники, вероятно, будут стараться проникнуть нелегальным путем в пределы Империи, Департамент Полиции предлагает Вашему Высокоблагородию установить тщательное наблюдение за возвращением названных лиц из заграницы и в случае прибытия их в ввереный Вашему надзору пункт подвергнуть их тщательному обыску, арестовать и о последующем телеграфировать Департаменту для получения дальнейших указаний.

За Вице-Директора: (подпись)

За Заведующего Отделом: (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1113. — Ч. 2. — Арк. 122–123.
Копія. Машинопис.*

№ 59

**Циркуляр Департаменту поліції
про встановлення особи вбивці статс-секретаря В.К.Плеве.
6 серпня 1904 р.**

№ 8925 6 августа 1904 года

Секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

В дополнение к циркуляру от 17 июля 1904 года за № 8292. Департамент Полиции уведомляет Вас, Милостивый Государь, что личность убийцы Статс-Секретаря Плеве ныне вполне установлена и таковым оказался разыскиваемый циркуляром от 12 декабря 1903 года за № 12500 бывший студент Московского Университета Егор Сергеев Сазонов.

Подписал: Директор Лопухин
Скрепил: За Заведывающего Отделом Пешков

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 15.
Копія. Машинопис.*

№ 60

**Циркуляр Департаменту поліції
про організацію охорони посадових осіб від терактів.
2 червня 1911 р.**

№ 117860 2 июня 1911 года

Совершенно секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений нередко приходится устанавливать через агентов наружного наблюдения (филеров) охрану лиц, на жизнь которых подготавливается покушение той или другой революционной организацией. По имеющимся в Департаменте Полиции сведениям таковая охрана в большинстве случаев ведется совершенно неправильно и сводится обыкновенно к бесцельной слежке за охраняемыми лицами, причем все окружающее оставляется без всякого взимания.

Как на пример такого способа охраны, можно указать на учрежденную в минувшем апреле месяце по предложению Департамента Полиции охрану Вологодского Тюремного Инспектора. Несмотря на заблаговременное предупреждение о готовящемся покушении, дело охраны было организовано настолько неудовлетворительно, что даже не были проверены жильцы близлежащих к квартире Инспектора Домов и свободных в них квартир, что и привело к тому, что преступница жила в одном из таких домов, в нескольких шагах, в квартире административно-ссылной, без прописки, в течение двух недель, не обратив внимания филеров, и, в свою очередь, наблюдала за охраняемым лицом. Помимо этого, филеры, назначенные в охрану в театре, где и произошло покушение, поместились так (на балконе), что фактически лишены были возможности вести наблюдение, а после покушения не могли задержать преступницу.

Ввиду изложенного, Департамент Полиции просит Начальников Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений на будущее время, когда явится необходимость установления охраны должностных лиц, независимо выяснения агентурным путем членов революционных организаций, могущих принять участие в злоумышлении непосредственно или путем оказания содействия приезжим злоумышленникам, и независимо освещения их деятельности как наружным наблюдением, так и внутренней агентурой, руководствоваться ниже-следующими указаниями:

1. При содействии чинов общей полиции должны быть организованы строгий учет и регистрация всех лиц как проживающих в доме, в котором расположена квартира охраняемого лица, так и непосредственно к ним примыкающим и соседних с последними, а также в тех домах, из которых удобно вести наблюдение за выездами охраняемого лица или его квартирой, причем должна производиться проверка личности и политической благонадежности всех лиц, как проживающих в этих домах, так и временно пребывающих в них.

Такая же негласная проверка по возможности должна производиться о всех прибывающих в город неизвестных лицах, останавливающихся в гостиницах.

2. Во всех по возможности домах района охраны надлежит озаботиться приобретением таких лиц, которые давали бы сведения о жильцах и обо всем подозрительном в их жизни, там же, где имеется институт дворников, постараться привлечь последних к оказанию агентурных услуг.

3. Внимательное наблюдение со стороны филеров должно быть направлено на всех лиц, проходящих или проезжающих в районе охраны, причем в представляемых сведениях (рапортчиках) филеры должны записывать, что замечено за день, кто из проходящих или проезжающих возбудил подозрение, какие автомобили, велосипедисты и извозчики останавливались в районе охраны или неоднократно проезжали мимо подъезда и ворот, кто останавливался для разговоров с дворниками, швейцарами, лавочниками и др., о чем спрашивал и т.п.

4. Разносчики, газетчики, извозчики, посыльные, лавочники и т.п. находящиеся в районе охраны и в местности, удобной для наблюдения за квартирой охраняемого лица, должны постоянно проверяться чинами охраны через посредство чинов полиции и находиться под неослабным наблюдением филеров. Проверка эта и наблюдение должны быть настолько интенсивны, чтобы в охраняемом районе не было ни одного лица, вынужденного по роду своих занятий находиться на улице, не охваченной наблюдением.

5. При выходах и выездах охраняемого лица филеры должны располагаться так, чтобы удобно было вести наблюдение за всеми лицами, встречающимися по пути следования, и чтобы можно было, в случае покушения на жизнь охраняемого лица, предупредить таковое.

6. Если охраняемое лицо проследует в церковь, театр, клуб и т.п., то одному из филеров надлежит находиться как можно ближе к охраняемому лицу, чтобы иметь возможность наблюдать за всеми приближающимися к нему лицами и, в случае покушения, предупредить таковое или защитить охраняемое лицо, другому же следует быть у входа как для наблюдения за входящей публикой, так и для задержания преступника, если бы, в случае покушения, он не был задержан на месте.

7. Находящиеся в охране филеры, заметив приближение к охраняемому лицу подозрительных лиц, обязаны немедленно привести в готовность оружие и занять такое положение, чтобы быть готовым к защите охраняемого лица и предупреждению покушения.

8. При выездах охраняемого лица надлежит оставлять, если это окажется возможным, особых филеров для наблюдения у квартиры. Если же такого наблюдения нет, а также нет достаточно основательного наблюдения за квартирой и со стороны общей полиции, то при возвращении охраняемого лица одному из находящихся при нем филеров надлежит пройти вперед, дабы выяснить, не ожидают ли злоумышленники возвращения охраняемого лица у квартиры или в общей парадной, во дворе и т.п.

Независимо изложенных указаний Начальники Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений должны в каждом отдельном случае давать филерам подробные указания сообразно с местными условиями наблюдения.

Подписал: Директор	Зуев
Скрепил: Заведующий Особым Отделом	
Полковник	Еремин
Верно: За Заведующего Особым Отделом	
Полковник	(подпись)

ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 263. — Арк. 9–10.
Копия. Машинопис.

№ 61

3 циркуляру Департаменту поліції
про необхідність коректного оповіщення посадових осіб
про можливі щодо них теракти.
14 січня 1910 р.

14 января 1910 года
Совершенно секретно

Милостивый Государь

Из производящихся по Департаменту Полиции переписок усматривается, что один из Начальников местных ведающих политический розыск органов, получив агентурные сведения о намерении революционных организаций совершить ряд террористических актов в отношении нескольких представителей правительственной власти в пределах обслуживаемого этим органом района, счел необходимым, независимо от надлежащих розыскных распоряжений, обратиться к этим представителям с официальным письменным предостережением в целях принятия ими личных предупредительных мер, однако обращение это имело, к

сожалению, самые нежелательные последствия, так как одно из таких лиц, будучи крайне встревожено категорическим тоном предостережения, заболело и вскоре же скончалось от паралича сердца.

Вследствие изложенного и озабочиваясь предотвращением возможности повторения в будущем столь прискорбных инцидентов, я обязываюсь покорнейше просить Вас, Милостивый Государь, чтобы в том случае, когда по обстоятельствам дела подобное предостережение является необходимым, сведения об угрожающей тем или другим должностным лицам со стороны революционеров опасности сообщались Вами этим лицам крайне осторожно, (дабы)... не возбудить тревогу или страх у этих лиц, и, по возможности, лично...

Подписал: С. Виссарионов
Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 203. — Ч. 1. — Арк. 1.
Копія. Машинопис.*

№ 62

З циркуляру Департаменту поліції
про порядок надання відомостей
стосовно політично неблагонадійних осіб.
6 лютого 1912 р.

№ 48173 6 февраля 1912 года

Секретно

Начальникам Губернских Областных и Железнодорожных Полицейских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

Циркуляром Министерства Внутренних Дел (по Департаменту Полиции) от 19 ноября 1907 года за № 3965 Губернаторам и Градоначальникам предоставлено право самостоятельного, в известных случаях, разрешения вопроса о политической благонадежности отдельных лиц...

...главным источником сведений о благонадежности отдельных лиц являются Жандармские Управления и Охранные Отделения, ответы которых полагаются в основу имеющих затем последовать ответов г.г. Губернаторов и Градоначальников на обращения по этим вопросам.

Само собою разумеется, что, обязывая чинов местной администрации собирать на запросы «весь неблагонадежный материал», Министерство Внутренних Дел имело в виду только такие сведения, которые могут в той или иной степени характеризовать действительную политическую неблагонадежность, или противоправительственный образ мыслей данного лица...

...прошу Вас обратить на это обстоятельство особое внимание и принять меры к тому, чтобы те имеющиеся в Вашем распоряжении сведения, которые по собственному Вашему признанию, безусловно, не могут служить признаком их политической неблагонадежности, не помещенные в Ваших отзывах Губернаторам и Градоначальникам и таким образом не являлись причиной напрасных стеснений для частных лиц.

Подписал: За Министра Внутренних Дел
Товарищ Министра Золотарев
Скрепил: За Директора Хараамов
С подлинным верно: И.о. помощника
Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 11, 12.
Копія. Машинопис.*

№ 63

Циркуляр Департаменту поліції
про необхідність направлення до Реєстраційного відділу
Санкт-Петербурзького охоронного відділення
підроблених паспортів, печаток, віз.
25 березня 1911 р.

№ 100906 25 марта 1911 года

Секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

Существующий при Регистрационном отделе С.-Петербургского Охранного Отделения фактический просмотр паспортов показал на практике, что наиболее отличительными признаками подложности паспортов являются имеющиеся на них оттиски поддельных печатей и виз.

Признавая ввиду сего необходимым образовать при названном отделе особый архив для хранения оттисков фальшивых печатей и виз, обнаруживаемых в Империи при обысках и арестах, а также копий печатей и виз, обнаруживаемых на подложных паспортах и иных видах на жительство, Департамент Полиции просит Вас, Милостивый Государь, препроводить теперь же в Регистрационный Отдел С.-Петербургского Охранного Отделения (Кузнечный, дом № 18) ясные и точные оттиски со всех поддельных печатей и виз, а равно кальковые копии с таких же печатей, имеющихся на подложных паспортах из числа находящихся ныне в Вашем распоряжении, а также препровождать таковые оттиски и копии в случае обнаружения их в будущем.

Подписал: Исп. об. Вице-Директора С. Виссарионов

Скрепил: Заведующий Особым Отделом,
Полковник Гремин

Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 272. — Арх. 50.
Копія. Машинопис.*

№ 64

Журнал наради з діяльності контррозвідувальних органів.
1913–1914 рр.

1913–1914 года

Секретно

Журнал

совещания Генерального Штаба Генерал-Майора Монковица
и Полковника Никольского по урегулированию некоторых вопросов
по службе состоящих в контрразведывательных отделениях офицеров Отдельного Корпуса Жандармов и
взаимоотношений их к начальникам Губернских Жандармских Управлений

Обсуждению были подвергнуты следующие вопросы:

1. О порядке назначения офицеров Отдельного Корпуса Жандармов начальниками контрразведывательных отделений и их помощниками.

Признано желательным, чтобы начальники контрразведывательных отделений преимущественно назначались из помощников начальников этих отделений, числящихся в Отдельном Корпусе Жандармов; в случае неимения соответствующих кандидатов из числа последних начальники контрразведывательных отделений избираются Начальником Генерального Штаба из числа рекомендованных Командиром Отдельного Корпуса Жандармов офицеров этого Корпуса. Помощники начальников контрразведывательных отделений могут быть назначаемы начальниками таковых лишь в случае, если они по Отдельному Корпусу Жандармов не состоят в линии адъютантов Жандармских Управлений. Помощники начальников контрразведывательных отделений из офицеров Отдельного Корпуса Жандармов также избираются Начальником Генерального Штаба из числа рекомендованных Командиром Отдельного Корпуса Жандармов обер-офицеров этого Корпуса.

2. О порядке аттестования начальников контрразведывательных отделений и их помощников из офицеров Отдельного Корпуса Жандармов.

Порядок аттестования полагался бы наиболее желательным нижеследующий:

Аттестации составляются: на помощников начальников контрразведывательных отделений — начальниками этих отделений, коими аттестации затем представляются Окружным Генерал-Квартирмейстерам. Аттестации на начальников контрразведывательных отделений составляются Окружными Генерал-Квартирмейстерами и представляются, вместе с их заключениями на аттестации помощников начальников контрразведывательных отделений, начальникам окружных штабов, которые все аттестации на чинов подведомственных им контрразведывательных отделений из Офицеров Отдельного Корпуса Жандармов представляют со своими заключениями Начальнику Генерального Штаба.

Аттестация на помощника начальника Петербургского городского контрразведывательного отделения представляется начальником последнего — тому из ближайших помощников Генерал-Квартирмейстера Генерального Штаба, на которого возложено заведывание этим отделением; это же лицо составляет аттестацию на начальника названного контрразведывательного отделения, каковую аттестацию, вместе со своим заключением на аттестацию помощника начальника Петербургского городского контрразведывательного отделения, представляет Генерал-Квартирмейстеру Генерального Штаба, который все аттестации на подведомственных ему чинов Отдельного Корпуса Жандармов представляет со своими заключениями Начальнику Генерального Штаба.

От Начальника Генерального Штаба копии всех аттестаций на чинов контрразведывательных отделений из офицеров Отдельного Корпуса Жандармов препровождаются, вместе с заключениями Начальника Генерального Штаба об удостоении их к занесению в соответствующие кандидатские списки, Командиру Отдельного Корпуса Жандармов.

3. О награждении начальников контрразведывательных отделений и их помощников.

Признано желательным испросить Главному Управлению Генерального Штаба особую норму наград для чинов контрразведывательных отделений с тем, чтобы все представления о награждении этих чинов сосредоточивались в Главном Управлении Генерального Штаба.

Наградные списки офицеров Отдельного Корпуса Жандармов, удостоенных награждения Начальником Генерального Штаба, препровождаются затем Командиру Отдельного Корпуса Жандармов, распоряжением которого, в случае неимения со стороны последнего препятствия, награды испрашиваются одновременно с остальными наградами по Отдельному Корпусу Жандармов.

4. О перемещении состоящих в контрразведывательных отделениях офицеров Отдельного Корпуса Жандармов на должности по Корпусу Жандармов.

Состоящие в контрразведывательных отделениях офицеры Отдельного Корпуса Жандармов зачисляются в кандидаты на высшие должности наравне со всеми прочими офицерами названного Корпуса. При переходе на должности по Отдельному Корпусу Жандармов состоящие в контрразведывательных отделениях офицеры этого Корпуса назначаются: числящиеся кандидатами на должности Начальников Губернских Жандармских Управлений или Начальников Жандармских Полицейских Управлений железных дорог — в случае дошедшей до них очереди — начальниками этих Управлений, а прочие помощниками начальников Губернских Жандармских Управлений или начальниками Отделений Жандармских Полицейских Управлений железных дорог, за исключением, однако, тех случаев, когда состоящие в контрразведывательных отделениях офицеры Отдельного Корпуса Жандармов состоят по Корпусу в линии адъютантов Управлений: в этом случае они назначаются на последние должности.

5. О предоставлении начальникам контрразведывательных отделений права производства ликвидации и обысков.

Признано желательным для предоставления вышеизложенного права зачислять начальников контрразведывательных отделений на должности помощников начальников Губернских Жандармских Управлений, для каковой цели полагалось бы войти с представлением в Военный Совет об учреждении 11 должностей помощников начальников Губернских Жандармских Управлений (по числу начальников контрразведывательных отделений) с отнесением вызываемого этой мерою расхода на остатки по смете Военного Министерства, причем этим вновь учреждаемым должностям полагалось бы производить по Интендантской смете лишь жалование по чину и квартирные деньги и на наем прислуги, а прочие оклады, как и в настоящее время, из сметы Главного Управления Генерального Штаба (на секретные расходы).

6. Об издаваемых Главным Управлением Генерального Штаба и штабами военных округов частных инструкциях по борьбе со шпионством.

Признано соответственным, чтобы таковые инструкции сообщались для сведения начальникам Жандармских Управлений не иначе, как через Штаб Отдельного Корпуса Жандармов, куда они направляются исключительно через Главное Управление Генерального Штаба.

Сверх того совещанием было признано соответственным:

1. Чтобы все просьбы и обращения округов в Отдельный Корпус Жандармов относительно назначений, перемещений и награждений офицеров Корпуса, по части контрразведки, направлялись исключительно через Главное Управление Генерального Штаба.

2. Чтобы состоящие в контрразведывательных отделениях офицеры Отдельного Корпуса Жандармов носили бы форму, присвоенную чинам штабов военных округов.

3. Выработать особые указания о порядке подчиненности состоящих в контрразведывательных отделениях офицеров Отдельного Корпуса Жандармов*.

С подлинным верно: Старший Адъютант Штаба

Отдельного Корпуса Жандармов, Полковник Савицкий

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2194. — Арк. 136–138.

Копія. Машинопис.

№ 65

Вказівка Окремого корпусу жандармів про порядок підпорядкування офіцерів контррозвідувальних відділень. 10 грудня 1913 р.

10 декабря 1913 года

Секретно

1. Состоящие в контрразведывательных отделениях офицеры Отдельного Корпуса Жандармов числятся в списках соответствующих Губернских Жандармских Управлений и считаются откомандированными для несения службы в распоряжение Главного Управления Генерального Штаба и штабов военных округов по принадлежности, в ведении которых они всецело состоят.

Поэтому, согласно § 6 Устава внутренней службы, те чины Главного Управления Генерального Штаба и штабов военных округов, которым состоящие в контрразведывательных отделениях офицеры Отдельного Корпуса Жандармов подчинены, являются начальниками последних.

2. В соответствии с изложенным в предыдущем параграфе, те чины Главного Управления Генерального Штаба и штабов военных округов, которым подчинены состоящие в контрразведывательных отделениях офицеры Отдельного Корпуса Жандармов, пользуются в отношении последних дисциплинарною властью при совершении ими поступков, соединенных с нарушением воинского чинопочитания и обязанностей службы по контрразведке.

3. Начальники Губернских Жандармских Управлений пользуются дисциплинарною властью по отношению к офицерам Отдельного Корпуса Жандармов, состоящим на контрразведывательных отделениях, лишь при совершении ими поступков, противных долгу службы и присяги, если таковые поступки не имеют отношения к службе по контрразведке, а равно при совершении поступков, несовместимых с понятиями чести, служебного достоинства, нравственности и благородства. На обязанности Начальников Губернских Жандармских Управлений лежит также разбор ссор состоящих в контрразведывательных отделениях офицеров Отдельного Корпуса Жандармов, как с офицерами, так и с гражданскими лицами.

4. Чины Главного Управления Генерального Штаба и штабов военных округов, которым подчинены состоящие в контрразведывательных отделениях офицеры Отдельного Корпуса Жандармов, сообщают Начальникам Губернских Жандармских Управлений обо всех наложенных ими на подчиненных им офицеров названного Корпуса взысканий, а равно обо всех поступках их, несовместимых с понятием чести, служебного достоинства, нравственности и благородства, как равно и о поступках, противных долгу службы и присяги вообще, и ссорах их с офицерами и гражданскими лицами.

В свою очередь и начальники Губернских Жандармских Управлений сообщают военному начальству состоящих в контрразведывательных отделениях офицеров Отдельного Корпуса Жандармов о всех поступках названных офицеров и о налагаемых на них взысканиях, причем наложенные взыскания приводятся к исполнению лишь по соглашению начальников Губернских Жандармских Управлений с соответствующим военным начальством.

* Указания при сем прилагаются.

5. Послужные списки и алфавитные журналы на состоящих в контрразведывательных отделениях офицеров Отдельного Корпуса Жандармов ведутся в соответствующих Губернских Жандармских Управлениях, начальникам коих военное начальство названных офицеров должно своевременно сообщать все те сведения, которые подлежат внесению в послужные списки и алфавитные журналы.

6. Состоящие в контрразведывательных отделениях офицеры Отдельного Корпуса Жандармов увольняются в отпуск соответствующим военным начальством, которое сообщает о каждом разрешенном отпуске начальнику подлежащего Губернского Жандармского Управления, распоряжением которого уволенному в отпуск офицеру выдается отпускной билет.

Как при отправлении в отпуск, так и при возвращении из последнего состоящие в контрразведывательных отделениях офицеры Отдельного Корпуса Жандармов обязаны лично являться к своему военному начальству, так и соответствующему начальнику Губернского Жандармского Управления.

7. Все вопросы личного характера * возбуждаются состоящими в контрразведывательных отделениях офицерами Отдельного Корпуса Жандармов по команде через тех военных начальников, которым они непосредственно подчинены, и разрешаются по соглашению последних с начальниками Губернских Жандармских Управлений.

8. Состоящие в контрразведывательных отделениях офицеры Отдельного Корпуса Жандармов обязаны лично представляться начальникам Губернских Жандармских Управлений во всех тех случаях, которые предусмотрены соответствующими уставами (при производстве в следующие чины, получениям наград и пр.).

Они обязаны в точности соблюдать все распоряжения начальников Губернских Жандармских Управлений по части внутреннего распорядка, установленного в сих управлениях.

9. Состоящие в контрразведывательных отделениях офицеры Отдельного Корпуса Жандармов имеют право обращаться за получением необходимых им служебных справок или содействием непосредственно к подчиненным начальникам Жандармских Управлений лицам и учреждениям, но должны в каждом отдельном случае доводить об этом до сведения соответствующего начальника управления.

Одобрю: Командующий Отдельным Корпусом Жандармов
и Свиты Его Величества
Генерал-Майор Джунковский

Начальник Генерального Штаба,
Генерал-от-Кавалерии Жилинский

С подлинным верно: Старший Адъютант
Штаба Отдельного Корпуса Жандармов,
Полковник Савицкий

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2194. — Арк. 159–160.
Копія. Машинопис.*

* Разрешение на вступление в брак, командирование на минеральные воды для лечения и т.п.

№ 66

Наказ по Окремому корпусу жандармів про порядок підпорядкування жандармських офіцерів контррозвідувальних відділень. 17 січня 1914 р.

№ 17 17 января 1914 года
Не подлежит оглашению

Объявляю по Корпусу для сведения и точного руководства одобренный Начальником Генерального Штаба и мною журнал совещания Генерального Штаба Генерал-Майора Монкевица и Начальника Штаба Корпуса Полковника Никольского о службе состоящих в контрразведывательных отделениях офицеров Отдельного Корпуса Жандармов и указания о порядке подчиненности состоящих в контрразведывательных отделениях жандармских офицеров.

Вместе с тем предлагаю принять к руководству следующее.

Циркуляром Департамента Полиции от 18 сентября 1911 года за № 107389 извещалось об учреждении при Окружных Штабах военных округов особых контрразведывательных отделений, предназначенных специально для борьбы с военным шпионством.

Эти отделения учреждены во всех округах, за исключением Казанского, Омского и области войска Донского; первый округ вошел в район деятельности контрразведывательного отделения при Штабе Московского военного округа; второй округ — в район деятельности контрразведывательного отделения Штаба Иркутского военного округа и области войска Донского — в район деятельности контрразведывательного отделения Штаба Одесского военного округа.

Во главе контрразведывательного отделения поставлен особый офицер Отдельного Корпуса Жандармов, который, по своей прямой службе, подчинен непосредственно Окружному Генерал-Квартирмейстеру Штаба Округа.

Развившаяся за последнее время деятельность иностранных шпионов в России и чрезвычайно искусная организация их требуют от офицеров контрразведывательных отделений очень внимательной и напряженной работы; успех их работы во многом зависит от того полного содействия, которое должны оказывать им в этой деятельности все офицеры как губернских Жандармских Управлений и отделений по охранению общественного порядка и безопасности, так и офицеры Жандармских Полицейских Управлений железных дорог.

Это содействие, прежде всего, должно выразиться в беззамедлительном и непосредственном уведомлении Окружного Генерал-Квартирмейстера Штаба военного округа своего района о всяком обнаруженном или подозрительном случае военного шпионства в районе своего управления или отделения, а затем в полном содействии чину контрразведывательного отделения по раскрытию или ликвидации шпионских дел.

Офицеры Отдельного Корпуса Жандармов обязаны принять к руководству и исполнению те инструкции, издаваемые Штабами военных округов для борьбы с военным шпионством, которые утверждены по соглашению со штабом Отдельного Корпуса Жандармов, о чем на Инструкции должна быть соответствующая надпись.

В случае обращения кого-либо из офицерских чинов контрразведывательного отделения за содействием всякий офицер Отдельного Корпуса Жандармов обязан оказать таковое беззамедлительное в пределах своей власти и района. Принадлежность этого чина к контрразведывательному отделению должна быть в таком случае подтверждена особым удостоверением, выдаваемым Окружным Квартирмейстером или Помощником 1-го Обер-Квартирмейстера Главного Управления Генерального Штаба.

При этом следует иметь в виду указания циркуляра Департамента Полиции от 3 сентября 1912 года за № 105824.

Придавая серьезное значение этой работе Г.г. офицеров Корпуса на пользу родной армии, к составу которой имеет честь принадлежать и Отдельный Корпус Жандармов, я уверен, что, оказывая всяческую поддержку офицерам контрразведывательных отделений в деле их службы, офицеры Отдельного Корпуса Жандармов в то же время проявят обычную вдумчивость и такт.

Подписал: Командующий Корпусом Свиты Его Величества
Генерал-майор Джунковский

№ 67

Циркуляр Окремого корпусу жандармів
про видачу посвідчень агентам контррозвідувальних відділень. 13 листопада 1914 р.

г. Петроград
№ 148 13 ноября 1914 года
Секретно

По приказанию Командующего корпусом, в дополнение к приказу по Корпусу от 17 января сего года за № 17, объявляется для сведения, что агенты, состоящие на службе в контрразведывательном отделении при Отделе Генерал-Квартирмейстера Главного Управления Генерального Штаба снабжены удостоверениями по форме, при сем приложенной.

Означенным агентам надлежит, в случае их обращения, оказывать полное содействие.

Подписал: Начальник Штаба Генерального Штаба
Полковник Никольский

Удостоверение

Предъявитель сего состоит на службе во вверенном мне Отделении, и на него возложено исполнение секретных поручений.

Посему прошу, в случае обращения его, не отказать ему в законном содействии.

Начальник контрразведывательного отделения
при Отделе Генерал-Квартирмейстера
Главного Управления Генерального Штаба
Подполковник

Место печати 191__ года

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2964. — Арк. 65.
Копія. Машинопис.*

№ 68

З циркуляру Департаменту поліції
про необхідність посилення контррозвідувальної роботи.
25 грудня 1910 р.

№ 119955 25 декабря 1910 года
Совершенно секретно

Начальникам Губернских и Областных Жандармских, Железнодорожных Полицейских Управлений и Охранных Отделений

Из имеющихся в Департаменте Полиции переписок, а равно поступающих от Военно-Окружных штабов сведений усматривается, что за последнее время военная разведка, организованная иностранными государствами в России, получила настолько широкое развитие, что некоторые местности, представляющие особый в военном отношении интерес, покрыты как бы сетью тайных, тщательно подготовленных разведочных органов и постов, с различными сферами военно-шпионской деятельности. Эти обстоятельства ставят на очередь вопрос о необходимости надлежащей активной борьбы с этим злом, а равно и с лицами, занимающимися военным шпионством.

Борьба с военным шпионством, составляя специальную обязанность Военного ведомства, в то же время возлагается и на чинов Корпуса Жандармов, в особенности крепостных и пограничных районов (ст. 700 кн. III Св. Воен. Пост. 1869 года). Циркулярами Департамента Полиции от 5 июля 1882 года № 1861, 16 июля 1883 года № 1534, 20 ноября 1888 года № 3104, 1892 года № 1165, 20 июля 1893 года № 2167, 31 января 1897 года № 1094 были указаны некоторые приемы борьбы с этим явлением и неоднократно указывалось на необходимость наблюдения за военными разведчиками, но, к сожалению, к этой отрасли деятельности Корпуса Жандармов далеко не все Начальники Жандармских Управлений и Охранных Отделений относились с должным вниманием и усердием. Лишь весьма немногие из них оказывали действительное содействие Окружным Штабам и военно-разведочным чинам Генерального Штаба, подвергая тщательной разработке получаемые от последних сведения и в свою очередь доставляли в подлежащие Штабы подробные отчеты о произведенных жандармскими учреждениями по собственной инициативе изысканиях в области контрразведки.

Некоторые Жандармские Управления и Охранные Отделения хотя и проявляли более или менее деятельное участие в борьбе с военным шпионством, но борьбу эту вели совершенно обособленно от Военно-Окружных Штабов, почему работа их, при отсутствии надлежащей планомерности, носила отрывочный характер и в конечном результате не оказалась в должной мере плодотворной. Большинство же офицеров Корпуса Жандармов, как сказано выше, до сих пор продолжают индифферентно относиться к преступной деятельности иностранных разведчиков, благодаря чему, а равно и вследствие несогласованности действий жандармских и военных властей имели место, по утверждению одного из Окружных Штабов, случаи, когда точно установленная система иностранного шпионства, при наличии сведений об отдельных шпионах, безнаказанно разветвлялась в глубь России, не встречая никакого противодействия.

Придавая прекращению развития военно-шпионской деятельности в России исключительное значение, Господин Товарищ Министра Внутренних Дел, Командир Отдельного Корпуса Жандармов приказал обратить самое серьезное внимание всех офицеров Корпуса Жандармов на усиление в настоящее время наблюдения за военными разведчиками, приобретение в этой области секретной агентуры и получение руководящих указаний на разработку как сообщаемых Окружными Штабами, так и доставляемых агентурой сведений, своевременное обнаружение лиц, занимающихся шпионством для иностранных государств, разоблачение условий и приемов их деятельности и, наконец, на воспрепятствование вообще военному шпионству иностранных держав, причем конечной целью всей деятельности в указанном направлении должно быть привлечение к судебной ответственности уличенных в шпионстве лиц, на основании ст. ст. 108–119 Уголовного Уложения, или же, при отсутствии данных, прекращение вредной деятельности этих лиц административными мерами.

...Сообщая об изложенном к неуклонному исполнению, Департамент Полиции, в устранение возможных недоразумений на почве совместного осуществления контрразведки жандармскими и воинскими учреждениями, не лишним считает пояснить, что хотя Военно-Окружным Штабам во главе и предоставлена ныне как бы руководящая роль в этом деле, обусловленная большею их осведомленностью в ближайших задачах контрразведки, тем не менее, такая постановка отнюдь не обозначает, что на жандармские учреждения в сфере борьбы со шпионством возлагаются только чисто исполнительные функции, так как чины жандармского надзора, с одной стороны, располагают возможностью в самых широких размерах проявить в этой борьбе личную свою инициативу, а, с другой, при исполнении отдельных поручений Окружных Штабов, могут действовать вполне самостоятельно и по собственному выбору применять те или другие розыскные приемы для достижения намеченных Штабами задач...

Подписал: Директор

Зуев

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 263. — Арк. 1, 2.
Копія. Машинопис.*

№ 69

Витяг з інструкції щодо завдань контррозвідки.
1911 р.

1911 года
Секретно

П. 1.

Военным шпионством (военной разведкой) является сбор всякого рода сведений о вооруженных силах (сухопутных и морских) и об укрепленных пунктах государства, а также имеющих военное значение географических, топографических и статистических данных о стране и путях сообщения, производимый с целью передачи их иностранной державе.

К сведению подобного рода должны быть отнесены:

- а) состав, организация, дислокация, вооружение, комплектование вооруженных сил (сухопутных и морских), обучение войск и флота, внутренний быт, командный состав и настроение войск и флота;
- б) сведения о военных и морских учреждениях, заведениях, складах и магазинах по состоянию запасов их (портовых, интендантских, артиллерийских, минных, инженерных, санитарных и проч.);
- в) сведения о крепостях, укрепленных пунктах и базах флота;
- г) мобилизация и сосредоточение войск и флота по объявлению войны;
- д) приказы и отчеты о произведенных маневрах, стрельбах и опытах сухопутных войск и флота (в последнем, в особенности учебных отрядов), уставы, инструкции и наставления по различным отделам обучения войск и флота;
- е) сведения военно-географические, топографические и статистические о местностях пограничных, сухопутных, так и морских, имеющих стратегическое значение, особенно же о позициях, о проходимости местных преград (рек, болот и проч.) и возможных местах высадки, равно как и о прилегающих к укреплениям

районах; сведения о свойствах и проходимости прилегающих к отечественным берегам морских, речных и озероводных пространств, со всеми фарватерами;

ж) данные о грунтовых путях сообщения в местностях, особенно о сети шоссейных дорог, состояние, переправы и другие препятствия; перевозочные средства;

з) сведения о железных дорогах, узловых пунктах и в особенности о важнейших железнодорожных сооружениях, порча коих может оказать существенное влияние на движение (мосты, тоннели, насыпи, водоканалы, гати и проч.) и относительно оборудования железных дорог, влияющего на перевозную их способность (водоснабжение, склады топлива, число путей, запасы оборудования мастерских, платформы, нагрузочные и разгрузочные приспособления, сигнализация, пакгаузы и проч.), склады переносных железных дорог;

и) телеграфные и телефонные сообщения; прибрежные и островные наблюдательные пункты морского ведомства и пограничной стражи; голубино-почтовые и радиотелеграфные станции;

к) военное воздухоплавание;

л) личные характеристики начальствующих лиц сухопутного и морского ведомства.

Иными словами, военным шпионством является всякая деятельность по добыванию сведений о вооруженных силах, военно-материальных или военно-технических средствах.

П. 2.

Помимо борьбы с военным шпионством, задачу контрразведки составляет выяснение и борьба с деятельностью в России иностранных государств, направленной:

1) к созданию в Империи внутренних осложнений, способных нарушить успешное течение мобилизации и сосредоточение наших войск для войны с упомянутыми государствами;

2) к приращению вооруженных сил последних за счет инородческого населения Империи.

К мероприятиям упомянутых выше категорий относятся:

а) подготовка в России вооруженного восстания;

б) подготовка формирования, за счет пограничного инородческого населения Империи, вооруженных отрядов военной организации (подготовка личного состава, устройство тайных складов оружия, подрывных средств и т.п.);

в) подготовка к порче искусственных сооружений (железнодорожных мостов, тоннелей, станционных и портовых сооружений, станций беспроволочного телеграфа, а также вех, бакенов, маяков и проч., ограждающих безопасность плавания, сигналов и знаков и т.п.) в пограничных районах;

г) сбор среди инородческого и неблагонадежного населения Империи денежных средств на военные надобности;

д) подготовка забастовок и стачек на заводах военного и морского ведомств, а также на частных заводах, изготавливающих предметы сухопутного и морского вооружения и снабжения...

С подлинным верно: Подполковник

(подпись)

№ 70

Записка начальника Катеринославського ГЖУ
начальнику Катеринославського охоронного відділення
про осіб, що підозрювалися у шпигунстві.

2 липня 1911 р.

№ 7618 2 июля 1911 года

Секретно

Начальник Томского Губернского Жандармского Управления запиской от 23 июня с.г. за № 43 уведомил меня, что 14-го минувшего июня из г. Ново-Николаевска, Томской Губернии, выехали в г. Екатеринослав китайцы: Хан-Лен-Чен, Хань-Мень, Сун-Цзэ-Шен, Цао-Бан-Цзэн, Цуи-Бин-Ин, Фан-Чень-Лин, Фин-Чун-Лин и Юдо-Вэнь.

Сообщается о сем для сведения как о лицах, могущих быть причастными к шпионажу.

Ротмистр

(подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 291. — Ч. 1. — Арк. 136.
Копія. Машинопис.*

№ 71

Записка начальника Катеринославського охоронного відділення про встановлення таємного спостереження
за особами, що підозрювалися у шпигунстві.

2 липня 1911 р.

№ 2483 г. Екатеринослав
2 июля 1911 года

Секретно

Г. Екатеринославскому Полицмейстеру

Прошу распоряжения, по прибытии в Екатеринослав китайцев: Хан-Лен-Чен, Хань-Мень, Сун-Цзэ-Шен, Цао-Бан-Цзэн, Цуи-Бин-Ин, Фан-Чень-Лин, Фин-Чун-Лин, Юдо-Вэнь установить за ними негласное наблюдение. О прибытии этих лиц и о результате наблюдения прошу меня уведомить.

Ротмистр

(подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 291. — Ч. 1. — Арк. 137.
Копія. Машинопис.*

№ 72

Орієнтування начальника Катеринославського ГЖУ
про розшук особи, причетної до шпигунства.
15 липня 1912 р.

г. Екатеринослав
№ 9712 15 июля 1912 года
Секретно

По поступившим ко мне сведениям некто Павел Михайлович, сербский подданный, готовится к поездке в Россию в качестве разведчика Австро-Венгерского Генерального штаба. Приметы его:

брюнет, среднего роста, худой, с ослиным лицом, с небольшими закрученными вверх усами, на вид около 50 лет. Прекрасно владеет сербским и немецким языками, русского языка не знает.

Сообщая об изложенном, прошу установить наблюдение, выяснить его связи и сношения и о результатах меня уведомить.

Полковник (подпись)

Верно: Штабс-Ротмистр (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2622. — Ч. 1. — Арк. 131.
Копія. Машинопис.*

№ 73

Орієнтування Департаменту поліції Окремого корпусу жандармів про розшук особи, що підозрюва
лася у шпигунстві. Травень 1912 р.

г. Киев
№ 65 Май 1912 года
Секретно

В дополнение к отношению моему от 17-го февраля сего года за № 317 сообщаю, что по поступившим ко мне негласным, но вполне достоверным сведениям представителем Бельгийского агентурного бюро для южной и юго-западной России состоит Лев Осипович Торклер (рожденный Лейзер Иоселев) Гамбургский, крещеный еврей, вероисповедания лютеранского, брюнет, глаза черные, роста среднего. кроме еврейского, хорошо владеет русским, немецким и польским языками, иногда бреет усы и коротко стрижет волосы. До 1910 года состоял агентом-распорядителем эмиграционной конторы в Гамбурге. Живет постоянно в Бухаресте. В России бывает периодически исключительно в портах Черного моря. Имеет четыре паспорта: 2 Румынских и 2 — Австралийских. Недавно получил в Севастополе очень ценные документы, относящиеся до Черноморского флота.

Приложение: 1 фотографическая карточка Торклера.

Подполковник Белевцов

Верно: Чиновник Особых Поручений
Титулярный Советник (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2622. — Ч. 1. — Арк. 51.
Копія. Машинопис.*

№ 74

Доповідна записка Новомосковського повітового справника начальнику Катеринославського ГЖУ п
ро осіб,
причетних до шпигунства.
12 грудня 1912 р.

№ 804 12 декабря 1912 года
Секретно

Господину Начальнику Екатеринославского Губернского Жандармского Управления

Вследствие отношения от 2-го ноября с.г. за № 14510 имею честь сообщить Вашему Высокоблагородию, что польских газет с объявлениями Австрийского капитана Ритера-Фон-Ищковского, а равно и военных агентов, им командированных с целью военных разведок в пользу Австрии, во вверенном мне уезде не обнаружено.

За Уездного Исправника (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2622. — Ч. 2. — Арк. 251.
Копія. Машинопис.*

№ 75

Циркуляр Департаменту поліції
про використання зовнішнього спостереження
офіцерами контррозвідувальних відділень.
22 липня 1912 р.

№ 104171 22 июля 1912 года
Совершенно секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

Ввиду встреченных на местах недоразумений при установлении по требованиям чинов контрразведывательных отделений наружного наблюдения Департамент Полиции считает необходимым разъяснить, что содействие, оказываемое чинам упомянутых отделений, отнюдь не должно отражаться на успешном выполнении прямых своих обязанностей по ведению политического розыска, и потому наружное наблюдение должно устанавливаться лишь в случае экстренной надобности, до прибытия на место чинов отделений и при том в местах постоянного квартирования филеров. Прибегать же к иногородним командировкам филеров надлежит лишь в случаях особо важных, причем расходы по иногородним командировкам филерам должны покрываться, согласно отзыву Генерал-Квартирмейстера Генерального Штаба от 14 февраля сего года за № 293, контрразведывательными отделениями из ассигнуемых в их распоряжение особых сумм.

Об изложенном Департамент Полиции сообщает Вам для руководства.

Подписал: И. д. Директора	С.Белецкий
Скрепил: Заведующий Особым Отделом Полковник	Еремин
Верно: Помощник Делопроизводителя	(подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2628. — Арк. 14.
Копія. Машинопис.*

№ 76

**Циркуляр Департаменту поліції про запобігання шпигунства
з боку Німеччини і Австро-Угорщини.
8 червня 1916 р.**

№ 114796 8 июня 1916 года
Секретно

Губернаторам, Градоначальникам, Начальникам Губернских, Областных и Городских Жандармских и Железнодорожных Полицейских Управлений, отделений по охранению общественной безопасности и порядка и г.г. Офицерам Отдельного Корпуса Жандармов, ведающим розыск

В циркулярах Департамента Полиции от 27 марта и 7 апреля сего года за №№ 103208, 103933 сообщалось, на основании полученных сведений, о принятии немцами через своих агентов мер к организации покушений на сооружения военного характера, а также предприятия, работающие для государственной обороны, в целях ввести расстройство в дело боевого снабжения наших армий.

Характер произошедших в текущем году в различных местностях Империи пожаров в указанных предприятиях, в интендантских складах фуража и лесопильных заводах, а также взрывов на пороховых заводах и в поездах со снарядами и взрывчатыми веществами дает основание предположить, что некоторые из этих происшествий являются не делом случаев, а злоумышлениями со стороны неприятельских агентов, на что указывает также и наблюдаемая планомерность в осуществлении этих злоумышлений.

Обращая внимание Ваше на фактическое подтверждение приведенных в означенных выше циркулярах данных, Департамент Полиции, в связи с этим, имеет честь уведомить, что, по поступающим ныне из действующих армий указаниям, немцы и австрийцы, изощрявшиеся в изыскании самых утонченных приемов шпионства, в целях сделать его совершенно неуловимым для ведающих борьбу с ним органов, прибегают в последнее время и комплектованию шпионских кадров детьми и подростками.

Как выясняется путем исследований этого нового приема неприятеля, немцы для сказанной цели насильственно вербуют мальчиков и девочек в возрасте 12–16 лет, детей жителей занятых ими местностей Империи. Обучив их в специальной шпионской школе в гор. Варшаве, немцы отправляют юных шпионов под видом беженцев в Россию, снабдив их небольшими суммами денег и надлежаще инструктировав. В залог обязательного выполнения этими шпионами возложенных на них поручений и возвращения обратно немцы арестовывают родителей их или ближайших родственников, угрожая расстрелом их в случае невозвращения агентов или умышленного невыполнения заданий.

Что касается австрийцев, то последние для того же используют детей и подростков австро-венгерского подданства, славянских национальностей, командируя их в Россию также под видом беженцев.

Пользуясь таким своим положением, юные неприятельские агенты свободно проникают даже в глубокий тыл и, появляясь в больших центрах и на линиях железных дорог, в особенности на узловых станциях, получают, таким образом, полную возможность, оставаясь вне подозрения, не только собирать интересующие неприятеля сведения, например, о передвижениях войск (для чего мальчики иногда пристраиваются в качестве «добровольцев» к войсковым частям), но, быть может, совершать такие злоумышления, как поджог недостаточно охраняемых складов военных запасов, в особенности легко воспламеняющихся предметов.

Вследствие изложенного, принимая во внимание, что вообще неприятельские агенты, коим поручаются покушения на пожары и взрывы тех или иных складов, должны хотя бы некоторое время проживать, для изучения обстановки, вблизи объектов их злоумышления, Департамент Полиции считает необходимым организовать проверку жителей в ближайших окрестностях складов военных припасов и личного состава служащих в этих складах, подобно тому, как это установлено в отношении заводов, работающих для обороны страны, и производить в случае каждого такого происшествия самое тщательное розыскное расследование через жандармских властей, независимо от предварительных по таким делам следствий.

Об изложенном Департамент Полиции сообщает для сведения и зависящих распоряжений, прося также усилить наблюдение за появляющимися без взрослых подростками обоого пола не русской национальности, в целях выяснения их личности и того обстоятельства, не принадлежат ли они к числу юных неприятельских разведчиков.

Подписал: Директор
Генерал-Майор Климович
Скрепил: Заведующий Делопроизводством М.Броецкий
Верно: Подполковник (подпись)

№ 77

Циркуляр Департаменту поліції про необхідність залучення агентури з студентського середовища.
1 вересня 1912 р.

№ 106539 1 сентября 1912 года
Совершенно секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений в
Университетских городах

Первые дни занятий в С.-Петербургском Университете ознаменовались устройством студентами переведенному из провинциального Университета профессору обструкции, сопровождавшейся свистом и шумом, с целью принуждения его оставить службу в названном учебном заведении. Обстоятельство это дает основание прийти к заключению, что вообще настроение учащейся молодежи высших учебных заведений далеко не мирное, а та планомерность, с которой проводилась означенная демонстрация, свидетельствует о начале дальнейших осложнений.

Стремясь предоставить лицам, желающим заниматься наукой, а не политикой, возможность продолжать научные занятия, Департамент Полиции предлагает Вам, Милостивый Государь, принять все меры к приобретению агентуры в высших учебных заведениях для получения полной осведомленности о профессорах, студентах и посторонних лицах, занимающихся преступной агитацией и подстрекательством к беспорядкам в учебных заведениях.

Департамент Полиции будет ожидать донесений как об организации Вами вышеуказанной агентуры, так равно и о современном настроении учащейся молодежи и просить о всяком проявлении брожения в учебных заведениях немедленно доводить до сведения Департамента.

Подписал: И. д. Директора	С.Белецкий
Скрепил: Заведующий Особым Отделом Полковник	Еремин
Верно: помощник Делопроизводителя	(подпись)

ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 328. — Арк. 17.
Копія. Машинопис.

№ 78

Циркуляр Департаменту поліції
про посилення внутрішньої агентури.
8 жовтня 1912 р.

№113144 8 октября 1912 года
Совершенно секретно

Милостивый Государь

В течение последних четырех лет Департамент Полиции неоднократно обращался с циркулярными предложениями к Начальникам Охранных Отделений и Губернских Жандармских Управлений, указывая на необходимость усиления внутренней агентуры как общегородской, так, в особенности, между войсковыми частями, среди воспитанников высших учебных заведений, среди крестьян для подавления зарождающихся крестьянских братств, среди железнодорожных служащих. В то же время предвестниками моими Сенаторами Тайным Советником Трусевичем и Тайным Советником Зуевым, кроме многочисленных указаний, преподанных по отдельным случаям, в ряде циркулярных писем было выражено требование о необходимости приобретения партийной агентуры с целью учреждения бдительного надзора и пресечения в самом корне попыток к возобновлению партийной работы, особенно социалистами-революционерами.

Однако, все приведенные требования Департамента Полиции и моих предшественников, к сожалению, не возымели должного воздействия на лиц, состоящих во главе жандармских учреждений: агентура по-прежнему остается крайне слабой, неосведомленной и, за редким исключением, не способной осветить не только грядущие события партийной революционной жизни, но даже и совершенные уже выступления. Между тем условия переживаемого момента, казалось, должны были бы призывать жандармский надзор к наиболее энергичной интенсивной деятельности.

Резко обозначившиеся за последнее время на почве партии социалистов-революционеров брожение среди матросов Балтийского и Черноморского флота, подготовка общей забастовки на торговых судах, ряд забастовок, последовавших после Ленских событий и 1 Мая сего года в большинстве заводских и фабричных предприятий и во многих железнодорожных мастерских, мятежная вспышка среди саперов, зарождение крестьянских братств и железнодорожных рабочих союзов, брожение среди воспитанников высших учебных заведений, вновь принимающее характер чисто революционного движения, и ряд разбойных нападений в разных местах России, учиненных с целью экспроприирования, по-видимому, на партийной почве у казенных и частных учреждений денежных сумм, проезды и остановки в отдельных городах оставшихся неуказанными видных социалистов-революционеров — все это вместе взятое, по-видимому, обязывало Начальников Охранных Отделений и Губернских Жандармских Управлений с исключительной энергией направить все силы к приобретению агентуры для полного освещения оппозиционного и революционного движения.

Между тем, при ознакомлении на местах чинов вверенного мне Департамента с постановкой политического розыска в большинстве жандармских учреждений обнаружен распад агентурного освещения при явной инертности лиц, стоящих во главе, к лежащим на них обязанностям. Подобное явление, как совершенно нетерпимое, вызвало распоряжение Министра об оставлении службы отмеченными лицами. Сопоставляя, далее, имеющееся в моем распоряжении освещение текущей общественной и революционной жизни с затратами, производимыми жандармским надзором, я принужден отметить, что в то время, как различные хозяйственные надобности поглощают большую часть отпускаемого кредита, на агентуру тратится лишь от 10 до 20% общего расхода.

Если предметом особого попечения Господина Министра Внутренних Дел, Шефа Жандармов, является ускоренное производство в высшие чины Г.г. офицеров, отличившихся энергичной и плодотворной работой в деле политического розыска, представление их вне очереди к Высочайшим наградам и назначение на места Начальников Охранных Отделений и Губернских Жандармских Управлений, то это внимание со стороны Его Высочайшего Превосходительства налагает на Г.г. офицеров, стоящих у дела политического розыска, обязанность приложить все усилия, чтобы оправдать оказываемое им доверие и с полным успехом всецело отдаваться несению своих серьезных государственных обязанностей, тем более, что Начальники Охранных отделений и Губернских Жандармских Управлений располагают для этого вполне достаточным денежным отпуском и лично материально обеспечены лучше, чем на другой какой-либо отрасли государственной службы.

Отметив замеченные дефекты в розыском деле, я, по приказанию Господина Министра Внутренних Дел, Шефа Жандармов, за развитие циркуляров и писем от 16 мая 1908 года № 131395, 28 февраля 1910 года № 106765, 18 ноября 1910 года № 127461, 16/18 декабря 1910 года № 127647, 20 декабря 1910 года № 127653, 9 марта 1911 года № 100198, 26 июня 1911 года № 117983, 22 февраля 1912 года № 112238 и 19 мая 1912 года № 112555 вновь обращаюсь к Вам, Милостивый Государь, с настоятельной просьбой безотлагательно принять самые энергичные и действительные меры к приобретению агентуры, способной всесторонне осветить переживаемые явления в оппозиционной и революционной среде, обратить особое внимание на освещение преступных партийных начинаний среди воспитанников высших учебных заведений, крестьянских обществ, железнодорожных служащих, войсковых и морских частей.

К изложенному считаю долгом присовокупить, что при ревизиях будет обращено исключительное внимание на восполнение приведенного мною предложения и наличность или отсутствие агентурного освещения послужат основанием для доклада Господину Министру Внутренних Дел о поощрении служебной деятельности достойных членов или о возможности дальнейшего оставления в занимаемых ими должностях, не отвечающих своему назначению должностных чинов.

Примите, Милостивый Государь, уверение в совершенном моем почтении и преданности.

(Подпись)

*ДАДО. — Ф.313. — Оп.1. — Спр.2628. — Арк. 15–16.
Копія. Машинопис.*

№ 79

Звіт Катеринославського охоронного відділення
про витрати грошей на таємну агентуру за січень 1912 р.

За январь 1912 года

№ п/п	Кличка или №	Организация	Время с коего состоит на службе (год и месяц)	Получаемое в месяц вознаграждение	Уплачено за отчетный месяц	Кто руководит сотрудниками и штучниками
1	2	3	4	5	6	7
	<i>Секретные сотрудники</i>					
1	Петровский	С-декам.	1906 г.	90	90	
2	Сперанский	Тоже	С 25 октября 1911 г.	50	50	
3	Львов	С-рам.	С 1 мая 1909 г.	20	20	
4	Приезжий	Тоже	С 1 июля 1911 г.	50	50	
5	Орлов	Анар-комун.	С 1 июля 1909 г.	40	40	
6	Марка	Письм. агент. сведения	С 1 октября 1910 г.	75	75	
7	Безусый	Семин. орган.	С 1 ноября 1910 г.	30	30	
8	Февральский	Студ. орган.	С 1 февраля 1911 г.	50	50	
9	Леонидов	С-декам.	С 27 ноября 1911 г.	25	25	
	<i>Вспомогательные сотрудники</i>					
10	Военный	Настроение среди войск	С 1 января 1911 г.	15	15	
...						
ИТОГО				505	537	

Примечание:

- 1) расписки сотрудников и штучников в получении ими денег оставлены в отделении.
- 2) Тридцать рублей (30 руб.) израсходованы на разъезды в январе месяце 1912 года (предписание Департамента Полиции от 19 апреля 1911 года за № 117696), расписка представлена в 3-е Делопроизводство Департамента Полиции.

Верно: Начальник Екатеринославского Охранного Отделения
Ротмистр (подпись)

ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 381. — Арк. 4-5.
Копія. Машинопис.

№ 80

Анонімний донос до Катеринославського охоронного відділення.
20 грудня 1912 р.

Его Высокоблагородию
Господину Начальнику Екатеринославского Охранного Отделения

Настоящим имею честь довести до сведения Вашего Высокоблагородия, что проживающий в доме Баевского (угол Лесопильной и Вороновской ул.) Григорий Кудрявцев занимается агитацией и пропагандой среди лесопильных рабочих. Он интеллигентный образованный человек, исключительно с этой целью стал работать. Он уже несколько раз был арестован по подозрению в антиправительственной агитации, но всякий раз благодаря своей хитрости и осторожности освобождался. К тому же мне известно, что паспорт, на который он живет, не его.

На основании всего вышеизложенного покорнейше прошу распорядиться об расследовании и аресте сего столь вредного для России субъекта. 20.12.1912 года.

Подлинное подписал Русский Рабочий

С подлинным верно:

Начальник Екатеринославского Охранного Отделения
Ротмистр (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 378. — Арк. 152.
Копія. Машинопис.*

№ 81

Циркуляр Департаменту поліції
про порядок надання відомостей до Особливої наради.
27 березня 1911 р.

№ 68517 27 марта 1911 года
Секретно

Начальникам Губернских, Областных и Городских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

При рассмотрении дел в Особом Совете, образованном согласно 34 статье Положения о государственной охране, мною замечено, что жандармские власти, возбуждая пред Губернаторами и Градо-начальниками ходатайства о высылке в административном порядке неблагонадежных лиц, весьма часто излагают собранные ими о деятельности этих лиц агентурные и другие сведения в самых общих, неопределенных и неточных выражениях. Так, например, иногда удостоверяется, что то или другое лицо «принадлежит к противоправительственному кружку» или «к революционной группе», без указаний, о какой именно политической партии идет речь в данном случае. Затем нередко употребляются такие выражения, как «причастен к убийству» или «не чужд преступной агитации» и тому подобное, а при изложении результатов обыска жандармские власти часто довольствуются фразой: «найжены брошюры революционного содержания и компрометирующая переписка», не давая себе труда пояснить, что именно обнаружено по обыску у привлеченных к переписке лиц. Наконец, эти последние иногда остаются нераспрошенными по весьма существенным обстоятельствам дела, и самоличность их не всегда устанавливается с должною тщательностью, вследствие чего нередко лишь после побега административно-ссылного из места водворения обнаруживается, что это был нелегальный, ложно назвавшийся чужим именем.

Ввиду устранения на будущее время означенных выше недостатков, благодаря которым правильная оценка деятельности упомянутых неблагонадежных лиц становится затруднительною, а характеристика их получает тенденциозное освещение, предлагаю Начальникам Губернских, Областных и Городских Жандармских Управлений и Охранных Отделений принять к точному и неуклонному исполнению следующие указания:

1. Агентурные сведения могут служить основанием для возбуждения ходатайства о высылке только в том случае, если эти сведения получены из надежного источника, тщательно проверены и, по убеждению жандармского офицера, заведующего негласным розыском, являются вполне достоверными; предположения и догадки агентурного характера, хотя бы и весьма правдоподобные, не подлежат сообщению под видом твердо установленных агентурных данных.

2. Упомянутые сведения должны быть изложены вполне беспристрастно, точно, ясно и с надлежащею полнотою, при чем следует избегать общих фраз и неопределенной формулировки обвинения.

3. Необходимо в каждом отдельном случае точно указывать, к какой именно преследуемой уголовными законами революционной партии и организации принадлежит данное лицо, какова была его роль в этом преступном сообществе и в чем именно выразилась его вредная деятельность, а если по сему предмету определенных указаний не имеется, то отмечать, что партийность не установлена или что конкретных данных о подпольной деятельности привлеченного к переписке лица не добыто.

4. При изложении результатов обыска недопустимо смешение найденных изданий под общим наименованием «противоправительственных» или «революционных», а следует строго отличать тенденциозные сочинения от явно преступных, изъятых из обращения, брошюр, и надлежит приводить заглавия этих последних с указанием числа отобранных экземпляров, письма же и заметки компрометирующего содержания должны быть прилагаемы в подлиннике или в засвидетельствованных копиях; при этом, если подозреваемый отрицает, что данный, имеющий значение для дела, документ написан его рукой, то вопрос этот должен быть разрешен экспертами, не принадлежащими к составу Жандармских Управлений или Охранных Отделений.

5. Жандармские власти обязаны своевременно принимать необходимые меры к точному установлению личности каждого из привлеченных к переписке обвиняемых и в надлежащих случаях возбуждать против них, через прокурорский надзор, уголовное преследование по 951 статье Уложения о наказании, не выжидая соответствующих предложений от Департамента Полиции.

6. Привлеченные к переписке лица обязательно должны быть опрошены по всем обстоятельствам, вменяемым им в вину, с предоставлением им возможности дать в свое оправдание необходимые, по их мнению объяснения, при чем эти последние не могут быть оставлены без проверки, если в них заключаются ссылки на какие-либо факты или документы, имеющие некоторое значение для дела.

Подписал: За Министра Внутренних Дел,
Товарищ Министра, Шталмейстер,
Генерал-Лейтенант П. Курлов

Скрепил: За Директора Зубовокий

№ 82

Агентурна записка Келецького ГЖУ з нелегальної еміграції.
1 вересня 1911 р.

1 сентября 1911 года
Совершенно секретно

Содержание
полученных сведений

Жительница пос. Вольбром, Олькушского уезда, торгующая булками в разнос по линии Привислинской железной дороги от ст. Мехов до ст. Стремешницы, по имени Файдля Люблинк, способствует тайной эмиграции, являясь лицом, передающим условные записки и телеграммы о принятии партий эмигрантов от неизвестных лиц к некоему Шимону Купербергу, проживающему в дер. Стремешницы. Возможно предполагать, что эти записки она получает от главного эмиграционного агента в пос. Вольбром Шмуля Сарна, скрывающегося в названном посаде и разыскиваемого полицией. Иногда по поручению Шмуля Сарна едет его дочь, девушка лет 16–17. В общем же эмиграционная деятельность агентов в Олькушском, Меховском и Бендинском уезде несколько уменьшилась.

Что сделано на месте

На днях женщина Файдля Люблинк по указанию лица, дающего сведения, будет обыскана с целью отобрания у нее условных записок, а также для выяснения ее личности, дабы иметь возможность развить за нею наружное наблюдение в районе Меховского и Олькушского уездов. Копия агентурной записки сего чис-ла за № 6195 препровождена Начальнику Жандармского Управления Бендинского уезда и Начальнику Екатеринославского Охранного отделения.

Начальник Келецкого Губернского Жандармского Управления,
Полковник (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 284. — Арк. 27.
Копія. Машинопис.*

№ 83

Доповідна записка співробітника Катеринославського ГЖУ
про революційну діяльність Г.І.Петровського.
1913 р.

Совершенно секретно

Лично Начальнику ЕГЖУ

Мною получены от сотрудника «Нового» сведения достоверного характера, что член Государственной Думы Петровский, выбранный от рабочей курии Екатеринославской губернии, по ремеслу токарь, работал в Мариуполе, ведет переписку с сознательными рабочими и дает директивы к осуществлению всеобщей забастовки в России, которая должна присоединиться к такой же забастовке рабочих, предполагающейся месяца через два за границей в соседней державе. Квартиру Петровского в С.Петербурге посещают представители рабочих из Донецкого бассейна по вопросам этой забастовки, и у него же они останавливаются.

Большинство связей Петровского находятся в Мариуполе и работают на заводе «Провиданс».

Подписал и верно: Полковник (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 9.
Копія. Машинопис.*

№ 84

Циркуляр Департаменту поліції
про звільнення таємного співробітника.
26 липня 1908 р.

№ 135961 26 июля 1908 года
Совершенно секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

Состоявший в качестве секретного сотрудника при Одесском Охранном Отделении Васильковский мещанин Александр Харитонов Ляховецкий оказался шантажистом, а потому уволен со службы.

Об изложенном Департамент Полиции считает долгом уведомить Вас, Милостивый Государь, на случай обращения названного Ляховецкого с предложением услуг.

Подписал: Заведующий отделом,
Полковник Климович
Скрепил: Начальник Отделения Пешков
Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 145. — Ч. 2. — Арк. 188.
Копія. Машинопис.*

№ 85

Циркуляр Департаменту поліції про агента,
що не заслуговував на довіру.
Травень 1912 р.

№ 100781 Май 1912 года
Доверительно

Милостивый Государь

Состоявший при помощнике Начальника Киевского Губернского Жандармского Управления в Бердическом и Сквирском уездах в качестве вспомогательного агента по группе анархистов-коммунистов, под кличкой «Корбутовский», Вельвель Перцев Коренберг оказался не заслуживающим доверия.

Об изложенном имею честь уведомить Вас, Милостивый Государь, на случай предложения названным лицом своих услуг по розыску.

Приметы Коренберга: 22 лет, выше среднего роста, брюнет, небольшие усы, нос длинный с горбинкой, лицо смуглое, выражение лица суровое, телосложения среднего, походка быстрая, при ходьбе размахивает руками.

Пользуюсь случаем выразить Вам, Милостивый Государь, уверение в совершенном моем почтении и преданности.

Подписал: С.Виссарионов

Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 325. — Арк. 23.
Копія. Машинопис.*

№ 86

Циркуляр Департаменту поліції про агента,
що не заслуговував на довіру.
31 травня 1910 р.

№ 111316 31 мая 1910 года
Доверительно

Милостивый Государь

Секретный сотрудник Екатеринодарского Охранного Пункта по партии социалистов-революционеров под кличкой «Васильев» — новороссийская мещанка Евдокия Иванова Морозова, в замужестве Журавлева, ввиду выяснившейся недостоверности и тенденциозности сообщаемых ею сведений, от дальнейшей агентурной работы освобождена.

Приметы Морозовой-Журавлевой: 24 лет, ниже среднего роста, плотная, темная шатенка, лицо круглое, одевается различно.

Об изложенном имею честь уведомить Вас, Милостивый Государь, на случай обращения Морозовой-Журавлевой с предложением своих услуг.

Пользуюсь случаем выразить Вам, Милостивый Государь, уверение в совершенном моем почтении и глубокой преданности.

Подписал: С.Виссарионов

Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 203. — Ч. 1. — Арк. 87.
Копія. Машинопис.*

№ 87

Циркуляр Департаменту поліції
про таємного співробітника, що мав схильність до провокації. Листопад 1910 р.

№ 117760 Ноябрь 1910 года
Доверительно

Милостивый Государь

Мещанка города Самары Мария Павлова Сдобнова, кличка «Мария-Николай», предложившая услуги Помощнику Начальника Оренбургского Губернского Жандармского Управления в Челябинском уезде по выяснению группы грабителей, обнаружила склонность к провокации.

Об изложенном имею честь уведомить Вас на случай предложения названной Сдобновой своих услуг по розыску.

Приметы Сдобновой следующие: от роду 27-ми лет, роста выше среднего, худощавая, лицо продолговатое, нос длинный, рыжая, волосы стрижет коротко, носит парик с локонами, на шее с левой стороны вблизи челюсти продольный шрам, по профессии шляпочница.

Пользуюсь случаем выразить Вам, Милостивый Государь, уверение в совершенном моем почтении и глубокой преданности.

Подписал: С.Виссарионов

Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 203. — Ч. 2. — Арк. 166.
Копія. Машинопис.*

№ 88

Циркуляр Департаменту поліції про дотримання конспірації у роботі з агентурою. 31 січня 1912 р.

№ 112125 31 января 1912 года
Совершенно секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

Департаментом полиции замечено, что в некоторых розыскных учреждениях совершенно игнорируется конспирация в сношениях с секретной агентурой: допускается прием сотрудников в помещениях Управления и Охранных Отделений, причем сотрудники становятся известными низшим служащим; конспиративные квартиры нанимаются у лиц, носящих полицейскую форму; сношения с серьезными сотрудниками в местах постоянного жительства офицеров поручаются филерам; допускается адресование сотрудниками пересылаемых по почте писем на имя Начальников Управлений; письма сотрудниками пишутся без соблюдения самых примитивных правил конспирации, подлинные письма сотрудников хранятся в дневниках агентурных сведений, причем дневники находятся на руках у писцов; были случаи выдачи содержания сотрудникам через чинов общей полиции.

Находя такое отношение к секретной агентуре совершенно недопустимым, Департамент Полиции, по приказанию Господина Товарища Министра Внутренних Дел, просит в точности руководствоваться указаниями, преподанными на этот предмет в Циркуляре Департамента полиции от 2 марта 1908 года за № 126034.

Подписал: За директора С.Виссарионов

Скрепил: Заведующий Особым Отделом,
Полковник Еремин

Верно: Отдельного Корпуса Жандармов
Полковник (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 328. — Арк. 2.
Копія. Машинопис.*

№ 89

Циркуляр Департаменту поліції про неприпустимість розшифрування агентури. 9 квітня 1909 р.

№ 127456 9 апреля 1909 года
Секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений, Жандармских Полицейских Управлений железных дорог, Охранным Отделениям и жандармским офицерам на пограничных пунктах

Придавая весьма важное значение для политического розыска сохранению в полной тайне фамилий секретных сотрудников, Департамент Полиции просит Вас, Милостивый Государь, в письменных своих сношениях ни в каких случаях не указывать настоящих фамилий, имен и отчеств сотрудников, а обозначать их исключительно псевдонимами.

Подлинное подписал: за Директора Зуев
С подлинным верно: Начальник ЕГЖУ,
Полковник (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1958. — Ч. 1. — Арк. 109.
Копия. Машинопис.*

№ 90

Циркуляр Департаменту поліції про неприпустимість видачі таємним співробітникам іменних проїзних квитків. 22 вересня 1908 р.

№ 1388732 22 сентября 1908 года
Совершенно секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

В Департамент Полиции получены указания, что некоторые Начальники Охранных Отделений снабжают секретных сотрудников бесплатными билетами «на предьявителя», что немедленно же обращает внимание кондукторских бригад, зачастую ведет к провалу агентуры.

Во избежание таких последствий Департамент вновь подтверждает, что билеты «на предьявителя» ни в коем случае не должны выдаваться для проезда секретных сотрудников, а таковыми могут пользоваться лишь чины Охранных Отделений и Жандармских Управлений, а в исключительных случаях, за личной ответственностью Начальников Управлений и Охранных Отделений, и вспомогательные агенты.

Подписал: Заведующий Отделом
Полковник Климович
Скрепил: За Начальника Отделения Беловодский
Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 145. — Ч. 2. — Арк. 210.
Копия. Машинопис.*

№ 91

Циркуляр Департаменту поліції начальникам охоронних відділень про необхідність захисту таємних співробітників. 24 травня 1910 р.

№ 125534 24 мая 1910 года
Совершенно секретно Лично

Милостивый Государь

Практика указала, что сотрудники, давшие неоднократно удачные ликвидации и оставшиеся непривлеченными к следствию или дознанию, безусловно, рискуют при следующей ликвидации, если вновь останутся безнаказанными, «провалиться» и стать с одной стороны совершенно бесполезными для розыска, обременяя лишь бюджеты Департамента Полиции и Розыскных Учреждений, с другой стороны вынуждаются вести постоянную скитальческую жизнь по нелегальным документам и под вечным страхом быть убитыми своими сотоварищами. В подобных случаях более целесообразно не ставить сотрудников в такое положение и, с их согласия, дать им в конце концов возможность, если то является необходимым, нести вместе с своими товарищами судебную ответственность, имея в виду, что, подвергшись наказанию в виде заключения в крепость или ссылки, они не только гарантируют себя от провала, но и усилят доверие партийных деятелей и затем

смогут оказать крупные услуги делу розыска, как местных учреждений, так и заграничной агентуре, при условии, конечно, материального обеспечения их во время отбытия наказания.

Сообщая о таких соображениях, по поручению Г. Товарища Министра Внутренних Дел, Командира Отдельного Корпуса Жандармов, имею честь уведомить Вас, Милостивый Государь, что Его Превосходительством будет обращено особое внимание как на провалы секретной агентуры, так и на ее сбережение и, в особенности, на предоставление серьезных секретных сотрудников для заграничной агентуры, которая может пополняться только из России и притом лицами, совершенно некомпрометированными с партийной точки зрения.

Примите, Милостивый Государь, уверения в совершенном моем почтении.

(Подпись)

*ДАДО. — Оп. 1. — Спр. 203. — Ч. 1. — Арк. 86–87.
Копія. Машинопис.*

№ 92

Циркуляр Департаменту поліції про виток інформації стосовно таємних співробітників до комісії В.Л.Бурцева. 28 лютого 1910 р.

№ 125204 28 февраля 1910 года
Совершенно секретно Лично

Начальникам Губернских Жандармских Управлений, Охранных Отделений и Жандармских Полицейских Управлений железных дорог

В Департамент полиции поступают указания о том, что в основанную эмигрантом Бурцевым «Следственную Комиссию» все чаще и чаще доставляются сведения о состоящих у разных розыскных органов секретных сотрудниках, причем в распоряжение этой комиссии пересылаются копии или же подлинники документов сотрудников.

Сообщая об изложенном и находя, что подобное явление дезорганизует дело политического розыска и подвергает жизнь многих секретных сотрудников опасности со стороны революционеров, Департамент Полиции просит Вас, Милостивый Государь, сосредоточить все свое внимание на служащих в вверенном Вам розыском пункте, с целью выяснения предателей и поступления с ними по закону и хранить все переписки и дела о секретных сотрудниках с особой тщательностью и заботливостью.

Подписал: Директор	Зуев
Скрепил: Заведующий Отделом Полковник	Еремин
Верно: Помощник Делопроизводителя	(подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 203. — Ч. 1. — Арк. 25.
Копія. Машинопис.*

№ 93

Циркуляр Департаменту поліції про недопустимість використання агентури з провокаційною метою

2 квітня 1908 р.

№ 129482 2 апреля 1908 года
Совершенно секретно Лично

Милостивый Государь

Из деятельности розыскных органов Департаменту Полиции известны случаи провалов секретных сотрудников, происшедших вследствие неосторожного использования последних лицами, ведающими политическим розыском, и неполного понимания степени участия секретной агентуры в революционном движении. Так, один сотрудник, в целях предупреждения организованного партией покушения на жизнь офицера, заведывавшего розыском, заявил организации о согласии своем привести в исполнение решение партии, для чего принял от организации бомбу и револьвер. В день, назначенный для совершения покушения, произведена была ликвидация, причем в квартире сотрудника обнаружена была бомба. Обстоятельство это повело к провалу сотрудника.

В другом случае секретный сотрудник, в целях раскрытия преступления и выдачи виноватых, принял участие в ограблении кассы магазина. Один из задержанных участников ограбления выдал участие сотрудника. Последний, привлеченный к следствию в качестве обвиняемого, объяснил, что в описанном преступлении он принимал участие в качестве секретного сотрудника. Обстоятельство это также повело к провалу сотрудника.

Подобные приведенным повторяющиеся случаи разоблачений революционными организациями участия некоторых своих членов в качестве сотрудников розыскных органов указывают на необходимость более серьезного руководства агентурой. Хотя для сохранения своего положения в организациях сотрудникам и приходится не уклоняться от активной работы, возлагаемой на них преступными сообществами, тем не менее, они должны на каждый отдельный случай испрашивать разрешение лица, руководящего агентурой, которое в каждом отдельном случае должно строго извещивать — действительно ли необходимо для получения новых данных для розыска принятия на себя сотрудником возлагаемого на него революционерами поручения, или же лучше под благовидным предлогом уклониться от его исполнения. Во всяком случае, заведывающий розыском отнюдь не должен допускать сотрудников до активной работы в преступных организациях в сфере опасных выступлений, когда провал сотрудников является почти неизбежен.

Сообщая об изложенном для сведения, имею честь просить Вас, Милостивый Государь, принять уверение в совершенном моем почтении и искренней преданности.

(Подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 5. — Ч. 1. — Арк. 35–36.
Копія. Машинопис.*

№ 94

Циркуляр Департаменту поліції
про недопустимість провакаційної діяльності агентів.
5 лютого 1909 р.

№ 123224 5 февраля 1909 года
Совершенно секретно Лично

Начальникам Охранных Отделений, Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

Последовавшее благодаря известным условиям разоблачения услуг, оказанных делу розыска инженером Евно Азефом, может с вероятностью вредно отразиться на приобретении новых и даже, быть может, на сохранении некоторых функционирующих сотрудников. Ввиду сего Департамент считает необходимым прежде всего разъяснить, что правильно поставленная внутренняя агентура является одним из самых сильных средств борьбы с революционными выступлениями и предприятиями, а потому дальнейшее ее сохранение и развитие представляется необходимым.

В случаях же замеченных колебаний в сотрудниках ввиду раскрытия роли Азефа надлежит указывать сомневающимся сотрудникам, что розыскные органы сумели сохранить в тайне работу Азефа в течение 16 лет, и она согласилась лишь при совершенно исключительных условиях предательства и что властями приняты все меры к полному обеспечению тайны работы сотрудников.

Наряду с этим Департамент вновь подтверждает делавшиеся им уже неоднократно указания по поводу так называемой «провокации». При том условии, что каждый сотрудник является, прежде всего, членом подпольной организации, лица, руководящие ими, должны строжайше внушать сотрудникам совершенную недопустимость проявления последними инициативы в революционных предприятиях и вовлечения в таковые своих единомышленников или соращения на революционный путь лиц, примкнувших к активной преступной деятельности, а равно участия в преступлениях против личности и имущества.

Сотрудники категорически должны быть предупреждены, что при полной обеспеченности конспирации их корректных услуг розыску всякая провокационная деятельность непременно разоблачится как путем агентуры, так и, в особенности, на формальных расследованиях и на суде и что за такое нарушение своих обязанностей они будут неукоснительно предаваться в руки правосудия без всякой надежды на снисхождение, причем, конечно, будут приниматься все меры к защите их в таких случаях, когда обвинение за провокации будет взводиться на них заведомо ложно.

Наряду с этим надлежит зорко следить за деятельностью сотрудников путем освещения таковой при помощи посторонней агентуры, а когда возможно, и наружного наблюдения, которое особенно важно в тех случаях, когда сотрудники выбывают из мест, где с ними имеют непосредственные сношения представители осведомительной службы.

Имея в виду, что дело Азефа возбуждено исключительно с целью расстройств агентуры и внесения смуты в ряды розыскных органов, Департамент Полиции считает своим долгом предостеречь таковые от предания чрезмерного значения упомянутому выступлению революционеров, на которое надлежит смотреть как на единичный случай неудачи, созданной небывалыми в истории правительств условиями. В этом событии лица, ведающие розыск, должны лишь почерпнуть новые силы и бодрость в упорном продолжении борьбы с преступным движением, памятуя, что вся их служба основана на риске и всегда является предметом самых усиленных забот и попечения со стороны высшего начальства.

О настоящем Циркуляре Департамент просит немедленно поставить словесно в известность Начальников Железнодорожных Жандармских Полицейских Управлений и Отделений.

Подписал: Директор	Трусович
Скрепил: Заведующий Отделом, Полковник	Климович
Верно: Помощник Делопроизводителя	(подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 5. — Ч. 1. — Арк. 105–106.
Копія. Машинопис.*

№ 95

**Інструкція щодо організації зовнішнього спостереження.
31 жовтня 1902 р.**

31 октября 1902 года

Інструкція

**філерам Летучого Отряда и філерам Розыскных
и Охранных Отделений**

1. Старший филер сообщает письменно Департаменту Полиции, на имя Заведующего наружным наблюдением Евстратия Павловича Медникова, не менее двух раз в неделю, краткие сведения по текущему наблюдению: об установке и выяснении наблюдаемых и мест, ими посещаемых, о появлении в сфере наблюдения новых лиц, о перемене наблюдаемыми места жительства, о их выбытии куда-либо, о сходках, конспиративных свиданиях, о появлении у наблюдаемых, при их передвижениях и деловых сношениях, каких-либо свертков и вообще подозрительных предметов, и о передаче таковых. Независимо сего, старший филер сообщает Заведующему наблюдением о всех выдающихся фактах по наблюдению — немедленно.

2. Филер, выехавший из места постоянного пребывания с наблюдаемым, при первом удобном случае телеграфирует Заведующему наблюдением и своему Начальнику. Телеграммы должны носить характер

торговой корреспонденции, например: «Товар Черного везу Тулу»; подписывать такие телеграммы филер должен собственной фамилией.

3. По прибытии в какой-либо другой город вне своего постоянного места жительства филер немедленно телеграфирует свой адрес Заведующему наблюдением и своему Начальнику и письменно сообщает подробно результаты наблюдения ежедневно.

4. Письма отправляются заказными, причем рекомендуется сдавать таковые на вокзалах или же опускать в почтовые ящики поездов.

5. Желательно, чтобы старшие филеры знали адреса таковых же старших в других пунктах.

6. Все письма из какой-либо одной местности должны иметь общую порядковую нумерацию и указание, когда и где они составлены, в конце подпись.

7. Каждому лицу, вошедшему в наблюдение, дается кличка, как равно и лицам, кои, по мнению филеров, будут представляться интересными или часто встречаться ими по наблюдению.

8. Кличку надлежит давать краткую (из одного слова). Она должна характеризовать внешность наблюдаемого или выражать собою впечатление, которое производит данное лицо.

9. Кличка должна быть такая, чтобы по ней можно было судить, относится ли она к мужчинам или женщинам.

10. Не следует давать одинаковых кличек нескольким лицам, и каждый наблюдаемый должен иметь одну кличку, данную ему впервые, когда его узнали.

11. Упомянув новое лицо под кличкой, должно сообщать подробно, когда и как оно появилось, описать его приметы, а также, кто из филеров его лучше знает.

12. Приметы должны быть сообщаемы в следующем порядке: лета, рост, телосложение, лицо (глаза, нос, уши, рот, лоб), растительность на голове и проч., цвет и длина волос, одежда, особенности в походке или манерах.

13. При сообщении сведений о каждом наблюдаемом в самом начале должно указывать, где он живет и с какого приблизительно времени, если же в адрес его нет полной уверенности, то следует оговариваться об этом.

14. При посещении наблюдаемыми домов следует точно указывать, помимо улиц, еще номер владения и фамилию владельца, а равно, по возможности, и квартиру (ход, этаж, флигель, окна).

15. Если в одном доме наблюдаемые посещают два или несколько разных помещений, то надлежит каждый раз указывать, куда именно они ходят.

16. Если дом угловой, надлежит обязательно указывать, под какими номерами он значится и с какой улицы существует вход в такой дом.

17. В донесении не следует писать «пошел к такому-то», а «пошел в дом такой-то, к такому-то».

18. В донесении надлежит указывать на места, где наблюдаемые бывают по частным надобностям (обед, занятия, родственники).

19. При посещении наблюдаемыми магазинов и мастерских следует обязательно указывать фамилию владельцев их и улицы, на которых эти заведения находятся.

20. С карточек, находящихся у входов, надлежит записывать все полностью (фамилию, имя, отчество и т.д.).

21. При осуществлении наблюдения необходимо всегда действовать так, чтобы не обратить на себя внимание, не ходить заметно тихо и на одном месте в течение продолжительного времени не оставаться.

Подписал: Директор

Лопухин

С подлинною верно:

За Заведующего особым отделом (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 37–38.
Копія. Машинопис.*

№ 96

**Інструкція щодо організації зовнішнього спостереження.
1907 р.**

1907 года
Совершенно секретно

Інструкція № 66

по организации наружного (филерского) наблюдения

1. Для несения наружной наблюдательной (филерской) службы выбираются строевые запасные нижние чины, предварительно унтер-офицерские звания не старше 30 лет. Преимущество, при удовлетворении условиям, изложенным в последующих, отдается окончившим военную службу в год поступления на филерскую службу, а также кавалеристам, разведчикам, бывшим в охотничьей команде, имеющим награды за разведку, отличную стрельбу и знаки отличия военного ордена.

2. Филер должен быть политически и нравственно благонадежен, твердый в своих убеждениях, честный, трезвый, смелый, ловкий, развитой, сообразительный, выносливый, терпеливый, настойчивый, осторожный, правдивый, откровенный, но не болтун, дисциплинированный, выдержанный, уживчивый, серьезно и сознательно относящийся к делу и принятым на себя обязанностям: крепкого здоровья, в особенности с крепкими ногами, с хорошим зрением, слухом и памятью, такой внешностью, которая давала бы ему возможность не выделяться из толпы и устраняла бы запоминание его наблюдаемыми.

3. Филерами не могут быть лица польской и еврейской национальности.

Вновь поступившему филеру должно быть разъяснено:

1. О том, что такое государственное преступление.

2. Что такое революционер.

3. Как и какими средствами революционные деятели достигают своих целей.

4. Несостоятельность учений революционных партий.

5. Задача филерского наблюдения и связь его с внутренней агентурой.

6. Серьезность принятых филером на себя обязанностей и необходимость безусловно правдивого отношения к службе вообще, а к даваемым сведениям в особенности.

7. Вред от утайки, преувеличивания и вообще ложных показаний, причем ему должно быть указано, что только совокупность безусловно точно передаваемых им сведений ведет к успеху наблюдения, тогда как искажение истины в докладах и, в особенности, стремление скрыть неудачи в его работе наводят на ложный след и лишают филера на верное возможности отличиться.

Когда молодых филеров наберется несколько, то желательно попросить в Отделение священника и привести их к присяге на верность службе.

5. Принимать филеров нужно с большой осторожностью, и, в случаях сомнений, надлежит испытать новичка, для чего выдержать его при Отделении недели две без поручений по наблюдению, стараясь за это время изучить его характер, на основании данных общения его с другими служащими. Бывает, что филер, при своих достоинствах, обладает также чрезмерной нежностью к семье, или непростительной слабостью к женщинам, — эти качества с филерской службой несовместимы и вредно отражаются на службе.

Филеру в первый же день службы должно быть внушено, что все, что он слышал в отделении, составляет служебную тайну и ни в коем случае не может быть известно кому бы то ни было.

Во время испытания новичка нужно посылать для детального изучения города. Он должен знать части города, улицы, площади, полицейские участки, проходные дворы, трактиры, пивные, общественные сады, скверы, сколько последние имеют входов, выходов; отход и приход поездов, пути трамвая, конки, места стоянки извозчиков, таксу последних, учебные заведения, государственные и частные учреждения, время занятий в таковых; фабрики, заводы, время начала и окончания в последних работы; формы чиновников, служащих в различных учреждениях и заведениях, техников, учащихся.

Полученные филером в этой области познания он должен представлять ежедневно в письменном виде Заведующему наблюдением. По этим письменным ответам можно судить до некоторой степени о пригодности его к филерской службе.

6. При удостоверении в наличности требуемых от филера качеств можно его посылать и в наблюдение за своими служащими, показать ему некоторые приемы наблюдения; в дальнейшем можно уже будет переходить на настоящее наблюдение, для чего назначать новичка как помощь к старому, опытному филеру, который дает ему соответствующие практические указания и поправляет его ошибки. До этого же о служебных приемах, составляющих тайну, говорить не следует.

7. Так как филер полезен для службы только тогда, когда его мало знают в лицо и не знают его профессии, то филер должен держать себя конспиративно, избегать знакомства, в особенности в местах его квартирования, чтобы там не знали, что он служит в Охранном Отделении. Отнюдь никому не следует говорить о приемах филерской службы, и каждому филеру должно быть внушено, что, чем меньше посторонние знают приемы филерской службы, тем успешнее розыск. Квартиру следует избирать в таком доме, где нет учащейся молодежи. Если филер живет одиноко, то комнату подыскивает в таком семействе, где меньше интересовались бы его службой и поздним возвращением домой. Род занятий нужно указать такой, при котором можно поздно возвращаться домой (служба на железной дороге, в товарной конторе, трамвае, гостинице и т.п.), дав возможность филеру иметь у себя дома и некоторые доказательства этого рода занятий.

8. Одеваться филер, должен согласуясь с условиями службы; обыкновенно же так, как одеваются в данной местности жители среднего достатка, не выделяясь своим костюмом вообще и отдельными его частями (шапка, пальто, ботинки и пр.), в частности, из общей массы жителей.

9. Филеры ни под каким условием не должны знать лиц, состоящих секретными сотрудниками, и — наоборот.

10. Наружное наблюдение устанавливается за известной личностью, с целью выяснения ее деятельности, связей (знакомства) и сношений. Вследствие этого недостаточно «водить» одно данное лицо, а надлежит выяснять лица, с которыми оно видится и чьи квартиры посещает, а также и связи последних.

11. Дабы приобрести навык быстро (с первого же взгляда) запоминать наблюдаемого, филер должен пользоваться всяким удобным случаем для практики в запоминании на лицах не наблюдаемых. Посмотрев на таковое, филер, отвернувшись в другую сторону или закрыв на минуту глаза, должен представить себе все приметы этого лица и проверить, таким ли является лицо в действительности.

12. Приметы должны быть замечаемы в следующем порядке: лета, рост, телосложение, лицо (глаза, нос, уши, рот, лоб), растительность на голове и проч., цвет и длина волос, особенности в одежде, походке или манерах.

Примечание. При описании цвета волос рекомендуется не употреблять мало понятных для филеров и не точно определяющих цвет выражений: «брюнет», «шатен», «блондин», а определять цвет так: 1) черный («брюнет»), 2) темный («шатен»), темно-русый, русый («блондин»), светло-русый, седой. Рыжие цвета: темно-рыжий, рыжий, светло-рыжий.

Для более точного определения цвета волос филерам должно показать примеры на живых людях.

13. При сообщении сведений о каждом наблюдаемом в самом начале должно указывать, где он живет, если же в адресе нет уверенности, то писать: «по предположению в доме №... по.....улице». Если местожительство не установлено, то писать: «местожительство не установлено».

14. При посещении наблюдаемыми домов следует точно указывать, помимо улиц, еще номер владения и фамилию владельца, если нет №, а равно, по возможности, и квартиру (ход, этаж, флигель, окна, балкон, и т.п.).

15. Если в одном доме наблюдаемые посещают два или несколько разных помещения, то надлежит каждый раз указывать, куда именно они ходят.

16. Каждому лицу, вошедшему в наблюдение, дается кличка, как равно и лицам, кои, по мнению филеров, будут представляться интересными или часто встречаться ими по наблюдению.

17. Кличку должно давать краткую (из одного слова). Она должна характеризовать внешность наблюдаемого или выражать собою впечатление, которое производит данное лицо.

18. Кличка должна быть такая, чтобы по ней можно было судить, относится она к мужчине или женщине.

19. Не следует давать одинаковых кличек нескольким лицам. Каждый наблюдаемый должен иметь одну кличку, данную ему впервые, когда его узнали.

20. Упомянув новое лицо под кличкой, должно в вечерней рапортичке сообщать подробно, когда, как и где оно появилось, описать его приметы, а также, кто из филеров его лучше знает. Например: Минский мещанин Лейба Ицков Фридман (кличка «Худой»), проживающий в доме № 29, квартира № по Златоустовской улице. 20 сентября «Худой» вышел из дома в 9 часов утра и направился на Спасскую улицу в д. № 26 (по предположению в квар. 5), откуда вышел с неизвестным, по виду рабочим (лета 20–23, среднего роста, плотного телосложения, рябой, русый, с маленькими рыжеватыми усиками, без бороды, коротко стриженный, одет в сероватый пиджак, такие же брюки, высокие сапоги, черная фуражка; при походке прихрамывает на левую ногу), коему дана кличка «Хромой». Наблюдаемый вместе с «Хромым» сели в вагон трамвая и поехали к Гостиному двору, где зашли в писчебумажный магазин Петрова и т.д. Подписи: Фролов, Сидоров, Зорин.

21. Определенное число филеров, назначенных для наблюдения за определенной личностью или домом, называется наблюдательным постом.

На каждый наблюдательный пост назначается не менее 2 филеров, причем один посильнее, другой послабее.

22. Необходимо менять филеров при назначении на посты с той целью, чтобы, во-первых, наблюдаемые не замечали одних и тех же наблюдающих за ними филеров, и, во-вторых, чтобы все филеры ознакомились со всей наблюдаемой группой и имели бы понятие о важности того или другого лица в наблюдении. Последнее важно для того, чтобы стоящие на посту филеры, видя серьезно наблюдаемого без наблюдения, следовательно утерянного, могли оставить свой пост, как менее важный, и взять его в наблюдение, для передачи потерявшим филерам. Дабы не оставлять свой пост без наблюдения, можно отделиться только одному. Знать всех наблюдаемых нужно также и для того, чтобы своевременно скрыть себя от случайно проходящего одного из наблюдаемых, так как он может невольно обратить внимание на стоящих филеров, а последним, может быть, завтра придется за ним наблюдать.

23. Филеру, назначенному на пост, указывается место, откуда нужно взять наблюдаемое лицо, описываются приметы последнего, дается (если есть) фотографическая карточка; сообщается, если известно, время выхода или прихода; вообще дается вся сумма имеющихся данных, по которым можно узнать лицо, подлежащее наблюдению.

24. Во избежание провалов или вообще для конспиративного наблюдения рекомендуется иногда одевать филеров посыльными, торговцами, газетчиками, солдатами, сторожами, дворниками и т.п., смотря по местности и надобности.

25. На пост филер должен прийти не более как за час до известного времени выхода наблюдаемого; если же время неизвестно, то нужно быть на посту ко времени начала общего движения и в данной местности.

26. При осуществлении наблюдения необходимо действовать так, чтобы не обратить на себя внимание, не ходить заметно тихо и на одном месте в течении продолжительного времени не оставаться.

27. В ожидании выхода наблюдаемого лица филер становится на таком расстоянии от места выхода, чтобы только видеть последнего (насколько хватает зрения) с тем, чтобы по выходу безошибочно определить по приметам данное для наблюдения лицо.

28. Позиция филера должна быть по возможности закрыта, то есть, чтобы филер не бросался в глаза наблюдаемому лицу. Для этого нужно применяться к местности, пользуясь для прикрытия калитками, углублениями в воротах, бульварами, скверами, парадными ходами, общественными и публичными зданиями и т.п. Удобными местами прикрытия являются находящиеся поблизости: трактир или чайная, пивная, кофейная и т.п. заведения, где, усевшись у окна, из которого видно место выхода, можно спокойно ожидать наблюдаемого.

29. Во время стоянки на посту, в ожидании выхода наблюдаемого, филеры становятся таким образом, чтобы один был к месту выхода лицом, а другой — спиной; при этом они стараются по возможности изобразить из себя лиц очень занятых деловым разговором, обращая в то же время внимание на окружающее: один из филеров смотрит к месту выхода, а другой отдыхает глазами. Если нельзя стоять, то филер фланирует около места жительства наблюдаемого таким образом, чтобы как можно меньше оставалось места без присмотра, останавливаясь в пути под различными благовидными предлогами: рассматривая витрины, разговаривая с извозчиками, лавочниками, женщинами и пр. В случае совершенно неудобной стоянки и невозможности фланировать — надлежит занять концы улицы и брать наблюдаемого по пути.

30. При выходе наблюдаемого филер должен держать себя спокойно, не теряться, не срываться с места. Если наблюдаемый еще не увидел наблюдающего за ним филера, то последнему лучше укрыться, но если наблюдаемый заметил, то лучше оставаться, не изменяя положения и трогаться лишь тогда, когда наблюдаемый далеко отойдет или завернет за угол.

31. Заметив выход наблюдаемого и его направление в их сторону, филеры должны быстро сообразить, по условиям местности, как избежать встречи с наблюдаемым; последнее необходимо достигнуть всеми способами, но без суеты и торопливости. Для этого филеры, зная проходные дворы, лавочку, калитку, скрываются туда и, давши время пройти мимо них наблюдаемому, следуют за ним по одной с ним стороне или по противоположной, что зависит от условий местности.

32. Следуя за наблюдаемым, филер должен изучить его походку, характерные движения, обращать внимание на то, как наблюдаемый держит голову, руки, как ступает ногами и проч. Чтобы посмотреть в лицо наблюдаемого, нужно пользоваться людными улицами, базарами, перекрестками улиц, трамваем, конкой и проч., так как в этих местах можно видеть лицо наблюдаемого незаметно для последнего. На глухих улицах и переулках совершенно нельзя смотреть в лицо наблюдаемому.

33. Если встреча наблюдаемого с филерами неизбежна, то не следует ни в коем случае встречаться взорами (не показывают своих глаз), так как глаза легче всего запоминаются.

34. Дистанция, которую нужно держать при следовании за наблюдаемым, зависит от многих причин. Например, если улица прямая, длинная, мало оживленная, — филеры держатся сзади на таком расстоянии, чтобы только видеть наблюдаемого. При следовании по оживленной улице дистанция сокращается; в толпе не нужно держаться близко.

35. Если наблюдаемый начинает оглядываться, то филер должен определить, почему именно он начал оглядываться: потому ли, что намеревается посетить какое-либо конспиративное место и боится, чтобы его не заметили, или потому, что сам заметил наблюдение. В первом случае нужно продолжать наблюдение с большей осторожностью (если место позволяет, то в обход или в объезд), если же есть основание предполагать, что наблюдаемый может заметить даже осторожное наблюдение, то лучше прекратить таковое. Если есть основание предполагать, что серьезный наблюдаемый может уехать из города, то нужно обеспечить железнодорожный вокзал.

Если наблюдаемый вообще очень «строг» (оглядывается, конспирирует), то нужно чаще меняться филерам и вообще вести наблюдение осторожней.

36. Проводя наблюдаемого в дом, филер должен обследовать дом, то есть узнать, не проходной ли он, и если проходной, то обеспечить все выходы. Проходные дворы в городе, где филер имеет постоянное жительство, он должен знать все наизусть.

37. Места, куда заходил наблюдаемый, нужно твердо запоминать и при первом удобном случае, — записывать: время пребывания, прихода и выхода, улицу, № дома, парадное; если на последнем есть карточка, то запомнить ее и записать.

38. Если дом угловой, надлежит обязательно указать, под какими № он значится с обеих улиц и с какой улицы существует вход в таковой дом.

39. В сведениях не следует писать: «пошел к такому-то», а «пошел в дом такой-то, к такому-то».

40. В сведениях должно указывать на те места, где наблюдаемые бывают по частным надобностям (обед, занятия, родственники и т.п.), если это уже ранее выяснено.

41. При посещении наблюдаемыми магазинов и мастерских следует обязательно указывать фамилию владельцев их и улицы, на которых эти заведения находятся.

42. При посещении наблюдаемым какого-либо дома желательно установить квартиру, в которую он зашел, что сразу удается сравнительно редко, почему на первых порах филер ограничивается тем, что узнает, какие № квартир в том парадном, куда зашел наблюдаемый, и кто там живет (по дверным карточкам); при дальнейшем наблюдении можно иногда зайти несколько вперед наблюдаемого и пройти на самый верхний этаж и, когда наблюдаемый войдет, то, спускаясь, заметить квартиру, в которую он зашел. С той же целью можно заранее приготовить филера, одетого посыльным, или одному из филеров где-нибудь поблизости снять пальто, шапку, даже сюртук, выпустить цветную рубашку навыпуск и зайти в парадное, как бы здесь живущему человеку.

43. Если наблюдаемый завернул за угол, нужно ускорить шаги, дабы видеть, как бы за углом наблюдаемый не зашел куда-нибудь. Если наблюдаемый будет утерян за углом — то значит, он зашел в место, находящееся недалеко от угла. Рассчитав по времени место, куда мог приблизительно зайти наблюдаемый, нужно вновь избрать место стоянки и стать так, чтобы видно было несколько парадных выходов и ворот.

44. В местностях, недоступных для стоянки пешеходных филеров (где они очень заметны), а также к наиболее важным наблюдаемым, для успешности наблюдения, назначается конное наблюдение, через филера, переодетого извозчиком.

В извозчики избирается филер более находчивый, знакомый с управлением лошадей, а также с правилами езды извозчиков. Если такового в Отделении нет, то нужно его подготовить (без наблюдения). Без выучки в наблюдение пускать нельзя, так как неумелый извозчик быстро «провалится». Филер-извозчик по внешности, костюму, равно как и его экипаж, ничем не должен отличаться от извозчиков-профессионалов или кучеров собственных экипажей, если употребляется последний. Извозчику-филеру нужно всегда помнить, что по внешности он, прежде всего, извозчик и поэтому он должен исполнять беспрекословно требования полиции, не вступая ни в какие пререкания. Если требование чина полиции приносит вред наблюдению, то оно все равно должно быть выполнено, а потом, незаметно от других извозчиков, филеру нужно переговорить с членом полиции или старшим над ним, сказав ему, кто он есть в действительности. Если этих переговоров можно избежать, не нанеся особого ущерба делу, то последнее предпочтительнее.

При появлении среди других извозчиков извозчику-филеру нужно, прежде всего, бояться «провала», так как появление нового извозчика сразу заинтересует его коллег; поэтому с посторонними извозчиками надлежит поменьше разговаривать. Появление извозчиков вне места обычной их стоянки обращает внимание дворников и сторожей, которые обыкновенно гонят их, чтобы «не гадили лошади». В этом случае продолжительность стоянки филера-извозчика в данном месте зависит всецело от находчивости филера. Он всегда должен быть готовым к ответам и быстро схватывать тип дворника. Судя по типу дворника, извозчик одному говорит, что выжидает доктора, приехавшего к больному, другому «по секрету» сообщает, что ожидает «барина», который находится у чужой жены и для поездок по этому делу всегда берет его, или рассказывает басню про такую же барыню, третьему предлагает угостить «по-хорошему», чтобы не гнал с «выгодного» места и т.п.; все это зависит от находчивости извозчика. На вопросы публики филер-извозчик отвечает: «занят». Водить наблюдаемого во избежание провала не считается удобным, но иногда, вечером или в дождливую погоду, или близко к ликвидации, или если нет другого извозчика и филеру неудобно сказать, что он «занят», — это делается, но извозчик торгуется с наблюдаемым так же, как со всяким пассажиром.

45. Обязанности филера-извозчика те же, что и пешего. Он также должен выбрать позицию и оттуда наблюдать выход наблюдаемого. Пешие, назначенные в помощь конному, обыкновенно скрываются в ближайшем прикрытии (трактир, чайная), расположение которого извозчик должен знать. На выход наблюдаемого, извозчик незаметно от наблюдаемого и посторонних, трогается с места, сажает пешеходных филеров, если они на улице, с такими же приемами, как и обыкновенных седоков, и едет за наблюдаемым...

48. Если наблюдаемый отправился в театр, сад, и т.п. места, то одному из филеров следует отправиться за наблюдаемым, а другому остаться оберегать выход, на случай, если филер, вошедший внутрь, утеряет там наблюдаемого. Нужно иметь в виду, что наблюдаемые вообще редко заходят в увеселительные места для развлечения, а в большинстве случаев они пользуются этими местами для конспиративных свиданий, а потому, если в театре наблюдаемый с кем-либо виделся, имел продолжительный разговор или избирал для разговора укромные места и вообще, судя по конспиративным приемам, имел деловое свидание, то лицо, видевшееся с наблюдаемым, на выходе следует брать под наблюдение для установки.

Находясь в театре, филер ведет наблюдение также и на улице и также старается не встречаться с наблюдаемым лицом к лицу.

Если нет возможности быть в одном отделении с наблюдаемым (партер, балкон, галерея), то филеру следует поместиться, чтобы все-таки видеть наблюдаемого, надлежит также заметить вешалку, на которой оставил наблюдаемый пальто...

49. При входе наблюдаемого в трактир или другое подобное заведение нужно проникнуть туда и посмотреть, что делает там наблюдаемый. При этом нужно держаться очень осторожно: войти вместе с другими посетителями и под их прикрытием быстро сообразить расположение помещения, дабы занять удобный пункт для наблюдения и, заняв таковой, — наблюдать...

50. Если филеры осуществляют наблюдение, сидя в пивной, трактире и проч., то должны садиться у окна, таким образом, чтобы видно было, когда войдет или выйдет наблюдаемый. Деньги на пиво, чай, и т.п. должны быть всегда наготове. Разговоров с посторонними нужно избегать. Заметив наблюдаемого, нужно спокойно положить чаевые, спокойно встать и так же спокойно выйти. Если наблюдаемый сам находится в трактире, чайной и проч., то особенно важно не срываться с места вслед за ним. Не говорить вслух фраз, относящихся к наблюдению, вроде следующих: «вышел, пойдем». Собираясь уходить, нужно спокойно сказать: «Не пора ли? Пойдем», чтобы и окружающая публика не имела ни малейшего подозрения, что филеры за кем-нибудь наблюдают.

51. При встрече наблюдаемого с другими лицами нужно запомнить их приметы (лицо, костюм), обращать внимание на характер встречи (деловой, случайный, сердечный, товарищеский, формальный и проч.), продолжительность разговора, передачу чего-либо и проч. и все это потом записать, а также записать, в какой час встретились, в каком месте, сколько времени говорили.

52. Если при наблюдении за одним лицом будет замечено свидание его с несколькими при конспиративной обстановке (в трактире, саду, сквере и т.п.) или сходке, то в этом случае один из филеров должен немедленно дать знать в Отделение, которое распорядится послать подкрепление...

Присутствующие на свидании или сходке устанавливаются, то есть их нужно водить до того места, где они, по признакам, живут. Признаками возвращения домой могут служить уверенная походка, вход в парадное без звонка, со своим ключом, выход на балкон, к окну, — одетым по-домашнему, зажигание огня в темной квартире, выход за покупкой съестных припасов и т.п. Если же подобных признаков нет, то иногда можно, под благовидным предлогом, завести осторожный разговор с дворником или прислугой и навести у них в разговоре справки («Не должен ли возвратиться. Кажется, акушерка пришла. А вот, наконец, и сапожник пришел...» и т.п.).

53. При наблюдении за домом, куда вошел наблюдаемый, филер должен обращать внимание на то, нет ли около дома патруля, не проходят ли туда через короткие промежутки времени лица, знакомые наблюдению или вообще подозрительные, которые ищут дом, не заходя в него сразу, а сначала проходят мимо, оглядываются и проч. ...

54. Если филеру нельзя оставить пост, а нужно дать знать о чем-нибудь в Отделение..., то он ищет замену Заведующему наблюдением и посылает ее с посыльным или извозчиком в Отделение, запоминая № извозчика или посыльного. Записку надлежит писать условно («В таком-то доме гости ждут Вас», «Пришлите столько-то приказчиков туда-то», «Мы ждем Вас с товарищами там-то» и т.п.).

55. Если при наблюдении за конспиративным свиданием или сходкой число наблюдаемых идет больше, чем число филеров..., то под наблюдение для установки берутся наиболее лучшие, преимущество отдается тем, которые при выходе конспирируют, то есть, осматриваются, прячут лицо и т.п., и тем, которые имеют при себе какую-нибудь подозрительную ношу.

56. Если несколько наблюдаемых приведены в одно место и вследствие этого произошло... скопление филеров, то последние не должны группироваться и должны немедленно же распределить роли и оставить необходимый пост; — остальные же удалиться в ближайшее укрытое место..., где ожидают сигнала о выходе.

59. Если приходится арестовывать наблюдаемого на улице, то филеры должны «отвести» наблюдаемого подальше от его квартиры и указать наблюдаемого чину полиции для его ареста...

61. Вечером на общем собрании в отделении филеры обмениваются приметами новых лиц, вошедших в отчетный день в сферу наблюдения... Дома, посещаемые наблюдаемыми, в тот же день отмечаются... на «дуге домов», имеющейся в отделении...

63. ...Относительно сопровождения наблюдаемых при выездах из города нужно заранее дать указания филерам, дабы они имели возможность везде ехать с наблюдаемыми, так как последние весьма часто являются для отъезда или свидания в момент отхода поезда.

На случай отъезда наблюдаемых должно иметь на вокзале, у состоящих при вокзале филеров, аванс, из которого отъезжающие филеры берут себе на дорогу...

Если наблюдаемый намеревается брать билет, то нужно постараться стать непосредственно за ним, чтобы узнать, куда он берет билет, если же это не удастся, то заблаговременно предупредить жандармского унтер-офицера, который может всегда узнать, куда наблюдаемый берет билет.

...Если не удалось узнать, куда взял билет наблюдаемый, то филер берет билет до первой большой станции. В пути филер старается узнать, куда взял билет у наблюдаемого. Это можно узнать путем наблюдения за кондуктором, контролером, которые при проверке билетов имеют обыкновение говорить вслух конечную станцию пассажира...

66. При неожиданном внезапном выезде с наблюдаемым филеры обязаны при первой же возможности телеграфировать своему Заведующему наблюдением условным языком...

67. Если наблюдаемый направится с какой-либо телеграфной станции лошадьми в имение или деревню, то, в большинстве случаев, ехать филеру за наблюдаемым не представляется возможным. В этом случае нужно заметить № извозчика, взятого наблюдаемым...

68. При прибытии филера и наблюдаемого в другой город филеры немедленно сдают свои вещи... на хранение носильщику и продолжают вести наблюдение.

В первые же свободные часы филеры должны заняться изучением города... переменить головные уборы, если таковые не соответствуют уборам, которые носят в данное время в этой местности...

71. В небольших провинциальных городах, где улицы пусты и филер, близко идущий к наблюдаемому, заметен последнему, — практикуется способ «параллельного» наблюдения (по смежной улице). При таком способе наблюдения один из филеров идет по улице, параллельной той, по которой идет наблюдаемый, и при том со стороны движения наблюдаемого, а другой сзади наблюдаемого, но настолько далеко от него, чтобы его было только видно. Первый филер равняется с наблюдаемым на перекрестках, где филеры непременно должны зорко проверить проход наблюдаемого через пересекаемую улицу...

72. При осуществлении наблюдения в небольшом городе нельзя долго оставаться на одном месте на улице, не обратив на себя внимания жителей, поэтому наблюдаемые берутся на ходу, то есть не прямо от дома, а на пути его из последнего, а также из наблюдаемых квартир, с мест прогулок и проч.

73. В продолжительной командировке в маленьком городе удобно жить с семьей, так как меньше шансов на провал и, кроме того, прогулки с женой или ребенком часто могут замаскировать наблюдение...

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 10–18.
Копия. Машинопис.*

№ 97

Інструкція начальникам охоронних відділень щодо організації зовнішнього спостереження. 1907 р.

1907 года

1. Одним из средств негласного расследования является наружное наблюдение за лицами, прикосновенными к революционному движению, для каковой цели назначаются особые лица (филеры).

2. Наружное наблюдение представляется средством, большей частью вспомогательным, а потому при отсутствии освещения со стороны внутренней агентуры оно лишь в исключительных случаях может дать самостоятельный материал для выяснения сообщества. Поэтому наибольшую выгоду из наружного наблюдения можно получить только при строгом сообразовании его с указаниями внутренней агентуры на значение наблюдаемых лиц и намеченных филерами событий.

3. При отсутствии попутного освещения со стороны внутренней агентуры не следует допускать чрезмерного развития наружного наблюдения, так как, будучи весьма растяжимо, оно может давать весьма обширный, непонятный материал, крайне затрудняющий работу филеров и Отделения.

4. Подробные правила для деятельности филеров изложены в особой инструкции.

5. В видах более успешного наблюдения филеры должны быть приучены к возможно тщательному запоминанию лиц наблюдаемых, а не по определению их по одной одежде.

6. Начальники Охранных Отделений, кроме денег, назначаемых по их усмотрению и выдаваемых только за дни действительной службы, возмещают филерам также и расходы, вызываемые осуществлением наблюдения (трактиры, извозчики, квартиры и т.п.) по представляемым ими счетам, по мере действительной надобности. Расходы эти покрываются из отпускаемых на каждого филера 15 рублей «суточных» денег.

7. В отношении представления филеров, ждя допроса в качестве свидетелей при дознании, надлежит в точности руководствоваться правилами, изложенными в циркулярном предписании Начальникам Губернских и Областных Жандармских Управлений от 20 марта 1903 года № 2821.

8. Заведывающий наружным наблюдением в Охранном Отделении разрабатывает все поступившие сведения по наблюдению, выбирает из них наиболее серьезные и заслуживающие внимания и представляет таковые через Начальника Отделения в Районное Охранное Отделение, по каждой организации отдельно, один раз в неделю.

Никаких переписок, помимо Начальника Отделения, с другими учреждениями и лицами, а также Департаментом, Заведывающие наблюдением вести не имеют права.

9. Все сведения по наружному наблюдению за каждым отдельным лицом записываются филерами ежедневно в вечерние рапортчики.

В дальнейшем сведения по наблюдению за лицами, принадлежащими к одной и той же организации, переписываются и соединяются в дневники наблюдения за определенный период времени (*Форма Б*). При этом прежде внесения в дневник, сведения выверяются соответственно позднейшим данным и делаются установки лиц и домов, которые в день наблюдения не были выяснены.

Независимо сего, по каждой организации отдельно составляются сводки лиц и домов, проходящих по наблюдению (*Форма Б*).

10. Для более быстрого ориентирования в домах, проходящих по наблюдению, в отделении должен иметься листковый алфавит сведений о домах, так называемая «дуга домов», на которую нанизываются листки трех цветов в порядке номеров домов по каждой улице особо.

Первый лист — красный (*Форма Г. — 7*), на который заносятся вкратце все сведения о данном доме по агентуре, делам и проч. (например: «живет социалист-революционер» «Артур» — см. Регистр. С.Р. № 1; собираются сходки социал-демократов в квартире № 6 (Агент № 4); входящий № 168, исходящий № 379 и т.п.). Если дом проходит по наблюдению, то на красном листке ставится штампель того месяца, когда дом проходил по наблюдению: «Наблюдение январь 1906 года». Взяв соответствующую сводку, можно видеть, кто посещал этот дом.

Второй лист — зеленый (*Форма Г. — 2*) является сводкой наружного наблюдения по этому дому. На нем в соответствующих графах, по каждой организации отдельно, отмечается: кто, когда и кого посетил в данном доме. В верхней части этого листка (где нет граф) выписываются фамилии, имена, отчества и звания лиц, к которым, по предположению, могло относиться посещение. Зеленые листы, если дом проходит в данное время по наблюдению, находятся у Заведывающего наблюдением и представляют из себя черновую сводку домов текущего наблюдения. По окончании же наблюдения за данным домом зеленые листы помещаются на дугу для справок.

Третий лист — белый (*Форма Г. — 3*), представляет из себя выписку из домовых книг лиц, живущих в означенном доме, к квартирам которых, по предположению, могли относиться посещения, агентурные сведения и сведения по переписке.

Все три листа на один дом кладутся по порядку один под другой.

11. Сводки к дневникам наблюдения (без дневников) к 5-му числу каждого месяца Начальники Охранных Отделений представляют в Районные Охранные Отделения, в Департамент же Полиции представляются ими же ежемесячно к 5-му числу следующего за отчетным месяцем списки лиц, проходивших по наблюдению в этом месяце, по каждой организации отдельно, с полной установкой наблюдаемых (фамилия, имя, отчество, звание, лета, вероисповедание, занятие, кличка по наблюдению и в организации) и кратким указанием причин, вызвавших наблюдение. Наиболее серьезным (центральным) лицам следует давать вкратце характеристику в особом примечании к этому списку.

12. Заведывающий наблюдением в районах и старшие филеры в Отделениях должны знать адреса таковых же всех других Охранных Отделений и пунктов для посылки условных телеграмм и писем. Адреса эти и все перемены их сообщаются Начальникам всех Охранных Отделений и Заведывающему Особым Отделом Департамента Полиции.

13. Филерам должны быть заранее отданы приказания о том, кого из наблюдаемых надлежит сопровождать в случае выезда их из города.

14. Сопровождать наблюдением в иногородних поездках следует только лицам: а) в отношении коих имеются специальные на этот предмет распоряжения Департамента Полиции; б) заведомо нелегальным;

в) основательно подозреваемым в террористических злоумышлениях;

г) относительно которых доподлинно известно, что поездка их имеет революционную цель.

15. Для сопровождения наблюдаемых в иногородних поездках командировается не менее двух агентов, так как только в этом случае может быть обеспечен успех наблюдения и устранены нежелательные случайности (потеря, провал и т.п.).

16. Филер, выехавший из места постоянного пребывания с наблюдаемым, при первом удобном случае телеграфирует Заведывающему наблюдением в район и своему Начальнику. Телеграммы должны носить характер торговой корреспонденции, например: «Товар Черного везу Тулу» или другую, установленную Районными Отделениями форму.

17. В случае выбытия наблюдаемого в сопровождении филеров в район ведения другого Охранного Отделения или Управления — Начальнику последних надлежит немедленно телеграфировать о том шифром, с обязательным указанием: какого числа, каким поездом и какой дорогой, в вагон какого класса и за каким номером, до какого пункта выехал наблюдаемый, как его фамилия или, если он не установлен, кличка; кто именно его сопровождает; к какой организации он принадлежит; какое значение он имеет для розыска и что требуется в отношении его предпринять (неотступное наблюдение, установка личности, задержание). В этих телеграммах желательно указывать условные признаки, по которым можно узнать сопровождающего филера.

18. В случае переездов лиц, причастных к преступной деятельности, наблюдательные агенты передают наблюдаемого, для дальнейшей проследки, тотчас по прибытии в район, первого же на пути Охранного

Отделения или Жандармского Управления филерам сих учреждений. Если же лицо остановилось на более или менее продолжительное время в местности, где филерских отрядов не имеется, то старшему из прибывших филеров вменяется в обязанность явиться к подлежащему Жандармскому Начальству, если таковое есть в данной местности, и доложить о цели своего прибытия, продолжать наблюдение силами своего Отделения до получения распоряжения своего Начальника.

В то же время Начальник Отделения сообщает Начальнику Управления, в район коего проведен наблюдаемый, необходимые о последнем сведения, входит с Начальником Управления в соглашение относительно дальнейшего наблюдения, то есть или о передаче наблюдаемого местным органам или о продолжении наблюдения филерами Отделения, причем последнее, если это возможно по состоянию сил Отделения, должно предпочитаться.

19. О выездах всякого наблюдаемого в сопровождении филеров безотлагательно сообщается Начальнику Районного Охранного Отделения с подробными сведениями о личности выехавшего и основаниях, послуживших к сопровождению его.

Если наблюдаемый не будет в дальнейшем передан на ответственность розыскных органов другого района, то о результатах проследок, а равно о прекращении таковых сообщается дополнительно.

20. О принятии в наблюдение приезжего лица, доставленного иногородними филерами, в течение суток уведомляется соответствующий начальник Охранного Отделения и одновременно сообщается в Районное Отделение, а после того дополнительно сообщается о результатах последующего наблюдения.

21. Расходы по разъездам филеров по делам службы вне постоянного местопребывания их покрываются Департаментом Полиции, которому и представляются счета по этому поводу с отметкой на представлении и конверте: «по В-му Делопроизводству».

22. О каждой иногородней командировке надлежит представлять в Департамент Полиции по Особому Отделу, по окончании командировки, сведения о причинах, вызвавших сопровождение наблюдаемого, результатах, достигнутых наблюдением, числе дней командировки и количестве израсходованных денег на командировку, со ссылкой на № представления счетов в «В-е Делопроизводство».

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 7-9.
Копія. Машинопис.*

№ 98

**Витяг зі щоденника спостереження за членами
місцевої організації однієї з політичних партій.
Вересень 1909 р.**

Дневник

1. Сентябрь. Наблюдение по городу..... за членами местной организации партии (поименовать организацию или партию) с по.....месяца 1909 года.

Минский мещанин Лейба Мордухов Липгард (кличка «Курносый»), проживающий в доме Гершковича по Соломенной улице, в 9 часов утра отправился из дому в Кофейную Слепцова, по Чудовской улице, через 35 минут наблюдаемый прошел оттуда в дом Пинского, № 22 по Саратовской улице, где пробыл до 5 часов дня и затем направился в дом Спасова, № 63 по Бахметьевской, откуда до 10 часов вечера выждан не был.

2. Тамбовский Иг., купеческий сын Иван Петров Вологодский, 34 лет (кличка «Шершавый»), в 2 часа 35 минут дня встречен на Павловской улице и проведен в дом Гершковича, по Соломенной улице живет (Липгард). Спустя 2 часа наблюдаемый вышел оттуда с барынькой, коей дана кличка «Синяя», и ушел с ней в Александровский сад.

Липгард («Курносый») в 9 часов утра вышел из дому со свертком, в трубку, и был проведен в библиотеку Салмановича. Оставив в библиотеке сверток, наблюдаемый проследовал на Литейную улицу, где минут 5 беседовал со встретившимся неизвестным мужчиной (средних лет, высокого роста, с большой рыжей бородой и усами), коему дана кличка «Борода», и затем, простившись с ним, ушел домой.

Неизвестный же, купив что-то в аптекарском магазине Ивашкова на той же улице, направился в Сытинский пер., где, оглядываясь во все стороны, зашел в парадное квартиры Носова.

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 23 зв.
Копія. Машинопис.*

№ 99

Зі зведення зовнішнього спостереження.
Не пізніше 1909 р.

№ дома или фамилия домовладел ьца	Улица, переулок или площадь	Кто посетил	Когда	Установка (лица, к которым относилось посещение)
Гершковича	Соломенская ул.	Вологодский. Зубова	IX — 1 IX — 1; 2	Липгард Лейба Мордухов, Минский мещанин, кличка «Кур-носый».
Иванова	Мухинская гора	Зубова М.Петрова	IX — 3 IX — 3	
...				
26	Саратовская ул.	Липгард («Курносый»)	IX — 1	? (вопрос означает, что лицо, к которому относилось посещение, не установлено. — Сост.)
...				

ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 24.
Копія. Машинопис.

№ 100

Циркуляр Департаменту поліції про роботу з філерами. Травень 1913 р.

№ 99168 Май 1913 года
Совершенно секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений, Отделений по охранению общественной безопасности и порядка и г.г. офицерам Отдельного Корпуса Жандармов, ведающим розыск

В течение последнего времени обнаружилось несколько случаев предательства со стороны вольнонаемных филеров, что до некоторой степени указывает на недостаточно строгий и внимательный выбор людей при их приеме на службу.

Считаясь с тем вредом, который может причинить делу розыска изменивший филер, и имея в виду, что в большинстве случаев основной причиной предательства служит нетрезвая жизнь филера, Департамент Полиции настоятельно рекомендует Начальникам розыскных учреждений, принимающих филеров в свои части, не ограничиваясь собранием самых подробных и тщательных справок об их нравственных качествах, трезвости, характере и политической благонадежности и проверкой таковых при возникновении малейшего сомнения в неполноте или неверности справок, вникать в частную жизнь уже принятого филера, особенно в первые годы его службы и находиться в постоянной осведомленности о поведении, средствах к жизни, знакомствах и образе жизни филера, дабы всегда заранее предотвратить возможность предательства путем заблаговременного увольнения непоправимых и принятия надлежащих мер материальной и моральной поддержки или направления в отношении тех филеров, которые стали на ложный путь по случайным и непреступным обстоятельствам, например, семейного характера.

Помимо того, Департамент Полиции считает долгом предупредить Начальников розыскных органов о настоятельной необходимости отводить филеров от распознавания ими агентуры, считая осведомленность филера о деятельности наблюдаемого и имеющихся о нем агентурных сведений вредной для дела, так как эта осведомленность не входит в компетенцию филера, осуществляющего лишь слежку и в лучшем случае установку, и является для характеров мелко уравновешенных лишь соблазном.

Подпись: Директор

С.Белецкий

Скрепил: Заведующий Особым Отделом,
Полковник
Верно: Подполковник

Еремин
(подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 385. — Арк. 27.
Копія. Машинопис.*

№ 101

Циркуляр Департаменту поліції
про дотримання конспірації у роботі з філерами.
21 квітня 1912 р.

№ 100078 21 апреля 1912 года
Секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений

В Департамент Полиции получены сведения о том, что один из Начальников Губернских Жандармских Управлений вместе с подчиненными ему унтер-офицерами и филерами снялся на одной фотографической карточке; группа эта была роздана затем всем изображенным на ней лицам, причем одно из этих лиц, будучи уволено в 1911 году от службы ввиду возбуждения против него уголовного преследования, передало имевшуюся у него группу в распоряжение революционной организации, с целью разоблачения состава наблюдательных агентов Управлений.

О таковых результатах снятия всех наблюдательных агентов на одной общей группе, при участии самого Начальника, — Департамент Полиции считает необходимым предупредить Вас для руководства.

Подписал: И. д. Директора С.Белецкий
Скрепил: Заведующий Особым Отделом
Полковник Еремин
Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 24.
Копія. Машинопис.*

№ 102

Циркуляр Департаменту поліції
щодо використання філерів як свідків.
16 січня 1914 р.

№ 165710 16 января 1914 года
Совершенно секретно

Начальникам Губернских Жандармских Управлений, Жандармских Полицейских Управлений железных дорог и Отделений по охранению общественной безопасности и порядка, а также г.г. офицерам Отдельного Корпуса Жандармов, ведающим розыск

Из практики по ведению политического розыска усматривается, что провал филеров и осуществляемого при участии их наружного наблюдения не только парализует разработку поступающих агентурных указаний, но ввиду тесной связи наружного наблюдения с агентурными сведениями приводит к разоблачению личного состава внутренней агентуры, отнимая таким путем у розыскного учреждения средства для ведения политического розыска.

Вследствие сего Департамент Полиции, в устранение одной из причин, способствовавшей провалу наружного наблюдения, указал в циркуляре 20-го марта 1903 года за № 2821 Начальникам Губернских Жандармских Управлений и Охранных Отделений, чтобы чины Корпуса Жандармов:

1) допускали привлечение наблюдательных агентов, в качестве свидетелей, к производящимся в Управлениях делам только в исключительных случаях, при условии крайней в том необходимости; 2) допрос наблюдательных агентов производили не иначе, как в помещениях того розыскного учреждения, где таковые агенты состоят на службе; 3) при допросе наблюдательных агентов, безусловно не допускали предъявления к ним со стороны лиц, производящих дознание, требования объяснения относительно способов осуществления наружного наблюдения, возможных отношений их к внутренней агентуре, а равно и объяснений, касающихся их служебного положения.

Из поступающих в Департамент Полиции сведений, однако видно, что не все чины Корпуса Жандармов, при производстве ими расследований, руководствуются изложенными указаниями, в особенности же при составлении протоколов задержания или обыска в пути следования и в район другого учреждения лица, указанного сопровождавшими его филерами, которые как таковые поименовываются при этом в протоколах и допрашиваются в присутствии подвергнутого следственному действию лица, когда в этом нет крайней необходимости.

По сему поводу Департамент Полиции считает необходимым высказать, что производство следственных действий в пути следования в отношении лица, выбывшего в район другого учреждения, вызывается в большинстве случаев стремлением сохранить от провала местный секретный агентурный источник, давший наблюдаемого, а потому обнаружение сопровождавших упомянутое лицо наблюдательных агентов того учреждения, из района коего выехал наблюдаемый и в распоряжении коего находится означенная секретная агентура, несомненно, вредно отражается на положении последней.

Надобность в использовании филеров, в качестве свидетелей, может встретиться в том только случае, когда исключительно на данных ими показаниях основывается обвинение, но надобность эта отпадает, если сопровождаемое ими лицо разыскивается по циркуляру Департамента Полиции или по требованиям в отдельных случаях какого-либо учреждения или должностного лица, в которых заранее указываются следственные действия, подлежащие выполнению в отношении разыскиваемого лица, или, наконец, если у задержанного лица обнаружен по обыску явно преступный материал: в таких случаях доискиваться оснований, вызвавших следственные действия, и привлекать к участию филеров надобности не представляется.

Что же касается остальных случаев по производству следственных действий в отношении упомянутого лица, то обстоятельства и ближайшая обстановка, при которых приходится предпринимать следственные действия, слишком разнообразны, и потому предусмотреть все случаи не представляется возможным.

Вследствие сего для таких случаев Департамент Полиции просит Вас, Милостивый Государь, основываясь на вышеизложенных указаниях, принять к руководству, как общее правило, чтобы производство следственных действий в отношении лица, сопровождаемого наблюдением филеров и указанного последними, приурочивалось к местам, где находятся Канцелярии Начальника Губернского Жандармского Управления или его Помощника, которых надлежит по возможности своевременно предупредить об этом, и передавать немедленно упомянутое лицо в их распоряжение, причем произведенные на месте его задержания первоначальные следственные действия обосновывать на требовании того Начальника Губернского Жандармского Управления или его Помощника, в районе коего задержано лицо, а не того учреждения, из района коего выехал наблюдаемый.

Затем розыскные учреждения, принявшие в свое распоряжение задержанное лицо, обязаны немедленно уведомить об этом Начальника того учреждения, из пределов коего выехал наблюдаемый, о каковом учреждении можно получить сведения от филеров, и поступить в дальнейшем с задержанным согласно п. 44-му Положения об Охранных Отделениях, то есть, если в течение 7-ми дней не поступят от упомянутого Начальника Учреждения сообщения для приступа к расследованию в порядке 29 ст. Положения об Охране или 1035 ст. Уст. Угол. Суд., то розыскные учреждения должны поступить в дальнейшем сообразно имеющимся у них сведениям, немедленно освободив тех задержанных, к дальнейшему аресту коих нет достаточных оснований.

Подписал: Директор	С.Белецкий
Скрепил: И. д. Зав. Особым Отделом	М.Броецкий
Верно: Подполковник	(подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2964. — Арк. 10—11.
Копія. Машинопис.*

№ 103

Зі статті «Черный кабинет» у газеті «Русское слово».
8 (21) квітня 1917 р.

Киев, 7, IV. Комиссар почты Зарубин обнаружил на киевской почте еще один кабинет по перлюстрации. Этот второй кабинет являлся отделением охранки и жандармского управления. Деятельность этого кабинета была строго законспирирована. Деятели обоих кабинетов работали отдельно.

«Черный кабинет» наблюдал за перепиской сановников. Второй кабинет занимался перлюстрацией писем, адресованных видным эмигрантам: Горькому, Плеханову, Савинкову и др., и всех писем ссыльным и из ссылки.

Перлюстрация проводилась по поручению начальника охраны Кулябко или начальника жандармского управления Шределя, на службе у которых числились некоторые почтовые чиновники, работавшие во втором кабинете. Чиновники эти, как агенты охранки, имели свои клочки. В дополнение к жалованью по службе они получали жалованье от Кулябко и Шределя: 30–40 рублей в месяц.

Наиболее деятельными членами второго комитета являлись заведующий отделом доставки почты по городу Макарий Иванович Киктев (кличка «Демьянский») и еще несколько почтальонов.

Как указано, кабинеты работали отдельно, не подозревая один о другом. Но Варевода умудрился устроиться в обоих кабинетах одновременно, получая жалованье от почты, от Кулябко и от Зиверта. Один Варевода знал тайну обоих кабинетов. Вследствие этого произошел изумительный случай.

Когда в 1911 году в Киев прибыли бывший Царь, Столыпин и все министры и весь бюрократический Олимп, генерал Курлов, знавший, конечно, об обоих кабинетах, приказал Зиверту через Кулябко не подвергать в «черном кабинете» перлюстрации письма прибывших сановников. Но Зиверт не подчинился и стал вскрывать письма самого Курлова, Споридовича, министров Кассо, Саблера, Кривошеина и других.

Об этом Варевода через Кулябко сообщил Курлову. Курлов приказал следить за перепиской Зиверта, которую доставлял Варевода из «черного кабинета» и которая, таким образом, подвергалась оберперлюстрации.

Киктев, ныне служащий начальником спальных вагонов в поезде Москва–Киев, а также Варевода арестованы.

Показания Вареводы очень интересны и помогли обнаружить второй кабинет.

Начальником «черных кабинетов» является живущий в Петрограде, т.е. Михаил Георгиевич Мардариев.

Верно: Начальник СО

Медведев

*Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). —
Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 10. — Т. 2. — Арк. 226.
Копія. Машинопис.*

№ 104

Циркуляр Департаменту поліції

стосовно порядку огляду поштово-телеграфної кореспонденції. 20 березня 1909 р.

№ 126154 20 марта 1909 года

Лично

Милостивый Государь

В 1903 году бывший Министр Внутренних Дел Статс-Секретарь Плеве, в видах облегчения ведения политического розыска, отдал распоряжение о том, чтобы Главное Управление почт и телеграфов снабжало Начальников Охранных Отделений открытыми листами на право как осмотра почтово-телеграфной корреспонденции, так, в случае надобности, и выемки таковой.

Ныне Начальник означенного Главного Управления обратил внимание, что вышеуказанными открытыми листами по большей части пользуются не те должностные лица, на имена коих листы выданы, а их Помощники, которые зачастую требуют предъявления им всей корреспонденции данного почтово-телеграфного установления, как материала, в коем может оказаться что-либо преступное, не определяя ни адресов и мест назначения корреспонденции, ни фамилии отправителей; некоторые осматривавшие при таких условиях корреспонденцию чины Охранных Отделений находили кроме того неудобным и нежелательным присутствие при осмотре почтово-телеграфного чиновника в том предположении, что телеграмма, остановившая на себе внимание осматривающего, может также быть замеченной и названным чиновником и что сие последнее обстоятельство может повлечь за собою нарушение необходимой розыскной конспирации.

Такие требования ставят Начальников местных почтово-телеграфных учреждений в затруднения, в том, во-первых, что являющийся с требованием о допущении его к осмотру предъявляет открытый лист, выданный не на его имя, и во-вторых, что Начальник учреждения или чиновник, его заменяющий, должен обязательно не только присутствовать при осмотре и выемке корреспонденции, но и подписать о том акт. Наконец, по мнению

Начальника Главного Управления почт и телеграфов, исполнение требований Охранных Отделений о предъявлении им всей корреспонденции данного почтово-телеграфного учреждения, а не отдельных лиц, дела о которых находятся в производстве отделений, чрезвычайно трудно сохранить в строгом секрете, вследствие чего подобное обстоятельство легко может стать достоянием огласки и содействовать возникновению нареканий на несоблюдение почтово-телеграфным ведомством тайны частной корреспонденции.

Всецело разделяя, со своей стороны, высказанные Тайным Советником М.П.Севастьяновым соображения, имею честь покорнейше просить совершенно доверительно Вас, Милостивый государь, о том, чтобы в интересах конспирации соблюдалась особая осторожность при пользовании правом осмотра корреспонденции в местном почтово-телеграфном установлении; чтобы с требованиями об осмотре являлись в названные установления те именно чины Отделения, на имя которых выданы открытые листы; чтобы осматривавшие облекали свои требования в более определенную форму относительно необходимых для Отделения телеграмм и чтобы самый же осмотр и выемка корреспонденции производились, во всяком случае, в присутствии Начальника Управления или чина, его заменяющего.

К изложенному считаю нужным добавить, что, по мнению моему, последнее условие не может создавать для Охранных отделений особых затруднений, так как при известном личном тексте осмотр корреспонденции вполне возможно произвести и в присутствии почтово-телеграфного чиновника, не остановив, однако, его внимания на интересующих Вас документах.

Примите, Милостивый Государь, уверение в совершенном моем почтении и преданности.

Подписал: Н.Зуев
Верно: Помощник Делопроизводителя (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 5. — Ч. 1. — Арк. 97–98.
Копія. Машинопис.*

№ 105

Записка начальника Катеринославського ГЖУ
начальнику Катеринославської поліції про встановлення нагляду за появою у продажу носовичків
із зображенням Височайших осіб.
20 липня 1912 р.

№ 1148 20 июля 1912 года
Секретно

Екатеринославскому Полицмейстеру
По требованию Д.П.

Прошу распоряжений об учреждении наблюдения за появлением в продаже в г. Екатеринославе носовых платков с изображением Высочайших особ, независимо от характера и исполнения рисунка, приуроченных к предстоящему столетнему юбилею Отечественной войны 1812 года, и уведомить меня о последующем.

Подписал: Ротмистр (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 43.
Копія. Рукопис.*

№ 106

Циркуляр Департаменту поліції
про заборону продажу носовичків
із зображенням Височайших осіб.
30 червня 1912 р.

№ 14701 30 июня 1912 года
Секретно

Г.г. Губернаторам, Градоначальникам, Варшавскому Обер-Полицмейстеру, в Канцелярии Генерал-губернаторов и Начальникам Жандармских и Охранных Отделений

Данеловская Мануфактура, по случаю предстоящего юбилея Отечественной войны, выпустила в продажу целую серию носовых платков с рисунками, приуроченными к 1812 году. В этой серии, наряду с отдельными эпизодами войны, имеются, между прочим, и платки с портретом Императора Александра I. Платки эти получили уже широкое распространение: они продаются и в Волынской губернии, и в С.-Петербурге, причем, ввиду их дешевизны, спрос на них несомненно будет весьма значителен.

Между тем обращение указанных платков вызывает во многих случаях сильный протест со стороны глубоко монархической по духу части населения, а равно в периодической прессе правого направления. Поступающие по сему поводу в Министерство Внутренних Дел заявления указывают на крайнюю нежелательность допущения таких платков к продаже, в особенности в местностях с инородческим населением, могущим использовать платки с изображением Высочайших особ в целях совершенно недопустимого глумления.

Ввиду сего Министерство Внутренних Дел, по соглашению с Министерством Императорского Двора и Уделов, признало необходимым воспретить на будущее время продажу всякого рода платков с изображением Высочайших Особ, вне зависимости от характера и исполнения рисунка.

Об изложенном уведомляю Вас, Милостивый Государь, для сведения и руководства.

Подписал: За Министра Внутренних Дел,
Товарищ Министра

Золотарев

Скрепил: За директора

Кафафов

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 42.
Копія. Машинопис.*

№ 107

**Циркуляр Департаменту поліції
щодо продажу предметів побуту
із зображенням портретів Височайших осіб.
30 листопада 1912 р.**

№ 20410 30 ноября 1912 года
Секретно

Г.г. Губернаторам, Градоначальникам, Варшавскому Обер-Полицмейстеру, в Канцелярии Генерал-губернаторов и Начальникам Жандармских и Охранных Отделений

В дополнение к циркулярному сообщению от 30 июня сего года за № 14701 о недопущении продажи всякого рода платков с изображением Особ Императорской Фамилии уведомляю Ваше Превосходительство, для сведения и зависящих распоряжений, что воспрещение продажи указанных выше платков относится лишь к платкам носовым, которые, имея специальное и вполне определенное назначение, действительно могут служить поводом к каким-либо дерзостным по отношению к изображенным на них Высочайшим Особам деяниям.

Что же касается платков и картин и других изделий из ткани, служащих в виде украшений и не подходящих ни по размеру, ни по ткани к платкам носовым, то допущение их к продаже, по соглашению с Министерством Императорского Двора и Уделов, признается вполне желательным.

Равным образом не должна быть воспрещена продажа клеенок, а также и посуды с изображениями портретов Высочайших Особ, при непременно однако условии: 1) чтобы к означенным клеенкам сверху и внизу были приделаны деревянные планки, из коих верхние должны иметь 2 кольца со шнуром, что позволяло бы пользоваться клеенками как картинами; 2) чтобы до обращения в публичке стеклянной и фарфоровой посуды, кувшинов и ваз с портретами Его Величества Государя Императора означенная посуда предварительно была представляема на цензуру Министерства Императорского Двора.

Подписал: За Министра Внутренних Дел,
Товарищ Министра

Золотарев

Скрепил: И. д. Директора

С.Белецкий

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 324. — Арк. 72.
Копія. Машинопис.*

№ 108

Зразок ордера на обшук.
29 грудня 1909 р.

29 декабря 1909 года

Начальник Екатеринославского Охранного Отделения поручает г. Приставу 1-ой части произвести на основании 258 ст. Уст. Уг. Суд. обыск... по Ломаной улице в доме № 9... для обнаружения скрывающихся неблагонадежных лиц, живущих там без прописки... Задержать вплоть до моего распоряжения.

Документы арестованного, при особой описи, и протокол обыска с отобранными предметами, преступными изданиями, перепиской и настоящим ордером доставить в Екатеринославское Охранное Отделение.

Начальник Екатеринославского Охранного Отделения
Ротмистр (подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2964. — Арк. 437.
Копія. Рукопис.*

№ 109

Протокол обшуку квартири Когана Б.С.
4 січня 1910 р.

4 января 1910 года
2 3/4 часов ночи

Помощник пристава... г. Екатеринослава...

Вследствие ордера Начальника Екатеринославского Охранного Отделения... с нижеподписавшимися понятными прибыл в дом № 82 по проспекту, в квартиру № 2, содержащую мещанином... Могилевской губернии Борухом Симоновичем Коганом, где на основании ст. Уст. Уголов. Суд. произвел обыск у содержателя квартиры... Когана.

При чем оказалось:

1. Квартира расположена во втором этаже, состоит из 5-ти комнат, кухни и передней;
2. В обыскиваемой квартире застигнуты Борух Коган, жена его...;
3. Лично у обыскиваемого найдено: ничего не обнаружено;
4. В вещах и хранилищах обнаружено: в письменном столе Когана... разной переписки. В корзине, которая принадлежит по заявлению Когана, мещанину... Гуревичу, жительство которого не известно, одна книга, одна брошюра на еврейском языке...;
5. Найдено, опечатано и прилагается к сему протоколу...;
6. Обыскиваемый оставлен на свободе.

О чем составлен сей протокол.

Помощник Пристава Второй Днепровской части
г. Екатеринослава (подпись)

При обыске присутствовали: (три подписи)

Настоящий протокол мне предъявлен. Коган

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 502-503.
Копія. Рукопис.*

№ 110

Формуляр протоколу допиту.
1910 р.

1910 года

Протокол №

_____ 191_ года _____ «__» дня в гор. _____

я, Отдельного Корпуса Жандармов,

на основании 1035 ст. Уст. Угол. Судопр., в присутствии

с соблюдением 403 ст. того же Устава, допрашивал нижепоименован в качестве обвиняем ____, котор. ____ показал ____:

1) Фамилия или прозвище обвиняем.

Имя

Отчество

(при наличии нескольких имен, прозвищ, фамилии, отчеств таковые означаются полностью. О состоящих в замужестве надлежит указывать первоначальную их фамилию. Если евреи, то какими называется христианскими именами).

2) Возраст обвиняем. _____ во время совершения преступления _____

(По возможности указывать число, месяц и год рождения)

3) Сословие (звание) обвиняем.

(В случае если обвиняемый лишен прав, то указывать сословие, из коего он происходит)

4) Место приписки обвиняем.:

а) губернии

б) уезд

в) город, местечко или посад

г) волость или сельское общество

д) село или деревня

(В отношении обвиняемого из ссыльных следует указывать также и место первоначальной его приписки)

5) Место рождения обвиняем.:

а) губернии

а) губернии

б) уезд

в) город, местечко или посад

г) волость или сельское общество

д) село или деревня

(В отношении иностранных подданных следует указывать место их рождения за границею)

6) Постоянное место жительства (название уезда или города)

7) Рождение (брачное или внебрачное, в последнем случае, не было ли усыновления)

8) Подданство

9) Народность

10) Религия (если выкрест, то отметить особо)

11) В каких учебных заведениях и в каком году получил ____ первоначальное, среднее и высшее образование. (Если в учебных заведениях не обучал ____, то «грамотен» или «неграмотен»)

12) Причины неокончания курса, в случае оставления учебного заведения, до окончания такового.

13) Семейное положение (холост, женат, вдов, разведен, имеет ли детей, если малолетний, то живет ли при родителях, сирота, подкидыш, имена и отчества отца и матери и девичья фамилия последней)

(Эти сведения должны относиться ко времени совершения приписываемого обвиняемому преступления)

14) Родственные связи (родители, братья, сестры, места жительства их, звания).

15) Занятие или ремесло (средства к жизни)

а) чем именно занимал

Хозяин, работник, служащий и т.п.

последнее место службы,

(Во время совершения преступления)

16) Был ли за границей, где, когда, и причины пребывания там

17) Отношение к воинской повинности, где и когда ее отбывал, а если состоит в запасе или ополчении, то где числится на учете

18) Имел ли недвижимое имущество во время совершения приписываемого преступления (если да, то какое и где)

19) Прежняя судимость

На предложенные мне вопросы отвечаю:

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2964. — Арк. 14–16.
Копія. Машинопис.

№ 111

Розпорядження начальника Катеринославського ГЖУ
про порядок проведення обшуків.

16 квітня 1914 р.

№ 1936 16 апреля 1914 года
Секретно г. Екатеринослав

Помощникам моим в уездах

Циркулярным предписанием г. Товарища Министра Внутренних Дел, Командующим Отдельным Корпусом Жандармов по Департаменту Полиции от 28 марта 1913 года за № 82990 обращено особое внимание местных властей на необходимость относиться к производству обысков более осмотрительно, чтобы не возбуждать недовольства в населении мерами, не вызываемыми надобностью, но дающими повод к основательным нареканиям на действия полиции.

Напоминая об изложенном распоряжении, предписываю соблюдать при разрешении вопроса о производстве обысков и арестов как на местах, так и посылкою отдельных требований особую осторожность и вдумчивость, причем во всех случаях, не вызывающих необходимости в принятии немедленных мер, обращаться за надлежащими указаниями ко мне.

Полковник

(подпись)

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2964. — Спр. 93.
Копія. Машинопис.

№ 112

Циркуляр Департаменту поліції
про порядок проведення допитів.
24 березня 1914 р.

№ 168703 24 марта 1914 года
Секретно

Начальникам Губернских, Областных, Уездных и Городских Жандармских Управлений,
Начальникам Отделений по охранению общественной безопасности и порядка и г.г.
Офицерам Отдельного Корпуса Жандармов, ведающим розыском

Из имеющихся в Департаменте Полиции сведений видно, что неоднократно бывали случаи побега арестантов при доставлении их по требованиям жандармских властей из мест их заключения для Допроса в Жандармском Управлении.

По докладу об одном из таких случаев, имевшем место в последнее время, Господину Министру Внутренних Дел, Его Высокопревосходительство, воспретив, безусловно, доставление арестованных для допроса в Жандармское Управление, изволил приказать, чтобы допросы содержащихся под стражей лиц производились впредь Жандармскими властями, применительно к порядку допроса арестантов судебными следователями, исключительно в местах заключения арестованных, а не в Жандармских Управлениях.

Отступление от установленного настоящим циркуляром порядка допроса арестантов может быть допустимо лишь в исключительных случаях, например: для предъявления подлежащего допросу арестанта многим свидетелям, для предъявления ему многочисленных или громоздких вещественных доказательств, когда исполнение того или иного следственного действия, в месте заключения арестанта, крайне затруднительно.

О таковом приказании Господина Министра Внутренних Дел Департамент Полиции сообщает Вам, Милостивый Государь, для неуклонного исполнения.

Подписал: Директор
Скрепил: Заведующий Делопроизводством
Верно: Помощник Делопроизводителя

Брюн-Де-Сент-Ипполит
М.Броецкий
(подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2964. — Арк. 22.
Копія. Машинопис.*

№ 113

Правила утримання у в'язницях політичних в'язнів.
16 листопада 1904 р.

16 ноября 1904 года

1. Действие настоящих правил распространяется на содержащихся под стражею по преступным деяниям, указанным в статьях 1030 и... уголовного судопроизводства (закон 7 июня 1904 года; собр. узак...), а также на задержанных в порядке положения о мерах к охранению общественного порядка и общественного спокойствия (прил. 1 и ст. 1, пред. прест., изд. 1890 и по прод. 1902 года), впредь до выяснения их политической благонадежности, в тех случаях, когда относительно применения правил последует особое сообщение со стороны производящего дознание.

2. Общее руководство распоряжениями по содержанию политических арестантов принадлежит в С.-Петербургских местах заключения и Царской тюрьме Начальнику Главного Тюремного Управления, а в прочих местах заключения гражданского ведомства — местному Губернатору.

3. Чины местного прокурорского надзора и Отдельного Корпуса Жандармов, а также судебный следователь и другие производящие дознания... лица, не делая собственно властью никаких распоряжений и указаний начальникам мест заключения и чинам тюремного надзора относительно условий содержания политических арестантов, об усмотренных ими неправильностях, равно как о желательных изменениях, доводят до сведения... губернатора...

Политические арестанты всех категорий состоят в прямом и полном ведении начальника места заключения и действующих под его руководством тюремной администрации и надзора...

Непосредственный надзор за политическими арестантами поручается начальником места заключения наиболее опытным тюремным надзирателям...

Политические арестанты, дознание и следствие о которых не окончено, помещаются в разобшении по одному в особых камерах...

По окончании дознаний и следствия политические арестанты... содержатся в общих камерах отдельно от арестантов других разрядов...

Политические арестанты имеют право носить собственную одежду, обувь и пользоваться собственными постельными принадлежностями...

Политическим арестантам, принадлежащим к привилегированным разрядам, дозволяется иметь особую пищу...

Независимо от получения особой пищи... политические арестанты, с разрешения начальника места заключения могут через тюремную администрацию, в определенные дни, но не более одного раза в неделю приобретать за счет хранящихся в тюремной конторе собственных денег съестные припасы, ...а также предметы дозволенные в тюрьме: ложки, мыло, гребенки, щетки, бумагу и т.п.

На хозяйственные работы по тюрьме политические арестанты не назначаются, но они обязаны сами поддерживать чистоту и порядок в занимаемых камерах и убирать постель.

Политическим арестантам предоставляется, по желанию и с разрешения начальника места заключения, заниматься в своих камерах или отведенных для этого помещениях письменными работами и ремесленными занятиями...

Политическим арестантам дозволяется чтение книг и журналов как выдаваемых из тюремной библиотеки, так и приобретаемых ими на собственные средства или доставляемых им извне.

Для чтения политическим арестантам разрешаются все книги и издания, за исключением воспрещенных к обращению в публичных библиотеках...

Свидания политических арестантов допускаются не более одного раза в неделю, в дни и часы, определенные начальником места заключения...

Приношения пищи в готовом виде или в продуктах, для передачи политическим арестантам, не дозволяются, кроме чая и сахара...

Подписали: Начальник Главного Тюремного Управления,
Тайный Советник Стремоухов

И. д. Старшего Делопроизводителя Н. Гаврилов

С подлинным верно: Заведующий Судною частью
Штаба Отдельного Корпуса Жандармов
Полковник Добряков

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1134. — Ч. 1. — Арк. 90–93.
Копия. Машинопис.*

№ 114

Розпорядча записка начальника Катеринославського ГЖУ
про порядок ведення таємної документації.
4 вересня 1909 р.

г. Екатеринослав
№ 11222 4 сентября 1909 года
Совершенно секретно

Помощнику моему в гор. Александровске

В целях регистрации политического розыска во всем согласно требованиям Департамента Полиции предписываю немедленно завести и осуществить регистрацию по данным образцам (прилагаются).

1. Дневники агентурных сведений, составляемые со слов секретных сотрудников, отдельно по каждой организации и к ним отдельный листковый алфавит лиц, упоминаемых в этих дневниках.

2. Дневники наружного наблюдения с соответствующими сводками, отдельно по каждой организации.

3. Общий листковый алфавит лиц, сведения о коих имеются в канцелярии, а также о разыскиваемых лицах, по установленной форме.

4. Листковый алфавит домов, проходивших по наблюдению, агентуре или переписке с выписками из домовых книг (на листках трех цветов).

5. Общий наряд по каждой организации отдельно, для образцов всех изданных ею прокламаций.

6. Особые дела по каждой организации отдельно (Комитетские), куда подшиваются в хронологическом порядке все бумаги, имеющие значение для освещения деятельности данной партии и принимаемых против нее мер.

7. Фотографический архив.

8. Схемы текущего наружного и внутреннего наблюдения.

9. Библиотека нелегальных изданий с алфавитным к ней каталогом.

Полковник:

(подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1958. — Ч. 1. — Арк. 129.
Копія. Машинопис.*

№ 115

Зразок облікової картки охоронного відділення
на члена революційної партії.
Не пізніше 1909 р.

Не позднее 1909 года
(форма А)

(на углу пишется фамилия или кличка для удобства просмотра, а листы подкладываются в алфавитном порядке)

Сведения

О лице, состоящем членом партии, _____ имеющемся в таком-то Охранном Отделении (или Управлении _____ мес. _____ 190__ г.)

Фамилия, имя и отчество _____

Кличка наблюдения по (такому-то) городу _____

Кружковое прозвище _____

Звание _____

Занятие _____

Лета, вероисповедание _____

Приметы _____

Имеется ли в Отделении (Управлении) фотографическая карточка _____

Где ныне проживает _____

Семейные связи _____

Революционные связи _____

Деятельность по партии (выдержки из сведений, получаемых от секретных сотрудников и других, которые помещаются на обороте листа).

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1958. — Ч. 1. — Арк. 130.
Копія. Машинопис.*

№ 116

3 циркуляру Департаменту поліції про шифрувальний зв'язок. Листопад 1902 р.

№ 360 Ноябрь 1902 года
Совершенно секретно

Г.г. Губернаторам, Градоначальникам, Обер-Полицмейстерам и Начальникам
Жандармских Губернских и Железнодорожных Полицейских Управлений

Признать необходимым несколько изменить существующий ныне «телеграфный ключ Департамента Полиции». Департамент имеет честь препроводить при сем к Вам, Милостивый Государь, экземпляр нового ключа за № 125, пользование коим должно быть введено с 1-го января 1903 года, а старые ключи возвращены в Департамент для уничтожения.

Система нового ключа оставлена прежняя, причем вместо четырнадцати подлежащих зашифрованию букв будут зашифровываться пятнадцать, так что ключ будет не пятнадцатою парюю цифр, а шестнадцатою.

Озабочиваясь, чтобы новый ключ, в случае его утраты, не мог служить для пользования лицами с ним незнакомленными, Департамент полиции признал необходимым не помещать, как прежде, на самом шифре руководства, которое состоит в следующем:

1. Набор депеши. По составлении депеши в тексте ее сначала подчеркиваются те слова, которыми, составляя ее секрет, должны быть зашифрованы; затем после каждой 15-й буквы шифруемого текста проводится вертикальный штрих.

2. Движением азбуки ставят стрелку на желаемый номер, под которым шифруют депешу к передаче телеграфам. Номер этот состоит из двух цифр и пишется в начале каждых 15-ти букв шифруемого текста.

3. Для составления слов берут буквы, безразлично с правой или левой стороны стрелки, и пишут находящиеся под ними соответствующие цифры, так что каждые две цифры выражают одну букву.

4. Зашифровав первые 15 букв, передвигают стрелку на другой номер (желательно через один, но только не на соседний), который прописывают, и продолжают шифровать под ним следующую группу 15-ти букв, затем снова передвигают произвольно стрелку (избегая, впрочем, возвращения в одной и той же депеше к взятому уже в ней номеру) и т.д. до конца депеши...

7. Буквы і, І, й, Ъ, э, и ъ в ключ не помещены, первые две заменяются буквою И; Ъ и э — буквою Е; Ъ в конце слов не обозначается, в случаях же, когда пропуск этой буквы может привести к недоразумениям, она обозначается буквой — Ъ.

Хранение настоящего циркуляра и ключа должно быть самое тщательное...

Подписал: И. д. Директора

Лопухин

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1, 2.
Копія. Машинопис.*

№ 117

Звіт про видатки на утримання Катеринославського охоронного відділення у травні 1912 р.

№	Расход сумм	Руб.	Коп.	Примеч.
1	Содержание за май месяц Начальнику Отделения	233	33	Расписки сотрудников оставлены в отделе
2	То же письмоводителю писцу и сторожу	225	00	
3	Жалование филерам	675	00	
4	Расходные и суточные филерам	157	80	
5	Канцелярские расходы	146	24	
6	Содержание конспиративных квартир	50	00	
7	Агентуру	548	00	
8	На разъезды в мае месяце	00	00	
9	Мелкие расходы	58	00	
10	Отопление отделения	16	63	
11	Хозяйственные расходы	7	26	
12	Освещение Отделения от 16 апреля по 15 мая и от 10 марта по 16 апреля 1912 года	24	54	
13	За наем помещения с 5 мая по 5 августа 1912 года	300	00	
14	Стражникам за охрану Отделения	18	00	
...				
Итого в расходе		23276	17	
Баланс				
К 1 мая 1912 года состояло		9172	15	
На содержание Отделения в июне месяце сего года (предписание Департамента Полиции от 21 мая 1912 года за № 30506)		2598	00	
Получены телеграфные расходы за апрель месяц 1912 года (предписание Департамента Полиции от 24 мая сего года за № 31116)		27	40	
Итого в приходе		1149	55	
В мае месяце израсходовано		7	00	
К 1-му июня 1912 года состоит				
В том числе за Департаментом Полиции: неоплаченных счетов за поездки чинов и филеров отделений		690	00	
Не возвращены телеграфные расходы за сентябрь и май месяц 1912 года		62	35	
А всего за Департаментом Полиции		752	35	

Начальник Екатеринославского Охранного Отделения
Ротмистр (подпись)

ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 381. — Арк. 40.
Копія. Машинопис.

№ 118

Кошторис Катеринославського ГЖУ на 1913 р.

1	Статьи сметы	Размер ассигнований	
		Годовой	Месячный
2	3	4	5
1	На содержание секретной агентуры	3600	300
2	На наем конспиративных квартир	120	10
3	На содержание наружного наблюдения:		
	а) жалование заведывающего наблюдением	—	—
	б) жалование вольнонаемным филерам	—	—
	в) унтер-офицерам на ремонт платья	526	48
	г) суточные и расходные деньги	1440	120
4	На разъезды чинов Управления по делам розыска	180	15
5	На усиления канцелярских средств	180	15
6	На наем канцелярских служителей	—	—
7	Дополнительная плата за помещение	—	—
8	Содержание телефонов		
9	На телеграфные и почтовые расходы		
10	На фотографических карт		
11	На переводы с иностранных языков		
12	На экспертизы	1104	92
13	На вознаграждение свидетелей, вызываемых по дознаниям		
14	На расходы по иногородним командировкам филеров		
ВСЕГО		7200	600

Верно: Делопроизводитель (подпись)

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 2792. — Арк.15.
Копия. Машинопис.**№ 119**Розпорядча записка начальника Катеринославського ГЖУ
про порядок взаємовідносин з прокуратурою.
24 серпня 1902 р.№ 9365 24 августа 1902 года
Секретно

Помощнику моему в Александровском и Павлоградском уездах

Прошу принять к сведению, что в законе нет указаний о том, чтобы лицо прокурорского надзора, наблюдающее за производством дознаний по государственным преступлениям чинами Корпуса Жандармов, присутствовало бы при всех следственных действиях, но если бы это желание было высказано, то надлежит каждый раз официально уведомлять о времени и месте, назначенном Вами для этого, о чем делать отметки в подлинном производстве в виде справки, и затем уже, не стесняясь неприбытием прокурорского надзора, — производить следственные действия.

Безусловно, необходимо составлять постановления о привлечении и об окончании дознаний и направлении таковых по соглашению с прокурорским надзором и за подписью его.

О мере пресечения может состояться принципиальное соглашение во время составления постановления о привлечении.

Полковник

(подпись)

*ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 1958. — Арк. 61.
Копия. Машинопис.*

№ 120

Опис справ Катеринославського ГЖУ. 1914 р.

1914 года

1. К руководству.
2. С розыскными циркулярами Департамента Полиции.
3. С циркулярами Департамента Полиции по наблюдению за лицами, выезжающими и возвращающимися из-за границы.
4. Агентурные сведения по социал-демократической организации.
5. Агентурные сведения по социал-революционной организации.
6. Агентурные сведения по анархистским организациям.
7. Агентурные сведения по еврейским противоправительственным организациям.
8. Разные агентурные сведения по губернии.
9. Железнодорожная агентура.
10. Отчеты наружного наблюдения:
 - а) по организации социал-демократов;
 - б) по организации социал-революционеров;
 - в) по организации анархистов.
11. О профессиональных союзах.
12. О просветительных обществах.
13. О расходовании Департаментского аванса.
14. По разработке агентурных сведений Департамента Полиции.
15. По разработке агентурных сведений розыскных органов других губерний.
16. Запросы Департамента Полиции по проверке сведений по заявлениям, анонимным доносам и друг...
17. Справки о нижних чинах, назначаемых на службу в Собственный Его Императорского Величества сводный пехотный полк.
18. Справки о новобранцах, предназначаемых на службу в войска Гвардии и в иные воинские части, квартирующие в резиденциях Его Императорского Величества.
19. Справки о политической благонадежности.
20. Справки о благонадежности по запросам розыскных органов.
21. С неблагоприятными отзывами по запросам о благонадежности.
22. Об учреждении надзора и наблюдения за лицами, прибывающими из других губерний.
23. По исполнению отдельных требований в порядке 1035 ст. Уст. Угол. Суд.
24. По исполнению отдельных требований в порядке Положения об охране.
25. С перепиской, прекращенной в порядке 1035 ст. Уст. Угол. Суд. об уничтожении вещественных доказательств по судебным решениям; списки дознаний, прекращенных в Губернском Советании.
26. По надзору за складами взрывчатых веществ; о краже динамита и других взрывчатых веществ и оружия.
27. По охране порядка и общественной безопасности.
28. О предупреждении аграрного движения и пропаганды в сельских местностях.
29. О забастовках и прекращении работ.
30. Об обысках, розыске и задержаниях в разных случаях.
31. Срочные представления о движении дознаний и переписок по охране.
32. С разной перепиской.
33. О возмещении судебных издержек при производстве дознаний в порядке 1035 ст. Уст. Угол. Суд., согласно 976 ст. того же устава (переходящее).
34. О выдаче политическим арестантам книг, писем и проч.
35. О библиотеке нелегальных изданий (переходящее).
36. По расшифровке документов (переходящее).
37. Обязательные постановления Губернатора...

№ 121

Відомість щодо діяльності чинів Катеринославського ГЖУ
з проведення дізнань у Бахмутському
і Слов'яносербському повітах у 1898 р.
3 січня 1899 р.

	Результаты деятельности	Бахмутский и Славяно- сербский уезд	Итого
1	2	3	4
1	Число сообщений прокурорскому надзору и полиции по общим преступлениям (ст. 261 Уст. Уголов. Суд.) в течение года: а) от офицеров б) от унтер-офицеров	— —	— —
2	Произведено дознаний по предложениям лиц Прокурорского надзора (ст. 261 3–8 Уст. Угол. Суд.).	—	—
3	Случаев непосредственного участия в сохранении общественного спокойствия, при небытности чинов исполнительной полиции и содействии последней к восстановлению нарушенного порядка (ст. 691 кн. III Св. Воен. Пост. 1869 г. изд. 2-е).	3	3
4	Произведено дознаний в порядке 1035 1–16 ст. Уст. Угол. Суд., о возбуждении коих были представлены в Департамент Полиции ведомости лит. А., (Циркуляр Департамента от 21 мая 1887 г. № 1850): а) по предписанию Начальника Управления (обвиняемых — 2); б) по предложению лиц Прокурорского надзора (обвиняемых — 3); в) по собственному усмотрению (обвиняемых — 5)	8 1 1	8 1 1
5	Производство дел в порядке Положения о Государственной охране, Высочайше утвержденного 14 августа 1881 г. (о возбуждении коих представлены в Департамент Полиции вышеупомянутые ведомости Лит. А.) (обвиняемых — 16)	5	5
6	Исполнено отдельных следственных действий по требованию других жандармских чинов и лиц Прокурорского надзора (обвиняемых — 2) 12. <i>Примечание:</i> В рубриках 2, 4, 5 и 6 следует означить число обвиняемых.	12	12
7	Произведено дознаний, по поручению Канцелярии о принятии прошения на Высочайшее имя приносимых (цирк. Департамента Государственной Полиции от 31 мая 1882 года № 2914)	1	1
8	Число донесений происшествий и случаев, имеющих особое значение (циркуляр Министра Внутренних Дел по Департаменту Полиции от 9-го июня 1881 года за № 3615 и циркуляр Штаба Корпуса Жандармов 1887 года № 31)...	5	5

1	2	3	4
9	Число донесений унтер-офицеров Помощнику Начальника Управления о случаях, занесенных ими в установленные циркуляром Штаба Корпуса, от 24 февраля 1871 года № 8, записные книжки (журналы)	308	308
10	Произведено поезд унтер-офицерами по своему участку (9 ст. 683 кн. III Св. Воен. Пост. 1869 г. изд. 2-е).	180	180
11	Число лиц, состоящих под негласным полицейским надзором, на основании Положения 1-го Марта 1882 г.	3	3
12	Число бумаг, входящих в течение года (по производству дознаний).	890	890
13	Число бумаг, исходящих в течение года (по производству дознаний и наблюдательной части).	966	966

Помощник Начальника Управления,
Ротмистр

(подпись)

ДАДО. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 8–9.
Копія. Машинопис.

№ 122

Звіт про роботу Катеринославського охоронного відділення за 1904 р. 15 грудня 1904 р.

№ 3205 15 декабря 1904 года
Секретно

Большой наплыв неблагонадежного элемента и значительное революционное движение в гор. Екатеринославе, в интересах поддержания по рядка и пресечения вредной деятельности противоправительственных организаций и сообществ, требует крайнего непосильного напряжения деятельности и энергии всех служащих вверенного мне Отделения.

Предоставляя при сем Вашему Превосходительству перечень деятельности вверенного мне Отделения с 1 января по 15 декабря сего года, почтительнейше прошу, не будет ли признано возможным из имеющихся в моем распоряжении экономических денег, оставшихся неизрасходованными, выдать к предстоящему празднику наградные деньги служащим Отделения, поощрив их таким путем и на предстоящий год к тяжелой самоотверженной работе.

Ротмистр

(подпись)

Приложение № 1

Ведомость деятельности Екатеринославского Охранного Отделения с 1 января по 15 декабря 1904 года

Арестованы нелегальные

Бойченко Григорий Аверкиев, оказавшийся разыскиваемым циркуляром Департамента Полиции от 21 августа 1902 года за № 5350 Болеславом Феликс Михайловым, «Плоский» (донесение от 5 февраля за № 338).

Мазурин Сергей Владимиров, оказавшийся разыскиваемым бывшим воспитанником Тульской гимназии Владимиром Федоровым Панченко (донесение от 20 апреля за № 1068).

Улановский Сруль Янкелев, оказавшийся Ворошиловским, Винницкого уезда, Подольской губернии мещанином Гдалем Товиевым Гендельманом (донесение от 22 апреля за № 1084)...

Зайцева Елизавета Петрова, оказавшаяся разыскиваемой циркуляром Департамента Полиции от 1 ноября 1903 года за № 10500 Конкордией Ивановой Захаровой (донесение от 24 января за № 239).

«*Лева*», при задержании назвавшийся Абрамсоном, оказавшийся разыскиваемым циркуляром Департамента Полиции от 1 апреля 1903 года за № 3300 Гиршем-Шмулем Лейбовым Шмусковичем (Шмункович), донесение от 24 января за № 239.

Каценельсон Мариам Абрамова, оказавшаяся разыскиваемой циркуляром Департамента Полиции от 1 июня 1904 года за № 6910 Хаей Иоселевой Теппер (донесение от 19 июня за № 1715)...

Типографии

Типография организации социалистов-революционеров, в которой работали супруги Зайдман и Хаим Берковский (донесение от 8 июня за № 1600).

Принадлежности типографии и революционная библиотека в бакалейной лавке Перекрестова (донесение от 20 апреля за № 1068).

Принадлежности тайной типографии в квартире Соры Нецковой Луловой (донесение от 24 января за № 239).

Транспорты и склады нелегальной литературы

Брандербургер Израиль Гиршев — 26 экз. (донесение от 24 января за № 239).

Жандармов Яков — 3900 экземпляров (донесение от 25 февраля за № 524).

Жмудин Абрам — 2310 экземпляров (донесение от 15 марта за № 748)...

Балсяный Мойше — жестяной бидон для керосина с потайным дном, наполненный преступной литературой (донесение от 17 сентября за № 2365)...

Берлин Шмерко Тихнов — центральный склад нелегальной литературы и печать комитета (донесение от 14 декабря за № 3183)...

Кроме сего, значительное количество противоправительственных воззваний и преступной литературы, изъятых агентурным путем.

Сходки

6 февраля в Монастырском лесу (донесение от 7 февраля за № 358).

11 февраля в доме Ястребова по 4-й Чечелевской улице, где были застигнуты разыскиваемые телеграфным распоряжением на Пограничные пункты 19 ноября 1903 года Конкордия Николаева Громова, принимавшая участие в политическом убийстве в гор. Твери (донесение от 13 февраля за № 403)...

Предупреждены две демонстрации (донесение от 10 сентября за № 2301 и 10 ноября за № 2881), разбит комитет организации социал-демократов (донесение от 24 января за № 239) и последовательно два комитета организации социалистов-революционеров (донесение от 20 апреля за № 1068 и 8 июля за № 1600), причем деятельность последней организации была подорвана настолько, что не могла организовать почти в течение полугода; равно была прекращена в самом начале деятельность организации «Махновцев» (донесение от 24 августа за № 2156).

Начальник Екатеринославского Охранного Отделения,
Ротмистр (подпись)

*ДАДО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 74. — Арк. 124–127.
Копія. Машинопис.*

№ 123

Витяг з протоколу засідання слідчої комісії
Катеринославської губернської надзвичайної комісії.
31 березня 1919 р.

31 марта 1919 года

Присутствовали: Валявка, Штаммер, Твердохлебов, Зелинкевич, Брашевский, Миролюбов, Сетым.

Слушали: Дело 56 граждан: В.И.Равича, А.Т.Белова, А.В.Тушина, Н.Я.Кривень, обвиняющихся в контрреволюции. След. Черненко.

Постановили: Рассмотрев дело и принимая во внимание, что расследованием установлено, что обвиняющийся Владимир Иванович Равич — действительно активный контрреволюционер, до революции служивший Начальником Отдельного Корпуса жандармов и привлеченный уже за реакционную деятельность... Революционным трибуналом, который освободил Равича под честное слово, что он административные должности не будет занимать, и не будет вмешиваться в гражданскую борьбу, но как только немцы заняли город, Равич оказался комендантом и начал снова свою жандармскую деятельность открыто. Членами комиссии

единогласно постановлено: Равича В.И. как врага народа и революции приговорить к смертной казни (к расстрелу), приговор предписывается привести в исполнение в течение 24 часов. А.Т.Белова, А.В.Тушкина и Н.Я.Кривеня из-под стражи освободить и дело о них прекратить за отсутствием материалов обвинения.

Подписи присутствующих.

*ДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 26754. — Арк. 1.
Копія. Ручкопис.*

№ 124

Записка Севастопольського відділу
Державного політичного управління Криму
відносно Погорелова І.І., що служив у Катеринославському розшуковому відділенні.
19 грудня 1925 р.

г. Екатеринослав
№ 19463 19 декабря 1925 года
Совершенно секретно

Севастопольский Отдел ГПУ Крыма сообщает, что нами арестован гр-н Погорелов Иван Илларионович по обвинению его по 67 ст. УК.

Данный гр-н Погорелов в 1909 году поступил на службу в Екатеринославское сыскное отделение на должность надзирателя, в какой должности прослужил три года, был откомандирован в распоряжение Екатеринославского Исправника на должность Зав. Сыскным Отделением по Екатеринославскому уезду.

В 1913 году г. Погорелов был назначен надзирателем наружной полиции на Ирманский и Варваропольский рудники, где и прослужил до 1917 года до Февральской революции. В бытность пребывания белых банд Деникина на Украине он, Погорелов, также занимал должность Начальника сыскного отделения гор. Екатеринослава и губернии, служил до момента эвакуации белых из Екатеринослава.

Кроме того, у нас имеются сведения, что гр-н Погорелов, служа в сыскном отделении г. Екатеринослава, в 1916 году был командирован губернатором г. Екатеринослава в Горловский район и на Петровские воды, для ликвидации революционно-забастовочного движения, которое им было ликвидировано.

Сообщая вышеизложенные сведения, просим проверить таковые и сообщить подробные сведения о деятельности Погорелова в сыскных органах и полиции; не участвовал ли он в борьбе против революционного движения при царизме и, в особенности, при белых, участвовал ли в обысках и арестах политических работников. Если в процессе установки и проверки сведений будут установлены свидетели, могущие подтвердить его преступную деятельность, подробно их опросите, и добытые материалы незамедлительно направьте нам.

Прилагаем карточку для опознания.

Начсеводела ГПУ (подпись)

Зам. Нач. СОГ

Нач. КРО (подпись)

*ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 47. — Т. 9. — Арк. 104.
Копія. Машинопис.*

№ 125

Записка Нижньгородського губернського відділу
Об'єднаного державного політичного управління
про розшук Кунеева С., що служив в охоронному відділенні.
13 січня 1925 р.

Екатеринославский губотдел ОГПУ
№ 129 13 января 1925 года
Совершенно секретно

Нижгуботдел ОГПУ просит установить местопребывание в настоящее время на территории Вашей губернии б/сотрудника Екатеринославского Охранного Отделения Кунеева Саввы.

Причем по установке означенного Кунеева Нижгуботдел ОГПУ просит сообщить о результатах таковой, после чего Вам будет выслан на него имеющийся в Нижгуботделе материал.

Нач. Нижгуботдела ОГПУ Лейман (подпись)
Нач. 1-го отделения Вашунин (подпись)

*ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 47. — Т. 19. — Арк. 611.
Копія. Машинопис.*

№ 126

Витяг з протоколу засідання Катеринославського
окружного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України
про роботу з архівами жандармських управлінь
та охоронних відділень.
8 березня 1926 р.

8 марта 1926 года
Совершенно секретно

Истпарт — тов. Амосову
ГПУ — тов. Ивонину

Слушали: Отношение ЦК ВКП(б)... от 23/II с.г. об архивах охранного и жандармского управлений (д. т. Медведев).

Постановили: На основании отношения ЦК ВКП дать указание Истпарту и местному отделению ГПУ о том, что без визы секретаря Окрпарткома и Зав. Истпартом использование и ознакомление с архивами охранного и жандармского управлений не разрешается и в дальнейшем свободный доступ к архивам закрывается.

Истпарту принять все меры к надлежащему хранению имеющихся архивов.

Верно: Секретарь Президиума ОК (Алебугина)

*ДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 47. — Т. 23. — Арк. 223.
Копія. Машинопис.*

№ 127

Записка начальника Катеринославського окружного відділу ДПУ УСРР щодо допуску дослідників до документів жандармського управління і охоронного відділення.
7 липня 1926 р.

7 июля 1926 года
Совершенно секретно Лично

Зав. ОКРАРХОМ тов. Беленькой,
копия Секретарю Округкома КП(б)У тов. Медведеву
г. Екатеринослав

На № 401 от 2/VII-26 г. Истпарта Ек. Окротдел ГПУ сообщает, что против назначения организатором и Заведующим Ист-арха профессора Пархоменко В.А. возражает, так как разработка имеющегося в Истпарте архива, где хранятся секретные документы Охранного Отделения и Жандармского Управления, может вестись только членом партии и организатором-заведующим Ист-арха может быть только член партии. Причем разрабатываться сейчас могут только те материалы, которые уже ранее просмотрены нами.

Относительно же работы Семинара по Истории Екатеринославского ИНО не возражаем, в указанном в Вашем отношении составе лиц, за исключением профессора М.Ф.Злотникова, на которого у нас имеются сведения о том, что он был сотрудником «Освага» в Екатеринославе в 1919 году.

Вышеуказанный семинар по истории может также просматривать те дела, которые нами уже ранее просматривались, по нашему указанию.

Нач. Ек. Окротдела ГПУ Ивонин
Вр. Нач. Секретного Отделения Сидоров

№ 128

Телеграма Інституту партії при ЦК ВКП(б)
про архівні матеріали, що ганьблять минуле членів ВКП(б).
8 жовтня 1926 р.

№ 6340/с 8 октября 1926 года
Совершенно секретно

Зав. Истпартотделом Екатеринославского Окр. Комитета

Уважаемый товарищ

В материалах местных Истпартотделов (воспоминаниях отдельных товарищей, историко-революционных архивных документах, архивах Октябрьской Революции и гражданской войны) попадают и могут встретиться замечания, документы и другие материалы, порочащие прошлое членов ВКП(б).

Истпарт ЦК ВКП(б) просит обо всех подобных материалах немедленно извещать Центральную Контрольную Комиссию (Москва, Ильинка, 21–6) посредством пересылки в ЦК копий соответствующих документов.

С товарищеским приветом

Секретарь Днепропетр. Истпарта (подпись)

ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 47. — Т. 23. — Арк. 206.
Копія. Машинопис.

№ 129

Постанова Дніпропетровського окружного відділу ДПУ УСРР про висунення обвинувачення колишньому співробітнику Катеринославського жандармського управління Лисунову Т.Л. 17 серпня 1927 р.

17 августа 1927 года

Я, уполномоченный Секретного Отделения Днепропетровского Окружного Отдела ГПУ УССР Друян, рассмотрев дело № 180 по обвинению гр-на Лисунова Трофима Леонтьевича в преступлении, предусм. ст. 54–13 УК УССР, и усматривая, что данные предварительного следствия в достаточной степени подтверждают инкриминируемое обвиняемому преступление по ст. ст. 54/13 УК УССР, выразившееся в службе в Жандармском Управлении с 1899 года по 1917 год,

Постановил:

Руководствуясь ст. 5 п. 96 УПК УССР, предъявить гр-ну Лисунову Трофиму Леонтьевичу обвинение по ст. ст. 54 п. 13 УК УССР, о чем объявить ему под расписку на сем же. Копии постановления направить прокурору и УСО ГПУ УССР.

Уполномоченный (подпись)

Согласен: Нач. Секретного Отделен. Медведев (подпись)

Утверждаю: Нач. Днепр. Окр. Отдела Ивонин (подпись)

Обвинение мне предъявлено. Обвиняемый Трофим Лисунов

ДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. П-14967. — Арк. 13.
Копія. Машинопис.

№ 130

Обвинувальний висновок Дніпропетровського
окружного відділу ДПУ УСРР у справі колишнього співробітника Катеринославського жандармського
о управління Лисунова Т.Л. 18 серпня 1927 р.

18 августа 1927 года

В архиве бывшего Екатеринославского Губернского Жандармского Управления был найден список нижних чинов Ек. ЕГЖУ на январь месяц 1917 года, в коем под № 2 значился как унтер-офицер гр-н Лисунов Трофим, выполнявший обязанности фотографа.

Кроме того, из имеющихся в Окродделе ГПУ показаний гр. Кравченко Я.С. видно, что в ЖУ в качестве фотографа был жандармский унтер-офицер Лисунов Трофим Леонтьевич.

На основании вышеизложенного, в силу Директивы ГПУ УССР Лисунов Трофим Леонтьевич 16 июня 1927 года был арестован. При допросе его в Окродделе ГПУ показал: с 1899 года по 1917 год служил в Ек. ГЖУ на должности ст. унтер-офицера. После переворота в 1917 году был призван на военную службу, где служил в 34 запасном полку в г. Симферополе. Ввиду преклонного возраста по истечении одного месяца был освобожден от военной службы и вернулся обратно в Екатеринослав.

Во время прихода Гетмана Лисунов поступил курьером в Осведомительный отдел, где оставался при Петлюре и Деникине. Последнее время, служа в Осведомительном отделе у Деникина, выполнял обязанности фотографа.

После ухода Деникина Лисунов был арестован Особым отделом 1-ой конной Армии за службу у белых, но был оправдан и в апреле 1920 года был освобожден. После этого уехал в с. Сурско-Литовское Днепропетровского округа, поступил сторожем в Покровскую церковь, где находился и по момент ареста.

Хотя вышеизложенных данных недостаточно для привлечения Лисунова Трофима Леонтьевича к ответственности по суду, но принимая во внимание столь продолжительную службу (18 лет) в Губ. Жандармском Управлении в период революционной подпольной работы с царизмом в Днепропетровске в результате последовавшего разгрома различных подпольных революционных организаций при непосредственном участии всех чинов ЖУ, в число коих входит и Лисунов Т.Л., как раз служивший в то время, а также нынешнюю связь Лисунова Т.Л. с крестьянским населением через церковь, когда в случае пребывания на свободе им может быть использовано всякое затруднение Советской власти в Международном и внутреннем отношении с контрреволюционной целью, а следовательно пребывание его в Днепропетровском округе вредно, а посему —

Постановил:

Дело № 160 по обвинению гр-на Лисунова Трофима Леонтьевича, 1873 года рождения, происходящего из крестьян с. Сурско-Литовское и вол. Днепропетровского Округа, украинца, подданного УССР, грамотного, беспартийного, в 1920 году состоял под следствием по обвинению в контрреволюционной деятельности, до ареста занимал должность сторожа церкви в с. Сурско-Литовское, препроводить Окрпрокурору в порядке статей 226, 206 п. 2 УПК УССР на прекращение.

Решение:

Признавая же гр-на Лисунова Т.Л. личностью социально опасною, возбудить ходатайство перед Особым Совещанием при коллегии ГПУ УССР о высылке Лисунова Т.Л. из пределов УССР сроком на 3 года.

Избранную в отношении обвиняемого меру пресечения, содержание под стражей в ДООПрЕ оставить без изменений, перечислив содержанием за Особым Совещанием при ГПУ УССР.

Обвинительное заключение составлено 18 августа 1927 года.

Нач. Секретного Отделения

Медведев (подпись)

«Утверждаю» Нач. Окроддела ГПУ

Ивонин (подпись)

*ДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. П-14967. — Арк. 14.
Копія. Машинопис.*

№ 131

Вирок Надзвичайної сесії Дніпропетровського окружного суду
у справі колишнього співробітника Катеринославського охоронного відділення Андреева Г.С.
24 лютого 1928 р.

24 февраля 1928 года

Именем Украинской Социалистической Советской Республики

Днепропетровский Окружной суд —
Чрезсессия в составе:
Председательствующего т. Алдухова
Членов: т.т. Дубинина и Любомирского
При секретаре т. Ивановской,
при участии Прокурора т. Васильева

Рассмотрев в закрытом судебном заседании дело по обвинению Андреева Григория Семеновича, 46 лет от роду, женат, м/грам., по профессии рабочий, ранее не судившегося, происходит из граждан д. Дементьева Смоленской губернии, обвиняется по ст. 54–13 УК в том, что он в период с 1908 по 1909 год служил старшим филером в Ревельском Охранном Отделении и с июля 1909 года по 1911 год служил филером в Охранном Отделении г. Екатеринослава.

Чрезсессия, рассмотрев материал предварительного следствия, а равно и судебного, заслушав обвиняемого,

Установила:

Что обвиняемый по настоящему делу Андреев Григорий по окончании военной службы в Царской Армии в г. Ревеле в 1909 году окончил службу, где был денщиком и по рекомендации доктора Прутенского поступил на должность сторожа в Екатеринославское Охранное Отделение к жандармскому Ротмистру Прутенскому, в этой должности он прослужил до 1910 года, после чего был назначен офицером при Екатеринославском Охранном Отделении, где в этой должности проработал около трех месяцев, но ввиду того, что он не был полезным Охранному Отделению, он был уволен, что подтверждается материалом дела и показанием самого обвиняемого.

На основании изложенного, Чрезсессия признала виновным Андреева в том, что он в 1910 году около трех месяцев состоял в должности филера при Екатеринославском жандармском управлении, после был уволен, что такое преступление предусмотрено ст. 54–13 УК.

Войдя в обсуждение вопроса о применении меры социальной защиты — обвиняемому Андрееву, то суд имеет в виду, что за период службы в охране Андреева не было тяжких последствий, что он, состоя в данной должности по своей невежественности и несознательности, он совершенно не знал, какой вред он приносил рабочему классу...

Приговорил:

Обвиняемого Андреева Григория Семеновича, 46 лет от роду, в силу ст. 54–13 УК, санкции ст. 54–2 УК подвергнуть лишению свободы со строгой изоляцией сроком на три года, от конфискации имущества освободить, за отсутствием такового, без поражения в правах.

Но имея в виду, что Андреев данное преступление совершил по своей несознательности, что [когда] он поступил в охранку филером, переживал материальную нужду и был вовлечен в эту работу сотрудниками охранки, используя материальное положение обвиняемого, а потому Суд нашел возможным применить к Андрееву ст. 46 УК и означенную выше меру социальной защиты смягчить до одного года лишения свободы без строгой изоляции, но имея в виду, что Андреев данное преступление совершил до 7-го ноября 1927 года, ранее он не судился, что он по социальному положению есть трудящийся, а потому в силу п. 2 Амнистии Десятилетия Октябрьской революции и пунктов 15, 29 Инструкции к вышеозначенной Амнистии освободить Андреева от отбывания меры социальной защиты, назначенной Судом.

Судебные издержки отнести за счет Республики.

Меру пресечения в отношении Андреева, ранее избранную, подписку о невыезде отменить.

Настоящий приговор может быть обжалован осужденным в Верховный Суд УССР в течение 48 часов с момента оглашения приговора сего.

Подлинное за надлежащими подписями:

С подлинным верно: Секретарь (подпись)

*ДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. П-7429. — Арк. 31–32.
Копія. Машинопис.*

Додаток № 1

Схема
мережі установ політичного розшуку Російської імперії
станом на 1907–1908 рр.

Объяснение к схеме

1. Министр внутренних дел одновременно являлся и шефом жандармов, который осуществлял главное начальствование над Отдельным корпусом жандармов, а через одного из своих товарищей — общее руководство розыскной деятельностью Департамента полиции.

2. Товарищ министра, заведующий полицией, одновременно исполнял должность командира Отдельного корпуса жандармов. Командир Корпуса свое руководство осуществлял по строевой части через штаб корпуса, а по розыскной и следственной деятельности подчиненных ему жандармских и полицейских учреждений — через Департамент полиции.

3. Особое совещание при Министре внутренних дел рассматривало доклады Департамента полиции о лицах, подвергаемых гласному надзору полиции в административном порядке.

4. Отдельный корпус жандармов находился в непосредственном подчинении Министру внутренних дел и ведал наблюдением за производством следствий по политическим делам, а также осуществлял, по согласованности с Департаментом полиции, руководство розыскной деятельностью жандармских учреждений.

5. Департамент полиции состоял в ведомстве Министерства внутренних дел и являлся высшим органом государственной полиции Российской империи. Во главе Департамента полиции стоял директор, который подчинялся Министру внутренних дел через одного из его товарищей, одновременно являвшегося и командиром Отдельного корпуса жандармов.

Местными розыскными органами Департамента полиции являлись розыскные и охранные отделения и жандармские управления, через посредство которых Департамент полиции осуществлял свою охранительно-розыскную службу.

За границей Департамент полиции свою розыскную деятельность осуществлял посредством своего специального учреждения — заграничной агентуры.

Сам Департамент полиции, в смысле структурного построения, к 1908 году имел особый и инспекторский отделы, секретарскую часть и 8 делопроизводств. Первые три структурные части возглавлял директор, а делопроизводства разделены были между вице-директорами Департамента полиции. Функции структурных частей распределялись следующим образом:

Особый отдел ведал политическим розыском, охраной и секретной агентурой всех розыскных органов в России и за границей.

Инспекторский отдел — проверкой (ревизией) деятельности полицейских учреждений и составлением докладов директору по личному составу первых.

Секретарская часть ведала личной перепиской директора, шифровальным делом и составлением еженедельных записок на имя царя о выдающихся событиях.

1-е делопроизводство ведало личным составом от VI класса и выше, общеполцейскими делами и перепиской о благонадежности чинов полиции.

2-е делопроизводство — организацией полицейских учреждений и разработкой различного рода законопроектов и инструкций Министерства внутренних дел.

3-е делопроизводство — до 1898 года — политическим розыском, а с 1898 года — кредитами.

4-е делопроизводство — наблюдением за рабочим и крестьянским движением в стране, за политическим направлением легальных обществ и союзов, земских, городских и сословных учреждений, регистрацией уставов обществ и профессиональных союзов.

5-е делопроизводство — составлением докладов о лицах, подвергаемых гласному надзору полиции в административном порядке и представлением их на рассмотрение Особого совещания при Министре внутренних дел. Оно также проводило в жизнь «Положение о негласном надзоре» (1882 года), положения и правила о надзоре, высылке и содержании в тюрьмах.

6-е делопроизводство — наведением справок по запросам различных учреждений о политической благонадежности лиц, поступающих на государственную и земскую службу.

7-е делопроизводство — наблюдением за производством дознаний по политическим делам, а также по делам о лицах, обвинявшихся по 246 и 248 статьям улож. о наказ. (оскорбление членов семьи «царствующего дома»), составлением для следственных органов справок о прежней революционной деятельности лиц, привлеченных к следствию по политическим делам, а также составлением розыскных циркуляров о лицах, скрывшихся из мест ссылки, заключений и т.п.

8-е делопроизводство — организацией сыскных отделений и наблюдением за их деятельностью, составлением инструкций и правил по сыскной части, изданием розыскных циркуляров Департамента, сношением с иностранными полицейскими учреждениями, заведыванием школой инструкторов и фотографией Департамента.

В 1914 году при Департаменте полиции было образовано 9-е делопроизводство, которое ведало вопросами о подданных неприятельских держав и о военнопленных.

6. Центральный «летучий» филерский отряд состоял при Департаменте полиции. По запросам начальников жандармских управлений, охранных отделений и заведующего заграничной агентурой филеры отряда командировывались Департаментом полиции в их распоряжение, где они и осуществляли наружное наблюдение за революционными и общественными деятелями.

7. Заграничная агентура Департамента полиции подчинялась непосредственно директору последнего. Во главе заграничной агентуры стоял чиновник особых поручений при Министре внутренних дел. Посредством заграничной агентуры Департамент полиции осуществлял наблюдение за деятельностью русских революционеров, находившихся в эмиграции в странах Европы. В дальнейшем такая же агентура была создана в Турции, Америке и других странах.

8. Помощник Варшавского генерал-губернатора по полицейской части по должности подчинялся непосредственно генерал-губернатору, а в строевом и дисциплинарном отношении — командиру отдельного корпуса жандармов. По осуществлению политического розыска он подчинялся Департаменту полиции. Помощник Варшавского генерал-губернатора руководил розыскной деятельностью находящихся в Привислинском крае жандармских управлений и Варшавского охранного отделения.

9. Районные охранные отделения учреждены были для объединения и направления деятельности местных органов, осуществлявших политический розыск в России и действовали под непосредственным руководством и контролем директора Департамента полиции. Во главе отделений стояли начальники, утвержденные, по представлению директора Департамента полиции, шефом жандармов.

В округе районного охранного отделения все органы, ведающие политическим розыском, а именно: охранные отделения и жандармские управления, начальники крепостных жандармских команд, чины городских и уездных полиций руководствовались в деле розыска указаниями начальника районного охранного отделения и исполняли все требования последнего по розыскной части и вытекающим из розыска следственным действиям.

В задачу начальников районных охранных отделений входила также организация внутренней агентуры, освещающей деятельность революционных организаций в пределах вверенной их надзору области.

10. Охранные отделения, на которые возлагались негласные расследования по политическим делам, являлись местными розыскными органами Департамента полиции, и свои обязанности они осуществляли под руководством Департамента полиции. Вместе с тем в деле политического розыска они подчинялись начальникам районных охранных отделений.

Район деятельности отделения составляли город, где оно находилось, и те местности губернии, относительно которых следовало указание Департамента полиции.

11. Губернские жандармские управления находились в непосредственном подчинении отдельного корпуса жандармов. По осуществлении политического розыска они подчинялись Департаменту полиции и руководствовались его указаниями. Вместе с тем, в деле розыска они руководствовались указаниями начальника районного охранного отделения. Район розыскной деятельности управления составлял территорию в границах губернии.

12. Уездные жандармские управления, крепостные и портовые жандармские команды и жандармские пограничные пункты подчинялись начальнику губернского жандармского управления. Политический розыск осуществляли согласно руководящим указаниям Департамента полиции, получаемым через начальника губернского жандармского управления или непосредственно от первого, а также указаниям начальника районного охранного отделения.

13. Жандармские полицейские управления железных дорог находились в непосредственном подчинении отдельного корпуса жандармов. По осуществлении политического розыска они подчинялись Департаменту полиции и руководствовались его указаниями, а также указаниями начальника районного охранного отделения. Район розыскной деятельности управления составлял территорию в границах полосы отчуждения и в подведомственных железнодорожной администрации учреждениях и предприятиях.

14. Отделения жандармского полицейского управления железных дорог подчинялись начальнику последнего. Политический розыск осуществляли согласно руководящим указаниям Департамента полиции, получаемым через начальника управления, или непосредственно от первого, а также указаниям начальника районного охранного отделения.

15. Охранная агентура дворцового коменданта подчинялась непосредственно последнему, а субсидировалась Департаментом полиции.

16. Генерал-губернаторы являлись высшими административными лицами («главными начальниками») в пределах подведомственных им территорий. Они руководили наблюдением за всей политической и общественной жизнью в крае, а также борьбой с разведывательной и подрывной деятельностью агентов иностранных держав. Они были облечены полным доверием царя и имели право непосредственных с ним сношений.

17. Губернаторы являлись высшими должностными лицами в губернии. Как представители высшей административной власти губернаторы руководили полицией. Они руководили наблюдением за всей политиче-

скої и общественной жизнью в губернии; издавали обязательные постановления. Подчинялись они непосредственно министру внутренних дел.

18. Градоначальники заведовали выделенными в отдельные округа городами с прилегающими к ним местностями. Они пользовались правами губернаторов и назначались: столичные — царем, а остальные — по представлению министра внутренних дел. Они руководили наблюдением за всей политической и общественной жизнью в пределах вверенных им округов.

19. Полицмейстеры являлись начальниками полиции, главным образом, в губернских городах. Подчинялись непосредственно губернаторам или градоначальникам. С ростом революционного движения в стране полицмейстеры стали выполнять функции руководителей политической полиции. Они осуществляли контроль и надзор за всеми сторонами жизни населения.

20. Уездные исправники являлись представителями полицейской власти губернаторов в уездах. Они осуществляли контроль и надзор за всеми сторонами жизни населения в уездных городах и сельских местностях уездов.

Губернаторы, градоначальники, полицмейстеры и уездные исправники в деле политического розыска руководствовались указаниями Департамента полиции.

Примітка. Схема складена колишнім Центральним державним історичним архівом СРСР (м. Москва) на основі довідників Міністерства внутрішніх справ, положень про Корпус жандармів та охоронні відділення, відомчого листування Департаменту поліції.

Додаток № 2

Список министров внутренних дел России з часу утворення Міністерства внутрішніх справ (1802 р.) до 1917 р.

1. **Кочубей Віктор Павлович** (1768–1834) — *міністр внутрішніх справ у 1802–1807 і 1819–1823 рр.*

З 1784 р. перебував на дипломатичній службі, в 1792 р. призначений посланником до Туреччини, в 1797 р. — членом колегії іноземних справ, у 1801 р. — сенатором і членом Державної ради. Під час війни 1812 р. був при цареві, згодом призначений президентом Центральної ради. З 1827 р. — голова Державної ради і Комітету міністрів.

2. **Куракін Олексій Борисович** (1759–1829) — *міністр внутрішніх справ у 1807–1810 рр.*

У 1780 р. вступив на службу до канцелярії генерал-прокурора, з 1794 р. — головний директор асигнаційного банку, з 1796 р. — генерал-прокурор, у 1797 р. призначений сенатором, у 1798 р. — головним попечителем над державним банком для дворян, у 1801 р. — Малоросійським генерал-губернатором, у 1804 р. — членом Державної ради. З 1821 р. — голова Департаменту державної економіки Державної ради, з 1826 р. — Канцлер Російських орденів.

3. **Козодавлев Осип Петрович** (1754–1819) — *міністр внутрішніх справ у 1811–1819 рр.*

У 1774 р. призначений до Сенату, в 1780 р. — радником С.-Петербурзької палати цивільного суду, в 1783 р. — радником при директорові Академії наук, у 1784 р. — директором народних училищ С.-Петербурзької губернії, в 1793 р. — членом комісії у справах народних училищ та комерції, в 1797 р. — обер-прокурором Сенату, в 1799 р. — сенатором, у 1802 р. — членом Російської академії наук, у 1808 р. — товаришем міністра внутрішніх справ, у 1810 р. — членом Державної ради.

4. **Кочубей Віктор Павлович** — *міністр внутрішніх справ у 1819–1823 рр.* (біографічні відомості див. вище).

5. **Кампенгаузен Балтазар Балтазарович** (1772–1823) — *міністр внутрішніх справ у червні-серпні 1823 р.*

Перебував при російських посольствах у Польщі та Швеції, був директором III (медичного) Департаменту Міністерства внутрішніх справ, градоначальником у Таганрозі, державним казначеєм і державним контролером.

6. **Ланської Василь Сергійович** (1753–1831) — *міністр внутрішніх справ у серпні 1823–1828 рр.*

У 1767 р. вступив на службу до Преображенського полку, в 1795 р. призначений Саратовським губернатором, у 1803 р. — Гродненським губернатором, у 1809 р. — сенатором, у 1812 р. завідував Інтендантським управлінням, у 1813 р. призначений президентом тимчасового уряду в губерніях «Царства Польського», в 1815 р. — намісником «Царства Польського», членом Державної ради і головою «Комиссии прошений, на высочайшее имя приносимых».

7. **Закревський Арсеній Андрійович** (1786–1865) — *міністр внутрішніх справ у 1828–1832 рр.*

У 1802 р. вступив на військову службу, в 1823 р. призначений Фінляндським генерал-губернатором, у 1826 р. — сенатором, у 1848 р. — Московським генерал-губернатором і членом Державної ради.

8. **Блудов Дмитро Миколайович** (1785–1864) — *міністр внутрішніх справ у 1832–1839 рр.*

З 1800 р. перебував на дипломатичній службі, в 1822 р. прикомандирований до Міністерства внутрішніх справ, у 1826 р. призначений товаришем міністра народної освіти і головним керуючим («главноуправляющим») духовними справами іноземних віросповідань, у 1832 р. — членом Державної ради, в 1839 р. — міністром юстиції, того ж року — головним керуючим II відділення В.Й.І.В.К. і головою Департаменту законів Державної ради, в 1855 р. — президентом Академії Наук, у 1857 р. — членом Головного комітету з селянської справи, в 1862 р. — головою Державної ради та Комітету міністрів.

9. **Строганов Олександр Григорович** (1796–1891) — *міністр внутрішніх справ у 1839–1841 рр.*

У 1813 р. вступив на військову службу, в 1831 р. призначений членом тимчасового управління «Царства Польського», в 1834 р. — товаришем міністра внутрішніх справ, у 1836 р. — генерал-губернатором Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній, у 1850 р. — членом Державної ради, в 1855–1862 рр. — Новоросійський і Бесарабський генерал-губернатор, згодом — президент Товариства історії і старожитностей Росії в Одесі.

10. **Перовський Лев Олексійович** (1793–1856) — *міністр внутрішніх справ у 1841–1852 рр.*

У 1811 р. вступив на військову службу, в 1823 р. зарахований до Державної колегії іноземних справ, у 1828 р. призначений віце-президентом Департаменту уділів, у 1831 р. — сенатором, у 1840 р. — товаришем міністра уділів і членом Державної ради, в 1852 р. — міністром уділів і керуючим кабінетом Його Імператорської Величності.

11. **Бібіков Дмитро Гаврилович** (1788–1870) — *міністр внутрішніх справ у 1852–1855 рр.*

До 1812 р. служив в армії, в 1819 р. призначений Владимирським віце-губернатором, у 1820 р. переведений на ту ж посаду до Саратовської, а в 1821 р. — до Московської губернії, в 1825 р. призначений директором Департаменту зовнішньої торгівлі, в 1837 р. — сенатором, у 1838 р. — Київським губернатором і генерал-губернатором Подольським і Волинським, у 1848 р. — членом Державної ради.

12. **Ланської Сергій Степанович** (1787–1862) — *міністр внутрішніх справ у 1855–1861 рр.*

Розпочав службу в 1800 р. в Колегії іноземних справ, у 1809 р. призначений до Правительствующого сенату, в 1815 р. — до Департаменту державного майна, в 1817 р. — до Державної комісії погашення боргів, з 1821 р. — суддя Московського суду совісті, з 1830 р. — Костромський, згодом — Владимирський губернатор, у 1834 р. призначений сенатором, у 1850 р. — членом Державної ради, в 1857 р. — членом Головного комітету з селянської справи.

13. **Валуєв Петро Олександрович** (1815–1890) — *міністр внутрішніх справ у 1861–1868 рр.*

У 1831 р. почав службу в канцелярії Московського генерал-губернатора, у 1834–1845 рр. служив в I і II відділеннях В.Й.І.В.К., у 1845 р. призначений у розпорядження Ризького генерал-губернатора, в 1853 р. — Курляндським губернатором, у 1858–1861 рр. служив у Міністерстві державного майна, в 1861 р. призначений членом Державної ради, в 1872 р. — міністром державного майна, в 1879 р. — головою Комітету міністрів.

14. **Тімашев Олександр Єгорович** (1818–1893) — *міністр внутрішніх справ у 1868–1878 рр.*

У 1835 р. вступив на військову службу, в 1856 р. призначений керівником III відділення В.Й.І.В.К., у 1863 р. — тимчасовим Казанським, Пермським і Вятським генерал-губернатором, у 1867 р. — міністром пошт і телеграфів, у 1878 р. — членом Державної ради.

15. **Маков Лев Савович** (1830–1883) — *міністр внутрішніх справ у 1878–1880 рр.*

З 1849 р. служив в армії, в 1858 р. — зарахований до Міністерства внутрішніх справ, у 1861 р. призначений чиновником особливих доручень при міністрі внутрішніх справ з селянських справ, у 1865 р. — правителем особливої канцелярії міністра, в 1876 р. — товаришем міністра внутрішніх справ, у 1880 р. — міністром пошт і телеграфів, у 1881 р. — членом Державної ради.

16. **Лоріс-Меліков Михайло Тарієлович** (1825–1888) — *міністр внутрішніх справ у 1880–1881 рр.*

У 1843 р. вступив на військову службу, в 1855 р. призначений начальником Карської області, в 1860 р. — військовим начальником Південного Дагестану і Дербентським градоначальником, у 1863 р. — начальником Терської області, в 1879 р. — тимчасовим Самарським, Саратовським і Астраханським генерал-губернатором, і того ж року Харківським генерал-губернатором, у 1880 р. — членом Державної ради і головним начальником Верховної розпорядчої комісії.

17. **Ігнат'єв Микола Павлович** (1832–1908) — *міністр внутрішніх справ у 1881–1882 рр.*

У 1858 р. відряджений до Хіви і Бухари начальником місії, в 1859 р. — з дипломатичним дорученням до Китаю (для укладення миру), в 1861 р. — до Турції, в 1862 р. призначений директором Азіатського Департаменту Міністерства іноземних справ, у 1864 р. — посланником, а з 1867 р. — послом при Порті Оттоманській, у 1877 р. — членом Державної ради. Після відставки з посади міністра внутрішніх справ був членом Державної ради і головою «Слав'янського благодійного товариства».

18. **Толстой Дмитро Андрійович** (1825–1889) — *міністр внутрішніх справ у 1882–1889 рр.*

На службу вступив у 1843 р. до канцелярії цариці, в 1847 р. призначений чиновником з особливих доручень, у 1851 р. — віце-директором Департаменту духовних справ іноземних віросповідань, у 1853 р. — директором канцелярії Морського міністерства, в 1860 р. — членом Головного управління училищ Міністерства народної освіти, в 1861 р. — управляючим Департаментом Міністерства народної освіти і сенатором, у 1865 р. — обер-прокурором Сіноду, в 1866 р. — міністром народної освіти, в 1880 р. — членом Державної ради, в 1882 р. — міністром внутрішніх справ (одночасно був президентом Академії наук).

19. **Дурново Іван Миколайович** (1834–1903) — *міністр внутрішніх справ у 1889–1895 рр.*

У 1852–1856 рр. служив в армії, в 1860–1870 рр. — Чернігівський повітовий і губернський предводитель дворянства, в 1870 р. призначений Катеринославським губернатором, у 1882 р. — товаришем міністра внутрішніх справ, у 1883 р. — сенатором (із залишенням на посаді товариша міністра), в 1886 р. — членом Державної ради, в 1889 р. — шефом жандармів, у 1895 р. — головою Комітету міністрів.

20. **Горемікін Іван Логінович** (1839–1917) — *міністр внутрішніх справ у 1895–1899 рр.*

На службу вступив у 1860 р. в I Департамент Правительствующого сенату, в 1862 р. зарахований до Департаменту Міністерства юстиції, в 1864–1872 рр. — віце-губернатор Плоцької та Келецької губерній, у 1872–1882 рр. — член тимчасової комісії з селянських справ губерній «Царства Польського», в 1884 р. призначений обер-прокурором II Департаменту Правительствующого сенату, в 1891 р. — товаришем міністра юстиції, в 1894 р. — сенатором, в 1895 р. — товаришем міністра внутрішніх справ, згодом шефом жандармів, у 1899 р. — членом Державної ради, в 1905 р. — головою «Особливої наради з укріплення селянського землеволодіння», в 1906 р. і 1914–1916 рр. — голова Ради міністрів.

21. **Спягін Дмитро Сергійович** (1853–1902) — *міністр внутрішніх справ у 1899–1902 рр.*

У 1876 р. вступив на службу до Міністерства внутрішніх справ, у 1881–1886 рр. — Волоколамський повітовий предводитель дворянства, в 1886 р. призначений Харківським віце-губернатором, у 1888 р. — Курляндським губернатором, у 1891 р. — Московським губернатором, у 1893 р. — товаришем міністра державного майна, в 1894 р. — товаришем міністра внутрішніх справ, у 1895 р. — головним керуючим «канцелярией Его Императорского Величества по принятию прошений, на высочайшее имя приносимых», у 1899 р. — шефом жандармів.

22. **Плеве В'ячеслав Костянтинович** (1846–1904) — *міністр внутрішніх справ у 1902–1904 рр.*

У 1867 р. вступив на службу до Московського окружного суду, в 1879 р. призначений прокурором С.-Петербурзької судової палати, в 1881 р. — директором Департаменту державної поліції, в 1884 р. — сенатором, у 1885 р. — товаришем міністра внутрішніх справ, у 1894 р. — державним секретарем, у 1899 р. — міністром, статс-секретарем князівства Фінляндського, в 1902 р. — шефом жандармів. У 1904 р. вбитий у С.-Петербурзі соціалістом-революціонером С.Сазоновим.

23. **Святополк-Мирський Петро Дмитрович** (1857–1914) — *міністр внутрішніх справ у серпні 1904 — січні 1905 рр.*

Був губернатором у Пензі та Катеринославі, з 1900 р. — товариш міністра внутрішніх справ і командир Окремого корпусу жандармів, з 1904 р. — Віленський, Ковенський і Гродненський генерал-губернатор, з серпня 1904 р. — шеф жандармів, у 1905 р. прикомандирований до кортежу царя.

24. **Булігін Олександр Григорович** (1851–1909) — *міністр внутрішніх справ у січні-грудні 1905 р.*

Розпочав службу у судовому відомстві, був губернатором в ряді губерній, у 1902 р. призначений помічником Московського генерал-губернатора, в 1905 р. — членом Державної ради.

25. **Дурново Петро Миколайович** (1844–1915) — *міністр внутрішніх справ у січні-квітні 1906 р.*

З 1872 р. обіймав посади товариша прокурора Владимирського і Московського окружних судів та Київської судової палати, з 1881 р. — керуючий судовим відділом Департаменту поліції, в 1884–1893 рр. — директор Департаменту поліції, в 1900–1905 рр. — товариш міністра внутрішніх справ, у 1906 р. призначений членом Державної ради.

26. Столипін Петро Аркадійович (1862–1911) — *міністр внутрішніх справ у 1906–1911 рр.*

У 1884 р. зарахований до Міністерства внутрішніх справ, з 1889 р. — Ковенський губернський предводитель дворянства, в 1902 р. призначений Гродненським, у 1903 р. — Саратовським губернатором, у 1906 р. — головою Ради міністрів, шефом жандармів. У 1911 р. вбитий у Києві агентом охоранки Д.Г.Багровим.

27. Макаров Олександр Олександрович (1857–1919) — *міністр внутрішніх справ у 1911–1912 рр.*

З 1878 р. служив у судовому відомстві, в 1889–1899 рр. — прокурор Ревельського, Нижньгородського і Московського окружних судів, у 1899–1901 рр. — голова Київського окружного суду, в 1901–1906 рр. — прокурор Саратовської судової палати, з 1906 р. — товариш міністра внутрішніх справ, з 1907 р. — сенатор і голова комісії з реформ поліції, в 1911–1912 рр. — шеф жандармів, у 1912–1916 рр. — міністр юстиції.

28. Маклаков Микола Олексійович (1871–1918) — *міністр внутрішніх справ у грудні 1912 — червні 1915 рр.*

У 1899–1909 рр. служив податковим інспектором Владимирської губернії, начальником відділення Тамбовської казенної палати, з 1909 р. — Чернігівський губернатор, у 1912–1915 рр. — шеф жандармів, з 1915 р. — член Державної ради.

29. Щербатов Микола Борисович — *міністр внутрішніх справ у червні-вересні 1915 р.*

Був керуючим Головного управління державних кінських заводів («государственного конозаводства»), членом Державної ради і Полтавським губернським предводителем дворянства, в 1915 р. — керуючий міністерством внутрішніх справ і головний начальник («главноначальствующий») над Окремим корпусом жандармів.

30. Хвостов Олексій Миколайович (1872–1918) — *міністр внутрішніх справ у вересні 1915 — березні 1916 рр.*

У 1906–1910 рр. — Вологодський, згодом Нижньгородський губернатор, у 1912 р. обраний до IV Державної думи, в 1915 р. призначений шефом жандармів.

31. Штюрмер Борис Володимирович (1848–1917) — *міністр внутрішніх справ у березні-липні 1916 р.*

З 1872 р. служив у Сенаті й Міністерстві юстиції, з 1876 р. перебував у Міністерстві двору і завідував упродовж 15 років церемоніальною частиною, в 1892 р. зарахований до Міністерства внутрішніх справ і призначений головою Тверської губернської земської управи, в 1894–1902 рр. — губернатор у Новгороді та Ярославлі, у 1902–1904 рр. — директор Департаменту загальних справ. З 1904 р. — член Державної ради, в січні-листопаді 1916 р. — голова Ради міністрів, одночасно — міністр внутрішніх справ (з березня — 7 липня) і міністр іноземних справ (7 липня — 10 листопада 1916 р.).

32. Хвостов Олександр Олексійович (нар. 1857 р.) — *міністр внутрішніх справ у липні — вересні 1916 р.*

У 1878 р. розпочав службу, в 1905 р. призначений товаришем міністра юстиції, в 1906 р. — сенатором, у 1912 р. — членом Державної ради, в 1915 р. — міністром юстиції, в липні 1916 р. — головним начальником над Окремим корпусом жандармів.

33. Протопопов Олександр Дмитрович (1866–1918) — *міністр внутрішніх справ у вересні 1916 — лютому 1917 рр.*

Член III та IV Державних дум, у 1915–1916 рр. — керуючий Міністерством внутрішніх справ і головний начальник над Окремим корпусом жандармів.

Список
шефів жандармів і командирів (командуючих)
Окремого корпусу жандармів з часу утворення Корпусу
(1826 р.) до 1917 р. *

- 1. Бенкендорф Олександр Христофорович (1783–1844)** — *шеф жандармів у 1826–1844 рр.*
У 1798 р. вступив на військову службу, в 1826 р. призначений начальником III відділення В.Й.І.В.К., командуючим «імператорської головної квартири» і сенатором, у 1831 р. — членом Державної ради і членом Комітету міністрів, у 1837 р. — членом Сибірського комітету, в 1842 р. — членом Комітету у справах Кавказького краю.
- 2. Орлов Олексій Федорович (1787–1861)** — *шеф жандармів у 1844–1856 рр.*
У 1801 р. вступив на військову службу, в 1835 р. призначений членом Державної ради, в 1844 р. — головним начальником III відділення В.Й.І.В.К. і командуючим «імператорської головної квартири», в 1856 р. — головою Державної ради, головою Комітету міністрів, головою Кавказького і Сибірського комітетів.
- 3. Долгоруков Василь Андрійович (1804–1868)** — *шеф жандармів у 1856–1866 рр.*
У 1821 р. вступив на військову службу, в 1848 р. призначений товаришем військового міністра, в 1849 р. — членом військової ради, в 1853 р. — військовим міністром, членом Державної ради і членом Кавказького і Сибірського комітетів, у 1856 р. — головний начальник III відділення В.Й.І.В.К., у 1857 р. — член Головного комітету з селянських справ, у 1866 р. — обер-камергер «двору Його Величності».
- 4. Шувалов Петро Андрійович (1827–1889)** — *шеф жандармів у 1866–1874 рр.*
У 1845 р. вступив на військову службу, в 1857 р. призначений С.-Петербурзьким обер-поліцмейстером, з 1861 р. — начальник штабу Окремого корпусу жандармів і керуючий III відділенням В.Й.І.В.К., у 1864 р. — Ліфляндський, Естляндський і Курляндський генерал-губернатор і командуючий військами Ризького військового округу, в 1866 р. — головний начальник III відділення В.Й.І.В.К., у 1874 р. — член Державної ради.
- 5. Потапов Олександр Львович (1818–1886)** — *шеф жандармів у 1874–1876 рр.*
У 1836 р. вступив на військову службу, в 1860 р. — С.-Петербурзький і Московський обер-поліцмейстер, у 1861 р. призначений начальником Штабу Окремого корпусу жандармів і керуючим III відділенням В.Й.І.В.К., у 1864 р. — помічник генерал-губернатора Північно-Західного краю, в 1868 р. — генерал-губернатор Північно-Західного краю і командуючий військами Віленського військового округу, в 1874 р. — головний начальник III відділення В.Й.І.В.К.
- 6. Мезенцев Микола Володимирович (1827–1878)** — *шеф жандармів у 1876–1878 рр.*
У 1845 р. вступив на військову службу, в 1865 р. призначений начальником Штабу Окремого корпусу жандармів і керуючим III відділенням В.Й.І.В.К., у 1876 р. — головний начальник III відділення В.Й.І.В.К., у 1877 р. — член комітетів: Кавказького і у справах «Царства Польського». В 1878 р. на Михайлівській площі С.-Петербургу вбитий анархістом С.М.Кравчинським.
- 7. Дрентельн Олександр Романович (1820–1882)** — *шеф жандармів у 1878–1880 рр.*
У 1838 р. вступив на військову службу, в 1872 р. призначений командуючим військами Київського військового округу, в 1877 р. — начальник військових повідомлень діючих армій і командуючий тилowymi військами, в 1878 р. — головний начальник III відділення В.Й.І.В.К. і член комітетів: Кавказького і у справах «Царства Польського», в 1880 р. — член Державної ради, в 1881 р. — Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор і командуючий військами Київського військового округу.

* Посада «шеф жандармі» заснована в 1826 р. Шеф жандармів завідував Корпусом жандармів і одночасно перебував на чолі III відділення В.Й.І.В.К. У 1880 р., зі скасуванням III відділення, звання «шеф жандармів» було присвоєно міністру внутрішніх справ, яке 13 липня 1914 р. замінено званням «головний начальник («главноначальствующий») над Окремим корпусом жандармів».

8. **Лоріс-Меліков Михайло Таріслович** * — шеф жандармів у 1880–1881 рр.
9. **Ігнат'єв Микола Павлович** * — шеф жандармів у 1881–1882 рр.
10. **Толстой Дмитро Андрійович** * — шеф жандармів у 1882–1889 рр.
11. **Дурново Іван Миколайович** * — шеф жандармів у 1889–1895 рр.
12. **Горемикін Іван Логінович** * — шеф жандармів у 1895–1899 рр.
13. **Сипягін Дмитро Сергійович** * — шеф жандармів у 1899–1902 рр.
14. **Плеве В'ячеслав Костянтинович** * — шеф жандармів у 1902–1904 рр.
15. **Святополк-Мирський Петро Дмитрович** * — шеф жандармів у 1904 — січні 1881 рр.
16. **Булігін Олександр Григорович** * — шеф жандармів у січні - грудні 1905 р.
17. **Дурново Петро Миколайович** * — шеф жандармів у січні - квітні 1906 р.
18. **Століпін Петро Аркадійович** * — шеф жандармів у 1906–1911 рр.
19. **Макаров Олександр Олександрович** * — шеф жандармів у 1911–1912 рр.
20. **Маклаков Микола Олексійович** * — шеф жандармів у 1912–1914 рр., головний начальник («главноначальствующий») над Окремим корпусом жандармів у липні 1914–1915 рр.
21. **Щербатов Микола Борисович** * — головний начальник («главноначальствующий») над Окремим корпусом жандармів у червні- вересні 1915 р.
22. **Хвостов Олексій Миколайович** * — головний начальник («главноначальствующий») над Окремим корпусом жандармів у вересні 1915 — березні 1916 рр.
23. **Штюрмер Борис Володимирович** * — головний начальник («главноначальствующий») над Окремим корпусом жандармів у березні -липні 1916 р.
24. **Хвостов Олександр Олексійович** * — головний начальник («главноначальствующий») над Окремим корпусом жандармів у липні-вересні 1916 р.
25. **Протопопов Олександр Дмитрович** * — головний начальник («главноначальствующий») над Окремим корпусом жандармів у вересні 1916 — лютому 1917 рр.

Командири (командуючі) Окремого корпусу жандармів **

1. **Оржевський Петро Васильович** (1839–1897) — товариш міністра внутрішніх справ, завідуючий поліцією і командир Окремого корпусу жандармів у 1882–1887 рр.
Згодом призначений сенатором, у 1893–1897 рр. — Віленський, Ковенський і Гродненський генерал-губернатор.
2. **Щебенко Микола Гнатович** (нар. у 1834 р.) — товариш міністра внутрішніх справ, завідуючий поліцією і командир Окремого корпусу жандармів у 1887–1895 рр. Сенатор і член Державної ради.
3. **Фрезе Олександр Олександрович** (нар. у 1840 р.) — товариш міністра внутрішніх справ і помічник шефа жандармів у 1896–1897 рр.
У 1860 р. вступив на військову службу.
4. **Пантелєєв Олександр Ілліч** — командир Окремого корпусу жандармів у 1898–1900 рр.
У 1860 р. вступив на військову службу, в 1897 р. призначений товаришем міністра внутрішніх справ і помічником шефа жандармів.
5. **Святополк-Мирський Петро Дмитрович** * — командир Окремого корпусу жандармів у 1900–1902 рр.
6. **Валь Віктор Вільгельмович** (нар. у 1840 р.) — товариш міністра внутрішніх справ і командир Окремого корпусу жандармів у 1902–1903 рр., член Державної ради.

* Див. список міністрів внутрішніх справ (додаток № 2) за час перебування його на цій посаді в ці ж роки.

** Посада командира Окремого корпусу жандармів введена у 1882 р. і ввірялася одному з товаришів міністра внутрішніх справ, завідуючому поліцією.

7. **Ридзевський Костянтин Миколайович** (нар. у 1852 р.) — *командуючий Окремим корпусом жандармів, товариш міністра внутрішніх справ і завідуючий поліцією в 1904 — травні 1905 р.*
У 1872 р. вступив на військову службу.
8. **Трепов Дмитро Федорович** (1855–1906) — *товариш міністра внутрішніх справ, завідуючий поліцією і командир Окремого корпусу жандармів у травні-жовтні 1905 р.*
У жовтні 1905 р. призначений палацевим комендантом, у 1896–1905 рр. — Московський обер-поліцмейстер, у січні 1905 року призначений Петербургським генерал-губернатором.
9. **Дедюлін Володимир Олександрович** (нар. у 1858 р.) — *командир Окремого корпусу жандармів у 1905–1906 рр.*
У 1903 р. призначений начальником штабу, в 1906 р. — палацевим комендантом.
10. **Таубе Федір Федорович** (нар. у 1857 р.) — *командир Окремого корпусу жандармів у 1906–1909 рр.*
У 1875 р. вступив на військову службу, числився за Донським і Оренбурзьким козацькими військами та в списках Генерального штабу, військовий атаман війська Донського.
11. **Курлов Павло Григорович** (1860–1923) — *товариш міністра внутрішніх справ і командуючий Окремим корпусом жандармів у 1909–1912 рр.*
У 1905 р. був Мінським губернатором, після вбивства Столипіна змушений був піти у відставку. Перед Лютневою революцією 1917 р. знову призначений товаришем міністра внутрішніх справ.
12. **Толмачев Володимир Олександрович** (нар. у 1853 р.) — *командир Окремого корпусу жандармів у 1912–1913 рр.*
У 1872 р. вступив на військову службу.
13. **Джунковський Володимир Федорович** (нар. у 1865 р.) — *товариш міністра внутрішніх справ і командуючий Окремим корпусом жандармів у 1913–1915 рр.*
У 1882 р. вступив на військову службу, в 1915 р. звільнений з Міністерства внутрішніх справ і призначений до діючої армії.
14. **Татіщев Дмитро Миколайович** (нар. у 1867 р.) — *командуючий Окремим корпусом жандармів у 1915–1917 рр.*
У 1888 р. вступив на військову службу, з 1898 р. — камер-юнкер, з 1907 р. — камергер і з 1912 р. — шталмейстер «высочайшего двора».

Додаток № 4

Список директорів Департаменту поліції з часу його утворення (1880 р.) до 1917 р.

1. **Плеве В'ячеслав Костянтинович** * — *директор Департаменту поліції в 1881–1884 рр.*
2. **Дурново Петро Миколайович** ** — *директор Департаменту поліції в 1884–1893 рр.*
3. **Петров Микола Іванович** (нар. у 1841 р.) — *директор Департаменту поліції в 1893 — липні 1895 рр.*
У 1884–1893 рр. — начальник штабу Окремого корпусу жандармів, у 1896 р. був начальником Головного управління пошт і телеграфів.
4. **Сабуров Микола Миколайович** — *директор Департаменту поліції в липні 1895 — травні 1896 рр.*
У 1885–1895 рр. віце-директор Департаменту поліції.

* Див. список міністрів внутрішніх справ (додаток № 2) за час перебування його на цій посаді в 1902–1904 рр.
** Те саме в 1905–1906 рр.

5. **Добржинський Антон Францович** (пом. у 1897 р.) — директор Департаменту поліції в травні 1896 — серпні 1897 рр.
Товариш обер-прокурора Сенату і одночасно завідуючий тимчасовою канцелярією при Міністерстві юстиції з провадження особливих кримінальних справ.
6. **Зволянський Сергій Ерастович** — директор Департаменту поліції в серпні 1897–1902 рр.
У 1889–1895 рр. діловод 4-го діловодства, в 1895–1897 рр. віце-директор Департаменту поліції.
7. **Лопухін Олексій Олександрович** (1864–1928) — директор Департаменту поліції в 1902–1905 рр.
У 1886 р. вступив на службу до Міністерства юстиції, з 1889 р. — прокурор Московського окружного суду.
8. **Ковалевський Сергій Григорович** — директор Департаменту поліції в березні-листопаді 1905 р.
У 1879 р. вступив на державну службу.
9. **Вуїч Емануїл Іванович** — директор Департаменту поліції в листопаді 1905 — червні 1906 рр.
Сенатор, член Головної з фабричних і гірничо-заводських справ присутності.
10. **Трусевич Максиміліан Іванович** (нар. у 1863 р.) — директор Департаменту поліції в червні 1906 — березні 1909 рр.
У 1885 р. вступив на державну службу, з 1889 р. — товариш прокурора С.-Петербурзького окружного суду, з 1906 р. — член Головної з фабричних і гірничо-заводських справ присутності, з 1909 р. — сенатор, з 1914 р. — член Державної ради.
11. **Зуєв Ніл Петрович** (1851–1918) — директор Департаменту поліції в липні 1909 — лютому 1912 рр.
У 1903–1909 рр. — віце-директор Департаменту поліції, член Головної з фабричних і гірничо-заводських справ присутності, у 1912 р. призначений сенатором.
12. **Білецький Степан Петрович** (1873–1918) — директор Департаменту поліції в лютому 1912 — січні 1914 рр.
Сенатор, з 1909 р. — віце-директор Департаменту поліції, в 1915 р. — товариш міністра внутрішніх справ, у 1916 р. призначений Іркутським генерал-губернатором, член ради у справах страхування робочих від Міністерства внутрішніх справ.
13. **Брюнь-Де-Сент-Іполит Валентин Анатолійович** (1871–1918) — директор Департаменту поліції в лютому 1914 — вересні 1915 рр. Сенатор.
14. **Моллов Русчу Георгійович** (нар. у 1867 р.) — директор Департаменту поліції у вересні 1915 — листопаді 1916 рр.
З 1889 р. служив у відомстві Міністерства юстиції, в 1911 р. призначений прокурором Одеської судової палати, в 1916 р. — член Головної з фабричних і гірничо-заводських справ присутності.
15. **Климович Євгеній Костянтинівич** (нар. у 1871 р.) — директор Департаменту поліції у лютому — вересні 1916 р.
У 1898 р. призначений ад'ютантом Волинського ГЖУ, в 1901 р. — помічник начальника Петроковського ГЖУ, в 1905 р. прикомандирований до штабу Окремого корпусу жандармів з призначенням у розпорядження Віленського, Ковенського і Гродненського генерал-губернатора, в 1907 р. в.о. Керч-Єникальського градоначальника, в 1908 р. — Московський градоначальник, у 1908–1909 рр. завідував особливим відділом Департаменту поліції, в 1916 р. призначений сенатором.
16. **Васильєв Олексій Тихонович** (нар. у 1869 р.) — директор Департаменту поліції у вересні 1916 — лютому 1917 рр.
У 1906–1908 рр. завідував особливим відділом Департаменту поліції, потім — віце-директор Департаменту поліції, в 1915 р. — член ради Головного управління у справах друку.

Список скорочень

анар.- коммун.	— анархо-коммунисты
б.	— бывший
В. екстренно	— весьма экстренно
Верхсуд	— Верховный суд
Г.г.	— господин, господа
ГЖУ	— Губернское жандармское управление
ГПУ	— Государственное политическое управление
гр-н	— гражданин

дер. Стржемишицы	— деревня
ДОПР	— дом предварительного заключения
ДП	— Департамент полиции
Ек.	— Екатеринослав
жел. дор.	— железные дороги
ЖПУЖД	— жандармское полицейское управление железной дороги
И. д., исп. об.	— исполняющий обязанности
ИНО	— институт народного образования
ИСТАРХ	— исторический архив
ИСТПАРТОТДЕЛ	— Комиссия по собиранию и изучению материалов по истории Октябрьской революции и истории Коммунистической партии
кн. III Св. Воен. Пост. 1869 изд. 2-е	— книга III Свода Военных Постановлений, издание 2-е
КП(б)У	— Коммунистическая партия большевиков Украины
КРО	— контрразведывательный отдел
лит. А.	— литер А
м. грам.	— малограмотный
МВД	— Министерство внутренних дел
м-ц	— месяц
нач. Севотдел ГПУ	— начальник Севастопольского отдела ГПУ Нижгуботдел — губернский отдел (г. Нижний Новгород)
нач. СО	— начальник секретного отдела
обв.	— обвинение
ОГПУ	— Объединенное Государственное политическое управление
Окр. комитет	— Окружной комитет
ОКРАРХ	— окружной архив
«Осваг»	— осведомительное агентство (информационно-пропагандистская деникинская организация)
Отд. корп. жанд.	— Отдельный корпус жандармов
письм. агент. сведения	— письменные агентурные сведения
пос. Вольброш	— поселок
прест. предусм.	— преступление предусмотренное
прик.	— приказ
прим.	— примечание
с.г.	— сего года
С.-дек.	— социал-демократы
С.-р.	— социалисты-революционеры
Св. Причастия	— Святого Причастия
Семина. орган.	— семинаристские организации
собр. узак.	— собрание узаконений
ст. Мехов	— станция
ст. Ул. о нак. т. XV Св. Зак.	— статья Уложений о наказании т. XV Свода Законов
ст. унтер-офицер	— старший унтер-офицер
ст. Уст. Угол. Суд. (Судопр)	— статья Устава Уголовного Судопроизводства
студ. орган.	— студенческие организации
Угол. Улож.	— Уголовное Уложение
УПК УССР	— уголовно-процессуальный кодекс УССР
УСО ГПУ	— учетно-справочный отдел ГПУ
уст. суд. под страж.	— Устав содержания под стражей
Цирк.	— циркуляр
ЦК ВКП(б)	— Центральный Комитет Всероссийской Коммунистической партии большевиков
ЦКК	— Центральная контрольная комиссия
ЧК	— чрезвычайная комиссия
чрезсессия	— чрезвычайная сессия
2 арш. 7 в.	— 2 аршина 7 вершков

Список літератури

1. А.Б. За кулисами охранного отделения. Сборник статей. — Берлин, 1910.
2. Агафонов В.К. Заграничная охранка. — Пг., 1918.
3. Алексеев И. История одного провокатора. Обвинительное заключение и материалы к процессу Серебряковой А. — М., 1925.

4. Алексеев М. По ту сторону фронта. Военная разведка России накануне первой мировой войны // Родина. — 1994. — № 8. — С. 82–87.
5. Анисимов Е. «Донос» // Родина. — 1990. — № 7. — С. 26–29.
6. Анисимов Н.Н. Борьба большевиков против политической тайной полиции самодержавия (1903–1917 гг.). — Свердловск, 1989.
7. Аптекарь П. Агенты и резиденты // Родина. — 1993. — № 8, 9.
8. Атишев А., Глотов Е., Могилюк В. Самодержавие и деятельность 3 Отделения и охранного отделения в России. — Караганда, 1973.
9. Бакай М.Е. Из воспоминаний М.Е.Бакая. Еще о провокаторах и провокаторстве // Былое. — 1909. — № 11, 12.
10. Бакай М.Е. Из воспоминаний М.Е.Бакая. Правительство и провокаторы // Былое. — 1908. — № 8.
11. Бакай М.Е. Из записок М.Е.Бакая // Былое. — 1909. — № 9, 10.
12. Бакай М.Е. Краткая автобиография М.Е.Бакая // Русское прошлое. — 1923. — № 5.
13. Бакай М.Е. О разоблачителях и разоблачительстве. — Нью-Йорк, 1912.
14. Баторгин М.П. Перед судом царского самодержавия. — М., 1964.
15. Безотосный В. Секретная экспедиция // Родина. — 1992. — № 6, 7.
16. Белецкий С.П. Григорий Распутин. (Из записок). — Пг., 1923.
17. Белоуров С.А. Дневальные записки Приказа тайных дел. 1765–1783. — М., 1908.
18. Богданов-Евдокимов Ф. Зубатовщина в Москве // Вестник труда. — 1923. — № 9.
19. Богучарский В.Я. В 1878 году. Всеподданейшие донесения шефа жандармов // Голос минувшего. — 1917. — № 9–10.
20. Богучарский В.Я. Третье отделение собственной е.и.в. канцелярии о себе самом (неизданный документ) // Вестник Европы. — 1917, март.
21. Большевики. Документы по истории большевизма с 1903 по 1916 год бывшего Московского Охранного Отделения. — М., 1990.
22. Будянский С. Как царские жандармы охотились за К.Марксом // Литературная газета. — 1959. — 5 ноября.
23. Бурцев В. В погоне за провокаторами. «Протоколы сионистских мудрецов». — Доказанный подлог. — М., 1991.
24. Валуев П.А. Дневник П.А.Валуева, министра внутренних дел в 2-х т. — Т. 1, 1861–1866. — М., 1981.
25. Валькович А. От резидента в Петербурге // Родина. — 1992. — № 6, 7.
26. Вароудинов Н. История Министерства внутренних дел. — Ч. II. — Кн. 2. — Сиб., 1862.
27. Висьневский А. Дневник шпиона. — Спб., 1907.
28. Водовозов В.В. В.Д.Новицкий (Из личных воспоминаний) // Былое. — 1917. — № 5, 6.
29. Возный А.Ф. Политический сыск и кружок петрашевцев. — К., 1976.
30. Воробейкова Т.У., Дубровина А.Б. Преобразование административно-полицейского аппарата, суда и тюремной системы России во второй половине XIX века. — К., 1973.
31. «В Преображенском приказе сыскан и допрашивай» // Источник. — 1996. — № 5.
32. Вязьмитинов М.Н. Жандармы и армия. Политический сыск и вооруженные силы России в революции 1905–1907 // Военно-исторический журнал. — 1995. — № 1. — С. 89–92.
33. Гаврилов Ю. Зубатовщина или полицейский социализм // Огонек — 1989. — № 51.
34. Гернет М.Н. История царской тюрьмы, в 5 т. — М., 1960.
35. Голикова Н.Б. Органы политического сыска и их развитие в XVII–XVIII вв. // Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.). — Сборник статей. — М., 1964.
36. Голикова Н.Б. Политические процессы при Петре I. — М., 1957.
37. Горев Б.И. Леонид Меньшиков. Из истории политической полиции и провокации // Каторга и ссылка. — 1924. — № 3.
38. Гоц М.Р. С.В.Зубатов (страничка из пережитого) // Былое. — 1906. — № 9.
39. Гуль Р. Азеф. — М., 1991.
40. Гурлянд И.Я. Иван Гебтон, комиссариус и резидент. — Ярославль, 1903.
41. Гурлянд И.Я. Приказ великого государя тайных дел. — Ярославль, 1903.
42. Дейч П.Т. Провокаторы и террор. — Тула, 1926.
43. Дело А.А.Лопухина в Особом присутствии правительствующего Сената. Стен. отчет. — Сиб., 1910.
44. Дело провокатора Малиновского. — М., 1992.
45. Демидова Н.Ф. Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма. — М., 1987.
46. Департамент полиции в 1892–1908 (Из воспоминаний чиновника) // Былое. — 1917. — № 5, 6.
47. Деревнина Т.Г. Из истории образования III отделения // Вестник МГУ, серия История. — 1973. — № 4.
48. Дневник Е.А.Перетца (1880–1883). — М.-Л., 1927.
49. Дьяков В.А. Глазами тайного агента. — М., 1969.
50. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. — М., 1983.
51. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты. — М., 1981.
52. Ерошкин Н.П. Россия под надзором. (Организация и деятельность органов политического сыска в царской России) // Преподавание истории в школе. — 1966. — № 1.
53. Жилинский В.Б. Организация и жизнь Охранного Отделения во времена царской власти. — Пг., 1918.
54. Жухрай В. Азеф в юбке... // Родина. — 1991. — № 1.
55. Жухрай В. Тайны царской охранки: авантюристы и провокаторы. — М., 1991.
56. Заварзин Н.П. Работа тайной полиции. Ч. I. О розыске; Ч. II. Воспоминания. — Париж, 1924.
57. Заграничная агентура Департамента полиции. — М., 1941.
58. Зайнчковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1886 годов. — М., 1964.

59. Зиновьев Г.Е. Воспоминания // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 6.
60. Зотов Л. Саратовская охранка. Описание и содержание дел и документов Саратовского губернского жандармского управления 1836–1974. — М., Саратов, 1924.
61. Зубарев И.Д. Третье отделение (Отрывки из воспоминаний) // Исторический вестник. — 1917. — Т. 148. — № 5, 6.
62. Зубатов С.В. Зубатовщина // Былое. — 1917. — № 4.
63. Игнатъев В.И. Борьба против зубатовщины в Москве. — М., 1939.
64. Из истории борьбы большевистской партии с подрывной деятельностью царской тайной полиции // Вопросы истории КПСС. — 1979. — № 12.
65. Ильинский Л.К. Герцен и III отделение // Голос минувшего. — 1918. — № 7–9.
66. Ирещкий В.Я. Охранка. — Пг., 1918.
67. История органов внутренних дел дореволюционной России. — М., 1984.
68. Кантор Р.М. В погоне за Нечаевым. К характеристике провокационной политики III отделения на рубеже 70-х годов. — Пг., 1922.
69. Кантор Р.М. Провокатор Степан Белов. — Пг., 1924.
70. Каптелов Б., Перегудова З. Был ли Сталин агентом охраны? // Родина. — 1989. — № 5.
71. Кац А. Тайная полиция России. Шпионы и провокаторы. — М., 1992.
72. Козлов А.П. Заграничный политический сыск. (1900–1917 гг.) // Кентавр. — 1992. — № 1, 2.
73. Козлов А.П. К вопросу о противоборстве большевиков с политическим сыском // Вопросы истории КПСС. — 1990. — № 6.
74. Козлов О.Ф. Приказ тайных государственных дел (XVII в.) // Вопросы истории. — 1982. — № 2.
75. Кознов А.П. Борьба большевиков с подрывными акциями царской охраны в 1910–1914 гг. // Вопросы истории КПСС. — 1983. — № 9.
76. Козьмин Б.П. С.В.Зубатов и его корреспонденты среди охранников, жандармов и провокаторов. — М.; Л., 1928.
77. Колосов Е.Е. Русская тайная полиция в Италии // Былое. — 1924. — № 5.
78. Костромское охранное отделение (Записки жандармского офицера). — Кострома, 1917.
79. Кошелев Н. Как правильно писать доносы. Архивы политического сыска // Родина. — 1992. — № 8, 9.
80. Курлов П.Г. Конец русского царизма. Воспоминания бывшего командира Корпуса жандармов. — М.; Пг., 1923.
81. Ломачевский А.И. Из воспоминаний жандарма 30–40-х годов. — Спб., 1880.
82. Лонге Ж., Зильбер Г. Террористы и охранка. — М., 1924.
83. Лурье Ф. «Черные кабинеты» // Родина. — 1991. — № 9, 10.
84. Лурье Ф. Гапон и Зубатов // Нева. — 1990. — № 4.
85. Лурье Ф. Полицейские и провокаторы: Полицейский сыск в России. 1649–1917. — Спб., 1992. — С. 414.
86. Лурье Ф. Провокаторы // Родина. — 1991. — № 3. — С. 26–31.
87. Лучинский А.В. Великий провокатор. Евно Азеф. — Пг., М., 1923.
88. Любимов Д.Н. Отрывки из воспоминаний (1902–1904) // Исторический архив. — 1962. — № 2.
89. Меньшиков Л.П. Охранка и революция. К истории тайных политических организаций, существовавших во времена самодержавия. Ч.1. Годы реакции. 1885–1898 гг. — М., 1925.
90. Меньшиков Л.П. Русский политический сыск за границей. — Париж, 1914.
91. Министерство внутренних дел. Исторический очерк. 1802–1902. — Спб., 1902.
92. Миролубов А.А. Политический сыск в России в 1914–1917 гг. Автореф. дис. канд. ист. наук. — М., 1988.
93. Monas S. The Thirel Secfor Police and Society in Russia under Nicholas I. — Harvard, 1961.
94. Мушин А. Дмитрий Богров и убийство Столыпина. — Париж, 1914.
95. Некоторые общие соображения относительно плана наблюдения, особенно за военными лицами // Родина. — 1990. — № 12.
96. Николаевский Б. История одного предателя: Террористы и политическая полиция. — М., 1991.
97. Николай В. Тайные силы. Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. — М., 1925.
98. Новицкий В.Д. Из воспоминаний жандарма. — Л., 1926.
99. Оржеховский И.В. Самодержавие против революционной России (1826–1880). — М., 1982.
100. Оржеховский И.В. Третье отделение // Вопросы истории. — 1972. — № 2.
101. Осипович И.И. Рассказы о секретных сотрудниках // Кандальный звон. — 1925. — № 1.
102. Осоргин М.А. Охранное отделение и его секреты. — М., 1917.
103. Охранные отделения в последние годы царствования Николая II. — М., 1917.
104. Павлов П. Агенты, жандармы, палачи. — Пг. 1922.
105. Павлов. Из воспоминаний о «Рабочем союзе» и священнике Гапоне // Минувшие годы. — 1908. — № 3, 4.
106. Падение царского режима: Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства. В 7 т. — М.-Л., 1924–1927.
107. Перегудова З. Методы борьбы Департамента полиции с революционным движением (кадры, курсы, программы) // Факел. Историко-революционный альманах. — М., 1990. — С. 197–205.
108. Пильский П.М. Охранка и провокация. — Пг., 1917.
109. Письма политических ссыльных в Восточной Сибири (конец XVIII — начало XIX в.). — Иркутск, 1978.
110. Піджаренко О. Історія і таємниці карного і політичного розшуку. — К., 1995.
111. Поддубный П.Г. Борьба большевиков с агентурой царской охраны. — М., 1964.
112. Половцев А.А. Дневник государственного секретаря. В 2-х т. — Т. 1. — 1883–1886. — М., 1966.

113. Порох И.В. Процесс Чернышевского и общественность России. Сб. док. Дело Чернышевского. — Саратов, 1968.
114. Приходько А. 25 серебряников // Пресс-курьер. — 1990. — № 10.
115. Провокатор: Воспоминания и документы о разоблачении Азефа. — Л., 1991. — С. 348.
116. Проект А.Х.Бенкендорфа об устройстве высшей полиции // Русская старина. — 1900. — № 12.
117. Ратаев Л.Н. Евно Азеф // Былое. — 1917. — № 2.
118. Розенталь И. Он не любил провокаторов? // Родина. — 1994. — № 2. — С. 38–41.
119. Русская историческая библиотека. — Т. XXI. Дела тайного приказа. — Кн. I. — Спб., 1901.
120. Рябиков В.В. Шпики. — М., 1926.
121. С.-Петербургская полиция и градоначальство (1703–1903). — Спб., 1903.
122. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г. — Спб., 1862.
123. Сватиков С.Г. Русский политический сыск за границей (по документам Парижского архива заграничной агенты Департамента полиции). — Ростов-на-Дону, 1918.
124. Секретные сотрудники и провокаторы. Сборник. — М., Л., 1927.
125. Скабичевский А.И. Очерки истории русской цензуры 1700–1883. — Спб., 1892.
126. Скрипилев А.Е. Отдельный корпус жандармов в системе МВД дореволюционной России (1880–1917). Автореф. дис. канд. юрид. наук. — М., 1984.
127. Squire P. The Third Department. The establishment and practices of the political police in the Russia of Nicolas I. — Cambridge, 1968.
128. Спиридович А.И. Записки жандарма: Репринт. воспроизв. изд. 1930. — М., 1991.
129. Спиридович А.И. Революционное движение в России. РСДРП. — Вып. 1. — Спб., 1914.
130. Старов К. Историческая справка о Департаменте полиции и постановление политического розыска в царской России. — М., 1947.
131. Строев В.Н. Столетие собственной е.и.в. канцелярии. — С.-П., 1862.
132. Таборовский А. Антон Иванович Лаке (Из воспоминаний) // Русская старина. — 1890. — Т. 65, № 2.
133. Третье отделение собственной его имп. величества канцелярии о самом себе // Вестник Европы. — 1917. — № 3.
134. Троицкий И. III Отделение при Николае I. Жизнь Шервуда-Верного. — Л., 1990.
135. Троицкий И.М. Третье отделение при Николае I. — М., 1903.
136. Троицкий Н. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма. 1866–1888. — М., 1978.
137. Троицкий Н.А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма 1866–1882 г. — М., 1978.
138. Троицкий Н.А. Царские суды против революционной России. Политические процессы. 1871–1880 г. — Саратов, 1976.
139. Федоров К.Г., Ярмыш А.Н. История полиции дореволюционной России. — Ростов-на-Дону, 1976.
140. Филиппова Т. Карьера Петра Шувалова // Родина. — № 8. — С. 51–57.
141. Хингли Рональд. Русская тайная полиция. — М., 1986.
142. Хитрово Н.П. Мои отношения к штабу Отдельного корпуса жандармов в 1871 г., шефу жандармов графу Шувалову и известному публицисту славянофилу г. Аксакову // Русская старина. — 1914. — Т. 158, № 5.
143. Цявловский М. Секретные сотрудники Московской охраны 1880-х годов // Голос минувшего. — 1917. — № 7–8.
144. Членов С.Б. Московская охранка и ее секретные сотрудники. — М., 1919.
145. Чукарев А.Г. Организация политического розыска царской России в XIX–XX вв. // Труды Института истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока. — Т. 9. — 1973.
146. Шаврова А.В. Дальний Восток глазами начальника жандармского управления // Отечественные архивы. — 1993. — № 1. — С. 88–100.
147. Швецов С.П. Провокатор Окладский. — М., 1925.
148. Щеголев П.Е. Охранники и авантюристы. — М., 1930.
149. Щербак М.Г. Жандармсько-поліцейські органи на Україні на початку ХХ ст. та основні напрямки їх діяльності // Вісник Київського університету. — 1992. — № 5.
150. Щербак М.Г. Материалы жандармско-полицейских и судебных органов царизма как источник изучения социально-политической истории Украины. Автореферат дис. докт. ист. наук. — К., 1993.
151. Щербак М.Г. Царська охранка у боротьбі проти революційного руху на Україні (1895–1917 рр.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 2.
152. Шиджихашвили Д.И. Сыскная полиция в царской России в эпоху империализма. — Омск, 1973.
153. Шиджихашвили Д.Н. Министерство внутренних дел царской России в период империализма. — Омск, 1974.
154. Шпионская энциклопедия (от А.Македонского до наших дней) // Continent. — 1992. — № 2.
155. Эйдельман Н. Розыскное дело (1718) // Наука и жизнь. — 1971. — № 9, 10.
156. Эренфельд Б. Тяжелый фронт. Из истории борьбы большевиков с царской тайной полицией. — М., 1983.
157. Эренфельд Б.К. Дело Малиновского // Вопросы истории. — 1965. — № 7.
158. Эренфельд Б.К. Из истории политических провокаций царской тайной полиции // Вопросы истории КПСС. — 1979. — № 12.
159. Янжул Н.И. Воспоминания о пережитом и виденном (1864–1909) // Русская старина. — Т. 6. — 1911.
160. Ярмыш А.Н. Господа жандармы. — К., 1991.
161. Ярмыш А.Н. Карательный аппарат самодержавия на Украине (1895–1917). Автореф. дис. докт. юрид. наук. — Х., 1990.
162. Ярмыш А.Н. Карательный аппарат самодержавия на Украине (1895–1917). Автореф. дис. докт. юрид. наук. — Х., 1990.
163. Ярмыш А.Н. Наблюдать неотступно. Административно-полицейский аппарат царизма и охраны политического сыска на Украине в конце XIX — начале XX веков. — К., 1992.

Перелік документів

- № 1. Витяг з Положення про Корпус жандармів. 9 вересня 1867 р.
- № 2. Положення про начальників розшукових відділень. 12 серпня 1902 р.
- № 3. Циркуляр Департаменту поліції про створення розшукових відділень. 16 вересня 1902 р.
- № 4. Положення про районні охоронні відділення. 14 грудня 1906 р.
- № 5. Положення про охоронні відділення. 9 лютого 1907 р.
- № 6. Циркуляр Департаменту поліції про створення 9-го Діловодства. 13 квітня 1914 р.
- № 7. Циркуляр Департаменту поліції про відновлення Особливого Відділу. 2 вересня 1916 р.
- № 8. Відомість про чисельність нижчих чинів Катеринославського губернського жандармського управління за 1868 р.
- № 9. Повний послужний список полковника Фон Нольде. 1 січня 1868 р.
- № 10. З атестації співробітників Катеринославського ГЖУ. 2 березня 1869 р.
- № 11. Запит Штаба Корпусу жандармів начальнику Катеринославського ГЖУ щодо надання відомостей про особовий склад. 8 квітня 1874 р.
- № 12. Атестаційний лист співробітника Катеринославського ГЖУ. 24 грудня 1889 р.
- № 13. Рапорт про стан Катеринославського ГЖУ та підвідомчих йому частин за січень 1879 р. Лютий 1879 р.
- № 14. Список офіцерів Катеринославського ГЖУ. Березень 1891 р.
- № 15. Запит Катеринославського ГЖУ до Духовного правління. 24 травня 1899 р.
- № 16. Повідомлення служителя Успенської церкви м. Катеринослава до ГЖУ. 10 квітня 1899 р.
- № 17. Розпорядження Департаменту поліції начальнику Катеринославського розшукового відділення. Серпень 1902 р.
- № 18. Посвідчення співробітника Катеринославського охоронного відділення. 14 листопада 1903 р.
- № 19. Наказ по Корпусу жандармів про роботу щодо революційного руху. 3 серпня 1910 р.
- № 20. Циркуляр Корпусу жандармів про надання точних відомостей про офіцерів. 31 січня 1914 р.
- № 21. Формуляр атестаційного листа співробітників Окремого корпусу жандармів. Не раніше 1910 р.
- № 22. Циркуляр Департаменту поліції про проходження атестації співробітникам Корпусу жандармів. 3 квітня 1910 р.
- № 23. Положення про прийом до Корпусу жандармів. Грудень 1913 р.
- № 24. Циркуляр Окремого корпусу жандармів про порядок надання доповідей начальникам жандармських управлінь. Квітень 1904 р.
- № 25. Циркуляр Департаменту поліції про розслідування причин виникнення чуток про передачу землі селянам. 6 грудня 1911 р.
- № 26. Супровідна записка до циркуляру Департаменту поліції про надання адміністрації губернії необхідних відомостей. 18 квітня 1912 р.
- № 27. Циркуляр Департаменту поліції про порядок надання інформації адміністрації губернії начальникам ГЖУ та охоронних відділень. 31 березня 1912 р.
- № 28. Циркуляр Департаменту поліції про відстеження зібрань. 16 грудня 1904 р.
- № 29. Циркуляр Департаменту поліції про посилення охорони громадського порядку. 28 червня 1905 р.
- № 30. Циркуляр Департаменту поліції про підтримання порядку 1-го травня. 30 березня 1911 р.
- № 31. Циркуляр Департаменту поліції про неприпущення безладдя на роковину смерті Л.М.Толстого. 28 жовтня 1912 р.
- № 32. Розпорядження начальника Катеринославського ГЖУ начальнику Катеринославської поліції надати відомості про наміри щодо відзначення роковини смерті Л.М.Толстого. 4 листопада 1912 р.
- № 33. Циркуляр Департаменту поліції про необхідність запобігання агітації, що розпалює міжнаціональну ворожнечу. 3 травня 1905 р.
- № 34. Циркуляр Департаменту поліції про відміну обмеження свободи віросповідання. 19 лютого 1905 р.
- № 35. Циркуляр Департаменту поліції про дозвіл на постановку драми «Цар Іудейський». 17 квітня 1914 р.
- № 36. Циркуляр Департаменту поліції про заборону євреям змінювати відомості, що записані у метричних книгах. 17 червня 1915 р.
- № 37. Циркуляр Департаменту поліції про роботу у військових частинах. 13 березня 1913 р.
- № 38. Циркуляр Департаменту поліції про роботу серед студентства. 1 травня 1913 р.
- № 39. Циркуляр Департаменту поліції про заборону збору грошей на користь національного українського фонду. 8 вересня 1912 р.
- № 40. Циркуляр Департаменту поліції про необхідність надання відомостей про розвиток революційного руху. 24 серпня 1904 р.
- № 41. Доповідь начальника Катеринославського охоронного відділення директору Департаменту поліції про існуючі у губернії революційні організації. 11 серпня 1905 р.
- № 42. З доповіді начальника Катеринославського охоронного відділення директору Департаменту поліції про революційні організації, що перебували на обліку у відділенні. 1905 р.
- № 43. Записка начальника Харківського охоронного відділення начальнику Катеринославського охоронного відділення про необхідність припинення діяльності народно-соціалістичної партії. 24 березня 1908 р.
- № 44. Циркуляр Департаменту поліції про з'їзд анархістів. Січень 1908 р.
- № 45. Циркуляр Департаменту поліції про необхідність припинення діяльності Української соціал-демократичної робочої партії. 19 травня 1910 р.
- № 46. Циркуляр Департаменту поліції про ліквідацію конференцій, організованих РСДРП. 19 березня 1908 р.
- № 47. Циркуляр Департаменту поліції про паролі, що використовувалися анархістами. Січень 1908 р.
- № 48. Супровідна записка до відомостей про азбуку, що використовувалася у листуванні арештантів. Липень 1908 р.

- № 49. Циркуляр Департаменту поліції про засіб таємного листування засуджених. 26 лютого 1908 р.
- № 50. Циркуляр Департаменту поліції про засіб листування ув'язнених. 19 березня 1909 р.
- № 51. Додаток до циркуляру Департаменту поліції № 119619 про методи та прийоми перевезення через кордон революційних видань. 1910 р.
- № 52. Циркуляр Департаменту поліції про складання списків політично неблагонадійних осіб. 10 січня 1904 р.
- № 53. Циркуляр Департаменту поліції про розшук Ф.Е.Дзержинського, О.А.Малиновського, М.Д.Сладкопєвцева. 26 червня 1902 р.
- № 54. Циркуляр Департаменту поліції щодо карного розшуку. 30 листопада 1916 р.
- № 55. Циркуляр Департаменту поліції про розшук Б.В.Савінкова. 18 жовтня 1909 р.
- № 56. Циркуляр Департаменту поліції про прикмети Б.В.Савінкова. 20 січня 1910 р.
- № 57. Орієнтування Департаменту поліції щодо розшуку Б.В.Савінкова. 1910 р.
- № 58. Циркуляр Департаменту поліції про розшук членів екіпажу броненосця «Князь Потьомкін Таврійський». 27 червня 1905 р.
- № 59. Циркуляр Департаменту поліції про встановлення особи вбивці статс-секретаря В.К.Плеве. 6 серпня 1904 р.
- № 60. Циркуляр Департаменту поліції про організацію охорони посадових осіб від терактів. 2 червня 1911 р.
- № 61. З циркуляру Департаменту поліції про необхідність коректного оповіщення посадових осіб про можливі щодо них теракти. 14 січня 1910 р.
- № 62. З циркуляру Департаменту поліції про порядок надання відомостей стосовно політично неблагонадійних осіб. 6 лютого 1912 р.
- № 63. Циркуляр Департаменту поліції про необхідність направлення до Реєстраційного відділу Санкт-Петербурзького охоронного відділення підроблених паспортів, печаток, віз. 25 березня 1911 р.
- № 64. Журнал наради з діяльності контррозвідувальних органів. 1913–1914 р.
- № 65. Вказівка Окремого корпусу жандармів про порядок підпорядкування офіцерів контррозвідувальних відділень. 10 грудня 1913 р.
- № 66. Наказ по Окремому корпусу жандармів про порядок підпорядкування жандармських офіцерів контррозвідувальних відділень. 17 січня 1914 р.
- № 67. Циркуляр Окремого корпусу жандармів про видачу посвідчень агентам контррозвідувальних відділень. 13 листопада 1914 р.
- № 68. З циркуляру Департаменту поліції про необхідність посилення контррозвідувальної роботи. 25 грудня 1910 р.
- № 69. Витяг з інструкції щодо завдань контррозвідки. 1911 р.
- № 70. Записка начальника Катеринославського ГЖУ начальнику Катеринославського охоронного відділення про осіб, що підозрювалися у шпигунстві. 2 липня 1911 р.
- № 71. Записка начальника Катеринославського охоронного відділення про встановлення таємного спостереження за особами, що підозрювалися у шпигунстві. 2 липня 1911 р.
- № 72. Орієнтування начальника Катеринославського ГЖУ про розшук особи, причетної до шпигунства. 15 липня 1912 р.
- № 73. Орієнтування Департаменту поліції Окремого корпусу жандармів про розшук особи, що підозрювалася у шпигунстві. Травень 1912 р.
- № 74. Доповідна записка Новомосковського повітового справника начальнику Катеринославського ГЖУ про осіб, причетних до шпигунства. 12 грудня 1912 р.
- № 75. Циркуляр Департаменту поліції про використання зовнішнього спостереження офіцерами контррозвідувальних відділень. 22 липня 1912 р.
- № 76. Циркуляр Департаменту поліції про запобігання шпигунства з боку Німеччини і Австро-Угорщини. 8 червня 1916 р.
- № 77. Циркуляр Департаменту поліції про необхідність залучення агентури з студентського середовища. 1 вересня 1912 р.
- № 78. Циркуляр Департаменту поліції про посилення внутрішньої агентури. 8 жовтня 1912 р.
- № 79. Звіт Катеринославського охоронного відділення про витрати грошей на таємну агентуру за січень 1912 р.
- № 80. Анонімний донос до Катеринославського охоронного відділення. 20 грудня 1912 р.
- № 81. Циркуляр Департаменту поліції про порядок надання відомостей до Особливої наради. 27 березня 1911 р.
- № 82. Агентурна записка Келецького ГЖУ з нелегальної еміграції. 1 вересня 1911 р.
- № 83. Доповідна записка співробітника Катеринославського ГЖУ про революційну діяльність Г.І.Петровського. 1913 р.
- № 84. Циркуляр Департаменту поліції про звільнення таємного співробітника. 26 липня 1908 р.
- № 85. Циркуляр Департаменту поліції про агента, що не заслуговував на довіру. Травень 1912 р.
- № 86. Циркуляр Департаменту поліції про агента, що не заслуговував на довіру. 31 травня 1910 р.
- № 87. Циркуляр Департаменту поліції про таємного співробітника, що мав схильність до провокації. Листопад 1910 р.
- № 88. Циркуляр Департаменту поліції про дотримання конспірації у роботі з агентурою. 31 січня 1912 р.
- № 89. Циркуляр Департаменту поліції про неприпустимість розшифрування агентури. 9 квітня 1909 р.
- № 90. Циркуляр Департаменту поліції про неприпустимість видачі таємним співробітникам іменних проїзних квитків. 22 вересня 1908 р.
- № 91. Циркуляр Департаменту поліції начальникам охоронних відділень про необхідність захисту таємних співробітників. 24 травня 1910 р.
- № 92. Циркуляр Департаменту поліції про виток інформації стосовно таємних співробітників до комісії В.Л.Бурцева. 28 лютого 1910 р.
- № 93. Циркуляр Департаменту поліції про недопустимість використання агентури з провокаційною метою. 2 квітня 1908 р.
- № 94. Циркуляр Департаменту поліції про недопустимість провокаційної діяльності агентів. 5 лютого 1909 р.

- № 95. Інструкція щодо організації зовнішнього спостереження. 31 жовтня 1902 р.
- № 96. Інструкція щодо організації зовнішнього спостереження. 1907 р.
- № 97. Інструкція начальника охоронних відділень щодо організації зовнішнього спостереження. 1907 р.
- № 98. Витяг зі щоденника спостереження за членами місцевої організації однієї з політичних партій. Вересень 1909 р.
- № 99. Із зведення зовнішнього спостереження. Не пізніше 1909 р.
- № 100. Циркуляр Департаменту поліції про роботу з філерами. Травень 1913 р.
- № 101. Циркуляр Департаменту поліції про дотримання конспірації у роботі з філерами. 21 квітня 1912 р.
- № 102. Циркуляр Департаменту поліції про використання філерів у якості свідків. 16 січня 1914 р.
- № 103. Зі статті «Чорный кабинет» у газеті «Русское слово». 8 (21) квітня 1917 р.
- № 104. Циркуляр Департаменту поліції про порядок огляду поштово-телеграфної кореспонденції. 20 березня 1909 р.
- № 105. Записка начальника Катеринославського ГЖУ начальнику Катеринославської поліції про встановлення спостереження за появою у продажу носовичків із зображенням Височайших осіб. 20 липня 1912 р.
- № 106. Циркуляр Департаменту поліції про заборону продажу носовичків із зображенням Височайших осіб. 30 червня 1912 р.
- № 107. Циркуляр Департаменту поліції щодо продажу предметів побуту із зображенням портретів Височайших осіб. 30 листопада 1912 р.
- № 108. Зразок ордера на обшук. 29 грудня 1909 р.
- № 109. Протокол обшуку квартири Б.С.Когана. 4 січня 1910 р.
- № 110. Формуляр протоколу допиту. 1910 р.
- № 111. Розпорядження начальника Катеринославського ГЖУ про порядок проведення обшуків. 16 квітня 1914 р.
- № 112. Циркуляр Департаменту поліції про порядок проведення допитів. 24 березня 1914 р.
- № 113. Правила утримання у в'язницях політичних в'язнів. 16 листопада 1904 р.
- № 114. Розпорядча записка начальника Катеринославського ГЖУ про порядок ведення таємної документації. 4 вересня 1909 р.
- № 115. Зразок облікової картки охоронного відділення на члена революційної партії. Не пізніше 1909 р.
- № 116. З циркуляру Департаменту поліції про шифрувальний зв'язок. Листопад 1902 р.
- № 117. Звіт про витрати на утримання Катеринославського охоронного відділення у травні 1912 р.
- № 118. Кошторис Катеринославського ГЖУ на 1913 р.
- № 119. Розпорядча записка начальника Катеринославського ГЖУ про порядок взаємовідносин з прокуратурою. 24 серпня 1902 р.
- № 120. Опис справ Катеринославського ГЖУ. 1914 р.
- № 121. Відомість щодо діяльності чинів Катеринославського ГЖУ з проведення дізнань у Бахмутському і Словоносербському повітах у 1898 р. 3 січня 1899 р.
- № 122. Звіт про роботу Катеринославського охоронного відділення за 1904 р. 15 грудня 1904 р.
- № 123. Витяг з протоколу засідання слідчої колегії Катеринославської губернської надзвичайної комісії. 31 березня 1919 р.
- № 124. Записка Севастопольського відділу Державного політичного управління Криму відносно І.І.Погорелова, що служив у Катеринославському розшуковому відділенні. 19 грудня 1925 р.
- № 125. Записка Нижньгородського губернського відділу Об'єднаного державного політичного управління про розшук С.Кунеева, що служив в охоронному відділенні. 13 січня 1925 р.
- № 126. Витяг з протоколу засідання Катеринославського окружного комітету Комуністичної партії (більшовиків) України про роботу з архівами жандармських управлінь та охоронних відділень. 8 березня 1926 р.
- № 127. Записка начальника Катеринославського окружного відділу ДПУ УСРР щодо допуску дослідників до документів жандармського управління і охоронного відділення. 7 липня 1926 р.
- № 128. Телеграма Інституту історії партії при ЦК ВКП(б) про архівні матеріали, що ганблять минуле членів ВКП(б). 8 жовтня 1926 р.
- № 129. Постанова Дніпропетровського окружного відділу ДПУ УСРР про висунення обвинувачення колишньому співробітнику Катеринославського жандармського управління Т.Л.Лісунову. 17 серпня 1927 р.
- № 130. Обвинувальний висновок Дніпропетровського окружного відділу ДПУ УСРР у справі колишнього співробітника Катеринославського жандармського управління Т.Л.Лісунова. 18 серпня 1927 р.
- № 131. Вирок Надзвичайної сесії Дніпропетровського окружного суду у справі колишнього співробітника Катеринославського охоронного відділення Г.С.Андреева. 24 лютого 1928 р.
- Додаток № 1. Схема мережі установ політичного розшуку Російської імперії станом на 1907–1908 рр.
- Додаток № 2. Список міністрів внутрішніх справ Росії з часу утворення Міністерства внутрішніх справ (1802 р.) до 1917 р.
- Додаток № 3. Список шефів жандармів і командирів (командуючих) Окремого корпусу жандармів з часу утворення Корпусу (1826 р.) до 1917 р.
- Додаток № 4. Список директорів Департаменту поліції з часу його утворення (1880 р.) до 1917 р.

*Публікацію підготував Віктор Ченцов
(Дніпропетровськ)*

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Олег Божко
(Київ)*

ОСОБЛИВІ ВІДДІЛИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ (1918–1946 рр.) *

Статус особливих відділів у системі органів ДПУ
(1922–1934 рр.)

Звуження повноважень особливих відділів і підпорядкування їх територіальним органам держбезпеки (лютий–липень 1922 р.)

6 лютого 1922 р. Всеросійський ЦВК на виконання постанови 9-го Всеросійського з'їзду Рад видав постанову про скасування ВНК і її місцевих органів і про створення Державного політичного управління НКВС РСФРР, а також п'ять положень: про ДПУ, про губернські й обласні відділи ДПУ, про повітових (кантонних) уповноважених губ — і облвідділів ДПУ, про особливі відділи ДПУ (при нормальному стані), про транспортні відділи ДПУ.

Видання окремого нормативного акту про особливі відділи свідчить про те, що роль і місце їх в системі органів державної безпеки дещо перебільшувалися, очевидно під впливом їхньої попередньої діяльності в роки громадянської війни. Однак, коло завдань, покладених на них, порівняно з минулим, було різко звужене.

На особливі відділи покладалося: «а) боротьба с контрреволюцией и разложением в Красной Армии и во Флоте; б) борьба со шпионажем во всех его видах (разведывательным и вредительным)...; в) борьба с контрреволюционными выступлениями и вспышками (бандитизмом) путем разведки сил противника и разложения его рядов; г) охрана границ РСФСР...; д) выполнение специальных заданий Реввоенсовета Республики и реввоенсоветов фронтов, армий и военных округов в связи с сохранением интересов Красной Армии и Флота»¹⁰¹.

* Закінчення. Початок див. № 2/4 за 2000 р.

Особливому відділу (ОВ) ДПУ підпорядковувалась мережа особливих відділів військових округів, яким, у свою чергу, підлягали особливі відділення дивізій, прикордонні особливі відділи, пункти і пости. В складі губполітвідділу ДПУ могли бути, у випадку необхідності, організовані особливі відділення на правах самостійної його частини. Особливі відділи військових округів керували через голів губполітвідділів роботою особливих відділень губполітвідділів.

У місцевостях, охоплених заворушеннями і повстаннями, а також у районах діючих армій, права армійських особливих відділів і особливих відділів відповідних військових округів розширювалися, їм надавалося: «а) право ускоренного производства следствия и расправы на месте согласно особо изданной инструкции ГПУ; б) право административной высылки элементов населения, активно противодействующих успокоению районов; в) право содержания под стражей в целях изоляции и следствия более 2 месяцев без особого на то постановления ВЦИК»¹⁰².

Таким чином, функції особливих відділів були зведені до контрольно-розвідувального обслуговування Червоної Армії, охорони кордонів і боротьби із бандитизмом. Зважаючи на те, що боротьба з бандитизмом доручалася всім органам ДПУ, насамперед місцевим (і навіть транспортним відділам), то основним завданням особливих відділів стало агентурно-оперативне обслуговування військ.

Саме на це їх націлювали накази керівництва новоствореного ДПУ, — «О совершенствовании чекистской работы в частях Красной Армии» від 22 березня 1922 р., «О совершенствовании форм и методов агентурно-оперативной работы особых отделов» від 1 квітня 1922 р. та інші¹⁰³. Останній прямо зазначав, що перенесення зусиль особливих відділів з роботи в середовищі населення і противника на роботу в своїх військах викликане зміною військово-політичної обстановки, переходом на мирний стан: «За последнее время начальники особых отделов округов исключительное внимание в своей работе направили на борьбу со шпионажем и на борьбу с бандитизмом, забыв свою основную задачу — наблюдение за армией и всестороннее освещение ее жизни»¹⁰⁴.

Лише в застосуванні позасудових репресій особливі відділи традиційно зберегли перевагу перед територіальними органами держбезпеки. Це положення було конкретизоване і розширене стосовно обмеження прокурорського нагляду за слідством і дізнанням в органах ДПУ¹⁰⁵.

В Українській СРР структура особливих відділів змінилася у зв'язку з реорганізацією Червоної Армії. У квітні 1922 р. за постановою Ради Праці і Оборони Київський і Харківський військові округи об'єднано в один округ, поійменованій Південно-Західним; 27 травня того ж року його переіменували на Український військовий округ (УВО)¹⁰⁶.

Утворення на території України єдиного військового округу по-суті означало ліквідацію тут всіх військових округів, — у будь-якому разі, саме так це зрозуміло керівництву ДПУ УСРР: «В результате реорганизации Красной Армии, военные округа на Украине были упразднены и все особорганы, ранее подчинявшиеся Особотделу ХВО, переходят в непосредственное подчинение ОО ГПУ, а КВО — ОО Полномочного Представительства ГПУ УССР на Правобережье»¹⁰⁷.

Загалом, у 1921-1922 рр. особливі відділи і за колом виконуваних ними завдань, і за своїм місцем в організаційній структурі органів державної безпеки [конкретно — включенням до складу Секретно-оперативного управління (СОУ) ВНК-ДПУ і Секретно-оперативних частин (СОЧ) їхніх місцевих органів] були зведені до положення органів військової контррозвідки у вузькому розумінні цього терміну.

Однак на травень 1922 р. структура особливих відділів не повністю відповідала їхнім завданням по обслуговуванню Червоної Армії. Вони були перевантажені іншими функціями: боротьбою зі шпигунством взагалі (не тільки в армії), з білогвардійською контрреволюцією та змовами, бандитизмом, контрабандою, незаконним переходом кордонів тощо.

Так, на 22 квітня 1922 р. жодне з 10 спеціальних відділень ОВ ДПУ не займалося виключно спостереженням за станом Червоної Армії та Флоту: п'ять відділень займалися спостереженням і розробкою справ по іноземному шпигунству, одне — наглядом за іноземцями, одне — об'єднувало і спрямовувало всю роботу по боротьбі з бандитизмом на території РСФРР, і три суміщали роботу по Червоній Армії і Флоту з розробкою справ, пов'язаних із вітчизняним шпигунством, обліком колишніх білих офіцерів та охороною кордонів¹⁰⁸.

З урахуванням такого стану справ нарада членів Колегії ДПУ з повноважними представниками ДПУ 6–9 травня 1922 р. розробила і затвердила положення про реорганізацію особливих відділів. Її було проведено в життя наказом ДПУ № 77 від 17 травня 1922 р. Однак реорганізація мала й іншу, менш очевидну мету: ще зменшити контроль РВР Республіки (Л.Троцького) над особливими відділами. До травня 1922 р. особливі відділи військових округів — єдині з усієї сукупності органів військової контррозвідки — не входили до складу СОЧ. Тепер вони по-суті ліквідовувалися, а формально перетворювалися на апарати Повноважних представництв (ПП) ДПУ.

У складі СОУ ПП ДПУ створювався ОВ, який і виконував функції особливого відділу військового округу. На зміну постанови ВЦВК від 6 лютого 1922 р. цей окружний ОВ не міг уже безпосередньо керувати особливими відділеннями дивізій. Він мусив це робити тільки через губполітвідділи. Начальник дивізійного особливого відділення за місцем розташування дивізії підпорядковувався не начальнику особливого відділення губполітвідділу, а безпосередньо начальнику губполітвідділу.

В умовах мирного розквартирування дивізії особливі відділення не мали права на арешти, займалися винятковою агентурно-інформаційною діяльністю. Арешти у військовому відомстві міг здійснювати Контррозвідувальний відділ (КРВ) ДПУ, до якого РВР Республіки не мав прямого відношення навіть теоретично¹⁰⁹. Відповідний наказ ДПУ про завдання особливих відділів у зв'язку із реорганізацією органів ДПУ виданий 12 липня 1922 р.¹¹⁰

Наступна практика показала, що вилучення з особливих відділів і передача до інших підрозділів ДПУ функцій по безпосередній боротьбі зі шпигунством та іншими контрреволюційними (антидержавними, антирадянськими) проявами себе не виправдала, ускладнила роботу органів держбезпеки у військах. У 1923–1924 рр. контррозвідувальні функції захисту армії та флоту від підривної діяльності були визначені як головні завдання особливих відділів. Наказ ДПУ від 12 липня 1922 р. був відмінений наказом Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) від 1 березня 1924 р., яким особливим відділам знову надавалося право застосування заходів попередження і припинення (обшуки, виїмки, арешти, дізнання, слідство) щодо злочинів у військах і установах Червоної Армії¹¹¹.

Повернення особливим відділам оперативних повноважень хронологічно співпало з фактичним усуненням Л. Троцького від керівництва справами військового відомства. Єдиним його заступником по РВР СРСР був Е.Склянський, котрий зосереджував у своїх руках всю адміністративно-організаційну роботу по військовому відомству. І особисто, і за політичними поглядами він був близькою до Троцького людиною. Однак 11 березня 1924 р. місце Склянського зайняв М.Фрунзе, особисто Троцькому нічим не зобов'язаний і політично з ним не пов'язаний. Одночасно Фрунзе призначений заступником Троцького в Наркоматі у військових і морських справах, начальником штабу РСЧА і начальником Військової академії¹¹². Фрунзе фактично став керівником усього військового відомства. Троцький, поглинутий боротьбою за владу в партії, позбавлений Склянського — свого багатолітнього, особисто відданого йому співробітника, втратив контроль над збройними силами.

Отже, повернення особливим відділам оперативних функцій відбулося менш, ніж через два роки, причому до того, як Фрунзе зайняв місце Троцького, очоливши 26 січня 1925 р. РВР СРСР і наркомат у військових і морських справах. Річ у тім, що військова контррозвідка могла послужити і послужила гострого зброєю при очищенні збройних сил від велими численних прибічників Троцького. Крім того, в 1924–1925 рр., за дуже короткий термін в СРСР було здійснено військову реформу. Ціла низка її елементів (запровадження територіально-міліційної системи будівництва РСЧА в поєднанні з кадровою, створення національних формувань, запровадження єдиночалля) зобов'язували до посилення контррозвідки, оскільки

ки зумовлювали різке зближення військ з місцевим населенням і децю послаблювали партійний контроль за командним складом.

Протягом 1921–1922 рр. повноваження особливих відділів були різко звужені, їхня відособленість від ВНК-ДПУ — ліквідована. Особливі відділи не тільки формально, а й на ділі стали органами військової контррозвідки, забезпечували виключно безпеку збройних сил. Такими особливими відділами залишалися до 1930 р.

Злиття органів військової контррозвідки з територіальними органами держбезпеки та виведення військової контррозвідки з-під контролю військового відомства (1930–31 рр.)

Роль і місце особливих відділів у радянському суспільстві взагалі, і в структурі органів державної безпеки зокрема, різко змінилися зі зміною політичного курсу ВКП(б), уособлюваного Й.Сталіним, котрий досяг одноосібної влади в партії і державі. В країні розпочалися значні суспільні зміни, пов'язані зі здійсненням індустріалізації і колективізації сільського господарства. В політичній сфері було взято курс на фізичну ізоляцію відкритої і прихованої опозиції та її часткове знищення.

Керівництво партії і держави цілковито усвідомлювало, що намічені ним перетворення мають воістину революційний характер і, як усяка революція, несуть народним масам важкі злигодні, штовхають їх на опір, ставлять суспільство на грань громадянської війни. З метою попередження, виявлення і придушення неминучих спалахів невдоволення в другій половині 1930 — першій половині 1931 рр. була здійснена реорганізація органів державної безпеки.

Основним документом в цьому відношенні став наказ ОДПУ № 299/137 від 10 вересня 1930 р. Він цілком відверто і точно пояснив, що реорганізація здійснюється «в целях создания мощного чекистского аппарата, приспособленного и **на военное время по типу особых отделов периода гражданской войны,** который, устраняя существующий параллелизм и разобщенность, ...объединил бы всю оперативную работу по борьбе со шпионажем, белогвардейско-кулацкой и повстанческой контрреволюцией как в самой Красной Армии, так и вне ее, **главным образом на селе и в национальных районах...**»¹¹³ (виділено нами — *Авт.*).

Й.Сталін не приховував від органів держбезпеки, що готується до громадянської війни — війни з власним народом. У документах ОДПУ необхідність реорганізації обґрунтована загостренням як внутрішньої, так і зовнішньої обстановки. Зазначимо, що упорядники 2-го випуску збірника документів «Советская военная контрразведка» (М., 1981) у своїх коментарях акцентували увагу лише на одному факторі — «надвигающейся опасности войны», яка «была связана с действиями правящих кругов ведущих империалистических государств — Франции, Англии и Японии...»¹¹⁴.

Тим часом західний світ з 1929 р. був увєргнутий в найжорстокішу за всю його історію економічну кризу і жодна держава Європи об'єктивно не могла вести війни, тим паче — проти СРСР, який кризи не зазнав.

Елемент реорганізації органів держбезпеки проглядається ще в наказі ОДПУ № 251/119 від 9 серпня 1930 р. про боротьбу з контрреволюцією і шпигунством у частинах Червоної Армії. Голова ОДПУ В. Менжинський розпорядився «предоставить право особым отделам по линии шпионажа и контрреволюции вести разработки в районах комплектования частей»¹¹⁵. Це означало повернення до практики громадянської війни, коли органи військової контррозвідки діяли серед цивільного населення.

11 серпня 1930 р. Менжинський циркулярним листом поставив вимогу повноважним представникам ОДПУ і начальникам ОВ військових округів подати на 25 серпня міркування з питання злиття особливих і контррозвідувальних відділів згори до низу з метою створення «єдиного мощного аппарата»¹¹⁶. При поданні міркувань пропонувалося врахувати, що апарат злитого ОВ повинен мати, зокрема, групу «по контрреволюции в армии и вне ее (контрреволюция, направленная на армию и в самой армии, а также белогвардейско-кулацко-повстанческие организации и бандитизм)», а також і групу «по шпионажу в армии и вне ее»¹¹⁷.

Таким чином, заздалегідь встановлювалося, що діяльність особливих відділів буде поширюватися не тільки на збройні сили і їх оточення (за об'єктовою ознакою), а і на найбільш небезпечні державні («контрреволюційні») злочини (за лінійною ознакою), тобто охоплювати і цивільне населення без урахування його причетності до армії, військової промисловості та інших військових об'єктів.

Ця установка була цілковито врахована у вказаному вище наказі ОДПУ № 299/137 від 10 вересня 1930 р. КРВ і Східний відділи ОДПУ розформувалися і вливалися до ОВ. За реорганізованим (розширеним) ОВ ОДПУ зберігалися всі функції тих відділів, що зливалися — Контррозвідувального, Східного, Особливого.

У всіх ПП ОДПУ сформувалися особливі відділи з аналогічними функціями, які підпорядковували собі всі особливі відділення як територіальних органів (особливі відділення оперативної групи, особливі відділення міського відділення), так і особливі відділи бригад, дивізій і корпусів. Особливі відділи ПП, розташовані в пунктах, де знаходилося командування військових округів, іменовалися Особливими відділами військового округу і Повноважного представництва; на них покладалося додаткове керівництво інформуванням про стан армії на території всього військового округу і вжиття відповідних заходів через командування округів.

Наказом ОДПУ № 2/1 від 2 січня 1931 р. всі особливі відділи корпусів і дивізій, дислокованих у крайових і обласних центрах, були злиті з апаратом особливих відділів повноважних представництв ОДПУ. Так само були

об'єднані всі особливі відділи оперативних секторів ОДПУ й особливі відділи дивізій та корпусів, розміщені в одному й тому ж населеному пункті. У такому разі вони іменувалися особливими відділами оперативного сектору ОДПУ та відповідної дивізії (корпусу). В населених пунктах, де розміщувався особливий відділ дивізії (корпусу), однак не було оперативного сектору ОДПУ, об'єднання з апаратом міського чи районного ДПУ не проводилося, начальником міського (районного) відділу ДПУ та особливого відділення дивізії (корпусу) ставала одна й та ж особа¹¹⁸.

Таким чином, якщо в 1922–1925 рр. були злиті з територіальними органами державної безпеки всі особливі відділи військових округів і тільки частина особливих відділень дивізій (корпусів), — ті, які дислокувалися в губернських центрах, то в 1930–1931 рр. абсолютно всі органи військової контррозвідки було включено до складу територіальних органів ОДПУ.

Реорганізація мала на меті суто політичні цілі, насамперед — напередодні і в ході чистки збройних сил позбавити військове командування каналів впливу на агентурно-оперативні органи. Ця мета досягалася як усуненням армійського керівництва від контролю за особливими органами, так і порушенням стійких, налагоджених за 10 минулих років зв'язків між старими співробітниками особливих відділів і командирами.

Головний удар завдавався по особливим відділам округів, адже ОВ ОДПУ в силу свого положення як в системі органів державної влади загалом, так і в системі органів державної безпеки зокрема, знаходився у сфері безпосереднього контролю керівництва ВКП(б) і країни (власне, особисто Й.Сталіна) і повністю належав центральному апарату ОДПУ, майже не відчуючи залежності чи навіть якогось помітного впливу з боку командування збройними силами.

Навпаки, особливі відділи військових округів навіть формально мало залежали від територіальних органів ДПУ, а функціонально (обслуговування армії) — були вельми щільно зв'язані з військовим командуванням. Потенційно (в особливий період і у воєнний час) можливості окружних особливих відділів були значно більші, ніж кожного з губвідділів ДПУ зокрема, і навіть — ніж ПП ОДПУ, які об'єднували кілька губвідділів: на території України і Криму в 1921–1935 рр. існував лише один УВО, відповідно — один окружний ОВ, з 1935 р. — Харківський і Київський військовий округи, відповідно — два окружних особливих відділи. Оперативні можливості окружних особливих відділів, віддалених територіально від центрального апарату ОДПУ в Москві, пов'язаних службовими, господарськими і особистими інтересами з військовим командуванням, можна порівняти лише з оперативними можливостями ДПУ великих союзних республік — УСРР, БСРР і деяких інших.

Балансуючи на грані громадянської війни, політичне керівництво приступило до очищення армії від людей, здатних вчинити опір новому полі-

тичному курсу. В 1929 — першій половині 1930 р. «вичистили» з армії «чуждых елементов» 16695 осіб, заарештували 2603, з них — 106 середнього, старшого і вищого начальницького складу¹¹⁹. Як видно, чистка армії розпочалася зі змінного складу; на початок колективізації, що позбавляла селян приватної власності, зі збройних сил усувалися «кулацкие элементы, являющиеся базой для контрреволюционной работы»¹²⁰.

Однак цитований наказ ОДПУ № 251/119 від 9 серпня 1930 р., в якому й наведені ці цифри, уже націлював особливі відділи насамперед на репресії проти «старых специалистов, как состоящих в запасе, так и на службе в рядах Красной Армии», серед яких начебто відзначались «резко выявленные тенденции «перестраховки» (в связи с уверенностью в неизбежности гибели Советской власти в предстоящих военных столкновениях)»¹²¹.

Репресії проти командних кадрів широко розгорнулися в 1930–1931 рр. За справою «Весна» було заарештовано понад 3000 офіцерів і генералів колишньої царської армії, які служили на різних посадах у Червоній Армії в Москві, Ленінграді, Україні, Білорусії¹²². Однак у масових арештах старих спеціалістів брали участь вже реорганізовані особливі відділи.

Призначення і переміщення начальницького складу особливих відділів дивізій і корпусів (начальників особливих відділів, їхніх заступників і помічників, — тобто військових контррозвідників за службовими функціями, а не за належністю до універсального підрозділу, який іменувався особливим відділом) могло здійснюватися лише розпорядженням Повноважного представництва; начальник окружного ОВ позбавлявся права вирішувати кадрові питання, хоча ПП попередньо і узгоджувало з ним висування кандидатур¹²³.

Тільки з другорядних питань агентурно-оперативного обслуговування військ (політичний стан, боротьба зі шкідництвом і безгосподарністю) особливим відділам округів підлягали в оперативному відношенні відповідні особливі відділи ПП, розташовані на території військового округу; з питань важких державних злочинів — шпигунство, контрреволюція, терор — округні особливі відділи такого права не одержали. Було також обмежене їхнє право керувати і контролювати діяльність нижчестоячих особливих відділів: особливі відділи корпусів, дивізій і бригад свої доповіді і зведення з армійських справ направляли в ПП ОДПУ, а копії — особливим відділам військових округів. Позачергові донесення (про колективні відмови, арешти, питання, які вимагали погодження з РВР округу тощо) направлялися в ОВ округу і Повноважне представництво одночасно¹²⁴.

Таким чином, особливі відділи у вересні 1930 р. не були розширені. Вони як органи військової контррозвідки були знищені. Реорганізація проводилася не на базі особливих відділів. Ті особливі відділи, які займалися забезпеченням збройних сил, чисельно не збільшилися, а коло їх повноважень не було розширене, — хоча б до того, що мало місце в роки грома-

дянської війни, або належало за мобілізаційним планом на особливий і воєнний періоди. У роки громадянської війни ОВ діяли паралельно з територіальними органами, часто підміняли їх, поширювали свою діяльність і на цивільне населення поза оточенням військових об'єктів, однак при цьому апарати особливих відділів не об'єднувалися з апаратами НК.

У 1930 р. особливі відділи ніяких переваг перед територіальними органами не одержали. «Основной принцип реорганизации ОО и КРО заключается в полном охвате армейских частей и гражданского населения всеми подразделениями ОО (уже реорганизованого — *Авт.*) по всем видам работы...», — роз'яснював циркуляр ОДПУ № 302/00/ від 25 вересня 1931 р.¹²⁵ Це означало, що апарати військової (особливих відділів) і політичної контррозвідки об'єднувалися для обслуговування всього населення, незалежно від його причетності (чи непричетності) до армії, тобто, не за об'єктовою, а за лінійною ознакою.

Отже, територіальні органи стали працювати в армії, підім'явши під себе ті структури військової контррозвідки, які знаходилися безпосередньо у військах. Співробітники територіальних органів — Контррозвідувального і Східного відділів — розпочали оперативно-розшукову роботу в збройних силах під вивіскою Особливого відділу. Об'єднання в одному відділі співробітників трьох великих підрозділів дало можливість здійснити службові (посадові і функціональні) переміщення «старих» працівників, давно і добре знайомих по службі й особисто зі старшим і вищим командним складом РСЧА.

Однак у такій спосіб можна було оновити лише нижчу і середню ланки в апаратах особливих відділів. Вищий начсклад доводилося усувати відкрито, з прийняттям не лише адміністративних, а й політичних рішень. Так, 6 серпня 1931 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про зміни в складі ОДПУ і переміщення деяких членів колегії ОДПУ на іншу роботу. Того ж дня Й.Сталін підписав директивний лист, адресований секретарям ЦК нацкомпартиї, крайкомів і обкомів ВКП(б), в якому вказувалося: «Поручить секретарям национальных ЦК, крайкомов и обкомов дать разъяснение узкому активу работников ОГПУ о причинах последних перемен в руководящем составе ОГПУ на следующих основаниях:

1. Тт. Мессинг и Вольский отстранены от работы в ОГПУ, тов. Ольский снят с работы в Особом отделе, а т. Евдокимов снят с должности начальника секретно-оперативного управления... на том основании, что... б) они распространяли среди работников ОГПУ совершенно не соответствующие действительности разлагающие слухи о том, что дело о вредительстве в военном ведомстве является «дутым» делом; в) они расшатывали тем самым железную дисциплину среди работников ОГПУ...

ЦК отмечает разговоры и шушуканья о «внутренней слабости» органов ОГПУ и «неправильности» линии их практической работы, как слу-

хи, идущие без сомнения из враждебного лагеря и подхваченные по глупости некоторыми горе-коммунистами»¹²⁶.

Тоді ж військове відомство втратило можливість впливати на діяльність особливих відділів. Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 серпня 1931 р. РВР СРСР позбавлялася права давати завдання ОВ ОДПУ і здійснювати контроль за їхнім виконанням, «с тем, чтобы Особый отдел был непосредственно подчинен ОГПУ»¹²⁷. Президія ЦВК СРСР ухвалила відповідну постанову 17 вересня 1931 р.¹²⁸

Повністю і остаточно вивівши військову контррозвідку з-під контролю військового командування, політичне керівництво (власне, Сталін) без особливих клопотів завершило очищення збройних сил від командних кадрів старої (царської) армії.

Місце особливих відділів у системі органів НКВС (1934–1941 рр.)

Постановою Президії ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. ОДПУ як самостійний орган було ліквідоване і на його базі створений Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) СРСР. Роботою утвореного тією ж постановою Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР керував сам нарком внутрішніх справ Г.Ягода. Формально посади начальника ГУДБ не існувало, фактично повсякденною роботою держбезпеки займався перший заступник наркома Я.Агранов¹²⁹.

Приблизно через рік після утворення НКВС СРСР було реорганізовано особливі відділи ГУДБ. Зміни викликалися насамперед розукрупненням військових округів; зокрема, на місці розформованого наказом Наркомату оборони (НКО) СРСР № 079 від 17 травня 1935 р. УВО утворили Київський і Харківський військові округи. У зв'язку з цим наказом НКВС СРСР № 00216 від 10 червня 1935 р. були сформовані єдині апарати: Особливий відділ ГУДБ НКВС по ХВО — Особливий відділ УДБ по Харківській області та Особливий відділ ГУДБ НКВС по КВО — Особливий відділ УДБ НКВС УРСР. Керівником особливих відділів нових військових округів призначався за сумісництвом начальник того управління НКВС, на території якого знаходився штаб округу¹³⁰.

Також наказом по НКВС СРСР від 10 червня 1935 р. особливі відділи й особливі відділення при з'єднаннях і частинах збройних сил увійшли в безпосереднє підпорядкування особливим відділам військових округів і особливим відділам управлінь державної безпеки республіканських (обласних) управлінь НКВС за територіальністю¹³¹. Отже, фактично було скасовано наказ ОДПУ про взаємовідносини особливих відділів округів з особливими відділами Повноважних представників ОДПУ від 21 листо-

пада 1930 р. Військове командування через особливі відділи округів знову могло здійснювати деякий, хоча й непрямий, вплив на контррозвідку.

З приходом 26 вересня 1936 р. М.Єжова до керівництва НКВС СРСР відбулися зміни у структурі його провідного управління — ГУДБ. Зокрема, функції особливих відділів були знову обмежені контррозвідальною роботою у військах. Ймовірно, це оформлено 28 листопада 1936 р., коли ОВ ГУДБ було розбито на два відділи: Особливий відділ (по обслуговуванню збройних сил) і Контррозвідувальний відділ, створений на основі частини Особливого відділу і апарату розформованого Економічного відділу¹³². З 25 грудня 1936 р. відділам ГУДБ НКВС з метою конспірації присвоєно номери. Особливий відділ став називатися П'ятим (5-им) відділом¹³³.

21 березня 1937 р. наказом НКВС СРСР оголошене Тимчасове положення про 5-ий відділ ГУДБ. На нього покладалася контррозвідальна робота в армії, військово-морському флоті та військах внутрішньої та прикордонної охорони. П'яті відділи, що займалися військовою контррозвідкою, створювалися також в Управліннях державної безпеки (УДБ) Управлінь НКВС на місцях. Підрозділи військової контррозвідки в округах, корпусах, дивізіях і бригадах зберегли назву особливих відділів¹³⁴.

«Розукрупнення» особливих відділів, проведене в листопаді 1936 р. і березні 1937 р. означало усунення від роботи по армії загальних (загальнополітичних) підрозділів органів держбезпеки, приведення військової контррозвідки до нормального, звичного стану як окремої лінії оперативно-чекістської діяльності, а також повернення військовому командуванню деякого, хоча й обмеженого впливу на її периферійні структури.

При цьому протягом 1937–1938 рр. особливі відділи здійснили нову, більш широку, ніж у 1930–1931 рр., чистку командних кадрів. Репресії тепер були обернені проти командирів, котрі завоювали і відстояли радянську владу, котрі стояли біля витоків створення радянських збройних сил. Всього в 1937 і 1938 рр. з армії та військово-морського флоту було звільнено близько 44 тис. осіб командно-начальницького складу, в тому числі понад 35 тис. — з сухопутних військ, близько 3 тис. — з військово-морського флоту і понад 5 тис. — з військово-повітряних сил. Майже весь вищий і старший командний склад і політпрацівники такого ж рівня були після арешту розстріляні, а багато померло в ув'язненні.

У 1938 р. Особливий відділ разом з іншими органами НКВС СРСР пережив ще дві реорганізації, точніше — єжовську реорганізацію та берієвську контрреорганізацію.

Характер заходів, проведених М.Єжовим у 1938 р., наводить на думку про те, що він, насамперед, домагався особистого контролю над ключовими оперативно-чекістськими підрозділами. На нараді керівних працівників НКВС 24–25 січня 1938 р. він вперше підняв питання про зміну структури

центрального апарату НКВС СРСР. 28 березня 1938 р. рішення про нову організацію НКВС і ліквідацію ГУДБ схвалило Політбюро ЦК ВКП(б).

Однак, поки протягом квітня — травня відбувалося створення нових підрозділів, політичне керівництво розглядело можливу загрозу і вжило заходів щодо обмеження особистого впливу Єжова на силові структури. Спосіб при цьому було обрано такий же, як і щодо його попередника — перевантаження службовими обов'язками: 8 квітня 1938 р. М.Єжова призначили наркомом водного транспорту СРСР по сумісництву з посадою наркома внутрішніх справ.

І лише після цього 9 червня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 00362 оголошено нову, запропоновану Єжовим, структуру оперативно-чекістських управлінь НКВС СРСР: Управління державної безпеки (1-ше управління), Управління особливих відділів (2-ге управління), Управління транспорту і зв'язку (3-тє управління). Крім того, в структурі центрального апарату НКВС утворено ще три самостійні оперативно-чекістські відділи¹³⁵.

Таким чином, ГУДБ було ліквідоване, а оперативно-чекістська діяльність розпорешена по кількох структурних підрозділах наркомату. Це ускладнювало контроль за нею ззовні, з боку політичного керівництва. Реально керувати нею і контролювати її могла одна особа — нарком внутрішніх справ. Начальники Головних управлінь наркоматів і перші заступники наркомів призначалися рішеннями ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. М.Єжов понизив статус ключових структурних одиниць НКВС з Головних управлінь до Управлінь і одержав можливість призначати їхніх начальників своїм наказом.

Начальник Управління особливих відділів М.Федоров, на відміну від начальників двох інших управлінь М.Фріновського і М.Бермана, не був ні першим, ні просто заступником наркома. Таким чином, контроль партійно-державного керівництва за органами військової контррозвідки був найслабший, а саме через Управління особливих відділів Єжов міг отримати величезну владу над збройними силами.

Цьому цілком очевидно сприяло й те, що наказом НКВС СРСР № 00362 від 9 червня 1938 р. було знову сформовано самостійні особливі відділи військових округів і флотів. При цьому 5-ті (особливі) відділи територіальних УДБ були розкасовані. Периферійні органи військової контррозвідки стали напряму (обминаючи місцеві НКВС — УНКВС) підлягати 2-му управлінню (особливих відділів) НКВС СРСР. Штати новоутворених особливих відділів військових округів затверджено в серпні 1938 р.¹³⁶. У 1937 р. Єжов зумів зосередити у своєму віданні всі органи, що здійснювали агентурну, оперативно-розшукову і розвідувальну діяльність. Відповідні чекістські та міліцейські структури йому дісталися у складі НКВС СРСР, а армійську розвідку він підпорядкував собі власними зусиллями.

П'яте (Розвідувальне) Управління РСЧА являло собою досить потужну противагу не тільки 5-му (Іноземному) відділу УДБ НКВС СРСР, але й

усьому НКВС, причому не лише у зовнішній розвідці, а й всередині країни: органи військової («войсковой») розвідки з'єднань, частин і підрозділів володіли досвідом і кадрами агентурної розвідки, а також спеціально підготовленою збройною силою (розвідувальні підрозділи і частини спеціального призначення). У разі втручання військового командування в політичну боротьбу вони цілком могли протидіяти структурам органів держбезпеки в збройних силах (особливим відділам) і прийняти на себе їхні контррозвідувальні функції.

Особа (або орган), котра контролювала військову розвідку і військову контррозвідку, одержувала фактичну владу над армією. До літа 1938 р. такою особою лишився Й.Сталін і він як політичний лідер керував цими незалежними одна від одної структурами через наркомів внутрішніх і військових справ.

27 листопада 1937 р. начальник П'ятого (Розвідувального) Управління РСЧА Я.Берзін був заарештований, а 29 липня 1938 р. розстріляний. Його заступників С.Урицького, О.Никонова, А.Артузова заарештовано в травні й листопаді 1937 р., іншого заступника — В.Давидова звільнено з посади 21 червня 1938 р.¹³⁷ Нового начальника Розвідувального Управління РСЧА І.Проскурова було призначено лише 14 квітня 1939 р.¹³⁸ Цілком очевидно, що після усунення Я.Берзіна керівництво військовою розвідкою взяв на себе М.Єжов і таким чином монополізував і зовнішню розвідку¹³⁹. Спираючись на всю сукупність оперативно-розшукових, каральних і розвідувальних органів, контролюючи армію, Єжов у 1937 р. міг претендувати на найвищу владу в країні.

Однак, як зазначалося, політичне керівництво СРСР майже одразу розгадало загрозу, яка крилася у запропонованій Єжовим реорганізації НКВС, і вжило застережних заходів. 28 березня 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) схвалило реорганізацію, а 8 квітня М.Єжова вже призначено наркомом водного транспорту за сумісництвом, в наслідок чого він змушений був одночасно здійснювати перебудову апарату НКВС і освоювати нове для себе відомство.

Крім того, 22 червня 1938 р. першим заступником наркома внутрішніх справ замість М.Фриновського призначено Л.Берія. Єжова обмежено уже не лише надлишком посадових обов'язків, але й іншою людиною; 29 вересня 1938 р. за новою структурою НКВС СРСР поновлено ГУДБ, яке того ж дня очолив 1-ий заступник наркома Л.Берія.

Нарешті, 24 листопада 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Єжова від обов'язків наркома внутрішніх справ, призначивши наступного дня на цю посаду Берія; начальником ГУДБ і першим заступником наркома 16 грудня 1938 р. став В.Меркулов¹⁴⁰.

Значимо, що 29 вересня 1938 р., щойно очоливши ГУДБ, Л.Берія поновив у його складі центральний орган військової контррозвідки в якості 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР¹⁴¹.

Зміна статусу особливих відділів
напередодні й під час Великої Вітчизняної війни
1941–1945 рр.

Передача військової контррозвідки Збройним Силам СРСР (Треті відділи; лютий — липень 1941 р.) 3 лютого 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) вирішило розділити НКВС СРСР на два наркомати: Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР і Народний комісаріат державної безпеки СРСР. Розділення приписувалося закінчити в місячний термін. Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила відповідний указ.

8 лютого 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР постановили ліквідувати ОВ ГУДБ НКВС СРСР і організувати при Наркоматі оборони і Наркоматі військово-морського флоту особливі відділи НКО і НКВМФ з підпорядкуванням їх безпосередньо народним комісарам оборони і військово-морського флоту. ОВ НКО і НКВМФ були поійменовані Третіми управліннями відповідно НКО і НКВМФ. На їхнє укомплектування передавалися кадри працівників ліквідованого ОВ ГУДБ НКВС СРСР і його периферійних органів. При НКВС СРСР організовувався 3-ий відділ з функціями чекістського обслуговування прикордонних і внутрішніх військ.

Для координації дій у Москві створювалася Центральна рада з представників НКДБ, НКО, НКВМФ і НКВС СРСР у складі наркомів держбезпеки і внутрішніх справ і начальників Третіх управлінь НКО і НКВМФ. На місцях у військових округах створювалися аналогічні ради в складі керівників місцевих органів НКДБ і НКВС і начальників відповідних периферійних органів Третіх управлінь НКО і НКВМФ. Порядок роботи рад постановою від 8 лютого 1941 р. не визначався, в ньому лише обумовлювалось, що вони збираються у разі необхідності, однак не менше одного разу на місяць¹⁴².

12 лютого 1941 р. спільним наказом НКВС і НКДБ СРСР № 00151/003 був визначений порядок передачі справ ОВ ГУДБ НКВС СРСР Третім управлінням НКО, НКВМФ і Третьому відділу НКВС СРСР¹⁴³. НКВС і НКДБ порівняно швидко розлучилися з особливими відділами і впорядкували свою структуру. Це відображено у наказі НКВС СРСР про організацію і завдання Третіх відділів НКВС у прикордонних і внутрішніх військах НКВС та військах ППО від 15 лютого 1941 р., наказі наркома держбезпеки СРСР про організацію управлінь і відділів НКДБ від 26 лютого, директиві НКВС СРСР і НКДБ СРСР про завдання органів внутрішніх справ і держбезпеки у зв'язку з поділом НКВС СРСР на два наркомати від 1 березня 1941 р. та інших¹⁴⁴.

Для НКО контррозвідка була новою сферою діяльності, напевне тому він приймав особливі відділи у своє відання помітно довше. Положення

про Третє управління НКО СРСР і його периферійні органи було розроблене і затверджене наркомом оборони лише 12 березня 1941 р., а оголошене наказом НКО СРСР 12 квітня того ж року¹⁴⁵. За цим Положенням начальник Третього управління підлягав тільки наркомові оборони і виконував тільки його розпорядження, начальники Третіх відділів військових округів (фронту) підлягали тільки начальнику Третього управління НКО СРСР і наркомові оборони. Положенням встановлювалася незначна залежність військової контррозвідки від органів НКДБ: вербовка іноземних підданих здійснювалася за погодженням з НКДБ, а заарештовані органи Третього управління утримувалися в слідчих тюрмах НКДБ (при Третіх відділах військових округів (фронту) створювалися камери попереднього ув'язнення)¹⁴⁶.

Реорганізація військової контррозвідки, здійснена у відповідності до директив політичного керівництва від 3 і 8 лютого 1941 р., мала парадоксальний характер як з точки зору всієї історії особливих відділів, так і з точки зору недавніх подій, а саме — згорання єжовської реорганізації червня-вересня 1938 р. З 1918 р. чекісти наполегливо боролися за вилучення військової контррозвідки з-під будь-якого впливу військового відомства і за повне її підпорядкування собі. Цієї мети вони досягли в 1931 р. Однак у лютому 1941 р. військова контррозвідка повністю і безумовно перейшла в підпорядкування НКО, одержавши статус навіть не Управління, а Головного управління (Положення про Третє управління НКО СРСР від 12 березня 1941 р.), що передбачало значне збільшення штатів і обсягу роботи. Військова розвідка і військова контррозвідка опинилися в одному відомстві.

Таким чином, або згорання єжовської реорганізації було суто суб'єктивним актом, або ж на 1941 р. різко змінилися об'єктивні обставини, примусивши знову надати більш високого статусу органам військової контррозвідки. З урахуванням наступних реорганізацій необхідно зазначити, що в 1941 р. відбувалася безпосередня підготовка військової контррозвідки до великої наступальної війни, можливо — до превентивної війни.

Надання потужним збройним силам оперативно-розшукових функцій збільшувало ризик їхнього втручання у внутрішню політику. Третє управління НКО СРСР одержало дві противаги — НКВС і НКДБ СРСР. 19 квітня 1941 р. оперативні можливості Третього управління були суттєво обмежені, його фактично поставили під контроль НКДБ СРСР. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР постановили ввести в штати органів Третіх управлінь НКО і НКВМФ посади заступників начальників Третіх управлінь (відділів, відділень), безпосередньо підпорядкувавши їх відповідним НКДБ (УНКДБ) за територіальністю з одночасним їх підпорядкуванням начальникам Третіх управлінь (відділів, відділень). Ці заступники призначалися, переміщалися і звільнялися наказами НКДБ СРСР і утримувалися за його рахунок.

Органи Третіх управлінь зобов'язувалися повідомляти органам держбезпеки про всі здійснені ними арешти і результати допитів заарештова-

них через заступників начальників Третіх управлінь (відділів, відділень); органи держбезпеки таких зобов'язань перед Третіми управліннями не мали. Органам держбезпеки надавалося право брати у своє провадження будь-яку слідчу або агентурну справу, що велася в органах Третіх управлінь НКО і НКВМФ з перерахуванням за собою заарештованих і агентури.

Органи Третіх управлінь, зі свого боку, одержали право всього лише вимагати від органів держбезпеки передачі справ, які мали пряме відношення до армії та ВМФ. Нарешті, НКДБ одержав і організаційну перевагу над військовою контррозвідкою: було встановлено, що організовані згідно з рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 лютого 1941 р. Центральна рада і місцеві ради скликаються під головуванням представників органів НКДБ СРСР¹⁴⁷.

Директивними документами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на Треті відділи по-суті не покладалася робота в оточенні збройних сил. Лише в двох підпунктах «Положення про Третє управління НКО СРСР» — суто відомчому документі — побіжно йдеться про цивільне оточення в зв'язку з виявленнями і припиненням (запобіганням) шпигунства і спроб диверсій у Червоній Армії.

Зазначимо, що коли армія діє на власній території, управління її агентурно-оперативним обслуговуванням доцільно здійснювати (і здійснювалося в 1918–1921 і червні 1941–1943 рр.) тим же органом, який забезпечує державну безпеку на території своєї країни. Якщо армія виходить зі своєї території, при наступі польові війська залишають за собою більш-менш широку смугу звільненої власної або окупованої чужої території, яку необхідно закріплювати в військовому, адміністративному, а також і в агентурно-оперативному відношенні. Ця смуга і суто механічно, і функціонально розділяє військові («войсковые») органи держбезпеки (особливі відділи) і територіальні. Саме останні закріплюють цю смугу, а особливі відділи обслуговують власне тил фронту і збройні сили. Використання в інтересах армії сил і засобів територіальних органів держбезпеки і навіть координація дій на місцевому рівні стає практично неможливим, а збереження формальної єдності — непотрібним.

Однак, оскільки бойові дії з перших днів Великої Вітчизняної війни охопили значну територію СРСР, керівництво військової контррозвідки змушене було уточнити напрямки її діяльності, акцентувавши увагу на роботі серед цивільного населення. Якщо в «Положенні про Третє управління НКО СРСР» від 12 березня 1941 р., як вказувалось вище, лише побіжно йшлося про роботу в цивільному оточенні армії, то директивою Третього управління НКО СРСР № 35523 про роботу органів Третього управління НКО СРСР у воєнний час від 27 червня 1941 р. при переліку напрямків діяльності робота серед населення була поставлена одразу після роботи в армії.

Директива встановила, що функції органів цього Управління «в военное время должны слагаться из: 1) агентурно-оперативной работы: а) в частях Красной Армии; б) в тылах, обеспечивающих действующие на фронте части; в) среди гражданского населения; 2) борьбы с дезертирством; 3) работы на территории противника»¹⁴⁸.

Того ж дня, 27 червня 1941 р. Третє управління НКО СРСР видало ще одну директиву за № 35553 про часткову реорганізацію третіх відділів округів і армій. В ній зазначалося: «Опыт работы органов 3-го Управления НКО СССР показал, что существующая структура не обеспечивает надежной борьбы с контрреволюционным и шпионским элементом, состоящим на формулярном учете и разрабатываемым по агентурным данным... Дела-формуляры и агентурные разработки на протяжении ряда лет остаются нереализованными...»¹⁴⁹.

Йшлося, звичайно, про цивільне населення СРСР, оскільки у червні 1941 р. радянській контррозвідці явно не було діла до «контрреволюційного елементу» Польщі, Румунії, Німеччини та інших країн. Збій в роботі, неготовність військової контррозвідки до розробки уже існуючих справ-формулярів можна пояснити лише тим, що її органи не готувалися працювати серед власних громадян, а націлювалися, як зазначено в директиві, на інформаційно-профілактичну роботу, що цілком логічно, якщо армія збиралася воювати на чужій території.

З метою корінного покращення роботи директива передбачала утворення в третіх відділах армій і округів контррозвідувальних відділень, на які покладалася насамперед розробка елементу, що перебував на обліку. В третіх відділеннях корпусів, дивізій, гарнізонів та відповідних їм реорганізація не проводилася¹⁵⁰.

Справи-формуляри, про які йдеться в директиві, заводились не третіми відділами НКО СРСР. Громадяни СРСР давно і щільно були охоплені агентурно-освідомчим апаратом територіальних органів ГУДБ НКВС СРСР, з якого не так давно виділилося саме Третє управління НКО СРСР. При цьому виділенні аж ніяк не планувалося, що обидва органи вестимуть на рівних (дублюватимуть) роботу в одному й тому ж середовищі.

За умов відступу робота на території противника значною мірою співпадала з роботою на власній державній території, яку тимчасово окупував ворог, тобто знову-таки серед свого населення, охопленого довоєнною агентурою і обліками. До діяльності в цьому середовищі територіальні органи пристосовані краще, ніж армійська контррозвідка: НКВС і (або) НКДБ могли просто залишати перед відступом підготовлену в мирний час агентурно-освідомчу мережу, окремих агентів. Передача мережі й агентів контррозвідці НКО або координація діяльності двох наркоматів зменшувала ефективність роботи.

Повернення військової контррозвідки в підпорядкування органів державної безпеки (липень 1941 р. — квітень 1943 р.)

Коли стало очевидним, що війна досить довгий час вестиметься в межах СРСР, Державний комітет оборони (ДКО) 17 липня 1941 р. ухвалив рішення про перетворення органів Третього управління НКО СРСР як у діючій армії, так і у військових округах (від відділень у дивізії й вище) на особливі відділи, а Трете управління НКО СРСР перетворив на Управління особливих відділів НКВС СРСР. Уповноваженні особвідділу в полку і особвідділу в дивізії одночасно підпорядковувалися відповідно комісару полку і комісару дивізії.

В якості головного завдання особливих відділів на період війни визначалася «решительная борьба со шпионажем и предательством в частях Красной Армии и ликвидация дезертирства непосредственно в прифронтовой полосе»¹⁵¹. Ця постанова ДКО була продубльована і прокоментована директивою НКВС СРСР № 169 від 18 липня і наказом НКВС СРСР № 00940 від 19 липня 1941 р.

Зазначимо також, що НКДБ і НКВС були знову об'єднані в єдиний наркомат — НКВС СРСР на чолі з Л.Берія, а колишній нарком держбезпеки СРСР В.Меркулов став знову першим заступником наркома внутрішніх справ. Оперативно-чекістські управління і відділи не об'єднувались, як раніше, в єдине ГУДБ у складі НКВС. Жодне з шести оперативно-чекістських управлінь не мало статусу Головного, тоді як серед адміністративно-оперативних управлінь, управлінь військ і управлінь виправно-трудових таборів було чимало Головних управлінь.

Ця структура НКВС була дуже близькою до тієї, яку створив у червні 1938 р. М.Єжов, намагаючись, очевидно, послабити контроль партійно-державного керівництва за агентурно-оперативною діяльністю. Те, що партійно-державне керівництво прийняло її в 1941 р., не означає, що воно тепер не остерігалось надмірного зосередження влади в руках наркома внутрішніх справ, хоча, зрозуміло, ведення оборонної війни і цілком реальна загроза поразки в ній різко зменшили можливість державного перевороту.

Застережних заходів було вжито: постановою РНК СРСР від 30 липня 1941 р. заступниками наркома внутрішніх справ призначено 8 осіб, п'ять з яких не очолювали ніяких управлінь і відділів НКВС, тобто стали заступниками наркома не за місцем у апараті НКВС, а були призначені лише для того, щоб перебрати на себе частину функцій наркома по контролю за роботою управлінь і відділів.

Серед керівників оперативно-чекістських підрозділів тільки один мав ранг заступника наркома — начальник Управління особливих відділів В.Абакумов. На відміну від семи інших заступників він відповідав за роботу лише одного свого управління, і це зайвий раз вирізняє величезну вагу особливих відділів у структурі органів державної безпеки.

Поновлене у липні 1941 р. Управління особливих відділів різко скоротило свою роботу в оточенні армії серед цивільного населення, передавши цілий ряд напрямів діяльності до інших підрозділів НКВС. 15 серпня 1941 р. наказом НКВС СРСР № 001079 військовою цензурою поштової кореспонденції передано з Управління до 2-го спецвідділу НКВС СРСР¹⁵². 29 серпня 1941 р. директивою НКВС СРСР № 221 агентурно-оперативне обслуговування органів військових сполучень на місцях з особливих відділів військових округів передано до транспортних відділів НКВС¹⁵³. 8 жовтня 1941 р. наказом НКВС СРСР № 001474 агентурне обслуговування територіальних військових комісаріатів і призовних дільниць передано з Управління особливих відділів до 3-го управління НКВС СРСР¹⁵⁴.

Як видно зі штатів Управління особливих відділів НКВС СРСР, затверджених 15 серпня 1941 р., й з директиви НКВС СРСР № 24 від 23 січня 1942 р. про агентурно-оперативні заходи по виявленню і ліквідації диверсійно-терористичних формувань, створюваних німцями з добровольців з числа радянських громадян для проведення підривної діяльності в тилу Червоної Армії, цією роботою особливі відділи НКВС теж не займалися, її було покладено на 2-ге управління НКВС СРСР¹⁵⁵. Щоправда, директива НКВС СРСР № 264 від 4 липня 1942 р., яка змінила структуру Управління особливих відділів НКВС СРСР, поклала на раніш існуючий 4-ий відділ Управління не тільки керівництво агентурно-оперативною роботою особливих органів фронтів по родах військ (піхота, кавалерія, артилерія, що входила до складу дивізії), а й керівництво та узагальнення роботи по боротьбі з антирадянськими націоналістичними формуваннями¹⁵⁶.

18 лютого 1942 р. наказом НКВС СРСР № 00346 оперативне обслуговування евакогоспіталів Наркомату охорони здоров'я передане від особливих відділів НКВС СРСР до третіх відділів УНКВС по територіальності¹⁵⁷. 12 серпня 1942 р. наказом НКВС СРСР № 001672 агентурно-оперативне обслуговування апаратів військових представництв на промислових підприємствах передане з Управління особливих відділів в Економічне управління НКВС СРСР¹⁵⁸.

Органи Третього управління НКВМФ були перетворені на особливі відділи згідно з постановою ДКО від 10 січня 1942 р. й наказом НКВС СРСР і НКВМФ СРСР № 0075/008. Третє управління НКВМФ стало вважатися відділом Управління особливих відділів НКВС по обслуговуванню ВМФ. Треті відділи об'єднань і з'єднань ВМФ були перейменовані на особливі відділи НКВС відповідних об'єднань і з'єднань (флотів, флотилій, ескадр тощо)¹⁵⁹.

У жовтні 1942 р. було скасовано інститут військових комісарів і поновлено у Збройних Силах повне єдиноначалля. У зв'язку з цим, згідно з постановою ДКО від 13 жовтня 1942 р. і наказом НКВС СРСР № 002279 від 14 жовтня 1942 р., оперативний уповноважений в полку і начальник

особливого відділу з'єднання одночасно з підпорядкуванням по лінії особливих органів НКВС підлягали також відповідно командирі полку і командирі з'єднання¹⁶⁰.

20 січня 1943 р. вказівкою НКВС СРСР № 1694 за підписом заступника наркома начальникам особливих відділів НКВС діючих фронтів, армій, флотів і флотилій дозволялось перекидання агентури на бік противника з контррозвідувальними завданнями для встановлення місця знаходження розвідувальних органів противника (розвідвідділи, розвідпункти, школи, курси) і «внедрення» її в ці органи з метою виявлення наміченої для перекидання ворожої агентури, її зв'язків, каналів і способів проникнення в штаби і частини Червоної Армії та ВМФ¹⁶¹.

Повторна передача військової контррозвідки Збройним Силам СРСР («Смерш»; квітень 1943 р. — травень 1946 р.)

У квітні 1943 р., після Сталінградської битви, коли намітився корінний перелом у ході війни і очікувався швидкий наступ усіх фронтів, зі складу НКВС знову були виділені НКДБ і апарат військової контррозвідки.

Постановою РНК СРСР № 415–138сс від 19 квітня 1943 р. Управління особливих відділів НКВС СРСР було передане в НКО СРСР, де на його основі утворене Головне управління контррозвідки НКО «Смерть шпигунам» («Смерш»). Відділ Управління особливих відділів НКВС СРСР по обслуговуванню ВМФ був переданий до НКВМФ СРСР. На базі цього відділу утворене Управління контррозвідки «Смерш» НКВМФ. Положення про нього та про його органи на місцях затверджене 31 травня 1943 р. постановою ДКО СРСР № 3461 сс/ОВ¹⁶².

Постановою РНК СРСР на ГУКР «Смерш» були покладені такі завдання: «а) боротьба со шпионской, диверсионной, террористической и иной подрывной деятельностью иностранных разведок в частях и учреждениях Красной Армии; б) борьба с антисоветскими элементами, проникшими в части и учреждения Красной Армии; в) принятие необходимых агентурно-оперативных и иных (через командование) мер к созданию на фронтах условий, исключающих возможность безнаказанного прохода агентуры противника через линию фронта, с тем чтобы сделать линию фронта непроницаемой для шпионских и антисоветских элементов; г) борьба с предательством и изменой Родине в частях и учреждениях Красной Армии (переход на сторону противника, укрывательство шпионов и вообще содействие работе последних); д) борьба с дезертирством и членовредительством на фронтах; е) проверка военнослужащих и других лиц, бывших в плену и окружении противника; ж) выполнение специальных заданий Народного комиссара обороны»¹⁶³.

Ніякого органу для координації діяльності НКДБ, НКВС і ГУКР «Смерш», на зразок організованої в 1941 р. Центральної ради, в 1943 р. не

створили. Причина, очевидно, полягала в тому, що ГУКР «Смерш» підлягало безпосередньо Й.Сталіну, який був наркомом оборони. Крім того, Сталін очолював ДКО СРСР і Ставку Верховного головнокомандування, а нарком внутрішніх справ Л.Берія був членом обох цих органів влади і управління.

Реорганізацію 1943 р. здійснено загалом за схемою лютого 1941 р. Цілком очевидно, що причини обох реорганізацій однакові: необхідність пристосування контррозвідувального апарату до умов наступальної війни. Згідно з існуючими положеннями ГУКР НКО «Смерш» та його органи не займалися роботою серед цивільного населення — ні серед громадян СРСР, ні серед населення інших країн. Щоправда, як видно зі штату ГУКР «Смерш», затвердженого Сталіним 27 квітня 1943 р., його 5-ий відділ керував роботою органів «Смерш» у внутрішніх військових округах (Московському, Привольському, Сибірському та інших), тобто, так чи інакше міг охоплювати цивільне оточення дуже нечисленних гарнізонів і управлінь; 4-ий відділ здійснював контррозвідувальну роботу на боці противника з метою виявлення каналів проникнення його агентури в частини і установи Червоної Армії, оперативне обслуговування штабів партизанського руху, а також організовував боротьбу з агентурою противника, яка проникала в ці штаби і партизанські загони, — отже, до переходу державного кордону СРСР теж мав справу з цивільним населенням тимчасово окупованих противником територій СРСР¹⁶⁴.

Справді, в опублікованих оперативних директивах, наказах, вказівках ГУКР «Смерш» та його органів діяльність серед населення на території СРСР фіксується досить рідко. Зате робота серед цивільних за кордоном з кінця 1943 р. зростає дуже помітно. Характерно, що тут «Смерш» мав справу здебільшого з громадянами СРСР або емігрантами дореволюційних і революційних часів, насамперед об'єднаних в антирадянські організації: Організація українських націоналістів (ОУН), білоруський «Союз боротьби проти більшовизму», «Союз білоруської молоді», «Націонал-соціалістська трудова партія Росії», «Російський загальновійськовий союз», «Національно-трудоий союз нового покоління» та інші¹⁶⁵.

Після закінчення війни, 4 травня 1946 р., органи військової контррозвідки знову повернено з військового відомства в систему органів державної безпеки (на той час — Міністерство державної безпеки СРСР); центральний орган військової контррозвідки іменувався 3-ім Головним управлінням МДБ СРСР¹⁶⁶.

Висновки

Місце і роль радянської військової контррозвідки — особливих відділів — у системі органів державної безпеки протягом 1918–1946 рр. декілька разів суттєво змінювалися залежно від політичних факторів, — як

об'єктивних, так і суб'єктивних. При цьому місце особливих відділів визначалося характером підпорядкування: впродовж розглядуваного періоду органи військової контррозвідки або перебували в подвійній залежності — від органів держбезпеки (НК–ДПУ–НКВС–МДБ) і військового відомства, або підлягали лише органам держбезпеки.

Тенденція до переведення військової контррозвідки під виключний контроль органів держбезпеки прослідковується в мирний час. Вплив на неї військового відомства допускається в особливий період (безпосередня підготовка до великої наступальної війни в першій половині 1941 р.) і під час війни. У воєнних умовах партійно-політичне керівництво могло здійснювати контроль за військовою контррозвідкою не опосередковано (за допомогою органів держбезпеки), а безпосередньо (політичний лідер очолює військове відомство).

Пропонуємо таку періодизацію історії особливих відділів:

I. 1918 р. — період становлення. Органи військової контррозвідки формуються паралельно в структурах військового відомства і НК.

II. 1919 — серпень 1931 рр. Особливі відділи знаходилися в подвійному підпорядкуванні органів держбезпеки (НК–ДПУ) і військового відомства, яке давало особливим відділам завдання й контролювало їх виконання. Організаційно-методичні питання роботи визначалися чекістами. У вирішенні кадрових питань вони також мали абсолютну перевагу, за винятком періоду громадянської війни.

1) 1919 — січень 1922 рр. У період громадянської війни особливі відділи в силу об'єктивних обставин стали структурами, паралельними органам НК, діючи серед широких мас цивільного населення. Повноваження особливих відділів, їхні оперативні можливості перевищували можливості надзвичайних комісій.

Через те, що в громадянській війні військова контррозвідка активно діяла в двох середовищах — в армії й серед цивільного населення, а також підлягала двом відомствам, склалося два типи особливих відділів: армійські (особливі органи частин, з'єднань і об'єднань), які прямо контролювалися відповідними комісарами і реввійськрадами, а також територіальні (ОВ ВУНК, особливі відділи губНК), залежні від надзвичайних комісій. Центральний орган військової контррозвідки — ОВ ВНК — також повністю контролювався чекістами, а не військовими.

Із закінченням громадянської війни необхідність і можливість дублювання агентурно-оперативної діяльності всередині країни відпала. В 1921 р. й до травня — липня 1922 р. відбувалася реорганізація військової контррозвідки, пристосування її до умов мирного часу.

2) Середина 1922 — серпень 1931 рр. В умовах мирного часу стаціонарне розміщення військових формувань дало можливість підпорядкувати їхні особливі органи органам держбезпеки (ДПУ): особливі відділи

дивізій підпорядковано особливим відділам СОЧ губвідділів ДПУ, — суто територіальним органам; особливі відділи військових округів включено до складу ПП ДПУ. Таким чином, пряму вертикальну структуру підпорядкування особливих відділів зверху до низу — від ОВ ВНК до особливих відділень полків і уповноважених у батальйонах — було зруйновано. Особливі відділи стали суто територіальними органами.

При вертикальній системі організації контррозвідки військове командування в ланці батальйон — фронт (округ) мало визначальний вплив на її діяльність. Вже на середину 1922 р. контроль військового відомства за особливими відділами став мінімальним.

ІІІ. Серпень 1931 — лютий 1941 рр. Військове відомство не мало навіть формального права давати завдання органам військової контррозвідки і контролювати їх виконання. Фактично воно втратило це право за рік до формального рішення, — ще в серпні — вересні 1930 р. Причина цього — загострення соціальної напруженості до крайньої межі внаслідок насильницького проведення колективізації й встановлення режиму одноосібної влади (по-суті — диктатури) Й.Сталіна.

В основі численних реорганізацій органів державної безпеки та внутрішніх справ, а в їх складі — й органів військової контррозвідки, здійснених в цей період (липень 1934 р., кінець 1936 — початок 1937 рр., червень 1938 р., вересень 1938 р.) лежали здебільшого причини не об'єктивного, а суб'єктивного характеру. Реорганізації диктувалися інтересами політичної, групової, — а то й апаратної боротьби, прагненням мати на чолі відомства держбезпеки і його ключових підрозділів надійну, віддану партійно-державному керівництву людину.

Окремі зміни, які торкнулися особливих відділів, все ж мали об'єктивно доцільний характер, диктувалися інтересами справи.

1) Вересень 1930 — листопад 1936 рр. Контррозвідувальний, Східний і Особливий (військова контррозвідка) відділи було злито в одну структуру під назвою Особливий відділ, — у такій спосіб особливі відділи як органи військової контррозвідки були по-суті ліквідовані. Агентурно-оперативна робота і в армії, і серед цивільного населення велася єдиним органом, від розподілу контррозвідувальної роботи за об'єктовою ознакою відмовилися. Загальнополітичні органи держбезпеки працювали в армії, підім'явши під себе ті структури військової контррозвідки, які до того обслуговували збройні сили. Реорганізацію здійснено з огляду на чистку армії (справа «Весна») в умовах гострої внутріполітичної обстановки: здійснювати репресії руками старих осібів, котрі зблизилися з командними кадрами ще в роки громадянської війни, було ризиковано.

2) Листопад 1936 — лютий 1941 рр. Особливий відділ розукрупнено. Органи військової контррозвідки відділено від структур загальнополітич-

ної контррозвідки. За військовою контррозвідкою збереглася назва особливих відділів.

IV. Лютий — липень 1941 р. Формально органи військової контррозвідки перейшли в одноосібне відання військового відомства, фактично знаходилися в подвійному підпорядкуванні, оскільки з квітня 1941 р. НКДБ СРСР одержав і право, і можливості контролювати діяльність Третіх управлінь (контррозвідувальних) НКО і НКВМФ СРСР, а також втручатися в неї. Виділення військової контррозвідки зі структур держбезпеки відбулося в період підготовки СРСР до великої наступальної війни і перетворювало її органи на «рухливі, а не територіальні, пристосовані для війни, а не для миру» (формулювання Ф.Дзержинського*).

V. Липень 1941 — квітень 1943 рр. З урахуванням обстановки затяжної оборонної війни на власній території органи військової контррозвідки включено до складу органів держбезпеки, віддано в їх одноосібне розпорядження.

Оперативний уповноважений в полку і начальник особливого відділу з'єднання (дивізії) до жовтня 1942 р. підлягали відповідно комісару полку і дивізії, з жовтня 1942 р. — командиру полку і з'єднання, при цьому підпорядкування по лінії особливих відділів НКВС СРСР зберігало чинність. Особливі відділи армій і фронтів, Управління особливих відділів НКВС СРСР від військового командування не залежали ніяк, — тому вважаємо, що військова контррозвідка в цей період не мала подвійного підпорядкування. Вплив військового відомства на неї був зовсім незначний.

VI. Квітень 1943 — травень 1946 рр. В умовах наступальної війни на території інших країн органи військової контррозвідки передано військовому відомству. Контроль органів державної безпеки за військовою контррозвідкою — не самоціль, а засіб забезпечення лояльності армії до партійно-державного керівництва, — а оскільки глава партії й уряду Й.Сталін безпосередньо очолював НКО і був Верховним Головнокомандувачем, формальний контроль органів держбезпеки за військовою контррозвідкою («Смерш») виявився зайвим, його не запроваджували.

Отже, на характер діяльності органів військової контррозвідки вирішальний вплив справляло місце, приналежність території, на якій вони працювали, а також рівень соціальної напруженості в суспільстві.

При дії на території іншої держави особливі відділи працювали лише у власних збройних силах і серед тієї незначної частини іноземних громадян, котрі безпосередньо контактували з ними; військова контррозвідка також діяла тут проти ворожих організацій емігрантів зі старої Росії (СРСР).

* Див. док. № 1 «Лист голови ВНК Ф.Е.Дзержинського до голови ВУНК В.М.Манцева від 25 грудня 1920 р.» у 1-й частині даної публікації («З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». — 2000. — № 2/4. — С. 355).

Закріплювали ж окуповану територію в агентурно-оперативному відношенні оперативні групи територіальних органів держбезпеки.

При дії на власній території особливі відділи працювали проти цивільного населення значно активніше. В роки громадянської війни (1918–1921 рр.) вони взагалі дублювали діяльність органів держбезпеки (НК). В період колективізації, коли країна стояла на грані громадянської війни, органи військової контррозвідки як окрема структура були фактично ліквідовані, — однак їхні співробітники, хоча і в одних підрозділах із співробітниками політичної контррозвідки, працювали і в армії, і серед цивільного населення.

По-суті, на початку 1930-х рр. повторилася ситуація 1918–1921 рр., коли військова контррозвідка діяла проти цивільних: щоправда, якщо в роки громадянської війни територіальні органи держбезпеки (НК) не допускалися до роботи в збройних силах, то на початку 1930-х рр. це обмеження для них було зняте. За нормальних умов мирного часу військова контррозвідка на власній території досить щільно «обслуговувала» цивільне населення (навіть за об'єктову ознакою, — надто багато військових об'єктів і об'єктів оборонного призначення існувало на території СРСР), — і в ході оборонної війни, протягом липня 1941 — січня 1943 рр. довго, з очевидним напруженням позбувалася цієї лінії роботи, передаючи її до територіальних органів. Лише перехід збройних сил у стратегічний наступ і включення військової контррозвідки до складу військового відомства кардинально вирішив цю проблему.

Додаток № 1

Начальники радянської військової контррозвідки (1922–1946 рр.)

4. **Ягода Генріх Григорович** (Іегуда Єнох Гершонович; 1891, м. Рибінськ — 1938) — *начальник Особливого відділу ДПУ-ОДПУ в 1922–1929 рр.*

З родини дрібного ремісника. Член комуністичної партії з 1907 р. (за іншими даними — в 1907–1913 рр. належав до організації анархістів-комуністів). Його батько — двоюрідний брат батька Я.Свердлова, пізніше Ягода був одружений на племінниці Свердлова. З 1915 р. — в армії, учасник Петроградського жовтневого збройного повстання 1917 р. У 1918 р. — заступник начальника Вищої військової інспекції. В 1919–1922 рр. — член колегії наркомату зовнішньої торгівлі.

В органах НК з 1919 р. з 1920 р. — член Колегії ВНК, управляючий справами ВНК, заступник начальника ОВ. З серпня 1921 р. — начальник Адміністративно-організаційного управління, потім заступник начальни-

ка СОУ ВНК-ДПУ. З вересня 1923 р. — другий заступник голови ДПУ-ОДПУ. В 1922-1929 рр. — начальник ОВ ДПУ-ОДПУ, водночас, в 1927–1929 рр. — начальник СОУ ОДПУ. З 1926 р. — заступник голови ОДПУ.

В липні 1934 — вересні 1936 рр. — нарком внутрішніх справ СРСР. У вересні 1936 — квітні 1937 рр. — нарком зв'язку СРСР.

Генеральний комісар державної безпеки (1935 р.). Член ЦК ВКП(б) з 1934 р.

Розстріляний 15 березня 1938 р.

5. **Ольський (Куликовський) Ян Калікстович** (1898, с. Бутримонці Троцького повіту Віленської губ. — 1939) — *начальник Особливого відділу ОДПУ в 1929 — серпні 1931 рр.*

Закінчив реальне училище. Член комуністичної партії з червня 1917 р., в 1917–1918 рр. належав до петроградської групи Соціал-демократії Польщі та Литви. Учасник Петроградського жовтневого збройного повстання 1917 р. В січні — листопаді 1918 р. — співробітник польського комісаріату при наркоматі у справах національностей. У вересні 1918 — квітні 1919 рр. — на підпільній партійній роботі в Литві, з того часу користувався прізвищем Ольський. З квітня 1919 р. — начальник поштово-телеграфного відділу Литовсько-Білоруської (з червня 1919 р. — 16-ої) армії. У травні — серпні 1919 р. — Особливоуповноважений Ради праці та обору Литви.

В органах НК з 1919 р. — помічник начальника активної частини, тимчасово виконуючий обов'язки начальника ОВ 16-ої армії. В 1920–1921 рр. — начальник інформаційного відділення ОВ Західного фронту, начальник ОВ 1-ої Польської Червоної армії, начальник ОВ 16-ої армії. В жовтні 1920 — січні 1923 рр. — керівник НК Білорусії. В 1923 р. — начальник відділення КРВ ДПУ, помічник начальника КРВ ДПУ. З 1923 р. — начальник Відділу прикордонної охорони ДПУ і, водночас, головний інспектор прикордонної охорони і військ ДПУ, начальник Вищої прикордонної школи ДПУ. З 1925 р. — заступник начальника ОВ ОДПУ і помічник начальника КРВ ОДПУ за сумісництвом. У 1929 — серпні 1931 рр. — начальник ОВ ОДПУ. В 1931–1937 рр. — начальник Головного управління громадського харчування наркомату харчової промисловості СРСР.

Заарештований 31 травня 1937 р., засуджений на смертну кару 27 листопада 1937 р., розстріляний 14 лютого 1938 р. Реабілітований посмертно в 1955 р.

6. **Прокоф'єв Георгій Євгенович** (1895, Київ — 1937, Москва) — *начальник Особливого відділу ОДПУ в серпні-жовтні 1931р.*

З родини дрібного чиновника, дворянин. Анархіст-комуніст в 1916–1919 рр. Член комуністичної партії з грудня 1919 р. Закінчив юридичний факультет Київського університету й 1-ий курс Комерційного інституту.

В 1917 р. брав участь у революційних подіях в Києві, в 1917–1918 рр. — співробітник Виконкому вищих навчальних закладів. У 1918–1919 рр. — на підпільній роботі в Україні. В 1919–1920 рр. — начальник політпросвітнього відділу 12-ої, в 1920 р. — 1-ої Кінної армії, політпрацівник на залізнично-транспорті.

В органах НК з вересня 1920 р. У вересні 1920 — лютому 1924 рр. — в Іноземному відділі ВНК-ДПУ: уповноважений, помічник начальника відділення, помічник начальника Закордонної частини, помічник начальника Іноземного відділу. Одночасно, в 1922 р. — помічник начальника Особливого бюро при СОУ ОДПУ по адміністративній висилці антирадянських елементів інтелігенції.

В лютому 1924 — липні 1926 рр. — начальник Інформаційного відділу, одночасно, в 1925 р. — начальник відділу політичного контролю.

В лютому 1926 — серпні 1936 рр. — начальник ЕКУ ОДПУ. З 6 серпня по 25 жовтня 1931 р. — начальник ОВ ОДПУ. В жовтні 1931 — листопаді 1932 рр. — заступник наркома Робітничо-селянської інспекції СРСР.

В листопаді 1932 — січні 1934 рр. — начальник Головного управління Робітничо-селянської міліції ОДПУ, одночасно, до липня 1934 р. — третій заступник голови ОДПУ. В липні 1934 — вересні 1936 рр. — другий заступник наркома внутрішніх справ СРСР.

У вересні 1936 — квітні 1937 рр. — перший заступник наркома зв'язку СРСР.

Комісар державної безпеки 1-го рангу.

Заарештований 11 квітня 1934 р., розстріляний.

7, 9. Леплевський Ізраїль Мойсейович (1894, м. Брест-Литовський Гродненської губ. — 1938) — *начальник Особливого відділу ОДПУ у листопаді 1931 — лютому 1933 рр., начальник 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у грудні 1936 — червні 1937 рр.*

З родини робітника-плотника. В 1909–1914 рр. — член Бунду, член комуністичної партії з лютого 1917 р. Працював робітником у шапочній майстерні й конторником на аптекарському складі. З 1914 р. — в армії. З липня 1917 р. — член військової організації більшовиків у Катеринославі.

В органах НК з 1918 р. З лютого 1918 р. — реєстратор зброї у Саратовській губНК. З червня 1918 р. — на підпільній роботі в Самарі. З жовтня 1918 р. — помічник та заступник завідуючого Секретно-оперативного відділу (СОВ) Самарської губНК. З липня 1919 р. — на підпільній роботі в Катеринославі.

З грудня 1919 р. — уповноважений 1-ої групи Катеринославської губНК. З серпня 1920 р. — член колегії Катеринославської губНК і помічник завідуючого СОВ. З грудня 1920 р. — завідуючий СОВ і начальник ОВ Катеринославської губНК. З травня 1921 р. — завідуючий СОЧ

Катеринославської губНК, заступник голови губНК. 3 травня 1922 р. — голова Катеринославського губвідділу ДПУ, з лютого 1923 р. — Подільського губвідділу ДПУ. 3 жовтня 1925 р. — начальник Одеського окружного відділу ДПУ та 26-го прикордонного загону. 3 липня 1929 р. — заступник, з грудня — начальник СОУ ДПУ УСРР. У серпні-листопаді 1931 р. — заступник начальника, у листопаді 1931 — лютому 1933 рр. — начальник ОВ ОДПУ СРСР. У лютому — грудні 1933 рр. — заступник голови ДПУ УСРР. 3 січня 1934 р. — повноважний представник ОДПУ по Саратовському краю, з листопада 1934 р. — начальник УНКВС по Саратовському краю. В грудні 1934 — листопаді 1936 рр. — нарком внутрішніх справ Білоруської РСР. У грудні 1936 — червні 1937 рр. — начальник 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР. В червні 1937 — січні 1938 рр. — нарком внутрішніх справ УРСР. У січні — квітні 1938 р. — начальник 6-го (транспортного) відділу ГУДБ НКВС СРСР.

Комісар державної безпеки 2-го рангу (1935 р.).

Заарештований 26 квітня 1938 р. Засуджений на смертну кару 28 липня 1938 р., того ж дня розстріляний.

8. **Гай Марк Ісайович** (Штокланд Марк Ісакович; 1898, м. Вінниця — 1937) — *начальник Особливого відділу ОДПУ СРСР в червні 1933 — липні 1934 рр., начальник Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР в липні 1934 — листопаді 1936 рр.*

З родини ремісника-шапочника. Член комуністичної партії з березня 1919 р. Закінчив два курси юридичного факультету Київського університету (1918 р.).

З жовтня 1917 р. червоногвардієць у Вінниці та Києві, з лютого 1918 р. — на підпільній роботі в Києві. З жовтня 1918 р. — рядовий Таращанського полку. З березня 1919 р. — уповноважений надзвичайного комітету з постачання РСЧА на Південному фронті. З серпня 1919 р. — комендант штабу полку, польовий комендант штабів груп РСЧА, начальник пересування військ, комендант Херсона. В 1919-1920 рр. — політрук роти, комісар батальйону, бригади, начальник політвідділу бригади, дивізії в РСЧА. З травня 1920 р. — начальник політвідділу 59-ої дивізії ВНК.

У 1921 р. — заступник начальника і начальник політвідділу військ охорони та оборони залізниць України і Криму, помічник начальника і начальник політсектора військ ВНК України і Криму. З 1922 р. — заступник начальника політсектора військ ДПУ Криму. З травня 1922 р. — начальник організаційно-інспекторської частини політвідділу військ ДПУ Республіки, згодом заступник начальника частини, помічник начальника політвідділу військ ДПУ Республіки. З жовтня 1923 р. — старший інспектор з політроботи головної інспекції військ ОДПУ СРСР. З березня 1924 р. — помічник начальника по політчастині головного інспектора військ ОДПУ СРСР.

3 жовтня 1924 р. навчався на курсах удосконалення вищого командного складу при Військовій академії РСЧА. 3 серпня 1925 р. — начальник політвідділу Окремої дивізії особливого призначення (ОДОП), з січня 1927 р. — тимчасово виконуючий обов'язки командира-комісара ОДОП.

У 1927–1931 рр. працював в ЕКУ ОДПУ СРСР на посадах помічника начальника відділення, начальника відділення, помічника начальника ЕКУ, з серпня 1931 р. — заступника начальника ЕКУ. 3 грудня 1932 р. — заступник начальника, з червня 1933 р. — начальник ОВ ОДПУ (з липня 1934 р. — ГУДБ НКВС) СРСР. 3 листопада 1936 р. — начальник УНКВС Східносибірського краю.

Комісар державної безпеки 2-го рангу (1935 р.).

Заарештований 4 квітня 1937 р., засуджений на смертну кару 20 червня 1937 р., того ж дня розстріляний.

10. Ніколасв-Журід Микола Галактіонович (1897, м. Конотоп Чернігівської губ. — 1940) — *начальник 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у червні 1937 — березні 1938 рр.*

З родини міщанина. Член комуністичної партії з 1928 р. (вступив у січні 1920 р., у 1921 р. виключений як «інтелігент»). Закінчив гімназію в Києві та два курси юридичного факультету Київського університету.

3 червня 1916 р. — конторник служби руху на станції Конотоп, згодом — рядовий в армії, курсант 2-ої Одеської школи прапорщиків, з липня 1917 р. — прапорщик.

3 березня 1918 р. — співробітник Розвідуправління РСЧА у Москві, з січня 1919 р. — розвідвідділу Київського військкомату.

В органах НК з 1919 р. 3 червня 1919 р. — старший слідчий і помічник начальника агентури ОВ 12-ої армії, уповноважений з інформації та начальник інформаційного відділення ОВ КВО. 3 березня 1921 р. — співробітник для доручень при начальнику СОЧ ВУНК, помічник начальника, згодом начальник військового підвідділу ВУНК. 3 травня 1922 р. — начальник 3-го відділу СОЧ ПП ДПУ Правобережної України, начальник Контррозвідувального і, водночас, Іноземного відділень ОВ ПП ДПУ Правобережної України. 3 1923 р. — начальник Контррозвідувального відділення ОВ Київського губвідділу ДПУ. 3 липня 1923 р. — начальник Контррозвідувального відділення ОВ ПП ДПУ Південно-східної Росії, з лютого 1924 р. — начальник Контррозвідувального відділення ОВ ПП ОДПУ по Північнокавказькому краю.

3 грудня 1929 р. — в ОВ ОДПУ СРСР. 3 листопада 1932 р. — другий заступник ПП ОДПУ по Північнокавказькому краю. 3 січня 1934 р. — перший заступник ПП ОДПУ по Азово-Чорноморському краю. 3 липня 1934 р. — заступник начальника УНКВС по Азово-Чорноморському краю, з січня 1935 р. — по Ленінградській області.

3 грудня 1936 р. — начальник 2-го (Оперативного) відділу ГУДБ НКВС СРСР, у червні 1937 — березні 1938 рр. — начальник 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР. З березня 1938 р. — начальник 3-го (Контррозвідувального) відділу 1-го Управління (УДБ) НКВС СРСР та заступник начальника 1-го Управління НКВС СРСР.

Комісар державної безпеки 3-го рангу.

Засуджений на смертну кару 4 лютого 1940 р.

11. **Федоров Микола Миколайович** (1900, м. Томськ — 1940) — *тимчасово виконуючий обов'язки начальника 2-го Управління (Управління Особливих відділів) НКВС СРСР, начальник 2-го Управління НКВС СРСР у квітні — вересні 1938 р., начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у вересні — листопаді 1938 р.*

З родини робітника-машиніста. Член комуністичної партії з 1918 р. У 1912–1915 рр. — робітник на складі, в 1915–1917 рр. — рядовий в армії. В листопаді 1917 — травні 1918 рр. — відповідальний секретар та помічник командира загону спілки фронтників і робітників у Томську, потім розсильний Томського губернського акціонерного товариства. В листопаді 1918 — лютому 1919 рр. ув'язнений колчаківцями у тюрмі, в липні — листопаді 1919 р. — рядовий у колчаківській армії.

3 листопада 1919 р. — секретар комісара 2-их Сибірських артилерійських курсів, з квітня 1922 р. — помічник комісара 6-ої Сибірської артилерійської школи та, водночас, політичний комісар Політехнічного інституту.

3 1924 р. — відповідальний секретар Томського губвиконкому. В липні 1924 — вересні 1925 рр. — помічник начальника по політичній частині Кримської кавалерійської школи РСЧА. З вересня 1925 по липень 1926 рр. навчався у вищій військово-педагогічній школі РСЧА в Москві, потім виконував обов'язки помічника інспектора Управління прикордонної охорони і військ (УПОВ) ОДПУ ПП ОДПУ по Середній Азії. В грудні 1926 — серпні 1927 рр. — комісар школи молодшого комскладу УПОВ ОДПУ ПП ОДПУ по Середній Азії. В 1927 — травні 1930 рр. — помічник коменданта, комендант окремої прикордонної комендатури. В травні — вересні 1930 р. — заступник начальника Ошського окружного відділу ОДПУ. З вересня 1930 р. — начальник відділення УПОВ ОДПУ ПП ОДПУ Середньої Азії, з лютого 1932 р. — начальник відділення УПОВ ОДПУ по Казахстану. З вересня 1933 по липень 1937 рр. — послідовно начальник 49-го, 50-го, 6-го Оранієнбаумського загонів ОДПУ-НКВС СРСР.

3 липня 1937 р. — начальник УНКВС Одеської, в лютому — березні 1938 р. — Київської областей.

У березні — травні 1938 р. — начальник Секретно-політичного відділу 2-го Управління (Управління Особливих відділів) НКВС СРСР, у квітні — травні 1938 р. — заступник начальника, тимчасово виконуючий обов'яз-

ки начальника, в травні — вересні 1938 р. — начальник 2-го Управління НКВС СРСР, у вересні — листопаді 1938 р. — начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР.

Комбриг (1937 р.).

Засуджений 23 листопада 1938 р., засуджений на смертну кару 28 грудня 1938 р., розстріляний 4 лютого 1940 р.

12. Бочков Віктор Михайлович (1900, с. Казимірова Слобода Мстиславського повіту Могильовської губернії — 1981, Москва) — *начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у грудні 1938 — серпні 1940 рр.*

З родини селянина. Член комуністичної партії з 1919 р.

У 1921–1922 рр. закінчив 43-ті Полоцькі командні курси РСЧА, в 1938 р. — Військову академію РСЧА ім. М.В.Фрунзе.

У 1917–1919 рр. — комунар Пустинської комуні в с. Пустинка Мстиславського повіту.

В серпні 1919 — вересні 1922 рр. служив в РСЧА, учасник громадянської війни: рядовий кінної розвідки Особливої кавалерійської бригади 15-ої армії, рядовий кавескадрону 6-ої стрілецької дивізії 15-ої армії.

В органах державної безпеки з 1922 р. З 1922 р. — слухач кавалерійських курсів, командир відділення 3-го кавдивізіону військ ВНК-ДПУ, м. Гомель. З 1923 р. — інструктор кавалерійської справи 88-го Севастопольського кавдивізіону військ ОДПУ. З 1924 р. — командир взводу 2-го кавдивізіону Рибницького прикордонного загону, начальник застави 25-го прикордонного загону, слухач Вищої прикордонної школи ОДПУ. З 1925 р. — начальник застави 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону ОДПУ. З 1930 р. — начальник маневреної групи 24-го прикордонного загону ОДПУ. З 1932 р. — начальник штабу 6-го кавполку військ ОДПУ, начальник Київської зенітно-кулеметної школи військ ОДПУ. В 1933–1935 рр. — в 1-ій прикордонній школі ім. К.С.Ворошилова: командир зенітно-кулеметного дивізіону, помічник начальника штабу, начальник піхотного відділення. В 1935–1938 рр. — слухач Військової академії РСЧА ім. М.В.Фрунзе.

В листопаді — грудні 1938 р. — начальник Головного тюремного управління НКВС СРСР. З 28 грудня 1938 по 7 серпня 1940 рр. — начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР.

У серпні 1940 — листопаді 1943 рр. — прокурор СРСР, водночас у липні — грудні 1941 р. — член Військової ради і начальник ОВ НКВС Північно-Західного фронту. В 1944–1951 рр. — начальник Управління конвойних військ НКВС-МВС СРСР. У 1951–1959 рр. — начальник управління (відділу) охорони ГУЛАГ (з 1959 р. — Головного управління місць ув'язнення) МВС СРСР, одночасно — заступник начальника ГУЛАГ МВС СРСР.

У 1959–1961 рр. — пенсіонер. У 1961–1969 рр. — начальник сектору, заступник начальника відділу в проектно-технологічних інститутах машинобудування в Москві.

Комісар державної безпеки 3-го рангу (1940 р.), генерал-лейтенант юстиції (1944 р.).

13. Михєєв Анатолій Миколайович (1911, Кемь — 1941) — *начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у серпні 1940 — лютому 1941 р., начальник 3-го (Контррозвідального) Управління НКО СРСР у лютому — липні 1941 рр.*

З родини сторожа залізничної ремонтної артілі. Член комуністичної партії з 1932 р. Закінчив військово-інженерну школу Ленінградського військового округу (1928–1931 рр.) і 4 курси Військово-інженерної академії РСЧА (1935–1939 рр.).

У 1927–1928 рр. — чорнороб на лісопильному заводі Управління північних залізниць.

У 1928–1933 рр. — на службі в РСЧА: курсант, з 1931 р. — командир взводу, потім командир саперної роти 7-го стрілецького корпусу УВО.

В 1933–1935 рр. — у військах ОДПУ-НКВС: курсовий командир саперно-маскувального дивізіону й командир-керівник оборонних і не-оборонних будівель 4-ої прикордонної школи НКВС (Саратов).

В органах держбезпеки з 1939 р. З лютого 1939 р. — начальник ОВ НКВС Орловського військового округу. З вересня 1939 р. — начальник ОВ НКВС КВО. З 23 серпня 1940 р. — начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР, з 8 лютого 1941 р. — начальник 3-го (Контррозвідального) Управління НКО СРСР. З 19 липня 1941 р. — начальник ОВ НКВС Південно-Західного фронту. Загинув 23 вересня 1941 р. у бою при виході з оточення.

Комісар державної безпеки 3-го рангу.

14. Абакумов Віктор Семенович (1906, м. Москва — 1954, м. Ленінград) — *начальник Управління Особливих відділів НКВС СРСР у липні 1941 — квітні 1943 рр., начальник Головного управління контррозвідки «Смерш» НКО СРСР (ГУКР «Смерш» НКО СРСР) у квітні 1943 — травні 1946 рр.*

З родини робітника. Член комуністичної партії з 1930 р.

У 1920–1921 рр. — робітник, у 1921–1923 рр. — рядовий 2-ої Московської особливої бригади (Частина особливого призначення), у 1924 р. — робітник на тимчасових роботах, у 1925–1926 рр. — пакувальник Московської промислової спілки, у 1927–1928 рр. — стрілець воєнізованої охорони ВРНГ, у 1928–1930 рр. — пакувальник на складах Центральної спілки споживчих товариств, у 1930 р. — заступник завідуючого Адмініст-

ративним відділом і секретар організації ВЛКСМ торгівельно-посилочної контори Наркомату внутрішньої торгівлі РСФРР. У 1930–1931 рр. — секретар комітету ВЛКСМ на московському штампувальному заводі «Прес», у 1931–1932 рр. — член бюро, завідуючий військовим відділом Замоскворецького райкому Московського міського комітету ВЛКСМ.

В органах держбезпеки з 1932 р. У січні 1932–1933 рр. — уповноважений Економічного відділу ПП ОДПУ по Московській області. В 1933–1934 рр. — уповноважений ЕКУ ОДПУ СРСР, уповноважений 1-го відділення Економічного відділу ГУДБ НКВС СРСР, у 1934–1937 рр. — оперативний уповноважений 3-го відділення відділу охорони ГУЛАГ НКВС СРСР. У 1937–1938 рр. працював у 2-му (Оперативному) відділі ГУДБ НКВС СРСР. У грудні 1938 — лютому 1941 рр. — начальник УНКВС Ростовської області. З лютого 1941 р. — заступник наркома внутрішніх справ СРСР, з 19 липня 1941 р. — начальник Управління Особливих відділів НКВС СРСР і заступник наркома внутрішніх справ СРСР. У квітні 1943 — травні 1946 рр. — начальник ГУКР «Смерш» НКО СРСР. З травня 1946 по липень 1951 рр. — міністр державної безпеки СРСР.

Генерал-полковник (1945 р.).

12 липня 1951 р. заарештований, 19 грудня 1954 р. засуджений на смертну кару Військовою колегією Верховного Суду СРСР, того ж дня розстріляний.

Примітки

¹⁰¹ История советской разведки: Сб. документов по истории оперативной деятельности ВЧК-ГПУ. — Вып. 2 (1921–1925 годы). — М., 1960. — С. 123.

¹⁰² Там же. — С. 123–124.

¹⁰³ Советская военная контрразведка: Сб. документов. — Вып. 2 (1922–1941 гг.). — М., 1981. — С. 12–13, 21–22.

¹⁰⁴ Там же. — С. 21.

¹⁰⁵ Див. постанову ВЦВК від 16 жовтня 1922 р. (История советской разведки. — Вып. 2. — С. 162–164).

¹⁰⁶ Краснознаменный Киевский: Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа, 1919–1988. — К., 1989. — С. 63.

¹⁰⁷ Отчет о полугодовой деятельности ГПУ УССР (январь-июнь 1922 года) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 330.

¹⁰⁸ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 38–39.

¹⁰⁹ Там же. — С. 39–42.

¹¹⁰ Там же. — С. 52–53.

¹¹¹ Там же. — С. 99–100.

¹¹² Советская военная энциклопедия. — Т. 8. — М., 1980. — С. 344; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. — М., 1987. — С. 502.

¹¹³ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 234.

- ¹¹⁴ Там же. — С. 233.
- ¹¹⁵ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 231.
- ¹¹⁶ Там же. — С. 232.
- ¹¹⁷ Там же. — С. 233.
- ¹¹⁸ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 234–235; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. — М., 1999. — С. 43–44.
- ¹¹⁹ Приказ ОГПУ № 251/119 от 9 августа 1930 г. // Из истории советских органов государственной безопасности: Сб. документов. — Вып. 4 (1930 г. — июль 1934 г.). — М., 1968. — С. 46.
- ¹²⁰ Там же.
- ¹²¹ Там же.
- ¹²² М.Н.Тухачевский и «военно-фашистский заговор» // Военные архивы России. — 1993. — Вып. 1. — С. 102.
- ¹²³ Приказ ОГПУ о взаимоотношении особых отделов округов с особыми отделами ПП ОГПУ от 21 ноября 1930 г. // Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 237.
- ¹²⁴ Там же.
- ¹²⁵ Из истории советских органов государственной безопасности. — Вып. 4. — С. 148.
- ¹²⁶ М.Н.Тухачевский и «военно-фашистский заговор». — С. 106–107.
- ¹²⁷ Там же. — С. 107.
- ¹²⁸ Из истории советских органов государственной безопасности. — Вып. 4. — С. 146.
- ¹²⁹ Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. 1917-1960. Справочник. — М., 1997. — С. 12–13.
- ¹³⁰ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... — С. 44.
- ¹³¹ Советская военная контрразведка. — Вып.2. — С. 521.
- ¹³² Лубянка. — С. 17; История советских органов государственной безопасности. — С. 274–275, 608; Контрразведывательная деятельность особых отделов КГБ СССР: Учебник. — М., 1978. — С. 367.
- ¹³³ Лубянка. — С. 17–18.
- ¹³⁴ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 538.
- ¹³⁵ Лубянка. — С. 19–20.
- ¹³⁶ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... — С. 44.
- ¹³⁷ Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937–1938. — М., 1998. — С. 375, 380, 382, 387, 389.
- ¹³⁸ Островский А. «Сов. секретно. Особо интересно...» // Советский воин. — 1990. — № 17. — С. 69.
- ¹³⁹ Див.: Суворов В. Аквариум. — М., 1993. — С. 78–79; Suvorov V. Inside Soviet Military Intelligence. — N.Y., 1986. — P. 26–27, 206–207.
- ¹⁴⁰ Лубянка. — С. 19–22, 144.
- ¹⁴¹ Приказ НКВД СССР об изменении структуры НКВД СССР от 29 сентября 1938 г. // Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 545.

- ¹⁴² Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. документов и материалов. — Т. 1.: Накануне войны (1939 — июнь 1941). — М., 1985. — С. 250, 268–270.
- ¹⁴³ Там же. — С. 271–272.
- ¹⁴⁴ Там же. — С. 274–275, 287–290; Из истории оперативной деятельности органов государственной безопасности СССР в предвоенные годы (октябрь 1938 г. — июнь 1941 г.): Сб. документов. — М., 1962. — С. 292–294.
- ¹⁴⁵ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 609–624; Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. — Т. 1. — С. 298–303.
- ¹⁴⁶ Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 611–613, 617.
- ¹⁴⁷ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. — Т. 1. — С. 363–364.
- ¹⁴⁸ Советская военная контрразведка: Сб. документов. — Вып. 3 (июнь 1941 — сентябрь 1945 гг.). — М., 1984. — С. 3.
- ¹⁴⁹ Там же. — С. 9–10.
- ¹⁵⁰ Там же. — С. 10.
- ¹⁵¹ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. — Т. 2: 22 июня — декабрь 1941. — М., 1985. — С. 169.
- ¹⁵² Советская военная контрразведка. — Вып. 3. — С. 37–38.
- ¹⁵³ Там же. — С. 39.
- ¹⁵⁴ Там же. — С. 50.
- ¹⁵⁵ Там же. — С. 34–37, 76–78.
- ¹⁵⁶ Там же. — С. 156–161.
- ¹⁵⁷ Там же. — С. 83.
- ¹⁵⁸ Там же. — С. 167.
- ¹⁵⁹ Там же. — С. 74–75.
- ¹⁶⁰ Там же. — С. 189–190.
- ¹⁶¹ Там же. — С. 210–212.
- ¹⁶² Там же. — С. 226–227, 239–242.
- ¹⁶³ Там же. — С. 226–227.
- ¹⁶⁴ Там же. — С. 228–234, 267.
- ¹⁶⁵ Там же. — С. 303–308, 326–328, 367–369, 374–380, 397–401.
- ¹⁶⁶ Лубянка. — С. 126.

*Володимир Окіннюк
(Київ)*

ПРАВОВІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЖИМУ ТАЄМНОСТІ ОРГАНАМИ ДПУ УСРР (20-ті — початок 30-х рр.)

Забезпечення державної безпеки є невід'ємною функцією будь-якої країни. Діяльність спеціальних правоохоронних органів щодо збереження і захисту державної таємниці виступає однією з умов реалізації даної функції. Сьогодні вся робота в цій сфері зосередилась в органах Служби безпеки України. Ця сфера не є новою для СБ України, оскільки радянськими органами державної безпеки раніше вже був накопичений відповідний досвід. Зрозуміло, що не всі аспекти цього досвіду можна напряму використовувати в сучасних умовах. Різними є методи діяльності спеціальних служб, загальний стан правової регламентації вказаної сфери суспільних відносин тощо.

В умовах тоталітарного політичного режиму захист державної таємниці набуває гіпертрофованих форм, супроводжується масовими порушеннями прав людини. Однак, в той же час, система захисту державної таємниці характеризується певною ефективністю і її окремі елементи, якщо вони не суперечать нормам поточного законодавства, можуть бути використані сьогодні. Зокрема, цікавим є досвід забезпечення режиму таємності органами Державного політичного управління (ДПУ) УСРР у 20-ті — на початку 30-х рр.

У 1924–1925 рр. на органи ДПУ УСРР був покладений контроль за додержанням режиму таємності та веденням шифрувальної справи. Постановою Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР від 10 вересня 1924 р. при ДПУ УСРР був створений Спеціальний відділ. На нього покладались обов'язки щодо керування шифрувальною роботою у всіх наркоматах і центральних установах УСРР (крім загальносоюзних), розробка та облік шифрів, підбір і облік особового складу шифрувальних апаратів, загальний нагляд за додержанням конспірації в шифрувальній роботі¹. Спеціальний відділ при ДПУ УСРР був організований на базі Шифрувального бюро

ДПУ УСРР. Постановою РНК УСРР від 24 листопада 1924 р. були затверджені штати Спеціального відділу ДПУ УСРР у кількості 5 осіб².

Постановою РНК УСРР від 6 грудня 1924 р. була затверджена інструкція, яка надавала органам ДПУ УСРР право контролю та нагляду за додержанням встановленого порядку прийому, розсилки й зберігання таємного листування в центральних установах УСРР, в тому числі в загальносоюзних і об'єднаних наркоматах. Цією ж інструкцією до відання органів ДПУ УСРР був віднесений облік осіб, які вели роботу з таємною документацією. Керівники установ мали відбирати у останніх підписку про суворе дотримання службової таємниці та оформляти ряд інших документів, направляючи їх до органів ДПУ УСРР³.

Перелік цих документів і порядок погодження з органами ДПУ допуску осіб до роботи з таємною, шифрувальною та мобілізаційною кореспонденцією був конкретизований в подальших циркулярах ДПУ УСРР і спеціальних міжвідомчих нормативних актах. Згідно з циркуляром ДПУ УСРР від 12 квітня 1927 р. на всіх осіб, яких передбачалось залучати до таємного та мобілізаційного діловодства в Спецвідділ ДПУ УСРР і окружні відділи ДПУ на місцях, мали направлятися заповнена анкета, рекомендації двох членів КП(б)У зі стажем роботи не менше п'яти років, завірені партійним осередком або райкомом, завірена фотокартка.

Від надання рекомендації звільнялись особи, які відряджались партійними комітетами спеціально для виконання вказаної роботи, а також члени місцевих органів Центральної контрольної комісії (ЦКК) і окружних контрольних комісій (КК). Допуск до ведення таємного та мобілізаційного діловодства без погодження з органами ДПУ вважався розголошенням державної таємниці і тягнув за собою юридичну відповідальність. При звільненні з роботи від вказаних осіб відбиралась підписка про нерозголошення відомих йому державних таємниць⁴. За її порушення встановлювалась відповідальність в позасудовому порядку згідно з таємною постановою Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) СРСР від 26 травня 1927 р.⁵

Інструкцією з таємного діловодства, затвердженою 30 травня 1928 р. начальником Спецвідділу Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ), всім особам, які вели таємну та мобілізаційну роботу, заборонялось відвідувати іноземні місця та представництва, а також підтримувати стосунки з співробітниками вказаних установ⁶. Встановлений порядок допуску осіб до таємного і мобілізаційного діловодства розповсюджувався на всі державні, партійні, професійні та громадські установи та організації.

Органи ДПУ УСРР в цей період займались також визначенням переліку відомостей, листування з яких відносилось до категорії таємного, цілком таємного або такого, що не підлягає розголошенню. В березні 1924 р. Шифрбюро ДПУ УСРР був підтверджений до дії циркуляром Спецвідділу ОДПУ

від 22 грудня 1923 р. № 23981/С, що встановив подібний перелік у військовій, економічній, політичній та інших сферах державного життя⁷.

Він періодично змінювався і доповнювався новими пунктами. У вересні 1926 р. Спецвідділом при ОДПУ був розроблений новий орієнтовний перелік питань таємного, цілком таємного і такого, що не підлягає розголошенню, листування; в лютому 1928 р. директивою ДПУ УСРР був доопрацьований перелік фінансово-економічних питань таємного характеру і т.д.⁸ Всі суперечки між установами стосовно втаємничення матеріалів або зняття з них грифу таємності відповідно до циркуляру ДПУ УСРР № 106644 від 4 листопада 1927 р. мали передаватись на розгляд Спецвідділу ДПУ УСРР⁹.

Пересилка всіх категорій таємної кореспонденції здійснювалась виключно органами ДПУ УСРР. Ця функція покладалась на спеціально сформований в 1922 р. Фельд'єгерський корпус (ФК) ДПУ УСРР. ФК ДПУ УСРР входив до складу Адміністративно-організаційного управління (АОУ) ДПУ УСРР на правах відділу. Структурно він поділявся на інспекторський апарат, відділ з обміну державної кореспонденції та фельд'єгерський загін. Начальник ФК ДПУ УСРР напряму підпорядковувався начальнику АОУ ДПУ УСРР.

Місцевими органами ФК ДПУ УСРР були фельд'єгерські відділення і команди, які створювались при місцевих територіальних органах ДПУ. Їх керівники призначались начальниками місцевих територіальних органів ДПУ з санкції начальника АОУ ДПУ УСРР. ФК ДПУ УСРР мав забезпечувати швидкий і надійний зв'язок між органами і військами ДПУ, центральними і партійними органами та частинами Українського військового округу (УВО), виконувати спеціальні завдання Колегії ДПУ УСРР.

Спочатку законодавчими та підзаконними актами не було чітко визначено, яку ж саме кореспонденцію має пересилати ФК ДПУ УСРР. Згідно з наказом ДПУ № 248 від 11 червня 1923 р. ФК ДПУ УСРР і фельд'єгерські відділення губвідділів ДПУ здійснювали прийом та відправлення і таємної, і термінової нетаємної кореспонденції державних органів та установ, а також посилок, вантажів, грошей і цінностей¹⁰.

У жовтні 1924 р. у Харкові було створено Українське відділення Особливої частини при Валютному управлінні Народного комісаріату фінансів (НКФ) СРСР, на яке покладалось вилучення з України золотої монети царського карбування та інших цінностей. ФК ДПУ УСРР мав здійснити перевезення вилучених цінностей з окружних фінвідділів до НКФ УСРР, а потім до — НКФ СРСР. Так, 27 серпня 1925 р. фельд'єгерем ДПУ УСРР було вивезено з Харкова до Москви й передано касиру Особливої частини при Валютному управлінні НКФ СРСР три мішки російської золотої монети 1897–1899 рр. на суму 31 875 крб.¹¹

2 вересня 1924 р. постановою Ради Праці та Оборони (РПО) СРСР були обмежені права ФК ОДПУ в області перевезення поштової корес-

понденції. Державні установи й підприємства, кооперативні і професійні організації могли пересилати через ФК ДПУ виключно таємну кореспонденцію. 16 травня 1925 р. РНК УСРР затвердила постанову аналогічного змісту. Однак, незважаючи на прийняті акти, перевезення фельдзв'язком цінностей державних установ продовжувалось. Наприкінці 1924 р. голова РНК УСРР звернувся до уряду СРСР з проханням як виняток продовжити на другу половину 1925 р. угоду між НКФ УСРР і ДПУ УСРР стосовно перевезення цінностей і зборів по сільськогосподарському податку через ФК ДПУ УСРР¹².

Положенням про фельдзв'язок ДПУ УСРР було визначено розміри оплати подібних послуг. Від 0,5% до 1% суми, яка перевозилась, переводилось на рахунок ФК ДПУ УСРР. У другій половині 20-х рр. фельд'єгеря ДПУ УСРР все частіше стали залучатись до інкасації та перевідправки грошей і цінностей державних установ замість касирів цих відомств. 17 лютого 1928 р. було видане спільне розпорядження АОУ ДПУ УСРР і Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) УСРР № 85/1390, в якому пропонувалось, з метою припинення збройних пограбувань інкасаторів державних кооперативних торгово-промислових підприємств, зосередити перевідправку та інкасацію грошей і цінностей в апараті фельдзв'язку ДПУ УСРР. Там, де запровадити такий порядок не представлялось можливим в силу об'єктивних причин, перевезення цінностей і грошей мало обов'язково відбуватись під охороною спеціально підготовлених співробітників міліції.

Користування послугами фельд'єгерського зв'язку ДПУ УСРР з боку державних і партійних органів, установ і організацій мало платний характер (безоплатно обслуговувались лише органи та війська ДПУ). Для цього щорічно укладались спеціальні угоди. Продовж 1922–1924 рр. не було загальновизначених умов їх укладання. Різні установи вносили до ФК ДПУ УСРР і його місцевих органів різні грошові суми. Тому Міжвідомча Бюджетна нарада в серпні 1924 р. запропонувала ФК повідомити принципи, за якими здійснюється обслуговування вказаних установ¹³.

Можливо це сприяло, певною мірою, систематизації роботи фельд'єгерського зв'язку, оскільки з другої половини 20-х років порядок укладання договорів та їх умови визначались централізовано. В затвердженому 21 серпня 1925 р. наказом ДПУ УСРР положенні про фельдзв'язок ДПУ УСРР за ФК ДПУ УСРР і його місцевими органами закріплювалось право укладення подібних договорів. Це право могло бути реалізованим при наявності довіреності, яка в центрі видавалась ДПУ УСРР на ім'я начальника ФК ДПУ УСРР, а на місцях — начальниками відповідних органів ДПУ на ім'я начальників фельдвідділень і фельдкоманд.

Виконання обов'язків за централізованими угодами, укладеними ФК ДПУ УСРР, поширювалось на місцеві відділення фельдзв'язку. Останні

мали право також самостійно укладати угоди з державними органами в межах певних адміністративно-територіальних одиниць. Оплата ж послуг фельдзв'язку відбувалась в цих випадках шляхом щомісячного внесення державними органами відповідних сум до місцевих відділень Державного банку для перерахування їх у Всеукраїнську контору Державного банку на поточний рахунок ДПУ УСРР.

У такому порядку, наприклад, за пропозицією НКФ СРСР, таємною частиною НКФ УСРР з ФК ДПУ УСРР 12 січня 1926 р. був укладений (а фактично продовжений попередній) договір про пересилку таємної кореспонденції, який мав діяти до 1 січня 1927 р. У грудні 1927 р. Луганський окрввідділ ДПУ УСРР запропонував продовжити строк дії подібного договору з окружною КК — РСІ до 31 грудня 1928 р.¹⁴

В умовах фактичної монополізації сфери таємного листування ФК ДПУ УСРР міг безпідставно підвищувати тарифи за користування послугами зв'язку. В 1926 р. була підвищена вартість пересилки пакунків вагою 400 гр. до 30–50 коп., а вантажної кореспонденції до 12–20 крб. Цікаво, що таке підвищення відбувалось в той час, коли доставка кореспонденції залізничними та водними шляхами здійснювалась фактично безоплатно, за виключенням використання фельд'єгерями багажних відділень. Це викликало невдоволення з боку державних і партійних органів, які користувались послугами ФК ДПУ УСРР. Зокрема ЦК КП(б)У вимушений був звернутись з протестом безпосередньо до голови ДПУ УСРР¹⁵.

Особливо активно ФК ДПУ УСРР почав використовувати переваги свого монопольного становища наприкінці 20-х- на початку 30-х рр. За користування послугами фельдзв'язку для державних органів, насамперед господарських, були встановлені непомірно високі ставки, які набагато перевищували витрати на утримання ФК ДПУ УСРР. Це дозволило отримувати значні прибутки. Діяльність ФК ДПУ УСРР стала, в цей період, важливим джерелом надходження позабюджетних коштів. Наприклад, тільки за 1932–1933 рр. Чистий прибуток фельдзв'язку ДПУ УСРР склав більше 21 млн крб.

6 квітня 1927 р. ФК ДПУ УСРР на територію України була поширена дія інструкції про обробку цілком таємної, терміново таємної і таємної кореспонденції фельд'єгерським зв'язком ОДПУ, оголошеної наказами ОДПУ СРСР № 133/49 за 1926 р. і № 24/7 за 1927 р. Вся вказана кореспонденція, в залежності від її змісту, поділялась на категорії й вважалась літерною. До серії «К» належала цілком таємна й таємна кореспонденція, яка мала здаватись під особисту розписку до власних рук адресата. Літерою «А» позначалась термінова цілком таємна і таємна кореспонденція, Вся інша пересилалась під літерою «В». Літерна кореспонденція конвертувалась у встановленому Спецвідділом ДПУ УСРР порядку. На листах, що здавались фельд'єгерям ДПУ УСРР мала бути чітко визначена адреса

отримувача, координати відправника, ступінь важливості й терміновості листа. Якщо лист або пакунок відправлявся за межі УСРР, він мав оформлятися виключно російською мовою¹⁶. Вся, неналежним чином оформлена кореспонденція, поверталась відправникам¹⁷.

Перевезення таємної кореспонденції ФК ДПУ УСРР здійснювалось залізничними і водними шляхами сполучення. Наркомом шляхів сполучення СРСР 12 січня 1924 р. були видані накази № 2/С «Про користування Округами шляхів сполучення фельд'єгерським зв'язком Повноважних Представництв ОДПУ» і № 3/С «Про виділення особливих купе і місць в потягах для проїзду фельд'єгерей ФК ОДПУ». На їх підставі 7 лютого 1924 р. між ФК ДПУ УСРР і Південним округом шляхів сполучення (ОШС) було укладено угоду про затвердження маршруту руху по шляхах Південного ОШС фельд'єгерей ФК ДПУ УСРР і про виділення Південним ОШС для проїзду фельд'єгерей ДПУ УСРР окремих купе.

Маршрути руху фельд'єгерей розроблялись спільно начальниками зв'язку та електротехніками транспортного відомства і начальниками частин ФК ДПУ. Перелік міст і пунктів, з якими був налагоджений фельд'єгерський зв'язок у всесоюзному масштабі, періодично доводився ФК ДПУ УСРР до відома заінтересованих установ. Для проїзду в потягах за ФК мали бронюватись двох або чотирьохмісні окремі купе в м'яких вагонах, а у випадку їх відсутності — вільні відділення в жорстких вагонах¹⁸.

Бронювання місць для фельд'єгеря на кожній станції входило до обов'язків оперативного поста Транспортного відділу (ТВ) ДПУ УСРР. У разі його невиконання фельд'єгер в присутності коменданта і бригадира потягу складав акт, в якому документував факт неякісного виконання обов'язків співробітниками транспортних органів ДПУ УСРР¹⁹.

Як свідчать джерела, вказані норми систематично використовувались співробітниками ФК ДПУ УСРР в особистих інтересах, що призводило до різноманітних зловживань. Часто фельд'єгеря вимагали від начальників станцій надання їм значно більшої кількості місць, ніж це дозволялось.

Іншим поширеним порушенням було перевезення фельд'єгерями разом з таємною кореспонденцією звичайного багажу за державний рахунок. Крім того, співробітники фельдзв'язку виступали ініціаторами постійних конфліктів з транспортною адміністрацією, агентами ТВ ДПУ УСРР. Враховуючи зростання зловживань в середовищі ФК ДПУ УСРР, 12 лютого 1925 р. ДПУ УСРР був виданий циркуляр № 1723, який передбачав за вказані правопорушення звільнення фельд'єгерей зі служби та притягнення до відповідальності за дискредитування органів ДПУ УСРР²⁰.

Можливо тому з 1927 р. була запроваджена практика регулярного централізованого забезпечення транспортним відомством ФК ДПУ УСРР разовими безкоштовними квитками. Їх видача здійснювалась після укладення щорічних угод з правліннями залізниць Південного ОШС²¹.

На початку 30-х рр., в зв'язку з загостренням соціальної обстановки в УСРР, були запроваджені ряд заходів щодо посилення охорони таємної та мобілізаційної кореспонденції. Голова ДПУ УСРР у лютому 1930 р. звернувся до ЦК КП(б)У з проханням підвищити відповідальність керівників наркоматів, установ і підприємств за недбале відношення до зберігання даної категорії документів²².

На початку 1930 р. в примусовому порядку ФК ДПУ УСРР було запропоновано установам і організаціям, з метою попередження розкрадання таємних документів, відмовитись від утримання власних кур'єрів і проводити відправлення всієї таємної кореспонденції, в тому числі і місцевої, через фельд'єгерей ДПУ УСРР²³. Для посилення конспірації в роботі фельд'єгерей і уникнення випадків пограбування таємної кореспонденції під час її перевезення в лютому 1930 р. обслуговуючому персоналу вагонів було заборонено повідомляти місце розташування фельд'єгера в потязі, крім співробітників ДПУ в формі, і надавати для проїзду фельд'єгерям виключно ізольоване двох або чотирьохмісцеве купе²⁴.

До відання органів ДПУ УСРР належало інспектування державних і партійних органів стосовно дотримання визначених правил роботи з таємними документами, організації таємного листування тощо. Ініціаторами проведення періодичних обстежень могли виступати як безпосередньо органами ДПУ, так і державні установи й організації.

Так, у березні 1926 р. НКФ УСРР звернулось з проханням до начальника Спецвідділу ДПУ УСРР, в зв'язку з незадовільним станом таємного діловодства в фінансових відділах, провести обстеження стану таємного діловодства через окрвідділи ДПУ і про його результати доповісти НКФ УСРР²⁵. Обстеження стану таємного діловодства в НКФ Автономної Молдавської СРР (АМСРР) і окружних фінансових відділах було завершено наприкінці травня 1926 р.²⁶

Органами ДПУ проводились обстеження стану таємного діловодства і мобілізаційного документування також в інших державних установах і підприємствах. 3 травня по листопад 1926 р. Луганським окрвідділом ДПУ УСРР було проведено таке обстеження більше ніж в 20 державних органах, установах, організаціях і підприємствах, районних виконавчих комітетах, рудоуправліннях, заводах, фабриках тощо²⁷.

Під контролем органів ДПУ в цій сфері діяльності перебували й партійні установи, а також їх осередки в державних органах і громадських організаціях. На підставі постанови Секретаріату ЦК КП(б)У від 6 вересня 1927 р. і циркуляру ДПУ УСРР № 047493 від 5 травня 1928 р. передбачалось провести обстеження порядку ведення таємного діловодства, зберігання таємних матеріалів, а також перевірку осіб, які здійснюють таємне листування в міських районних комітетах КП(б)У. Проведення перевірки мало погоджуватись попередньо з окружними комітетами КП(б)У²⁸.

6 березня 1928 р. ДПУ УСРР надіслало директиву всім окрвдділам ДПУ щодо перевірки порядку ведення й зберігання таємного та цілком таємного листування фракцій КП(б)У у всіх професійних і громадських організаціях²⁹. 29 жовтня 1929 р. Секретаріат ЦК КП(б)У доручив Спеціальному відділу ДПУ УСРР проводити систематичні обстеження стану таємного та шифрувального діловодства й поводження з конспіративними матеріалами ЦК КП(б)У по всіх окружних партійних комітетах (ОПК), а висновки представляти на розгляд Секретаріату ЦК КП(б)У³⁰.

Обстеження стану таємного і мобілізаційного листування проводилось інспектором Спеціального відділу ДПУ УСРР і представниками місцевих територіальних і спеціалізованих органів ДПУ УСРР за спеціальними мандатами, завізованими у відповідних органах ДПУ УСРР. За результатами перевірки складались акти обстеження. В них констатувались основні недоліки, виявлені під час обстеження, і пропонувались конкретні заходи для їх усунення. Найбільш розповсюдженими порушеннями були — допуск осіб до таємних робіт без узгодження їх кандидатури в органах ДПУ УСРР, висилка на цих осіб до органів ДПУ неповного переліку необхідних документів або неправильне їх оформлення; зберігання таємних документів в непередбачених для цього місцях; засекречення нетаємних матеріалів; відсилка таємних матеріалів звичайною поштою тощо³¹.

Циркуляром ДПУ УСРР від 31 травня 1927 р. контроль і нагляд за виконанням вказівок акта обстеження покладался на відповідні окрвдділи ДПУ, які проводили обстеження. Всі підприємства, установи та організації після отримання акта обстеження мали провести, у визначений в заключній частині акту термін, заходи щодо усунення недоліків і повідомити про це окрвдділ ДПУ³². Органи ДПУ в свою чергу періодично доповідали про наслідки обстежень в партійні установи.

У грудні 1926 р. на президії Луганської окружної КК КП(б)У була заслухана доповідь окрвдділу ДПУ про наслідки обстеження в установах і підприємствах стану таємного, цілком таємного і мобілізаційного листування. У прийнятій постанові керівникам підприємств, де були виявлені порушення, оголошувалась догана, а у разі несвоєчасного усунення причин, що їх породили, передбачалось зняття з посади та притягнення до кримінальної відповідальності³³. В грудні 1928 р. Секретаріат ЦК КП(б)У погодився з висновками, які виніс Спеціальний відділ ДПУ УСРР після обстеження таємного і шифрувального діловодства у Вінницькому ОПК, і запропонував останньому терміново виправити ситуацію³⁴.

Всі випадки порушення нормативно-правових актів, які регламентували режим таємності, розслідувались органами ДПУ УСРР. У липні 1926 р. кур'єром Харківського окрфінвідділу Алпатовим були втрачені два таємні пакети з адміністративним шифром фінвідділу. Дізнання вів помічник уповноваженого Спеціального відділу ДПУ УСРР Дворкін. Він розгля-

нув матеріали відомчого листування щодо факту втрати таємних документів, допитав свідка кур'єра Овчинникова та підозрюваного. На основі отриманих даних 16 липня 1926 р. був складений обвинувальний висновок за статтею 108 Кримінального кодексу (КК) УСРР 1922 р. і направлений до окружного прокурора для віддання до суду, із заслуховуванням справи в порядку пункту 17 ст. 19 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) УСРР. Правовою підставою для цього вважались раніше згадані постанови РНК УСРР від 10 вересня та 6 грудня 1924 р.³⁵

У 1928 р. співробітники Спецвідділу ДПУ УСРР вели дізнання з приводу виявлення у відкритих господарських приміщеннях ЦК КП(б)У на державних складах таємних документів і матеріалів, що не підлягали розголошенню³⁶.

Таким чином, в середині 20-х рр. до відання органів ДПУ УСРР був віднесений комплекс функцій в сфері забезпечення режиму таємності — визначення переліку відомостей закритого характеру, допуск осіб до роботи з таємною інформацією, встановлення правил роботи з таємною документацією, організація таємного листування, обстеження стану таємного діловодства в державних і партійних установах, розслідування правопорушень тощо.

Монополізація органами ДПУ УСРР повноважень щодо забезпечення режиму таємності сприяла, певною мірою, посиленню службової дисципліни, покращенню стану захисту державної таємниці, зменшенню кількості правопорушень в цій сфері тощо. В той же час, в умовах згортання непу та формування адміністративно-командної системи створена продовж 1924–1928 рр. нормативно-правова база стала формально-юридичною основою для проведення органами ДПУ УСРР масових репресивно-каральних заходів.

Примітки

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 344. — Арк. 53.

² Там само. — Спр. 346. — Арк. 20.

³ Там само. — Спр. 347. — Арк. 62–67.

⁴ Державний архів Луганської області (далі — ДАЛО). — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 32.

⁵ Там само. — Спр. 99. — Арк. 76.

⁶ Там само. — Спр. 207. — Арк. 24–56.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 2034. — Арк. 38–42.

⁸ Там само. — Спр. 1695. — Арк. 244; ДАЛО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 207. — Арк. 2–4.

⁹ ДАЛО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 47.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 183. — Оп. 4. — Спр. 200. — Арк. 170.

- ¹¹ Там само. — Ф. 3 0. — Оп. 1. — Спр. 4259. — Арк. 114.
- ¹² Там само. — Спр. 1695. — Арк. 152–153; ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 348. — Арк. 17.
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 2034. — Арк. 107.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 1695. — Арк. 43–44; ДАЛО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 10.
- ¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2319. — Арк. 117; ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1695. — Арк. 44.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2522. — Арк. 13–15.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1695. — Арк. 100.
- ¹⁸ Там само. — Ф. 183. — Оп. 4. — Спр. 296. — Арк. 12, 14–15, 28.
- ¹⁹ Там само. — Оп. 5. — Спр. 30. — Арк. 59.
- ²⁰ Там само. — Оп. 4. — Спр. 296. — Арк. 25, 27–28, 33.
- ²¹ Там само. — Спр. 522. — Арк. 1–3, 40–41; Спр. 511. — Арк. 50.
- ²² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3185. — Арк. 39.
- ²³ ДАЛО. — Ф. 34. — Оп. 1. — Спр. 1049. — Арк. 1; Спр. 930. — Арк. 28; Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 594. — Арк. 49; Спр. 99. — Арк. 72.
- ²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 183. — Оп. 4. — Спр. 522. — Арк. 11.
- ²⁵ Там само. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1695. — Арк. 88.
- ²⁶ Там само. — Спр. 6512. — Арк.
- ²⁷ ДАЛО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк.
- ²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 132.
- ²⁹ Там само. — Арк. 106.
- ³⁰ Там само. — Оп. 7. — Спр. 119. — Арк. 102.
- ³¹ ДАЛО. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 51–52.
- ³² Там само. — Арк. 41.
- ³³ Там само. — Спр. 86. — Арк. 2.
- ³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 117. — Арк. 6.
- ³⁵ Там само. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 1695. — Арк. 188.
- ³⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2800. — Арк. 168, 192.

*Вадим Золотарьов
(Харків)*

НАЧАЛЬНИЦЬКИЙ СКЛАД НКВС УСРР У СЕРЕДИНІ 30-х рр.

За самою своєю природою та функціями, які вони виконують у суспільстві та державі, органи державної безпеки традиційно відносяться до державних інститутів, положення та престиж яких є найбільш високим. Це цілком природно: ані суспільство, ані держава не можуть припустити іншого стану справ, не ставлячи під загрозу саме своє існування. Обличчя ж органів державної безпеки, як і будь-якої воєнізованої організації, завжди визначав начальницький склад — стрижень державної безпеки, основа її існування. Саме начальницький склад концентрує та втілює в собі традиції служби, в його середовищі виробляється наступність поколінь, яка є запорукою успішного функціонування органів.

Тому повноцінна історія каральних органів не може бути створена без докладного вивчення їхнього персонального і керівного складу, бо, як слушно зазначають російські дослідники М.В.Петров і К.В.Скоркін, тільки зрозумівши принцип добору «чекістських» кадрів, їхньої розстановки та ротации можна вірогідно реконструювати механізми управління терором, побачити ті «приводні реміні», які використовувала партійна олігархія для здійснення своєї влади»¹.

Спираючись на зібрані біографічні відомості співробітників Управління державної безпеки (УДБ) Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) УСРР, автор спробує дати загальну характеристику найвищому керівному складу українських чекістів середини 30-х рр. — часу найбільшого впливу органів державної безпеки у радянському суспільстві. До цієї категорії віднесені співробітники, яким у 1935–1936 рр. були присвоєні спеціальні звання Головного управління державної безпеки (ГУДБ) від капітана державної безпеки і вище. Це, безперечно, були найбільш кваліфіковані, досвідчені та заслужені чекісти — краса та гордість українського НКВС.

Згідно з постановою Центрального Виконавчого Комітету (ЦВК) та Ради Народних Комісарів (РНК) СРСР від 7 жовтня 1935 р. «Про спеціальні звання начальницького складу Головного управління державної безпеки НКВС Союзу РСР» вводилися персональні звання: сержант державної безпеки (далі — ДБ), молодший лейтенант ДБ, лейтенант ДБ, старший лейтенант ДБ, капітан ДБ, майор ДБ, старший майор ДБ, комісар ДБ 3-го рангу, комісар ДБ 2-го рангу, комісар ДБ 1-го рангу². Постановою ЦВК та РНК СРСР від 26 листопада 1935 р. було встановлено звання генерального комісара ДБ, яке присвоїли наркомові внутрішніх справ СРСР Г.Г.Ягоді³. Тоді ж розпочалося надання спеціальних звань співробітникам ГУДБ НКВС СРСР, УДБ НКВС союзних республік і УДБ обласних Управлінь НКВС (УНКВС).

Серед особового складу НКВС УСРР станом на 3 липня 1936 р. спеціальні звання ГУДБ отримали 3174 осіб, з них: комісар ДБ 1-го рангу — 1, комісар ДБ 2-го рангу — 2, комісар ДБ 3-го рангу — 1, старший майор ДБ — 6, майор ДБ — 12, капітан ДБ — 68, старший лейтенант ДБ — 310, лейтенанта ДБ — 705, молодших лейтенантів ДБ — 1099, сержантів ДБ — 970⁴. Крім того, велика група українських чекістів не отримала ніяких спеціальних звань, але продовжувала свою роботу на посадах оперуповноважених і помічників оперуповноважених. Переважна більшість таких співробітників була в оперативному, спеціальному та обліково-статистичному відділах УДБ НКВС УСРР та обласних УНКВС.

Отже, до найвищого керівного складу УДБ НКВС УСРР автором віднесені (подається посада на час присвоєння звання, а у посиланнях — джерело біографічної інформації):

комісар ДБ 1-го рангу нарком внутрішніх справ УСРР В.А.Балицький⁵;

комісари ДБ 2-го рангу: начальник УНКВС Харківської області К.М.Карлсон⁶ і заступник наркома внутрішніх справ УСРР З.Б.Кацнельсон⁷;

комісар ДБ 3-го рангу начальник Економічного відділу (ЕКВ) УДБ НКВС УСРР С.С.Мазо⁸;

старші майори ДБ: начальник Особливого відділу (ОВ) УДБ НКВС УСРР М.К.Александровський⁹, начальник УНКВС Донецької області В.Т.Іванов¹⁰, начальник УНКВС Дніпропетровської області С.Н.Миронов-Король¹¹, начальник УНКВС Одеської області О.Б.Розанов¹², начальник УНКВС Вінницької області М.М.Тимофєєв¹³, начальник УНКВС Київської області М.Д.Шаров¹⁴;

майори ДБ: заступник начальника ОВ УДБ НКВС УСРР Ю.І.Бржезовський¹⁵, заступник начальника УНКВС Донецької області Г.Б.Загорський¹⁶, заступник начальника УНКВС Харківської області Я.З.Камінський¹⁷, начальник Секретно-політичного відділу (СПВ) УДБ НКВС УСРР

Б.В.Козельський¹⁸, начальник Управління місць ув'язнення НКВС УСРР Я.К.Краукліс¹⁹, заступник начальника ЕКВ ДПУ УСРР Ю.Ф.Кривець²⁰, заступник начальника Транспортного відділу (ТД) УДБ НКВС УСРР В.Я.Левозький²¹, заступник начальника УНКВС Харківської області П.В.Семенов²², начальник УНКВС Вінницької області Д.М.Соколинський²³, заступник начальника УНКВС Одеської області М.Г.Чердак²⁴, начальник Оперативного відділу УДБ НКВС УСРР П.Г.Шостак-Соколов²⁵, начальник Адміністративно-господарського управління (АГУ) НКВС УСРР С.М.Цикліс²⁶;

капітани ДБ: заступник начальника Оперативного відділу УДБ НКВС УСРР М.Ю.Аміров-Пієвський²⁷, начальник ЕКВ УДБ УНКВС Харківської області Л.С.Арров-Тандетницький²⁸, начальник СПВ УДБ УНКВС Київської області І.Я.Бабиць²⁹, заступник начальника АГУ НКВС УСРР О.М.Берман³⁰, начальник ТВ УДБ УНКВС Одеської області В.М.Блюман³¹, начальник оперативного відділу УДБ УНКВС Одеської області Я.Д.Борещкий³², начальник-комісар Харківської школи НКВС Б.Ю.Борін³³, начальник Коростенського окружного відділу НКВС С.І.Борисов-Лендерман³⁴, помічник начальника ТВ УНКВС Харківської області Н.Я.Боярський³⁵, начальник 1-го відділку СПВ УДБ НКВС УСРР С.С.Брук³⁶, начальник Полтавського міського відділу НКВС Й.А.Вепринський³⁷, начальник 9-го відділку ОВ УДБ НКВС УСРР А.І.Геплер³⁸, начальник ТВ УДБ УНКВС Харківської області О.С.Глуховцев³⁹, начальник СПВ УДБ УНКВС Харківської області М.І.Говлич⁴⁰, начальник ЕКВ УДБ УНКВС Київської області С.І.Гольдман⁴¹, заступник начальника УНКВС Київської області Г.А.Гришин-Клювгант⁴², начальник ТВ УДБ УНКВС Київської області В.А.Двінянінов⁴³, начальник УНКВС Молдавської АСРР М.Г.Джавахов⁴⁴, помічник начальника СПВ УДБ НКВС УСРР С.М.Долинський-Глозберг⁴⁵, начальник ТВ УДБ УНКВС Чернігівської області Г.Т.Донець⁴⁶, начальник відділку ЕКВ УДБ НКВС УСРР Т.П.Дорожко⁴⁷, начальник ЕКВ УДБ УНКВС Одеської області Н.Б.Едвабник⁴⁸, начальник відділу пожежної охорони НКВС УСРР Ю.Д.Елькін⁴⁹, секретар НКВС УСРР О.Г.Євгенєв⁵⁰, начальник ТВ УДБ УНКВС Донецької області С.І.Заславський⁵¹, начальник ТВ УДБ УНКВС Дніпропетровської області М.О.Ізвєков⁵², начальник торгівельно-виробничого відділу НКВС УСРР Б.Б.Каган⁵³, начальник ТВ УДБ УНКВС Київської області Й.Я.Казбек-Каплан⁵⁴, начальник ТВ УДБ УНКВС Вінницької області Ю.Е.Канєвський⁵⁵, помічник начальника ЕКВ УДБ УНКВС Харківської області А.Є.Караганов⁵⁶, помічник начальника Іноземного відділу УДБ НКВС УСРР С.Т.Карін-Даниленко⁵⁷, начальник відділку СПВ УДБ НКВС УСРР Я.Л.Карпейський⁵⁸, начальник Запорізького міського відділу НКВС М.Я.Кларов-Соловейчик⁵⁹, начальник ОВ НКВС 45-го механізованого корпусу Й.І.Ключкін⁶⁰, начальник-комісар Київської міжкрайової школи ГУДБ НКВС М.Б.Корнев⁶¹, начальник ОВ УДБ

УНКВС Донецької області Д.С.Леопольд-Ройтман⁶², начальник Херсонського міського відділу НКВС В.Я.Лея⁶³, заступник начальника ТВ УДБ УНКВС Донецької області В.І.Ляшик⁶⁴, особливоуповноважений УНКВС Київської області Б.А.Манькін⁶⁵, слухач вищої школи ГУДБ НКВС СРСР Д.М.Медведев⁶⁶, помічник начальника УНКВС Вінницької області І.Д.Морозов⁶⁷, помічник начальника ОВ УДБ УНКВС Харківської області Й.С.Найдман⁶⁸, заступник начальника ОВ УДБ УНКВС Харківської області Н.Ш.Новиковський⁶⁹, заступник начальника УНКВС Дніпропетровської області В.І.Окруй⁷⁰, начальник ЕКВ УДБ УНКВС Донецької області Д.В.Орлов⁷¹, начальник СПВ УДБ УНКВС Одеської області Г.М.Осінін-Вінницький⁷², помічник начальника УНКВС Харківської області Я.А.Пан⁷³, начальник відділу кадрів НКВС УСРР Я.В.Письменний⁷⁴, заступник начальника УНКВС Вінницької області М.Т.Приходько⁷⁵, заступник начальника відділу кадрів НКВС УСРР Я.І.Райхштейн⁷⁶, начальник ОВ УДБ УНКВС Одеської області А.М.Ратинський⁷⁷, т.в.о. начальника СПВ УДБ НКВС УСРР П.М.Рахліс⁷⁸, начальник ОВ УДБ УНКВС Київської області Л.Й.Рейхман⁷⁹, помічник начальника ЕКВ УДБ НКВС УСРР О.І.Риклін⁸⁰, В.М.Розов⁸¹, особливоуповноважений НКВС УСРР Н.Л.Рубінштейн⁸², помічник начальника ОВ УДБ НКВС УСРР С.І.Самойлов-Бесидський⁸³, заступник начальника УНКВС Чернігівської області С.І.Самовський⁸⁴, начальник Оперативного відділу УДБ УНКВС Харківської області А.Я.Санін-Затурянський⁸⁵, начальник Іноземного відділу УДБ НКВС УСРР А.В.Сапір⁸⁶, начальник Миколаївського міського відділу НКВС О.К.Уралець-Кетов⁸⁷, начальник ОВ 12-ої механізованої бригади Я.Ю.Флейшман⁸⁸, начальник Криворізького міського відділу НКВС М.Г.Ханніков⁸⁹, начальник Артемівського міського відділу НКВС М.І.Шелудченко⁹⁰, начальник Житомирського окружного відділу НКВС Ю.С.Шатов⁹¹, начальник відділку СПВ УДБ НКВС УСРР О.М.Шерстов⁹², заступник начальника УНКВС Молдавської АССР Р.Е.Штурм⁹³, помічник начальника СПВ УДБ УНКВС Харківської області Л.Т.Якушев⁹⁴.

Інших осіб, які мали на той час подібні звання, в НКВС УСРР не було і тому ми можемо говорити про певну цільність і неупередженість об'єктів дослідження. По якісному стану керівного складу вдалося з'ясувати такі дані: рік та місце народження; соціальне походження; національність; освіту; цивільну спеціальність, партійний стаж; установу, з якої був направлений до органів держбезпеки; чекістський стаж; урядові нагороди.

Вік. 2 чекіста (2,22%) народилися у 1888 р., 3 (3,33%) — у 1890 р., 1 (1,11%) — у 1891 р., 3 (3,33%) — у 1892 р., 1 (1,11%) — у 1893 р., 8(8,88%) — у 1894 р., 3 (3,33%) — у 1895 р., 10 (11,11%) — у 1896 р., 9 (10%) — у 1897 р., 10 (11,11%) — у 1898 р., 5 (5,56%) — у 1899 р., 10 (11,11%) — у 1900 р., 4 (4,44%) — у 1901 р., 11 (12,22%) — у 1902 р.,

2 (2,22%) — у 1903 р., 2 (2,22%) — у 1904 р., не має відомостей про дату народження 6 осіб (6,67%).

Середній вік керівного складу НКВС УСРР становив 38,2 роки (вік від 32 до 35 років мали 19 осіб (21,11%), від 36 до 40 років — 44 особи (48,89%), від 41 до 45 років — 16 осіб (17,78%), від 46 до 48 років — 5 осіб (5,56%).

Отже, керівники чекістів в цілому були немолодими досвідченими людьми з багатим життєвим досвідом. Події 1937–1939 рр. призвели до різкого омолодження керівного складу чекістів. Саме на молоде покоління чекістів робив ставку нарком внутрішніх справ СРСР генеральний комісар ДБ М.І.Єжов, коли знищував радянське та партійне керівництво. На молоде покоління чекістів робив ставку і нарком внутрішніх справ СРСР комісар ДБ 1-го рангу Л.П.Берія, коли знищував кадри М.І.Єжова та по суті заново створював апарат радянської держбезпеки.

Відзначимо, що троє чекістів — Н.Л.Рубінштейн, О.М.Берман і О.Я.Санін-Затурянський в усіх своїх службових документах невірно вказували дату свого народження, що з'ясувалося лише після їхнього арешту. Рубенштейн, який як особливоуповноважений НКВС УСРР повинен був сам слідкувати за ідейною чистотою чекістських рядів, пояснював те, що приписав собі 7 років із «хлоп'ячих переконань»⁹⁵. Напевно саме з хлоп'ячих переконань влітку 1919 р. він був головою комісії по проведенню червоного терору в Києві⁹⁶. Берман писав, що чотири роки він приписав собі для того, щоб його взяли до Червоної Армії⁹⁷, а Санін списав з себе три роки після звільнення із таборів.

Слід відзначити, що інколи з'ясувати вік чекіста важко навіть на підставі його особистих документів. Так, в особовій справі наркома внутрішніх справ УРСР у 1937–1938 рр. комісара ДБ 2-го рангу І.М.Леплевського фігурують навіть не дві, а три дати народження. В машинописній автобіографії зазначений 1895 р., в атестації — 1896 р., а в «Послужному списку працівника ДПУ» та у «Нагородному листі» — 1894 р.⁹⁸ Не вносять ясності і інші особисті документи Леплевського. В анкеті члена Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету він власноручно записав дату свого народження як 1894 р.⁹⁹, в реєстраційному бланку № 0855591 члена ВКП(б) знаходимо 1896 рік народження¹⁰⁰, а у кримінально-слідчій справі — 1894 р.¹⁰¹ Отже не дивно, що одні дослідники датують рік народження Леплевського як 1894¹⁰², а інші — як 1896¹⁰³.

Місце народження. Більшість з чекістів — 50 (55,55 %) — народилися на території сучасної України (16 — у Херсонській губернії, 12 — у Київській, 6 — у Полтавській, по 5 — у Харківській і Катеринославській, по 2 — у Чернігівській і Подільській, по 1 — у Волинській і Таврійській губерніях); 15 (16,67%) — у Росії (по 3 — у Курській і Орловській, по 2 — у Смоленській і Санкт-Петербурзькій, по 1 — у Вятській, Воронежській,

Катеренбурзькій, Пермській і Тульській губерніях); 6 (6,67%) — у Білорусі (по 2 — у Вітебській і Мінській, по 1 — у Гродненській і Віленській губерніях); 3 (3,33%) у — Латвії (всі — у Ліфляндській губернії), 2 (2,22%) — у Польщі, 1(1,11%) — у Молдові (Бесарабська губернія). Місце народження 13 осіб (14,45%) з'ясувати не вдалося.

3 губернських центрів походило 16 осіб (5 — з Києва, 3 — з Харкова, по 2 — з Катеринослава, Риги та Санкт-Петербурга, по 1 — з Вороніжа і Чернігова), з повітових центрів — 27 (у тому числі 9 — з Одеси).

Національність. Національний склад найвищого керівництва НКВС УСРР був таким: євреї — 60 (66,67%), росіяни — 13 (14,44%), українці — 6 (6,67%), латиші — 3 (3,33%), поляки — 2 (2,22%), білорус — 1 (1,11%), немає відомостей — 5 (5,56%). Нагадаємо, що у 1926 р. в УСРР проживало 75,4% українців, 8,1% росіян, 6,5% євреїв, 5,0% поляків, 1,5% німців, 1,1% молдован і румун, 0,5% болгар, 0,5% татар і тюрків, 0,3% угорців, 0,3% греків, 0,2% білорусів, 0,07% вірмен, 0,5% людей інших національностей¹⁰⁴. Отже, ні про яку українізацію органів держбезпеки, про що стверджують деякі російські дослідники¹⁰⁵, мова йти не може.

Малу питому вагу українців серед керівного складу НКВС УСРР, на нашу думку, можна пояснити прихованою антиукраїнською політикою тодішнього радянського керівництва. Хоча українців в НКВС УСРР служило чимало, займали вони, в основному, низові посади. Крім того, багато чекістів-українців з кар'єристських міркувань і через побоювання потрапити до числа буржуазних націоналістів, записувалися росіянами.

Приклад тут подавав сам нарком В.А.Балицький. Так в «Автобіографічній анкеті члена Всеукраїнського ЦВК Рад» у січні 1922 р. він власноручно вказав свою національність як росіянин¹⁰⁶, як і в «Послужному списку для осіб, які перебувають на службі в органах ДПУ», датованому 1927 р.¹⁰⁷ Пізніше ж в усіх особистих документах він значився вже українцем¹⁰⁸, а після арешту в 1937 р. знову писався росіянином¹⁰⁹.

Наведемо і такий факт. Навесні 1934 р. в партійних організаціях СПВ (30 осіб) та ТВ (65 осіб) ДПУ УСРР згідно з «Протоколами засідання комісії з чистки первинної організації ДПУ УСРР 25 травня 1934 р. — 19 березня 1935 р.», що зберігаються в Державному архіві Харківської області (фонд 99, опис 3, справа 354), не було жодного українця (у списках співробітників-комуністів ОВ та ЕКУ національність не вказувалася), хоча серед чекістів-транспортників зустрічаємо чимало людей з українськими прізвищами: К.Д.Андрійчук, А.І.Білик, Д.О.Болоненко, Г.І.Гаркуша, К.П.Головка, О.Ф.Задоя, К.С.Курпас, В.Я.Лисенко, П.І.Нетребко, Я.Г.Носко, Ф.М.Перепелиця, В.П.Пашенко, Ф.П.Сащенко, І.І.Ткаченко, Ю.А.Чорниш, П.П.Юрченко. Та і сам тодішній начальник ТВ ДПУ УСРР С.М.Цикліс, батько якого був євреєм, а мати українкою, записався на всяк випадок росіянином¹¹⁰.

Приховували свою національність не лише українці. Так О.Б.Розанов на допиті 17 серпня 1937 р. показав: «У всіх моїх службових і партійних документах я значуся як Розанов Олександр Борисович, росіянин. Справжнє моє прізвище Розенбарт, ім'я — Абрам. Я єврей. Змінив я ім'я та прізвище у 1918 р., працюючи у уповноваженого ЦК КП(б)У Семена Шварца. Змінив я з санкції Шварца та голови Курської губ. ЧК Камінського. Останній мені оформив переписування прізвища. Національність «росіянин» я став о собі писати пізніше. В усіх пізніших документах я став вказувати лише — «Розанов Олександр Борисович, росіянин», повідомляючи, що іншого прізвища я не мав. Робив я це із почуття хибного сорому, але не із бажання скрити національність»¹¹¹. На жаль, пам'ять підводить Розанова, бо в деяких документах, наприклад анкети делегата XI з'їзду КП(б)У, він власноручно записувався українцем¹¹².

Соціальне походження. При аналізі соціального походження автор користувався тією класифікацією, яка вживалася в офіційних документах Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) — так званих «Послужних списках для осіб, що перебувають на службі в органах ДПУ»: із родини робітника, селянина-бідняка, середняка, службовця, ремісника, міщанина, дворянина, особистого та почесного громадянина, купця, духовного звання, офіцера, поміщика.

22 особи (24,44%) походили із службовців (з них, зокрема, 2 — сини бухгалтерів, 2 — прикажчика, 1 — конторника, 1 — вчителя), 18 (20%) — із ремісників (5 — сини кравців, 3 — ремісника, 2 — кустаря, 1 — бондаря, 1 — вантажника, 1 — візника, 1 — механіка, 1 — складача друкарні, 1 — шевця, 1 — штукатура, 1 — фотографа); 14 (15,56%) — із робітників; 7 (7,78%) — із міщан; 6 (6,66%) — із селян; 5 (5,56%) — із торговців; 4 (4,44%) — із родин дрібних власників (2 — сини власників майстерні, 1 — власника друкарні, 1 — орендаря). Встановити соціальне походження 14 осіб (15,56%) не вдалося.

Соціальний стан. Якщо ретельно аналізувати цивільну спеціальність керівних співробітників НКВС УССР, то тут можна виділити аж 35 позицій, які автор згрупував так: службовці — 26 (28,89%): 7 прикажчиків, 4 конторники, 2 писаря, 2 рахівники, 1 зубний технік, 1 комсомольський працівник, 1 канцелярист, 1 кіномеханік, 1 коректор, 1 музикант, 1 розсильний, 1 службовець, 1 табельник, 1 театральний декоратор, 1 юрист; робітники — 25 (27,78 %): 8 слюсарів, 6 робітників, 3 монтери, 2 токаря, 2 чорнороби, 1 арматурник, 1 ливарник, 1 майстер, 1 нікелювальник; ремісники — 9 (10%): 4 складача у друкарні, 1 годинникар, 1 лимар, 1 миловар, 1 паркетник, 1 фотограф; учні — 7 (7,77%): 3 — студенти, 4 — гімназисти; вчителі — 3 (3,33%); хлібороб — 1 (1,11%).

Ніякої цивільної спеціальності не мали 5 осіб (5,55%). Немає відомостей — 14 (15,55%).

Із наведених цифр про соціальний стан і соціальне походження видно, що переважну більшість (60,22%) складали співробітники з «соціально-чужим походженням»: службовці, ремісники, торговці, міщани, дрібні власники. Ці факти заперечують розхожу тезу про те, що чекісти добирали собі кадри із кращих представників робітничого класу. Кадрові служби НКВС СРСР були занепокоєні тим, що значний прошарок серед чекістів складають люди соціально-чужого походження. В численних документах Центра відзначалася необхідність «комплектувати діючий склад за рахунок робітників»¹¹³. Подальші події підтвердили побоювання, що соціальний склад НКВС є благодатним ґрунтом для проведення «соціальних чисток» серед працівників.

Освіта. Лише 4 чекіста (4,44%) мали вищу освіту. З.Б.Кацнельсон закінчив юридичний факультет Московського університету і був вільним слухачем Лазаревського інституту східних мов. О.І.Риклін, Л.С.Арров і Я.В.Письменний вже за Радянської влади закінчили Харківський інститут народного господарства (причому останні двоє — правовий факультет). Ще двоє (2,22%) мали незакінчену вищу освіту — В.А.Балицький закінчив 3 курси юридичного факультету Московського університету і був вільним слухачем Лазаревського інституту східних мов, звідки його забрали на фронт. В інституті народного господарства навчався Я.А.Пан.

15 осіб (16,67%) мали середню освіту, 6 (6,66%) — незакінчену середню, 49 (54,44%) — початкову, 1 (1,11%) — незакінчену початкову, 3 (3,33%) були самоуками. Причому ніякої освіти не отримали керівники відділів УДБ НКВС УСРР М.К.Александровський та А.В.Сапір. Відомостями про те, яку освіту дістали ще 10 осіб (11,11%), автор не володіє.

Отже, для керівництва НКВС УСРР, як і для всього радянського апарату, був характерний низький освітній рівень.

Партійність. 82 чекіста (91,11%) були членами ВКП(б), один (1,11%) — С.І.Самойлов — кандидатом у члени ВКП(б), про партійну приналежність 7 осіб (7,78%) відомостей немає, але з великою долею ймовірності можна припустити, що всі вони були комуністами.

Щодо часу вступу до ВКП(б), то лише 8 чекістів (8,89%) мали дореволюційний партійний стаж (К.М.Карлсон, якого часто називали партійною совістю української парторганізації, вступив до лав РСДРП(б) у 1905 р., В.Т.Іванов і Я.К.Краукліс — у 1913 р., В.А.Балицький — у 1915 р., М.Б.Корнев, В.Я.Левецький, Б.А.Манькін і О.Б.Розанов — у 1916 р.).

У 1917 р. більшовиками стали 9 осіб (10%); під час Громадянської війни (у 1918–1920 рр.) до партії вступила 41 особа (45,56%), з них: у 1918 р. — 10 (11,11%), у 1919 р. — 16 (17,78%), у 1920 р. — 15 (16,67%); у 1921–1924 рр. до ВКП(б) вступило 4 особи (4,44%), з них: у 1921 р. — 2 (2,22%), у 1923 р. — 1 (1,11%), у 1924 р. — 1 (1,11%); у 1925–1928 рр. комуністами стали 14 осіб (15,55%), з них: у 1925 р. — 2 (2,22%), у 1926 р. — 3 (3,33%),

у 1927 р. — 5 (5,56%); у 1928 р. — 4 (4,44%); у 1929–1932 рр. партійний квиток отримали 6 осіб (6,66%), з них: у 1929 р. — 1 (1,11%), у 1930 р. — 1 (1,11%), у 1931 р. — 3 (3,33%), у 1932 р. — 1 (1,11%).

Таким чином, більшість чекістів-керівників (64,45%) вступила до ВКП(б) у 1905–1920 рр. і були, мабуть, переконаними комуністами. Вони мали певний партійний авторитет не тільки серед чекістського, але і серед партійного та радянського апарату.

Що стосується віку вступу до ВКП(б), то тут маємо таку картину: 1 особа (1,11%) (М.І.Говлич) став більшовиком у 15 років, 1 (1,11%) (Л.С.Арров) — у 16 років, 4 (4,44%) — у 17 років, 5 (5,56%) — у 18 років, 9 (10%) — у 19 років, 9 (10%) — у 20 років, 6 (6,66%) — у 21 рік, 8 (8,89%) — у 22 роки, 9 (10%) — у 23 роки, 4 (4,44%) — у 24 роки, 4 (4,44%) — у 25 років, 6 (6,66%) — у 26 років, 1 (1,11%) — у 27 років, 2 (2,22%) — у 28 років, 3 (3,33%) — у 29 років, 4 (4,44%) — у 30 років, 4 (4,44%) — у 31 рік, 1 (1,11%) — у 35 років, 1 (1,11%) — у 37 років (Н.Ш.Новаковський). Середній вік вступу до ВКП(б) був 22,6 роки. Тобто, більшість чекістів ставали комуністами у досить молодому віці, овіяні революційною романтикою.

9 осіб (10%) до свого вступу до ВКП(б) перебували у лавах інших партій: четверо (В.А.Балицький, Я.Л.Карпейський, З.Б.Кацнельсон, С.М.Цикліс) були меншовиками, двоє (Я.З.Камінський і В.Я.Левецький) — анархістами, двоє (Я.Д.Борецький та Ю.Є.Каневський) — членами єврейської комуністичної партії, 1 (С.Т.Карін-Даниленко) — боротьбистом. Можливо ще хтось мав «антипартійне» минуле, адже деякі чекісти «забували» писати про це у своїх партійних документах. Так, у 1938 р. був виключений з партії за приховування своєї приналежності до ЄКП начальник відділення 1-го відділу УДБ НКВС УСРР Я.Д.Борецький.

9 чекістів (10%) свого часу були виключені з партії, але потім відновлені: Ю.Д.Елькін і Я.Ю.Флейшман — за пияцтво, Й.Я.Казбек-Каплан — «за замовлення туфель під загрозою зброї», Я.Л.Карпейський — «як виходець з непролетарської родини», Я.В.Письменний — за бюрократизм, С.М.Долинський — вибув «механічно, будучи в роз'їздах по роботі», Н.Ш.Новаковський — через «не подання поручителів», М.І.Шелудченко — через тривалу хворобу та втрату документів, Б.В.Козельський — «як пасивний член партії».

Робота до НК-ДПУ. 37 осіб (41,11%) прийшли до НК з лав Червоної армії; 9 (10%) з цивільної роботи (2 — складачі друкарні, 1 — вчитель, 1 — годинникар, 1 — прикажчик, 1 — робітник, 1 — театральний актор, 1 — чорнороб); 5 (5,56%) — з міліції, 5 (5,56%) — з радянської роботи, 3 (3,33%) — з партійної роботи, 3 (3,33%) — безробітних, 2 (2,22%) — з військово-морського флоту, 2 (2,22%) — з комсомольської роботи, 2 (2,22%) — з військово-революційних трибуналів, 2 (2,22%) — після за-

кінчення гімназії, 1 (1,11%) — з профспілкової роботи, 1 (1,11%) — з робітничо-селянської інспекції, 1 (1,11%) — з господарської роботи, не має відомостей — 17 (18,89 %).

40 (44,44%) чоловік прийшло до НК з партійним квитком, 33 (36,67%) — безпартійними, рік вступу до партії у 6 (6,67%) осіб співпадає з роком вступу до НК, але більш точніші відомості відсутні. Відомості про 11 осіб (12,22%) встановити не вдалося.

Час вступу до НК-ДПУ. Щодо часу вступу до ВНК-ДПУ, то у 1917 р. вступила 1 особа (1,11%); у 1918 р. — 12 (13,33%), у 1919 р. — 21 (23,33%), у 1920 р. — 20 (22,22%), у 1921 р. — 21 (23,33%), у 1922 р. — 3 (3,33%), у 1924 — 1 (1,11%). Немає відомостей про 11 осіб (12,22%).

7 (7,78%) осіб прийшли до НК у 17 років, 6 (6,67%) — у 18 років, 6 (6,67%) — у 19 років, 6 (6,67%) — у 20 років, 12 (13,33%) — у 21 рік, 12 (13,33%) — у 22 роки, 5 (5,56%) — у 23 роки, 6 (6,67%) — у 24 роки, 8 (8,89%) — у 25 років, 3 (3,33%) — у 26 років, 2 (2,22%) — у 27 років, 1 (1,11%) — у 28 років, 2 (2,22%) — у 30 років, 3 (3,33%) — у 31 рік. Відомості про 11 осіб (12,22%) встановити не вдалося. Середній вік приходу до НК — 22,1 рік.

Як бачимо, всі керівники НКВС УСРР поступили на службу до органів державної безпеки під час громадянської війни (60%) та у перші роки Радянської влади, служили під керівництвом Ф.Е.Дзержинського і сміливо можуть називатися «дзержинцями». Саме руками «справжніх дзержинців» найвище партійне та радянське керівництво країни знищувало спочатку «класових ворогів», потім вільне селянство і «буржуазних націоналістів», і, нарешті, партійний та радянський апарат.

Урядові нагороди. Орденоносцями були 16 осіб (17,78 %). Найбільше орденів — 5 (три ордени Червоного Прапора, орден Червоної Зірки, орден Трудового Червоного Прапора УСРР) мав нарком В.А.Балицький. Цікаво, що один орден Червоного Прапора він отримав 24 вересня 1926 р. за участь в авіаційному перельоті «Москва-Тегеран-Москва»¹¹⁴. Двоє українських чекістів мали по дві урядові нагороди: С.Н.Миронов — два ордени Червоного Прапора, а М.К.Александровський — ордени Червоного Прапора та Червоної Зірки.

По одному ордену Червоного Прапора мали 9 осіб: Л.С.Арров-Тандетницький, В.Т.Іванов, К.М.Карлсон, З.Б.Кацнельсон, Ю.Ф.Кривець, С.С.Мазо, О.Б.Розанов, П.В.Семенов, Н.Д.Шаров. Орденом Червоної Зірки за успіхи в розвитку динамівської авіації був нагороджений Я.В.Письменний. Заслуги Б.В.Козельського, Я.К.Краукліса і М.М.Тимофєєва були відзначені орденом Трудового Червоного Прапора УСРР на честь п'ятнадцятиріччя органів ВНК-ДПУ.

Подальші долі. Наше дослідження було б не повним, якби ми не згадали про подальші долі керівників НКВС УСРР під час великої чистки

1937–1938 рр. Тоді були розстріляні 42 особи (46,67%) (всі комісари держбезпеки 1-го та 2-го рангу, 5 із 6 старших майорів держбезпеки, 7 із 12 майорів держбезпеки, 28 із 68 капітанів держбезпеки): начальник УНКВС Далеко-Східного краю В.А.Балицький; начальник Томськ-Асинського табору НКВС СРСР К.М.Карлсон, заступник начальника ГУЛАГ НКВС СРСР і Дмитровського табору НКВС З.Б.Кацнельсон; заступник начальника Розвідувального управління Червоної Армії М.К.Александровський, заступник наркома внутрішніх справ УРСР комісар ДБ 3-го рангу В.Т.Іванов, завідувач 2-им східним відділом наркомату іноземних справ СРСР комісар ДБ 3-го рангу С.Н.Мионов, начальник УНКВС Воронежської області О.Б.Розанов, начальник УНКВС Сталінградської області М.Д.Шаров, заступник начальника 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР Ю.І.Бржезовський, начальник Кулайського табору НКВС СРСР Я.К.Краукліс, начальник УНКВС Орджонікідзевського краю старший майор ДБ Ю.Ф.Кривець, заступник начальника Управління прикордонної та внутрішньої охорони НКВС УРСР комбриг П.В.Семенов, начальник Центрального управління нафтоналивного флоту СРСР старший майор ДБ Д.М.Соколинський, начальник адміністративного відділу Івдельського табору НКВС СРСР С.М.Цикліс, начальник УНКВС Чернігівської області П.Г.Шостак-Соколов, начальник 1-го відділу (охорони) М.Ю.Аміров-Пієвський, заступник начальника АГУ НКВС УРСР О.М.Берман, начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР майор ДБ В.М.Блюман, помічник начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР С.С.Брук, начальник УНКВС Амурської області М.І.Говлич, начальник УНКВС Вінницької області Г.А.Гришин-Клювгант, начальник Запорізького міського відділу НКВС М.Г.Джавахов, заступник начальника УНКВС Дніпропетровської області С.М.Долинський, начальник секретаріату УНКВС Далеко-Східного краю О.Г.Євген'єв, начальник відділу пожежної охорони НКВС УРСР Ю.Д.Елькін, начальник 6-го (транспортного) відділу УДБ УНКВС Київської області Й.Я.Казбек-Каплан, помічник наркома внутрішніх справ Білоруської РСР майор ДБ М.Б.Корнев, начальник Дорожньо-транспортного відділу (ДТВ) ГУДБ НКВС Південної залізниці Д.С.Леопольд, помічник начальника слідчої частини НКВС СРСР майор ДБ І.Д.Морозов, начальник Управління місць ув'язнення НКВС УРСР Н.Ш.Новаковський, начальник Коростеньського окружного відділу НКВС В.І.Окруй, начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Донецької області Д.В.Орлов, заступник начальника УНКВС Далеко-Східного краю майор ДБ Г.М.Осінін-Вінницький, начальник 5-го відділу УДБ НКВС УРСР В.Л.Писарев, начальник 6-го відділу УДБ НКВС УРСР майор ДБ Я.В.Письменний, начальник 3-го відділу УДБ НКВС Узбецької РСР майор ДБ П.М.Рахліс, начальник відділу оборонної промисловості Головного економічного управління НКВС СРСР майор ДБ Л.Й.Рейх-

ман, помічник начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Куйбишевської області О.І.Риклін, особливоуповноважений НКВС УРСР Н.Л.Рубінштейн, начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР майор ДБ С.М.Самойлов, начальник 5-го відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області Я.Ю.Флейшман, заступник наркома внутрішніх справ Татарської АРСР М.І.Шелудченко (називаються останні перед арештом посади та нові спецзвання).

Були засуджені до різних термінів позбавлення волі 7 осіб (7,78%): заступник начальника Управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) НКВС УРСР Я.З.Камінський, начальник Пермського міського відділу НКВС В.Я.Левозький, начальник Управління Нижньо-Тамбовського табору НКВС С.І.Борисов-Лендерман, начальник Управління Астраханського рейдового нафтоналивного флоту Н.Т.Приходько, заступник начальника 5-го відділу УДБ УНКВС Харківської області О.Я.Санін-Затурянський, помічник начальника 3-го відділу УДБ НКВС УРСР А.В.Сапір, нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Л.Т.Якушев.

Помер під час слідства заступник начальника УНКВС Чернігівської області А.І.Геплер, повісився у Лук'янівській в'язниці Г.Б.Загорський. Двоє — начальник СПВ УДБ НКВС УСРР Б.В.Козельський та начальник УНКВС Харківської області С.С.Мазо застрелилися у своїх службових кабінетах. Померли власною смертю А.М.Шерстов у 1936 р. та Я.А.Пан у 1939 р.

Знаходилися під слідством, але були звільнені, начальник Дорожно-транспортного відділу ГУДБ НКВС залізниці імені Кагановича Л.С.Арров-Тандетницький, начальник Управління шосейних доріг НКВС УРСР Б.Б.Каган, начальник відділу пожежної охорони НКВС УРСР С.Т.Карін-Даниленко. За неперевіреними даними, був заарештований, але потім звільнений, начальник ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці С.І.Заславський.

Поки що немає відомостей про долю заарештованого начальника Темніковського табору НКВС Ю.Е.Канєвського. Автору невідомо також як склалася долі Н.Я.Боярського (влітку 1938 р. — заступник начальника УНКВС Свердловської області), Й.А.Вепринського (з березня 1938 р. — начальник 3-го відділу Далекосхідного табору (Дальтабу) НКВС СРСР), М.О.Ізвекова (з червня 1938 р. — заступник начальника УРСМ НКВС УРСР), Ю.С.Шатова (з осені 1937 р. — помічник начальника УНКВС Чернігівської області), Р.Е.Штурма-Ліхтенберга.

На нашу думку, керівний кадровий склад НКВС УСРР певною мірою відбивав соціально-класову і національну структури та освітній рівень радянського державного апарата в Україні. Для чекістських кадрів, як і для всіх державних структур, був властивий розмитий соціальний склад, низький освітній рівень, неукраїнське походження, різноманітні партійні «гріхи». З одного боку, це дозволяло радянським владним структурам легко маніпулювати чекістами та примушувати їх виконувати будь-які злочинні накази, а, з іншого — стало підставою для знищення багатьох з них.

Примітки

- ¹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВС, 1934 — 1941: Справочник. — М.: Звенья, 1999. — С. 5.
- ² Правда. — 1935. — 8 октября.
- ³ Правда. — 1935. — 27 ноября.
- ⁴ Архів Управління внутрішніх справ (далі — УВС) по Харківській області. — Накази НКВД СРСР за 1936 р. — № 15 від 8 січня, № 18 від 9 січня, № 19 від 9 січня, № 81 від 9 лютого, № 101 від 23 лютого, № 177 від 22 березня, № 178 від 22 березня, № 179 від 22 березня, № 180 від 22 березня, № 182 від 23 березня, № 183 від 23 березня.
- ⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 2881. — Арк. 1–4; Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. Р–845. — Оп. 2. — Спр. 583. — Арк. 161.
- ⁶ Архів Управління Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі — УФСБ РФ) по Омській області. — Спр. 193674. — Арк. 1–56.
- ⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 343. — Арк. 27.
- ⁸ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 924. — Арк. 1–13.
- ⁹ Там само. — Спр. 20. — Арк. 1–5.
- ¹⁰ Російський центр збереження історичних документів новітньої історії (далі — РЦЗІДНІ). — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1644284.
- ¹¹ Архів зовнішньої політики Російської Федерації. — Ф. 0516. — Оп. 55. — Спр. 445.
- ¹² РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1690839.; ЦДАВО України. — Ф.1. — Оп. 11. — Спр. 2105. — Арк. 1–4.
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 1661. — Арк. 1–4; Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 2475. — Арк. 1–4; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 343. — Арк. 29.
- ¹⁴ РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0147146.
- ¹⁵ ДАХО. — Ф. 99. — Оп. 3. — Спр. 354. — Арк. 427.
- ¹⁶ РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1640091; ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 565. — Арк. 1–8.
- ¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 33032-фп. — Т. 19. — Арк. 260–266; РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1672238; ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 958. — Арк. 1–4; Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 666. — Арк. 1–11.
- ¹⁸ ДАХО. — Ф. 99. — Оп. 3. — Спр. 354. — Арк. 241.
- ¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1226. — Арк. 1–4; Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 810. — Арк. 1–7.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 818. — Арк. 1–7; РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650031.
- ²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1354. — Арк. 1–4; РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650161.

- ²² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 2236. — Арк. 1–4; Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 1500. — Арк. 1–4; РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1707845.
- ²³ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 1. — Спр. 1570. — Арк. 1–7; РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1660394.
- ²⁴ РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена КПРС № 04840478.
- ²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 2774. — Арк. 1–4; Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 1910. — Арк. 1–7; РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650017.
- ²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 1820. — Арк. 1–7.
- ²⁷ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Спр. 2551. — Арк. 1–25.
- ²⁸ РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1673430.
- ²⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К.: Абрис, 1997. — С. 434–435.
- ³⁰ РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650029; ДА СБУ. — Спр. 40546-фп. — Арк. 4-12.
- ³¹ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 108. — Арк. 1–8.
- ³² Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Службова картка ГУЛАГ НКВД на Борецького Я.Д.
- ³³ ДА СБУ (Харків). — Спр. 459. — Арк. 1–50.
- ³⁴ ДАРФ. — Службова картка ГУЛАГ НКВД на Борисова С.І.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 264. — Арк. 1–4.
- ³⁶ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. — С. 445.
- ³⁷ ДАХО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 486. — Арк. 98.
- ³⁸ РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1660397.
- ³⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. — С. 452.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 328. — Арк. 1–4; РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1672218.
- ⁴¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. — С. 452–453.
- ⁴² РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650011.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 643. — Арк. 1–4; Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 408. — Арк. 1–4.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 410. — Арк. 1–5; РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0751769; Центральний архів прикордонної служби Російської Федерації. — Ф. 41. — Оп. 269. — Спр. 1363.
- ⁴⁵ ДАХО. — Ф. 99. — Оп. 3. — Спр. 354. — Арк. 243.
- ⁴⁶ РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена КПРС № 5221516; ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 457. — Арк. 1–7.
- ⁴⁷ Біографічних відомостей немає.
- ⁴⁸ Інформація надана автору О.І.Капчинським (Москва).
- ⁴⁹ ДАХО. — Ф. 15. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 83; Ф. 99. — Оп. 3. — Спр. 354. — Арк. 203.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 494. — Арк. 1–5.

- ⁵¹ Там само. — Спр. 567. — Арк. 1–9.
- ⁵² Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. — С. 478–479.
- ⁵³ ДАХО. — Ф. 99. — Оп. 3. — Спр. 354. — Арк. 306.
- ⁵⁴ Там само. — Ф. 15. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 19.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 669. — Арк. 1–9.
- ⁵⁶ Біографічних відомостей немає.
- ⁵⁷ ДАХО. — Ф. 15. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 17.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 33032-фп. — Т. 19. — Арк. 116; ДАХО. — Ф. 15. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 26.
- ⁵⁹ Біографічних відомостей немає.
- ⁶⁰ ДАРФ. — Службова картка ГУЛАГ НКВД на Ключкіна Й. І.; РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 3437471.
- ⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 762. — Арк. 1–5.
- ⁶² РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1639331.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 870. — Арк. 1–7; Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1377. — Арк. 1–5; РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0731524.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 511.
- ⁶⁵ Архів УВС Самарської області. — Спр. № 25406. — Арк. 17–23.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 998. — Арк. 1–4; РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 00046804.
- ⁶⁷ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. — С. 519–520.
- ⁶⁸ Біографічних відомостей немає.
- ⁶⁹ РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650029.
- ⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1788. — Арк. 1–4; Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 1156. — Арк. 1–7.
- ⁷¹ ДА СБУ (Донецьк). — Спр. 564. — Арк. 1–53.
- ⁷² Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. — С. 526–527.
- ⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 1208. — Арк. 1–7.
- ⁷⁴ ДАХО. — Ф. 15. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 18.
- ⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 1323. — Арк. 1–18.
- ⁷⁶ Інформація надана автору О.О.Папчинським (Санкт-Петербург).
- ⁷⁷ ДА СБУ. — Спр. 3123. — Арк. 23–27.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 1368. — Арк. 1–7.
- ⁷⁹ РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0731850.
- ⁸⁰ ДАХО. — Ф. 15. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 63.
- ⁸¹ Біографічних відомостей немає.
- ⁸² РЦЗІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1650018; ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 1434. — Арк. 1–4.
- ⁸³ ДАХО. — Ф. 99. — Оп. 3. — Спр. 354. — Арк. 425.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 7. — Спр. 1470. — Арк. 1–14.
- ⁸⁵ ДАХО. — Ф. 15. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 9.
- ⁸⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 37281-фп. — Арк. 254.

- ⁸⁷ РІЦІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 4102894; ДАРФ. — Службова картка ГУЛАГ НКВД на Кетова-Уральця О.К.
- ⁸⁸ ДА СБУ (Дніпропетровськ). — Спр. 4904. — Арк. 1–20.
- ⁸⁹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. — С. 426–427.
- ⁹⁰ ДАХО. — Ф. 99. — Оп. 3. — Спр. 354. — Арк. 245.
- ⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 514.
- ⁹² ДАХО. — Ф. 15. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 27.
- ⁹³ ДАХО. — Ф. 15. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 18.
- ⁹⁴ РІЦІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 1675598.
- ⁹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 44539-фп. — Арк. 18.
- ⁹⁶ Ллюшин. Революційна путь Київської ЧК // Пролетарська правда. — 1927. — 18 декабря.
- ⁹⁷ ДА СБУ. — Спр. 40546-фп. — Арк. 53.
- ⁹⁸ ДА СБУ. — Спр. 1309. — Арк. 1–25.
- ⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1369. — Арк. 3.
- ¹⁰⁰ РІЦІДНІ. — Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 0855591.
- ¹⁰¹ Державний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації. — Спр. № 13557. — Т. 1. — Арк.
- ¹⁰² О масштабах репрессий в Красной Армии в предвоенные годы // Военно-исторический журнал. — 1993. — № 2. — С. 78; Бажан О., Войналович В. Війна проти власного народу // Літературна Україна. — 1993. — 29 липня; Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К.: Україна, 1996. — С. 114; Скотников С., Творинский В. Второе пришествие комиссара // Зеркало недели. — 1996. — 16 ноября; Чисников В.М. Секретарі, наркоми, міністри внутрішніх справ України. — К.: Українська академія внутрішніх справ, 1996. — С. 17; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — С. 143, 501; Кулеш А.Р., Пименов Л.В., Валаханович И.А. Руководители органов государственной безопасности Беларуси. — Минск: Беларуская Энцыклапедыя, 1997. — С. 22; Зинько Ф.З. Кое-что из истории Одесской ЧК. — Одесса, 1998. — С. 105; Чисников В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918–1953 рр.). Матеріали до біографічного довідника // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 368.
- ¹⁰³ Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І. В.А.Балицький. На шляху правди про нього // Український історичний журнал. — 1993. — № 7–8. — С. 67; Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сборник документов. Сост. О.В.Хлевнюк, А.В.Кващонкин, Л.П.Кошелева, Л.А.Роговая. — М., 1995. — С. 288; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. — С. 270; Залесский К.А. Империя Сталина. Биографический словарь. — М.: Вече, 2000. — С. 276; Папчинский А.А., Тумшис М.А. Щит, расколотый мечом. НКВД против ВЧК. — М.: Современник, 2001. — С. 171.
- ¹⁰⁴ Енциклопедія Українознавства. — Т. 5. — С. 1733.
- ¹⁰⁵ Папчинский А.А., Тумшис М.А. Щит, расколотый мечом. — С. 200.
- ¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 2881. — Арк. 3.

- ¹⁰⁷ ДАХО. — Ф. Р-845. — Оп.2. — Спр. 583. — Арк. 161.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 354. — Арк. 21; матеріали із особової справи В.А.Балицького — особистий архів автора.
- ¹⁰⁹ ДА СБУ (Одеса). — Спр. 25468-фп. — Т. 3. — Арк. 308.
- ¹¹⁰ ДАХО. — Ф. 99. — Оп. 3. — Спр. 354. — Арк. 305.
- ¹¹¹ ДА СБУ (Одеса). — Спр. 25468-фп. — Т. 2. — Арк. 73.
- ¹¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 355. — Арк. 472.
- ¹¹³ Тумшис М.А. Кадровый состав органов ОГПУ начала 30-х годов (по материалам Средне-Волжского края) // Политический сыск в России: История и современность. — Санкт-Петербург: Университет экономики и финансов, 1997. — С. 335.
- ¹¹⁴ Кокурин А., Петров Н. ГПУ-ОГПУ (1922–1928) // Свободная мысль. — 1998. — № 7. — С.123.

PERSONALIA

Ярослав Тинченко
(Київ)

ГЕНЕРАЛ ОЛЕКСАНДР ГРЕКІВ: ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ І ДОЛЯ

В наші часи ім'ям колишнього військового міністра Української Народної Республіки та командуючого Українською Галицькою армією генерала Грекова названо невеличку затишну вулицю у Львові, на якій розташовується штаб Західного оперативно-територіального командування сучасних Збройних сил України. Це — і все. Багато це, чи мало — і хотілося б розібратися. Олександр Петрович Греків не належав до числа переможців, однак одну яскраву сторінку — Чортківську перемогу УГА в 1919 р., він все ж таки вписав до історії України. Які ще справи генерала можна вважати гідними поваги, та й узагалі — яким був його життєвий шлях? Висвітлити ці питання — і є метою даної роботи.

До сьогодні про генерала Грекова майже нічого не написано. Відомо всього декілька статей, присвячених йому. Три з них були опубліковані в 1919 р. з нагоди призначення генерала командуючим УГА в періодичних виданнях «Україна» (Кам'янець-Подільський, № 31), «Стрілець» (Тернопіль, № 60) та «Український Козак» (Жмеринка, № 43). Ці статті, невеличкі за змістом (у середньому 80–100 рядків), стисло оповідали про військовий шлях Грекова та висловлювали сподівання, що покладалися на нього урядом ЗУНР.

Автором даної публікації у 1993–1995 рр. також було опубліковано три матеріали, присвячені О.Грекову: стислий життєпис («Народна Газета», 1993, № 39), стаття та окремі протоколи допитів Олександра Петровича з його архівно-слідчої справи 1948–1949 рр. («Академія»: Альманах, 1995, Ч. 2), нарис у книзі-збірнику біографій «Українське офіцerstvo: шляхи скорботи та забуття» (К., 1995). Таким чином, життєпис генерала О.Грекова обмежується лише кількома згаданими та деякими іншими публікаціями.

Багато цікавих відомостей про життя Олександра Петровича можна зустріти у спогадах сучасників революції та громадянської війни в Україні 1917–1921 рр. Про нього писали керівники УНР та Української Держави¹, відомі політичні діячі² і військові³. Крім того, у деяких спогадах інших українських діячів можна награтити на побіжні згадки про генерала Грекова. Однак, вони не становлять великої інформаційної цінності.

Згадані відомості стосуються лише діяльності О.Грекова в 1917–1921 рр. Про його попередній військовий шлях там не йдеться. Щоб скласти уявлення про службу Грекова в російській імператорській армії, необхідно звернутися до російської військово-історичної мемуаристики, переважно спогадів, що видавалися білоемігрантами. В Україні у жодній бібліотеці чи приватному зібранні таких видань немає. Тому автору довелося опрацьовувати їх у Державній історичній бібліотеці Російської Федерації та приватних зібраннях російських істориків С.Волкова та О.Дерябіна у Москві.

Під час цієї роботи було виявлено три важливі джерела з життєпису О.Грекова: спогади його однополчан з Лейб-гвардії Єгерського полку, які публікувалися в емігрантському виданні «Егерский Вестник» (Белград, 1924–1939, вийшло 14 номерів), спогади офіцера того ж полку В.О.Камєньського («Военная Быль». — Париж, 1960–1963. — №№ 68, 74, 81) і полковника Е.Е.Шляхтіна, який служив з Грековим під час Першої світової війни («Военная Быль». — Париж, 1972. — № 117–118).

Окремо слід згадати ще одне важливе джерело, яке відображає всі шаблі військової служби Олександра Петровича у російській армії. Це довідник «Список Генерального штабу», який щороку (за винятком 1915–1916 рр.) видавався у Санкт-Петербурзі. У цьому довідникові містяться основні дані про кожного з представників російського Генерального штабу. Стислі біографічні дані Грекова вміщені у довідниках 1906–1914 та 1917 рр. видання.

Одним з головних джерел у висвітленні біографії генерала Грекова є архівні документи, що зберігаються у Російському державному військово-історичному (РДВІА, Москва), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ, Київ) та Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ, Київ).

Архівні документи, що містяться в РДВІА, охоплюють весь період служби О.Грекова у російській армії. Насамперед, це два його послужних списки з фонду аналогічних документів на майже півмільйона офіцерів і генералів російської армії (ф. 409, алфавітний покажчик). У послужних списках відображено сімейний та майновий стан, перелік нагород та посад, які обіймав Греків до 1917 р. Другим за значенням є фонд Гвардійського загону 1914–1917 рр., в якому Олександр Петрович служив начальником штабу 1-ої Гвардійської дивізії (ф. 5304). У справах цього фонду трапляються документи, особисто написані чи підписані Грековим.

У зібранні ЦДАВОУ слід особливо відзначити дві справи з фонду армії УНР 1919 р. (ф. 1078): накази штабу армії УНР за лютий-квітень 1919 р. (стара нумерація — оп. 1, спр. 82) та накази штабу Північної групи того ж часу (спр. 81). За першою справою можна простежити, які накази видавав О. Греків на посаді Наказного Отамана, за другою — як вони виконувалися. Крім того, у різних справах фондів 1075 (війська Центральної Ради), 1076 (армія УНР у 1920 р.) та 1077 (військо Української Держави) можна також знайти поодинокі документи, що стосуються діяльності генерала.

Нарешті, у ЦДАГОУ зберігається архівно-слідча справа О. Грекова 1948–1949 рр. (ф. 263, оп. 1, спр. 62149-ФП), яка велася у Києві співробітниками МДБ УРСР. У 1948 р. колишній генерал Греків був викрадений у Відні, де мешкав, та заарештований органами радянської військової контррозвідки «СМЕРШ», а згодом засуджений до 25 років ув'язнення. У 1956 р. Грекова звільнили та відпустили до Австрії, а вже за часів перебудови реабілітували. Справа ж була передана з Державного архіву Служби безпеки України до ЦДАГОУ. У протоколах, що складають переважну частину справи, відображено все життя Грекова та його військова служба в російській й українських арміях. Саме тому архівно-слідчу справу Грекова треба вважати одним з найголовніших джерел до його біографії.

Ще одним важливим джерелом є маловідомі в Україні спогади генерала, які він писав у різні часи свого емігрантського життя. Один із фрагментів цих спогадів під назвою «Весна 1918 року в Україні» побачив світ у 1964 р. в 11-му номері часопису «За Державність», що вийшов друком у Торонто. Інші частини спогадів були опубліковані російською мовою в 1965–1966 рр. у білоемігрантському виданні «Вестник Первоходника», що виходив у Лос-Анджелесі. Це розділи «На Украине в 1917 году» (№ 44), «Переговоры украинской Директории с французским командованием в Одессе в 1919 году» (№ 45–48), «Петлюровщина» (№ 51–52), «Восемь лет ссылки в Советском Союзе» (№ 59–60).

«Вестник Первоходника» друкувався на шапірографі тиражем всього 100–300 примірників. Навіть у спеціалізованих російських бібліотеках (Державна історична у Москві) зберігається далеко не повний комплект «Вестника». В Україні його взагалі немає. Всі номери «Вісника» були зібрані тільки у згаданого російського історика О. І. Дерябіна.

Якщо зіставити публікації у «За Державність» та «Вестнике Первоходника», то стає зрозумілим, що стаття, опублікована в українському часопису, була перекладена, значно скорочена та виправлена: у спогадах російською мовою Греків давав надто суворі характеристики багатьом українським діячам та подіям, а у часописі «За Державність» вони відсутні.

Служба у російській армії у 1897–1914 роках

Спогади О.Грекова, опубліковані у «Вестнике Первопоходника», відкриває коротка замітка його доньки Єлизавети Олександрівни про родовід та походження прізвища. Донька генерала стверджувала, що їх пращур, грек Легофетус, приїхав до Росії в 1472 р. у складі делегації грецької царівни Софії Палеолог, нареченої московського царя Іоана III. Легофетуси залишилися в Росії, через складність прізвища їх кликали просто Греками, а за часів царювання Катерини II нарекли Грековими⁴.

Єлизавета Олександрівна обминає питання, коли саме та за які заслуги Грекам надали дворянство. Проте, згідно з твердженням аспіранта Київського національного університету ім. Т.Шевченка Олексія Кресіна (якій підготував дисертацію про Івана Мазепу), один з Греків служив в армії Петра I. Після Полтавської битви російський цар наказав новому гетьманові Івану Скоропадському знищити Запорізьку Січ. На допомогу Скоропадському Петро I дав свого довіреного офіцера Грека. Як відомо, ця експедиція виявилася успішною, за що офіцерові Греку було надано російське дворянство.

Один з нащадків Легофетуса, Іван Кирилович Греків, був учасником війни 1812 р. та генерал-майором у відставці. Саме він придбав маєток у селі Саніч Глухівського повіту Чернігівської губернії. Тут 21 листопада 1875 р. (за старим стилем) у родині Петра Гавриловича та Марії Григорівни (народженої Дидевич) народився перший син — Олександр Греків, майбутній генерал.

Родину Грекових того часу можна вважати типовою поміщицькою з притаманним їм яскравим дворянським консерватизмом. П.Греків щиро вважав, що кращого за домашню середню та університетську вищу освіти нічого й бути не може. Саме тому до 18 років Олександр фактично пробув удома — здобував так звану домашню освіту за допомогою найнятих викладачів.

Вступ до вищих навчальних закладів у Російській імперії значно відрізнявся од того, що практикувалося в СРСР та практикується зараз в Україні. До університетів приймали не за результатами вступних іспитів, а за конкурсом балів у атестатах про закінчену середню освіту. Такі, як молодий Греків, мали право складати випускні іспити в будь-якій з обраних гімназій і отримувати атестати на рівні зі звичайними випускниками гімназії.

Коли Грекову виповнилося 20 років, він вирушив до Москви, де в одній з місцевих гімназій склав випускні іспити. Тоді ж за наполяганнями батька Олександр подав документи до юридичного факультету Московського університету. За твердженням доньки, він дуже добре вчився в університеті, однак з дитинства мріяв про військову кар'єру.

У 1897 р. О.Греків став до лав юнкерів Московського (згодом — Олександрівського) військового училища. Особи з вищою цивільною освітою на той

час не були рідкістю в армії. Однак вони, як правило, йшли до офіцерських погонів іншими шляхами. Наприклад, ставали однорічниками, тобто — солдатами-добровольцями з правом за рік служби скласти іспити на перше офіцерське звання. Греків же обрав інший шлях. Він, 22-літній юрист, став таким самим юнкером, як і вчорашні гімназисти чи кадети.

Московське училище лише 2 роки існувало як військове. До того воно було юнкерським. Різниця полягала не тільки в назві, а й у способі підготовки майбутніх офіцерів. Молодь з незакінченою середньою освітою приймали до юнкерських училищ (де навчалися 3 роки), а випускників гімназій та кадетських корпусів — до військових з терміном навчання 2 роки. Юнкерські училища давали ґрунтовнішу загальноосвітню підготовку, військові — стрйову. Незважаючи на те, що Московське училище на час вступу туди О. Грекова було вже військовим та термін навчання в ньому скоротився до 2-х років, загальна освіта продовжувала домінувати над стрйовою муштрою.

Московське військове училище мало відомих випускників. У 1876 р. його закінчив майбутній Верховний Головнокомандуючий російської армії під час Першої світової війни, натхненник білої ідеї генерал Михайло Алексєєв. Навчалися тут і майбутні українські генерали: військовий дослідник космосу Микола Коваль-Медзвецький (закінчив у 1891 р.), Гнат Васильченко (1895 р.). Стіни училища бачили і майбутніх радянських воєначальників — маршалів Радянського Союзу Бориса Шапошнікова (закінчив училище у 1903 р.) та Олександра Василевського (випускник 1915 р.). За кілька років до Грекова училище закінчив майбутній видатний російський співак Леонід Собінов, який, правда, обрав зовсім не військовий життєвий шлях⁵.

Поруч із Грековим навчалися два його майбутніх товариша по службі в українській армії 1918 р.: Олександр Георгійович Лігнау та Іван Миколайович Піонтковский. З ними Греків незабаром проходив курс і у Миколаївській академії Генерального штабу.

Вихованці училища за походженням були переважно дітьми міщан, різночинців, військових, робітників, селян. Їм «не світила», на відміну від Грекова, служба у гвардії, при царському дворі, чи навіть у губернських містах. Молоді офіцери-московці часто отримували призначення до віддалених гарнізонів. Проте це був інтелектуальний потенціал армії.

Швидко минуло навчання в училищі і 9 серпня 1899 р. підпоручик Олександр Греків попрямував у військове майбутнє. Для служби він обрав найпривілейованішу у Російській імперії 1-шу Гвардійську дивізію, яка розташовувалась у Санкт-Петербурзі. Для того, щоб вступити до цієї дивізії, треба було відповідати багатьом гвардійським стандартам. На першому місці стояло походження, родинний та майновий стан молодого офіцера. Згідно з традиціями російської гвардії слід було бути родовитим

дворянином, не мати серед найближчих родичів представників інших верств населення, володіти певними коштами задля власного «пристойного утримання».

Якщо гвардійський офіцер мав серйозні борги, одружувався на представниці іншого стану, або ж просто «не по-гвардійськи» себе поведив, його негайно переводили до армійських частин. Специфічна суворота гвардійська дисципліна підтримувалася офіцерським зібранням полку, яке обговорювало кандидатуру кожного молодого офіцера, що бажав потрапити до даної частини. Траплялося, що деяким кандидатам, навіть дуже родовитим, відмовляли з тієї чи іншої причини⁶.

Гвардійське офіцерство було ще і найпрогресивнішим у російській армії. Адже кожний, хто вважався аристократом, мав майже енциклопедичні знання з різних галузей, цікавився наукою та культурою. Саме тому гвардійці у повному значенні цього слова були цвітом та дзеркалом російського суспільства.

1-ша Гвардійська піхотна дивізія, яку обрав Олександр Греків, складалася з Лейб-гвардії Преображенського, Лейб-гвардії Семенівського, Лейб-гвардії Ізмайлівського та Лейб-гвардії Єгерського полків. Якщо висловлюватися образно, у Лейб-гвардії Преображенському полку служили переважно офіцери з дуже гучними прізвищами та великими гаманцями. У Лейб-гвардії Семенівському — з не дуже гучними прізвищами, проте великими гаманцями. У Лейб-гвардії Ізмайлівському — з гучними прізвищами, однак з не дуже великими гаманцями. Нарешті, у Лейб-гвардії Єгерському — з не дуже гучними прізвищами та не дуже великими гаманцями. У Грекова великого гаманця не було, та й прізвище його було звичайним, тож і для служби він обрав Лейб-гвардії Єгерський полк.

В обов'язки кожного новоспеченого гвардійця входило знання історії своєї частини. Солдатам для цього тимчасово видавалися нариси історії полків, спеціально написані для нижчих чинів у полегшеній формі. Офіцери ж мали ознайомитися з великими за обсягами полковими історіями-фоліантами, які могли нараховувати до 10-ти томів та загалом мати кілька тисяч сторінок.

Зазначимо, що Лейб-гвардії Єгерський полк мав насичену бойову історію. Сформований у 1796 р., він брав участь у більшості війн XIX ст. Так, у 1805–1814 рр. гвардійські єгері відзначилися в усіх більш-менш відомих битвах наполеонівської доби. Аустерліц, Фрідланд, Смоленськ, Бородіно, Бауцен, Кульм, Лейпциг, Париж — ось невеликий список місць, у битвах при яких брав участь полк. Додамо до цього війну зі Швецією у 1808–1809 рр., Російсько-турецьку війну 1828–1829 рр., приборкання Польських повстань у 1831 та 1863 рр., Угорського повстання у 1849 р. Свідки перемог полку під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та битви під Телишем ще служили серед єгерів. Бойова історія полку міцно

прищеплювалась новим військовослужбовцям, які незабаром ставали справжніми гвардійськими есерами⁷.

Петербурзький світ, строюва служба швидко приїлися спокійному та зрівноваженому за натурою Грекову, який почав готуватися до вступу в Миколаївську академію Генерального штабу. Офіцер, котрий розраховував на блискучу військову кар'єру, мусив мати ще й академічну освіту. До Миколаївської військової академії було досить важко потрапити, іноді від одного військового округу вдавалося вступити всього одному-двом офіцерам. Для переважної більшості офіцерства військова академія була нездійсненою мрією, а тому в армії дуже заздрили генштабістам та недолюблювали їх. Такі прізвиська, як «момент» і «фазан», міцно прикріпилися до представників російського Генерального штабу.

Офіцери, що прагнули потрапити до академії, мали пройти відбірковий конкурс при штабах округів, і тільки після цього допускалися до складання іспитів. Перший іспит був з російської мови. Саме на ньому «різали» багатьох абітурієнтів. Зрештою, у цьому немає нічого дивного, адже той, хто знайомий з дореволюційним правописом, знає, що написати за ним без помилок диктовку чи твір було не так і легко. Другим іспитом була математика, на якому «сипалося» так само багато офіцерів. Цей іспит могли скласти переважно інженери та артилеристи. Грекову досить важко було пройти математику, проте наступний іспит — знання військових статутів для нього, як юриста, не був складним.

Справжньою перешкодою для багатьох було знання іноземних мов, а їх треба було знати дві. Причому, в абітурієнтів був вибір — писати твори або перекладати зі словників складні технічні тексти. Однак і на цьому іспиті Грекову допомогла університетська освіта. Профілюючим в академії був іспит із тактики. Тут багатьом офіцерам доводилося логічно розмірковувати, і, як правило, саме гвардійці з честю витримували цей іспит. Нарешті, два останні іспити були суто гуманітарні — географія та військова історія, які скласти офіцеру, що має дві вищі освіти, було не так важко⁸.

Восени 1902 р. підпоручика Олександра Грекова було зараховано до Миколаївської академії Генерального штабу. Разом з ним навчалися і його близькі друзі: підпоручик Лейб-гвардії 2-ої гарматної бригади Володимир Сінклер та підпоручик Лейб-гвардії Волинського полку Олександр Лігнау (згодом генерали української армії). На одному курсі зібралось також багато майбутніх російських военачальників, яких за часів громадянської війни порозкидало по різних ворожих таборах: білогвардійські генерали Юрій Плющик-Плющевський, Микола Морозов, Микола Успенський, червоні «військові фахівці» Федір Костяєв, Микола Кудрявцев, Костянтин Мартинов, Віктор Міхєєв, Вольдемар Петерсон (у 1918 р. служив також в армії П.Скоропадського), Микола Попов, Сергій Сегеркранц, Сергій Таубе⁹.

По-справжньому схвилював академію початок Російсько-японської війни. Багато слухачів намагалися потрапити до діючої армії. На фронт було відправлено більшість випускників академії 1904 р. Серед них були й майбутні генерали української армії Іван Піонтковський, Яків Сафонів, Лев Дроздовський, а також майбутній співробітник Олександра Петровича у російських навчальних закладах та видатний білогвардійський генерал Сергій Марков.

Начальство академії справедливо розсудило, що якщо воно достроково відправить на війну ще й слухачів випускного курсу 1905 р., то це до добра не доведе, і заборонило давати слухачам відрядження на фронт. Правда, деяким однокурсникам Грекова вдалося виїхати на війну як стройовикам, однак після цього іншим було суворо заборонено наполягати на їхній можливій участі у боротьбі на Далекому Сході.

Отже, і Греків, і його однокурсники залишилися у Петербурзі. Їм довелося бути свідками Кривавої неділі та революційних подій у столиці. У приборканні заворушень брала участь й гвардія. Деякі преображенці відмовилися йти проти збудженого народу, однак поліцейську місію за них виконали ізмаїлівці та егеря. На багатьох гвардійських офіцерів ці події справили гнітюче враження. Не був винятком і Греків. Серед гвардійців були випадки самогубств, адже, з одного боку, офіцери не могли порушити дану Миколі II присягу, а з іншого — стріляти у народ.

28 травня 1905 р. в Миколаївській військовій академії відбувся черговий випуск. Вихованці академії закінчили повний курс навчання і поверталися до армії. Випускників поділили на два розряди: тих, хто навчався на «відмінно» та «добре» (набрав 10 балів з 12 можливих), та всіх інших, що вважалися випускниками 2-го розряду. Офіцерів 1-го розряду зараховували до Генерального штабу. Вони мали право обіймати штабні посади в армії, що сприяло їх швидкій кар'єрі. Випускники 2-го розряду, навчання яких було «задовільним», відправлялися до стройових частин. Обіймати штабні посади вони могли лише у тому разі, якщо були вакансії у Генеральному штабі¹⁰.

Випускниками 2-го розряду дуже часто ставали гвардійські офіцери, які не ставилися до навчання серйозно, оскільки могли розраховувати на придворну кар'єру. Армійські ж офіцери, навпаки, знали, що академія — це найреальніший шлях досягнути успіху в житті, а тому навчалися більш сумлінно. Греків зміг отримати 10 балів і закінчити академію за 1-им розрядом (загалом у 1905 р. було найменше випускників академії за 1-им розрядом — усього 65).

За успішне завершення академії окремі випускники були представлені до чергового звання. Так, найближчі друзі Грекова Сінклер та Лігнау стали капітанами Генерального штабу. Однак Олександр Петрович, через порівняно низький бал, залишився поручиком (це звання йому було нада-

не 9 серпня 1903 р.). Проте, не слід вважати, що офіцери, які закінчили академію гірше за своїх товаришів, були й гіршими військовими керівниками. Історія довела, що це не так. Зокрема, гвардійський офіцер Яків Слещов, який закінчив навчання за 2-им розрядом, став одним з найкращих та найвідоміших білогвардійських воєначальників.

Після закінчення академії О. Грекову було надано кілька місяців для залягодження особистих справ, а 30 жовтня 1905 р. він прибув до Лейб-гвардії Єгерського полку для обов'язкового відбуття дворічного цензу командира піхотної роти. За час навчання Грекова в полку відбулося багато змін. Передусім на це вплинули революційні події. У 1905 р. полк також брав участь у приборканні революційних виступів. Ще багато років потому гвардійські єгері намагалися обминати іншими вулицями Обвідний канал Петербурга, де їм довелося вогнем та багнетами зустріти юрбу народу у Криваву неділю. Це залишило гіркий присмак і у солдатів, і у офіцерів¹¹.

Греків прибув до свого полку у дуже складний час. У Петербурзі та інших містах імперії назрівали збройні виступи. Вояки Лейб-гвардії Єгерського полку незмінно несли караульну службу в Петербурзькій та Курляндській губерніях, де палав вогонь селянських повстань. На початку грудня 1905 р. вибухнуло потужне збройне повстання в Москві. Гренадерські частини, що знаходилися в місті, виявились ненадійними, у зв'язку з чим Микола II наказав вирушити туди преображенцям. Однак останні відмовились від поліцейських функцій. Тоді до Москви поїхав Лейб-гвардії Семенівський полк, щоб у крові потопити повстання.

Загалом революція 1905 р. морально значно травмувала офіцерський склад імператорської гвардії, вихований у традиціях служби Царю, Вітчизні та Народу. Звичайно, у гвардійських офіцерів був вибір: зціпивши зуби виконувати наказ, лишити військову службу, чи пустити собі кулю в лоб. Знайшлись прихильники кожного з можливих виходів, однак переважна більшість офіцерів, хоч з боєм, але виконала наказ.

Серед них був і командир роти гвардійських єгерів Олександр Греків, якому довелося приборкувати селянські повстання у Курляндії. Йому, як юристові, також довелося брати участь і у розгляді справ затриманих єгерями бешкетників. Звичайні суди не встигали робити всю роботу, і саме тому присуди тим чи іншим затриманим висувалися швидко створеними судами тієї частини, до якої вони потрапили. Скільки було засуджено революціонерів у Лейб-гвардії Єгерському полку — невідомо. Але для порівняння можна сказати, що крізь суд Лейб-гвардії Фінляндського полку пройшло щонайменше 2,5 тис. бунтівників¹².

У 1906–1907 рр. відбулася тотальна чистка офіцерського корпусу армії. Найбільше її відчули петербурзькі та варшавські імператорські гвардійці й московські гренадери — еліта збройних сил Російської імперії. 1-ий батальйон Лейб-гвардії Преображенського полку був розформований «за

непослух». Деякі гвардійські офіцери, що за революційних часів поводити себе «нижче від гвардійської гідності», були переведені в армійські частини. Разом із тим з армії до гвардії було прийнято офіцерів, що рішуче діяли під час придушення повстань. Так, підпоручик звичайного піхотного полку, майбутній блоггвардійський воєначальник Олександр Кутепов став офіцером-преображенцем, а підпоручик 7-го Понтонного батальйону Всеволод Петрів, у майбутньому генерал української армії, очолив півроту Лейб-гвардії Литовського полку.

Деякі надійні гвардійські офіцери навпаки відправлялись до армії «задня профілактики» тих чи інших частин. Так сталося і з Грековим, який 10 грудня 1907 р. дістав призначення на посаду старшого ад'ютанта штабу 2-ої гренадерської дивізії у Москві. Напередодні він отримав довгоочікуване підвищення до рангу капітана Генерального штабу. Тож, новоявлений капітан у січні 1908 р. вже був на новому місці служби.

Гренадерські частини мали славні бойові традиції, але на початку ХХ ст. значення гренадерів дещо зменшилось. До них почали ставитись як до звичайної піхоти, котра мало чим відрізнялася від решти армії. Лише розташування гренадерських полків дещо міняло ситуацію, робило їх московською гвардією. Офіцерами гренадерських полків могли бути особи будь-якого походження та статків, що корінним чином відрізнялось від імператорської гвардії. Саме тому гренадерські частини можна назвати швидше народною гвардією, оскільки до них ішли служити найкращі представники збіднілого дворянства та нижчих верств населення. Немає нічого дивного, що за революційних часів гренадери виявились «ненадійними». Хоча заради справедливості треба зазначити, що вже у 1917 р., коли гвардійські полки були остаточно збільшовиченими, гренадери ще міцно тримали фронт і не піддавались розкладу.

До складу 2-ої гренадерської дивізії, де тепер служив капітан Греків, належали 5-ий Київський, 6-ий Таврійський, 7-ий Самогіцький та 8-ий Московський гренадерські полки. До обов'язків Грекова входило отримувати щоденну інформацію про стан у полках, вести облік особового складу військовослужбовців, бути помічником начальника штабу дивізії з оперативної частини. Греків мусив готувати плани літніх навчань гренадерів, опікуватися проблемами офіцерського складу. Це була досить копітка робота, з якою Олександр Петрович зустрівся вперше. Однак він виконував її з успіхом, а тому вже 6 червня 1908 р. його було повернуто до Петербурга та до гвардії.

Відтепер О.Греків обіймав ту саму посаду старшого ад'ютанта, однак вже у 1-ій гвардійській дивізії. Обов'язки його були подібні до тих, які він виконував у 2-ій гренадерській дивізії, а тому робота була звична і вільного часу згодом залишалось більше. Саме тому Греків почав себе випробувати у науковій та викладацькій галузях. Найбільше його приваблювали

військова і політична історія, а також теорія тактики. В той час у Петербурзі знаходилися Павлівське та Володимирське піхотні, Михайлівське та Костянтинівське артилерійські, Миколаївське кінне, інженерне та військово-топографічне училища. Капітан Греків обрав для викладання піхотні училища, де читав курси лекцій з історії та тактики.

У тому, щоб Греків читав лекції у військових училищах, було зацікавлено і керівництво гвардії. Павлівське піхотне та Миколаївське кінне училища були кузнем гвардійських кадрів. Звичайно, гвардійці прагнули поповнити свої полки добірними та перевіреними молодими офіцерами. Саме тому і була поширена практика надсилання до училищ лекторів із гвардії, які б могли дати попередню атестацію молоді, зробити необхідний відбір.

Олександр Петрович викладав переважно у Павлівському училищі, яке вважалося найкращим та найбільш привілейованим серед усіх піхотних училищ Російської імперії. «Павлони», як жартома прозвали вихованців цього училища, несли до армії своєрідну школу виховання молодого бійця, яку вони засвоювали під час навчання. Ця школа передбачала як бойову, так і парадно-показову підготовку, бо недарма Павлівське училище вважалося зразковим у залізній стройовій муштрі, яка більше нагадувала виховання часів Павла I чи Аракчєєва¹³.

В училищі Олександра Петровича почали запрошувати до комісії на випускні іспити та ставитись до нього, як до перспективного військового науковця. Відтепер Греків серйозно відносився до свого захоплення військовою історією та замислюватися про перспективи підготовки дисертації. Але, чергове службове підвищення змусило його на деякий час відмовитись від цієї думки.

27 жовтня 1910 р. капітан Греків був призначений помічником старшого ад'ютанта командуючого військ Гвардії та Санкт-Петербурзького військового округу Великого Князя Миколи Миколайовича. Це призначення було дуже важливим для Грекова, хоч мало хто уявляв, які функції виконує «помічник старшого ад'ютанта командуючого». Проте для генштабістів це призначення було досить красномовним. У довоєнній Російській імперії ключові штабні посади середньої ланки були таємними. Наприклад, в офіційних документах офіцер міг обіймати посаду помічника начальника відділу служби Генерального штабу, а насправді був головою контррозвідки. Старші ад'ютанти з'єднань виконували функції начальника оперативного відділу, а їхні помічники — начальника розвідки. Тож Олександр Петрович фактично став начальником розвідки військ Гвардії та Санкт-Петербурзького військового округу.

Нові обов'язки для Грекова були незнайомі і спершу складні. Адже йому було довірено розвідку досить важливого району. Санкт-Петербурзький військовий округ мав суміжні кордони зі Східною Пруссією — найбільшим противником Росії. Вести розвідку в цьому регіоні було дуже важко,

проте й у цій ситуації знаходилися можливості для отримання вичерпної інформації. Діяльність Грекова як розвідника була пов'язана і з безпосередньою охороною царської родини. Олександр Петрович неодноразово бував у Зимовому палаці, доглядав хворого сина Миколи II, спадкоємця престолу Олексія, добре знав дружину та дочок імператора. Можливо, якщо б імперія не розпалася у 1917 р., Греків міг би зробити й блискучу придворну кар'єру.

У 1912 р. Греків успішно захистив дисертацію з історії військового мистецтва та став екстраординарним професором (кандидатом наук). Його було допущено викладати на кафедрі військової історії Миколаївської військової академії Генерального штабу. Відтепер викладацька діяльність Грекова отримала офіційний статус. На кафедрі військової історії на той час працювали видатні військові діячі, історики за покликанням. В академії Греків зустрівся з ординарним професором генерал-майором Миколою Юнаковим — майбутнім видатним воєначальником армії УНР. Незабаром сюди ж перейшов працювати і товариш Грекова з викладацької роботи у Павлівському училищі підполковник Сергій Марков.

Олександр Петрович викладав у Миколаївській академії аж до початку Першої світової війни. Серед його вихованців було багато майбутніх воєначальників армії УНР. Зокрема, можна назвати імена Володимира Сальського, який закінчив академію у 1912 р. з найкращими серед випуску показниками, Євгена Мешківського, Віктора Куша, Миколу Капустянського, Олександра Осецького, Марка Безручка, Всеволода Змієнка. Отже, за часів викладання Греків познайомився з багатьма своїми майбутніми співробітниками з українського війська¹⁴.

У 1913 р. Грекова було підвищено до чергового звання підполковника. Відтепер він переходив у розряд штаб-офіцерів, що мали право командувати батальйонами та полками, виконувати обов'язки командирів бригад і дивізій. Олександр Петрович продовжував викладати, був введений у приймальню та випускну комісії академії.

Участь у Першій світовій війні

Влітку 1914 р. почалася Перша світова війна. Російські військові давно до неї готувалися, а тому оголошена мобілізація для багатьох не була несподіванкою. За рішенням царського уряду, військова академія тимчасово припиняла свою діяльність. Викладачі та слухачі по черзі отримували накази вирушити до діючих частин. Генерал Юнаків став командуючим бригади 37-ої піхотної дивізії, полковник Марков обійняв посаду начальника штабу 4-ої стрілецької дивізії, а 18 липня нове призначення отримав і підполковник Греків. Відтепер він був начальником штабу 74-ої піхотної дивізії, що формувалася у Петербурзі.

Оголошена у Російській імперії мобілізація передбачала буквально за 2 місяці майже вдвічі збільшити чисельність армії. На базі старих з'єднань формувалися нові дивізії, однією з яких і була 74-та, що створювалась безпосередньо на базі 37-ої дивізії, з якою генерал Юнаків вирушив на фронт. Дивізія складалася з 293-го Іжорського, 294-го Березинського, 295-го Свирського, 296-го Грязовецького піхотних полків і 74-ої гарматної бригади.

Новобранцями у дивізії були переважно петербурзькі міщани і селяни довколишніх сіл. У дивізії було зібрано багато представників різних столичних професій: дворові, швейцари, кучери, прибиральники, повари, працівники клубів, ресторанів, казино, інші представники петербурзьких «нижчих» прошарків. Згодом генерал Олексій Брусілов у своїх спогадах з дещо несправедливим гумором описував 74-ту дивізію «швейцарів та двірників»¹⁵.

Наприкінці серпня 1914 р. 74-та піхотна дивізія була остаточно сформована і увійшла до складу 6-ої армії, головним завданням якої було прикривати Петроград від можливого десанту з боку Балтійського моря або у випадку прориву Східного фронту. Тилове сидіння загрозувало бути досить довгим і з точки зору логіки не було виправдане. По-перше, відтягувати на прикриття столиці цілу армію (чотири дивізії) не було потреби, оскільки фронт надійно прикривали кілька ліній оборони, а море — Балтійський флот. По-друге, краще було б залишити у Петербурзі гвардію, яка могла відігравати роль стратегічного резерву. Проте, у ті часи чомусь усе було зроблено навпаки: другочергові, малонавчені та маловартісні дивізії залишались під Петроградом, а найкращі кадри Гвардійського корпусу повільно гинули під час наступу в Східній Пруссії та оборони в Польщі.

Наприкінці вересня 1914 р. 74-та дивізія була виведена до Петергофа, де 6 жовтня Микола II проінспектував її. Як зазначив імператор у своєму щоденникові, частини дивізії «представились очень хорошо»¹⁶. Гадаємо, що у перетворенні «двірників та швейцарів» на справжню бойову форму не останню роль зіграв і начальник штабу дивізії підполковник Греків.

Перебування на віддалі від лінії фронту не задовольняло Грекова. Він написав кілька рапортів про відправлення на фронт, однак тривалий час начальство залишалося байдужим до бажань підполковника. Тоді Олександр Петрович пішов іншим шляхом. Перед тим, як обійняти посаду начальника штабу дивізії, кожний офіцер Генерального штабу мусив відбутися обов'язковий ценз керування батальйоном. Стосовно Грекова начальство обминуло цей закон, і, засвідчивши його педагогічні та наукові заслуги, одразу поставило начальником штабу дивізії. Греків вирішив пожертвувати посадою і відпроситися до армії командиром батальйону.

Але обійняти стройову посаду йому все одне не довелося. Після того, як Греків у січні 1915 р. прибув до Лейб-гвардії Єгерського полку, його одразу було відправлено до штабу 1-ої Гвардійської дивізії, якою керував старий однополчанин Олександра Петровича генерал В.В. фон Нотбек.

У той час генерал підшукував собі начальника штабу і запропонував цю посаду Грекову.

До дивізії Греків потрапив у напружений час: вона вела завзяті бої на території Польщі. Проте, він швидко зорієнтувався і в першому ж бою своїм умілим оперативним керівництвом привів дивізію до перемоги, чим заслужив почесний серед офіцерів орден Святого Георгія 4-го ступеня. Цей орден було надано Грекову лише 4 березня 1916 р. Наказ про нагородження свідчив: «Награждение орденом Святого Георгия 4 степени Начальника Штаба 1-й Гвардейской пехотной дивизии генерального штаба полковника Александра Грекова за то, что в боях с 7 по 18 февраля 1915 года в долине реки Ломницы, составил план операции, принимал деятельное участие в ее выполнении, неоднократно находясь под действительным артиллерийским огнем. Результатом этих боев было овладение позициями противника с пленением 25 офицеров, 2541 нижних чинов, двух орудий и пяти пулеметов»¹⁷.

Після завязятих боїв на початку весни 1915 р. Гвардійський загін генерала Безобразова перебував у резерві Верховного Головнокомандуючого російської армії. Гвардійські полки поповнювалися новобранцями та молодими офіцерами. Ситуація на фронті була досить складною. Німецькі та австро-угорські війська гнали російську армію з Карпат та Східної Галичини, примушували відступати її з Польщі. За таких умов гвардія очікувала наказу на виступ у новий похід.

Наприкінці червня 1915 р. Гвардійський загін поступив у розпорядження командування 3-ої російської армії, знекровленої важким відступом з Карпат. Армія займала фронт між Віслою та Західним Бугом. До річки Стоход, що знаходиться на Волині, було спрямовано гвардію, на Західному Бугі розташувалася резервний 2-ий Сибірський корпус. Вони становили правий фланг армії.

3 липня на фронті 3-ої армії почалися криваві бої. На її правий фланг було кинута 9-ту німецьку армію. Проти російської гвардії в атаку пішла прусська, почалася Красноставська битва. 5 липня російські гвардійці перейшли у контрнаступ. Однак їхні сусіди — сибірські стрільці, під тиском ворога почали відступати, оголивши правий фланг гвардійців. Командуючий 3-ою армією генерал Леш наказав відходити Гвардійському загонові, щоб вирівняти фронт, однак командуючий гвардією генерал Безобразов та начальник штабу генерал граф Ігнат'єв своєчасно не виконали цього наказу. Гвардія з фронту натрапила на опір німців, а з правого флангу отримала потужний удар від австро-угорської піхоти. Зав'язався запеклий бій. Атака російської гвардії захлинулася. Фактично, вона опинилася наполовину в оточенні. За таких умов лише сміливі дії гвардійських стройових командирів врятували ситуацію. Полки прорвалися крізь вогонь та багнетти ворога та повернулися до 3-ої армії¹⁸.

У середині серпня 1915 р. Гвардійський загін генерала Безобразова був перекинутий до складу 10-ої армії для оборони Вільно (Вільнюса) та загалом Курляндії. Фактично гвардія потрапила з вогню у пекло, оскільки 30 серпня почалася Віленська битва. Проти 10-ої російської наступала 10-та німецька армія. Кіннота ворога прорвала фронт та розгромила російські тили. За таких умов почався відхід російської армії. Цей відхід прикривала імператорська гвардія. Траплялося, що гвардійські частини, відступаючи від тиском ворога, потрапляли в оточення і пробивалися з таких «мішків» з відчутними втратами. Німці вважали захоплення російської гвардії до полону вже вирішеною справою. Імператор Вільгельм навіть приїхав до Ковно (Каунаса) задля присутності у підписанні акту капітуляції Гвардійського загону. Але цього не сталося¹⁹.

Незабаром відступ припинився і німецьким військам було дано відсіч на всьому фронті 10-ої російської армії. 18 вересня Віленська битва скінчилася. Це була остання битва маневрової війни на Східному фронті. Російські війська поступово переходили до позиційної боротьби. У битві за Вільно, або — в Кальварії, гвардійські полки в цілому, та 1-ша Гвардійська дивізія, зокрема, понесли страшні втрати. Офіцер Лейб-гвардії Преображенського полку барон С.О. Торнау згадував про це: «От первого батальона осталось, к концу боя, 125 человек, без единого офицера. От 4-го — 208, при одном офицере, прапорщике Бенуа. 9-ая рота фактически не существовала. Общие потери полка достигли 1300 человек. В спешном порядке был вытребован резерв, и батальон Егерского полка успел развернуться и огнем задержать наступавших на остатки полка германцев. Не подойди вовремя Егеря, полковое знамя, совместно со штабом полка, могло бы достаться противнику, так как защитников его почти не оставалось»²⁰.

У жовті 1915 р. Гвардійський загін генерала Безобразова був знову відведений до резерву ставки Верховного головнокомандуючого. На той час загін включав два піші та один кінний корпуси, до яких входило 4 піхотні та 3 кінні дивізії. У повному складі загін мав нараховувати близько 55 тис. багнетів та шабель, однак реально систематично покривати втрати не вдавалось, і гвардія тривалий час була значно зменшеною. Поновились проблеми і з офіцерським складом.

Наприкінці червня 1916 р. Гвардійський загін після 8-місячного перебування у резерві було передано командуванню Південно-Західного фронту для розвитку наступу на Ковель-Брест-Пружани. 6 липня загін Безобразова був розміщений між 3-ою та 8-ою арміями на річці Стоход, і мусив діяти проти пінського угруповання німців.

15 липня на фронті почався рішучий наступ російських військ, що ввійшов до історії під назвою 1-ої Ковельської битви. Група генерала Безобразова мусила форсувати Стоход, перейти великі болота та вдарити по тилах противника. Завдання було дуже складним, однак Безобразов по-

ставився до нього байдуже. Командуючий гвардією, а також його начальник штабу, генерал граф Ігнат'єв, за твердженнями деяких мемуаристів, вирішили на честь іменин Безобразова кинути гвардійців у лобову атаку проти німецьких позицій у річці та болотах²¹.

Ця атака була приречена на поразку, однак командуючий 1-им Гвардійським корпусом Великий князь Павло Олександрович став ретельно виконувати наказ Безобразова та Ігнат'єва. Кілька днів тривала завзята боротьба на Стоході. У цих нічим не виправданих атаках загинула більша частина 1-го Гвардійського корпусу. Найзавзятіша боротьба розгорілася біля Кухарського лісу, де билася 2-га гвардійська дивізія.

1-ша дивізія, начальником штабу якої був Греків, зав'язула в болотах. У результаті напружених боїв гвардія все ж таки просунулася вперед та зайняла місто Райместо, однак 26 липня невдачі сусідніх військових частин змусили її повернутися на старі позиції. Катастрофічні втрати імператорської гвардії на Стоході та в Кухарському лісі виявилися марними. Згодом ці бої були названі «могилою гвардії».

Вже цитований нами С.О.Торнау загадував про бої на Стоході: «Обходя днем поле сражения, я видел целые ряды доблестных наших солдат, скошенных пулеметами противника во время вчерашнего наступления. По 10–15 человек лежали они, крепко держа в окоченевших руках винтовку или лопату. Большинство было убито пулями в голову и смерть наступила моментально. Особенно много лежало их около берегов этих небольших продольных канав, о которых я упомянул выше. Потери Финляндцев превышали наши и достигали 2000 человек. Как передавали впоследствии, общее число потерь гвардии за эти дни боев на Стоходе превысило 32 000 человек. Результаты, достигнутые этим наступлением и несколько германских орудий, взятых 2-ым гвардейским корпусом, вряд ли могли компенсировать эти чудовищные потери. Подготовка нескольких месяцев стоянки в резерве была сведена на нет. От гордых, многотысячных полков, выступавших в бой 15-го июля, оставалось в некоторых частях немногим более половины»²².

Після того ще довго загадувалася на фронті маленька річечка Стоход, як трагедія гвардії, що вміла героїчно виконувати навіть безглузді накази. Вже згодом, у 1917 р., на запитання, чому гвардія не врятувала на престолі Миколу II, як правило, відповідали, що справжня імператорська гвардія залишилася на Стоході у 1916 р. Адже лише за 10 днів боїв втрати 1-го Гвардійського корпусу становили 5,5 тис. вояків. З них 4 тис. випало на долю 2-ої гвардійської дивізії, яка гинула у Кухарському лісі під страшним гарматним та кулеметним вогнем німців²³.

Долю 2-ої дивізії цілком могла поділити і 1-ша дивізія, однак завдяки генералу фон Нотбеку та підполковнику Грекову смерть поки що обминула багатьох її вояків. Нотбек та Греків вчасно побачили небезпеку та відвер-

нули її від своєї дивізії тим, що не вдавалися до безглузких атак та не тримали до кінця не вигідні позиції.

Фактично 1-ий Гвардійський корпус був виведений з ладу. Незважаючи на це, генерал Безобразов не тільки не був покараний, а ще й дістав призначення на посаду командуючого Особливої армії, яка створювалася на базі Гвардійського загону. У серпні Особлива армія була передана Західному фронту та зайняла нові оборонні позиції. Поруч з нею війська Південно-Західного фронту продовжували боротьбу на Ковельському напрямку. У цей час гвардійські полки швидко поповнювались. Наприкінці місяця гвардія була передана 8-ій армії Південно-Західного фронту, якою командував генерал Олексій Каледін, та знову опинилася в епіцентрі боротьби за Ковель.

1 вересня 8-ма армія пішла на штурм Володимира-Волинського, який лежав на шляху до Ковеля. Однак оборона противника була настільки міцною, що атака російських військ захлинулася. Лише 1-ша гвардійська та 15-та дивізії, зазнаючи значних втрат, досягли успіхів. Дивізія Олександра Грекова взяла місто Синюхи, де захопила 900 полонених, 2 гармати, 3 міномети, 7 кулеметів. Проте, на цей раз не пощастило 2-му Гвардійському корпусу. 3-тя гвардійська дивізія, жартома названа «дивізією швидкої допомоги», для якої до того участь у війні була досить щасливою, в останніх боях з 180 наявних офіцерів втратила 154. Можна уявити, в якому стані після таких втрат перебувала 3-тя дивізія²⁴.

Атаки російської армії на Ковельському напрямку не стихали. Гвардія продовжувала вперто наступати на Володимир-Волинський. 19 вересня гвардійці здійснили 17 атак на позиції противника, однак жодна з них не досягнула мети. За таких умов Верховний Головнокомандуючий генерал Алексєєв наказав припинити наступ. Російська армія на Південно-Західному фронті поступово переходила до позиційної війни. Останні зустрічні бої відбулись у жовтні 1916 р. З того часу над фронтом запанував спокій.

Російська імператорська гвардія протягом 4-ох місяців боротьби на Ковельському напрямку була знову цілком знекровлена. Звичайно, надходили нові підкріплення, однак гвардійськими за духом їх назвати було вже неможливо. Весь цвіт старої гвардії, а також нові добірні кадри, виховані під час 8-місячної перерви, загинули на Стоході, у Кухарському лісі, під Володимиром-Волинським та Синюхами. Втрати гвардії у різних дивізіях коливалися від 50 до 80 відсотків. Найбільше постраждали 2-ша та 3-тя гвардійські дивізії, найменше — Гвардійська стрілецька. Гвардійський дух продовжували підтримувати лише представники довоєнної еліти — переважно штаб- та унтер-офіцери. Серед них був і Олександр Греків, підвищений за бої на Ковельському напрямку до рангу полковника з одночасним наданням йому старшинства з 1915 р. (що давало можливість одержати на рік раніше генеральське звання).

Залишилося дуже мало прямих свідчень щодо особистої діяльності О.Грекова у роки Першої світової війни. Написано лише одні спогади — помічника Грекова, штаб-офіцера для доручень полковника Е.Е.Шляхтіна, якій в той час був капітаном. Ось що Шляхтін оповідав про Грекова: «Начальник штаба, тоже бывший лб.-гв. Егерского полка офицер, полковник Александр Петрович Греков был спокойный, серьезный, но медлительный человек, похожий больше на штатского, характера немного сумрачного, почему и называли его в штабе «Саша темный». Любил покой, любил отдохнуть и днем с затемненными окнами, а тем более ночью. Ко мне он относился хорошо и с полным доверием. Я его беспокоил ночью только в самых исключительных, особенно важных случаях, когда сам не имел права разрешить создавшихся затруднений...

Когда нас куда-нибудь перебрасывали для образования кулака у ожидавшегося в том месте прорыва неприятельского фронта, а переброска требовала, по крайней мере, двухнедельного срока, то обыкновенно генерал Нотбек и полковник Греков уезжали на это время в отпуск, а мы с генералом Гольдгоером их заменяли и выполняли довольно сложные и кропотливые операции походного движения дивизии с ее многочисленными придатками и сосредоточения в указанном новом районе»²⁵.

1917 рік: розпад старої армії, перші посади у військах Центральної Ради

Коли на фронт дійшли перші чутки про Лютневі події 1917 р. у Петрограді, гвардія перебувала на позиціях. Революція у Російській імперії, зречення престолу царем Миколою II, утворення Петроградської ради робітничих та солдатських депутатів, видання цією радою абсурдного для армії наказу № 1 — все це досить болуче відбилося на російській військовій аристократії. Микола II в цей час перебував у Ставці Верховного Головнокомандуючого у Могильові. Цар намагався знайти підтримку у головнокомандуючих фронтами та арміями, однак майже ніхто не надав йому допомоги.

Імператорська гвардія, цвіт якої загинув у лісах та болотах Польщі й Волині, теж виявилася досить сумнівним союзником. Навіть у гвардійській кавалерії, яка менше за все постраждала на війні, у перші ж дні революції солдати (добровільно) та частина офіцерів (добровільно-примусово) понаягали червоні стрічки на одяг²⁶. У гвардійській піхоті ситуація була ще гіршою. Адже піхотні частини комплектувалися з запасних частин гвардії, що знаходилися у Петербурзі. Ці запасні частини вже тоді були розагітовані. Як відомо, революцію фактично здійснили запасні батальйони Лейб-гвардії Волинського та Лейб-гвардії Павлівського полків. Тож, і фронтова гвардійська піхота не дуже відрізнялася від своїх запасних частин.

Стан гвардії як військової еліти був дійсно катастрофічним. Ось що писав про це історик гвардійської піхоти, підполковник Лейб-гвардії Кекомльського полку Михайло Голєєвський: «После боев 14-го, 15-го, а особенно после тяжелых операций в середине и конце 16-го года на Ковельском направлении, все что оставалось от кадра гвардейских полков, находилось на фронте. В течение 3-ех лет непрерывного участия в боях и походах, гвардия потеряла свой кадровый офицерский и унтер-офицерский состав, а к середине 16-го года убыль в офицерском составе была настолько велика, что Командующий армией генерал Каледин, вопреки старым гвардейским традициям о приеме в свою среду молодых офицеров, принужден был влить новое пополнение офицеров из запасных частей, в лице молодых, только что произведенных прапорщиков, которым были чужды гвардейские традиции и которые ничего общего с гвардией не имели»²⁷.

Цей факт відіграв одну з головних ролей у розпаді гвардії на фронті. Адже з цих самих прапорщиків виростали більшовицькі ватажки, що згодом вели солдатів 2-го Гвардійського корпусу на Київ — проти Центральної Ради.

Щоправда, серед гвардійців було кілька спроб підтримати Миколу II на престолі. Командуючий Гвардійського кавалерійського корпусу генерал Хан Нахичеванський відправив царю телеграму з повідомленням, що ввірений йому корпус за першим наказом може вирушити на Петроград. Микола II, не бажаючи братовбивчої боротьби, відмовився від цієї пропозиції та зрікся престолу. Кілька гвардійських офіцерів після цього, як японські самураї, скінчили життя самогубством. Серед них був начальник штабу Гвардійського кавалерійського корпусу генерал барон Вінікен²⁸.

Була ще одна сроба гвардійців вплинути на події. У дні Лютневої революції в Петрограді на лікуванні перебував полковник Лейб-гвардії Преображенського полку Кутєпов. Він, зібравши навколо себе ізмаїлівців, егерів, стрільців Лейб-гвардії 3-го Стрілецького полку, намагався відстояти Миколу II. Загін Кутєпова силою 1100 багнетів, 12 гармат, 15 кулеметів тривалий час утримував Зимовий палац, а потім Адміралтейство. Не маючи ніякої допомоги та інформації, Кутєпов перевів своїх вояків до Петропавлівської фортеці, де і дізнався про зречення Миколи II. Останній військовий міністр царя наказав загону Кутєпова розійтись.

Деякі гвардійські офіцери навіть після цього прагнули допомогти останньому російському царю. Проте в одних для цього було надто мало влади, інші ж обіймали штабні посади і фактично не мали у своєму розпорядженні жодної стройової частини. Крім того, гвардія знаходилась далеко і від Петрограда, і від Могильова.

Революційні події принесли гвардії низку змін та нововведень. Назва «Лейб-гвардія» замінювалась на «Гвардію». Значно поновився офіцерський склад, оскільки відтепер до гвардії направляли служити кого завгод-

но, аби мав погони прапорщика. Замість генералів гвардійськими полками відтепер мусили командувати полковники. Це дало змогу новому уряду відправити у відставку багатьох генералів.

О.Греків зовсім не підтримував революцію, однак він був лише полковником, а тому залишався служити у гвардії. У квітні 1917 р. його було призначено командиром Гвардії Єгерського полку, того самого, в якому він прослужив на різних посадах багато років. Протягом Першої світової війни Єгерський полк, як і вся 1-ша гвардійська дивізія, неодноразово виходив переможцем з боїв. Жодного разу гвардійці не зазнали поразки. У 1914–1916 рр. полк з боями пройшов Люблін, Краків, Івангород, Ломжу, Красностав, Вільно, Кухарський ліс.

Однак, у 1917 р. полк був вже іншим. Були створені військові ради, почалися розмови про виборче право у частинах. Великий вплив на солдатів мав і згаданий наказ № 1 Петроградської ради, який давав реальне право не підкорятись офіцерам. Це призвело до значного падіння боєздатності гвардії, підриву авторитету її командирів у солдатських масах. Звичайно, Олександр Петрович намагався запобігти розкладу, вживав необхідних заходів, однак мало що могло тепер відвернути загибель гвардії. Дехто з однополчан Грекова закидав йому, як командирі полку, що він досить лояльно ставився до різних «демократично спрямованих» солдатів. Зокрема, Василь Каменський згадував, що Греків надав ранг підпрапорщика унтер-офіцеру Образцову, який умів гарно мітингувати, проте не надавався на доброго молодшого командира²⁹.

Ті, хто намагався врятувати армію від розкладу, сподівався на підняття її бойового духу шляхом негайного наступу проти німецьких та австро-угорських військ. Цей план улітку 1917 р. було запроваджено у життя, і він дістав назву «наступу Керенського». 18 червня війська Південно-Західного фронту перейшли в наступ у Галичині. Найуспішніше діяла 11-та російська армія, яка внаслідок рішучих дій заволоділа містом Зборів. 7-ма та 8-ма армії у переважній більшості мітингували — солдати, не підкоряючись наказам, вирішували: «Продовжувати чи не продовжувати буржуїську війну?».

Ці мітинги були навіть у деяких полках гвардійських дивізій, а Гвардії Гренадерський полк 2-ої дивізії 1-го Гвардійського корпусу взагалі відмовився брати участь у боротьбі. 22 червня цей полк, очолюваний майбутнім більшовицьким діячем штабс-капітаном Дзевалтовським, залишив фронт та вирушив у тил. Цим вчинком була деморалізована вся 2-га гвардійська дивізія. Наступ було зірвано.

Німецькі воєначальники не забарились і 6 липня почали контрнаступ. Розкладені революційною пропагандою російські війська відступали з Галичини. Німецькі частини 10 липня дійшли до Тернополя, де їх зупинила 1-ша гвардійська дивізія. Бій за Тернопіль став славною сторінкою звитяги російської гвардії, але — останньою в її історії. Серед розкладу та

страшного хаосу знайшлася дивізія, яка зупинила цілу німецьку армію. Фактично, у боях за Тернопіль найбільше вславилися два гвардійські полковники — командир Гвардії Преображенського полку Кутєпов, та командир Гвардії Єгерського полку Греків. Вони, очоливши бригади 1-ої гвардійської дивізії, повели їх у багнетну контратаку. Німці мусили зупинити свій наступ, що дало змогу іншим російським військам отямитися та організуватись.

Гвардія Кутєпова та Грекова тримала Тернопіль два дні, яких вистачило для організації відсічі німцям. Незважаючи на це, відступ російської армії з Галичини та Буковини був неминучим, і 12 липня командуючий фронтом генерал Корнілов видав відповідний наказ про відворот на Наддніпрянщину. Таким чином, сподівання на те, що активний наступ урятує російську армію від революційної отрути, не виправдались. Виявилося, що армія за бойових умов розкладалася ще швидше.

Протягом липня 1917 р. у керівництві деяких полків гвардії відбулися значні зміни. Так, на чолі Гвардії Гренадерського полку було призначено полковника Михайла Омелянович-Павленка, майбутнього командуючого Українською Галицькою армією та армією УНР. Омелянович-Павленко швидко «вилікував» полк від соціалістичних хиб, і гренадери знов на деякий час стали бойовою формацією. Заради справедливості слід відзначити, що багато офіцерів Лейб-гвардії Гренадерського полку своїм життям відплатили за вчинок штабс-капітана Дзевалтовського. Практично всі вони в зимку 1917–1918 рр. виїхали до Добровольчої білогвардійської армії, де відродили свій полк та брали участь у боях з більшовиками. Лише кілька гвардійських гренадерів наприкінці 1920 р. емігрували з армією генерала Врангеля. Всі інші загинули у завзятій боротьбі з червоними.

Відповідну чистку провів і новий командир Гвардії Московського полку, майбутній видатний білогвардійський генерал Яків Слащов. Таким чином, завдяки старанням багатьох гвардійських полкових командирів, гвардія ще залишалася гвардією. Однак це була вже агонія, яку зупинити ніхто не був у змозі.

У серпні 1917 р. О. Грекова було призначено начальником штабу 6-го армійського корпусу. Командиром цього корпусу став генерал В.В. фон Нотбек, тож саме він запросив на цю посаду свого старого співробітника. З важким серцем Греків залишав гвардію, з якою пов'язав 15 років своєї бездоганної військової служби. За час свого існування гвардія виховала багатьох відомих полководців, і це ще більше поглиблювало її трагедію.

Зокрема, з гвардії вийшло багато генералів армії УНР. Варто згадати преображенця генерала Олександра Осецького, семенівців генералів Миколу Юнакова та Олексу Галкіна, гвардійських єгерів Олександра Грекова та Олександра Удовиченка, литовців генерала Всеволода Петріва та полковника Анатолія Силіна, волинців генералів Михайла Омелянович-

Павленка, Бориса Бобровського та Олександра Лігнау, гвардійських артилеристів генералів Сергія Дельвіга та Володимира Сінклера, а також багатьох інших.

Наприкінці серпня 1917 р. Олександр Петрович прибув до 6-го армійського корпусу та одразу втягнувся в роботу. 6-ий корпус був одним з небагатьох військових з'єднань, які ще не втратили боєздатності та не дуже піддавалися революційному розкладові. Під час Червневого наступу майже всі досягнення російської армії були заслугою саме цього корпусу, який прорвав ворожу оборону під Зборовом та завдав вирішального удару німцям. Тож Греків міг пишатися новим призначенням.

Корпус мав у своєму складі дві кадрові дивізії (4-ту та 16-ту) та кілька новостворених, які незабаром було передано в інші армії. 4-та дивізія була елітною, адже саме вона здобула корпусу військову славу. Проте 16-та дивізія вже була розхитана революційною та більшовицькою агітацією, а тому не становила значної сили. 4-та дивізія за своїм складом була майже виключно українською, 16-та — частково українською.

Керівництво 6-го корпусу складалося з тільки-но призначеного командуючого генерала фон Нотбека, начальника штабу полковника Грекова та інспектора артилерії генерала Кирея, згодом також видатного українського військового діяча. Полки 4-ої дивізії очолювали переважно майбутні військові діячі армії УНР: 13-ий Білозерський — Олександр Поджо, 14-ий Олонецький — Михайло Сильванський, 16-ий Ладозький — Віктор Сікевич. Навіть командиром гарматної бригади був майбутній командуючий Запорізьким загоном полковник Олександр Натіїв. Справами дивізії відав відомий український громадсько-політичний діяч, голова української корпусної ради солдат Петро Трофименко. Командиром 16-ої дивізії був генерал Георгій Мандрика, що походив з відомого українського козацького роду, а начальником штабу — підполковник Борис Сулківський, який у 1919–1920 рр. був незмінним начальником відділів штабу армії УНР. Саме завдяки українському складу 4-ої та частково 16-ої дивізій за наказом головнокомандуючого російськими військами генерала Корнілова весь 6-ий армійський корпус незабаром було оголошено українським.

У 16-ій дивізії великий вплив мали більшовики на чолі з прапорщиком Л.Караханом — майбутнім відомим радянським діячем. Внаслідок цього особовий склад дивізій чинив всілякий спротив будь-яким організаційним та бойовим заходам. Командуючий корпусом генерал фон Нотбек був змушений маневрувати між думками рад 4-ої та 16-ої дивізій, але ставати на бік тієї чи іншої дивізії не наважувався. На відміну від нього, Греків одразу став на бік вояків 4-ої дивізії та повів жорстку боротьбу з більшовицькими впливами³⁰.

У вересні 1917 р. генерал фон Нотбек важко захворів. Його замінив генерал Кирей, який не йшов на компроміси, а тому не викликав довіри

солдатів корпусу. Фактично очолював корпус Олександр Греків, підвищений 20 вересня до рангу генерал-майора зі старшинством з 1916 р.

Незабаром генерал фон Нотбек отримав у своє розпорядження 1-шу армію, що знаходилась на Північному фронті, та покликав до себе на посаду генерал-квартирмейстера Грекова. 20 жовтня останній отримав наказ про нове призначення. Згодом, вже після від'їзду Грекова, 6-ий корпус був поділений на російську та українську частини. Російський 6-ий корпус залишився у підпорядкуванні головнокомандуючого, український під назвою 2-го Січового Запорізького увійшов до складу армії Центральної Ради. Доля цієї формації склалася невдало. Внаслідок діяльності генерального секретаря військових справ Миколи Порша (наприкінці грудня 1917 р. він змінив на цій посаді Симона Петлюру) особовий склад 2-го Січового корпусу незабаром був деморалізований, а в січні 1918 р. корпус ззагалі припинив своє існування³¹.

На Східний фронт Греків їхав через Київ, де зустрівся з тодішнім генеральним секретарем військових справ Петлюрою. Саме у цей час у Петрограді стався Жовтневий переворот, і Олександр Петрович вирішив скористатися запрошенням Петлюри та залишитися на службі в українській армії. 6 (19) грудня 1917 р. він був призначений на посаду командира 2-ої Сердюцької дивізії Центральної Ради, що мала бути сформована з різних поодиноких військових частин.

Ідея формування Сердюцьких дивізій виникла ще в листопаді 1917 р. Український командуючий Київського військового округу підполковник Віктор Павленко прагнув звести всі зукраїнізовані або наново сформовані українські полки та курені у більш потужні військові формації — дивізії. Щоб відрізнити ці дивізії від інших, вони були названі Сердюцькими на честь гетьманських сердюків XVII ст. 1-ша Сердюцька дивізія складалася з Богданівського, Дорошенківського, Полуботківського, Богунського полків, куренів імені Шевченка та «Смерті», кінного полку «Вільна Україна» та гарматної бригади імені М.Грушевського. Командував дивізією підполковник Капкан.

2-га Сердюцька дивізія генерала Грекова почала формуватися тільки на початку грудня 1917 р. Першими до неї увійшли кадри Республіканського полку підполковника П.Болбочана. Цей полк був сформований з українців 5-го армійського корпусу. У цьому корпусі виникла сутичка між збільшовиченими солдатами та республіканцями. Вона призвела до розпорощення полку. Тільки невеличка кількість республіканців прибула до Києва, де й увійшла до 2-ої Сердюцької дивізії. До дивізії Грекова також мусили увійти полки імені Грушевського, Шевченка, Наливайка та Сагайдачного.

Однак Сердюцькі дивізії проіснували недовго. 18 грудня (1 січня) з посади військового секретаря було знято покровителя сердюків С.Пет-

люру, а самі Сердюцькі формації реорганізовано у звичайні частини. Таким чином, О.Греків був командиром дивізії всього 12 днів³².

Раніше від Петлюри на посаді командуючого округу було змінено і Віктора Шинкара. З 13 (26) грудня цього посадою обіймав штабс-капітан Микола Шинкар. Місце начальника штабу він запропонував Грекову. Генерал погодився та одразу взявся за роботу. У той час вже почалася Перша українсько-більшовицька війна, і більшовицькі війська нестримно наступали на Київ. За таких умов Греків запропонував кілька планів ведення війни з більшовиками, однак «революційно свідомі» новий військовий міністр М.Порш, адвокат за фахом і людина, що не мала жодного відношення до війська, та командувач військами штабс-капітан М.Шинкар, особа без належної військової освіти, відкинули їх.

Порш розробляв власний план ведення війни, що будувався на цілковитій демобілізації зукраїнізованих формацій та створенні частин Вільного козацтва на засадах територіальної міліції. 29 грудня (11 січня) М.Порш, не слухаючи ніяких порад генерала Грекова, виклав на засіданні Малої Ради свій план ведення бойових дій. Звичайно, Греків не міг після того, як цілком зневажили його думку, залишатись на службі у Порша та Шинкаря, а тому подав у відставку. Отже, він обіймав посаду начальника штабу округу теж рівно 12 днів.

Генерал виїхав на Курщину, до своєї сім'ї, де і перечекав наступ військ Муравйова на Київ та прибуття в Україну німецької та австро-угорської армій, які згідно з Брест-Литовськими угодами між УНР та країнами Четвертого союзу допомагали Центральній Раді в її боротьбі з більшовиками.

Наприкінці березня 1918 р. Греків знову повернувся до Києва, після того, як українські та німецькі підрозділи ввійшли до столиці України. На цей раз генералу було запропоновано обійняти посаду заступника військового міністра підполковника Олександра Жуковського. Про цей період свого життя Греків згадував: «Мені випало щастя вести технічне відбудовування української армії і всього складного апарату військового міністерства, бо військовий міністр О.Т.Жуківський узяв на себе політичну частину роботи міністерства і представництво його в Центральній Раді (він належав до партії СР, що була на чолі виконавчої влади в той час). З великою вдячністю і глибокою пошаною можу згадати всіх моїх співробітників з усіх відділів велетенського військового тіла. Здоровий будівничий настроїв захопив усіх і справа йшла з кожним днем виразно наперед. Уже можна було почати організацію кадрів 8-ми територіальних корпусів в усіх колишніх губерніях і кадрів окремої дивізії для Таврії (для тієї частини її, що була на північ від Перекопу, бо в Криму була Татарська республіка). У повітах готувались до першого набору. Всі центральні апарати міністерства були зорганізовані. Почали працювати військові школи. Проведено було реєстрацію всього військового майна, що залишалося від колишніх російських армій»³³.

На службі в Українській Директорії

У квітні 1918 р. ситуація в Україні різко змінилася. Німецьке командування після вбивства командувача окупаційних військ генерала Ейхгорна почало ставитися до формування українського війська з величезною підозрою. 29 квітня 1918 р. владу Центральної Ради замінила влада гетьмана — колишнього російського генерала Павла Скоропадського. Стосунки Скоропадського та Грекова донині до кінця не з'ясовані. Греків не залишився на службі у Скоропадського. Як зазначав у протоколах допитів Греків, Скоропадський не мав до нього довіри, а тому звільнив генерала з лав армії. Скоропадський твердив зовсім інше: «було одержано відомості, що виконуючий обов'язки військового міністра генерал Греков кудись зник...»³⁴.

Згодом П. Скоропадський у своїх спогадах писав: «Начальником штаба у него (Шинкаря — *Авт.*) был генерал Греков, человек беспринципный и с большим желанием играть выдающуюся роль, обладающий недостаточными волевыми качествами. Почему этот Греков, курский помещик, кажется, и великоросс, объявил себя крайним самостийником, непонятно! Этот же Греков играл за время моего гетманства очень двойственную роль: во-первых, сразу не примкнул ко мне, а через несколько дней явился. Ясно, я его на службу не назначил, хотя им со всех сторон подсылались друзья для того, чтобы он мог получить назначение. Когда он увидел, что украинцы не имеют успеха, он через великорусские круги старался попасть ко мне. Помню, как я был удивлен, когда герцог Георгий Лейхтенбергский стал хлопотать за него.

— Да чего ты-то о нем хлопочешь, ведь он ярый самостийник?

— Да разве это так? Он меня уверял, что он чистейший великоросс!

— Это не так, ты разберись, а потом хлопочи о нем. Через несколько дней он приходит и говорит:

— Ради бога, не назначай Грекова, он мне все наврал. Вообще, Греков человек очень растяжимых понятий о порядочности.

Когда образовалось украинское министерство, я попробовал назначить его начальником главного штаба. Он уверял меня, что разделяет мою точку зрения на Украину, что он честный человек и т.д., что не помешало этому честному человеку, когда началось восстание, перейти на сторону Петлюры и занять там пост главнокомандующего»³⁵.

Мусимо зробити кілька зауважень щодо питань, порушених у наведених висловлюваннях Скоропадського. По-перше, випадок з Герцогом Лейхтенберзьким нам здається вигадкою, оскільки, ні Лейхтенберзький, ні Греків у своїх спогадах навіть не згадували один про одного³⁶. Взагалі про зустріч Грекова і Скоропадського ми знаємо лише зі слів останнього. Греків не згадує про Скоропадського жодного разу (хоч ця згадка була б корисною для нього). Тож можна взяти під сумнів і сам факт зустрічі двох генералів.

Можна також припустити, що Скоропадський цілком справедливо вбачав у Грекові претендента на домінуючу роль в Українській Державі («с большим желанием играть выдающуюся роль»). Крім того, між генералами міг бути конфлікт ще й тому, що Скоропадський свого часу був гвардійським кавалеристом, а Греків — гвардійським піхотинцем, до того ж ще й Генерального штабу! А між піхотою та кіннотою в імператорській гвардії завжди існував величезний антагонізм.

Слід враховувати й те, що на еміграції Скоропадський знов удався до політичної діяльності. А Греків у ті часи вже був дуже відомою особою і всі знали, що він у 1918 р. розійшовся зі Скоропадським. Українська громадськість в еміграції робила щодо цього закиди Скоропадському. Останній же, ймовірно, вирішив у своїх спогадах якось виправдатись, виклавши свою версію подій.

І, нарешті, як зазначав Греків на допитах, за часів гетьманського панування він намагався створити «український офіцерський союз Батьківщини», який ставив би собі за мету зберегти націоналістичні та старшинські кадри. Однак, про це, крім властиво свідчень Олександра Петровича, немає жодних інших даних, тому саме існування такого «союзу» викликає сумніви.

10 листопада 1918 р. за наполяганням Українського Національного Союзу, П.Скоропадський був змушений повернути генерала Грекова на військову службу. Замість генерала Галкіна він призначив його начальником Головного штабу армії Української Держави. Греків отримав у своє підпорядкування устанovu, яка займалася переважно кадровими питаннями: обліком офіцерського складу, підвищеннями у рангах, виплатою пенсій, тощо. Однак на цій посаді він пробув всього 5 днів — до початку повстання на чолі з Директорією проти Скоропадського. Гетьман намагався заарештувати Грекова, оскільки призначив він генерала саме під тиском своїх противників. Однак, попереджений генералом Сінклером, Греків уникнув арешту й виїхав до Полтави.

Повстання проти Гетьмана розпочалося 14 листопада 1918 р. Січові підрозділи у вирішальному бою під Мотовилівкою розбили гетьманські частини та швидко наблизилися до Києва. Командуючий 2-им Подільським кадровим корпусом генерал Єрошевич приєднався до повсталих і передав у їхнє розпорядження свої війська, склади та територію. Директорія перебралася до Вінниці, під захист корпусу Єрошевича, а командуючий її військами С.Петлюра залишився у Козятині, куди незабаром прибув і генерал Греків. Згідно з наказом Директорії, на початку грудня він обійняв посаду командуючого військами УНР на Півдні України — в Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях.

18 грудня 1918 р. Греків прибув на станцію Роздільна, де перебрав командування групою у полковника медицини Івана Луценка. Цим міжвладдям в

українських військах скористалися білогвардійці, які в ніч на 19 грудня за допомогою французьких військ вибили українські підрозділи з Одеси. Генерал Греків не знав, як йому поводитися з представниками союзників, а тому наказав військом зайняти позиції під Одесою. Аджке ні з білогвардійцями, ні з Антантою Директорія поки що не мала ніяких стосунків, а на власний розсуд розпочинати бій із французами Греків не наважився.

У військах генерала на той час нараховувалось 10-12 тис. бійців, що становило 10% від загальної чисельності армії УНР. У його розпорядженні було дві діючих, одна кадрова дивізії й так званий Катеринославський кіш, набраний з різних випадкових формацій, який за силою дорівнював дивізії.

Краща 5-та Одеська дивізія була сформована під особистим наглядом Грекова. Вона складалася з 1-го та 2-го Одеських полків (полковники Мазуренка та Єщенко), а також Слобідського полку, створеного у Придністров'ї. Командував дивізією спочатку генерал Філат'єв, а потім отаман Трифон Янів.

6-та Республіканська дивізія мала у своєму складі лише кадри для розгортання повнокровних частин. Вона розташовувалася під Херсоном, у районі дій отамана Григор'єва, та згодом була розформована останнім. Загони отамана Григор'єва теж були зведені в дивізію та підпорядковувалися Грекову. Разом із Григор'євим у лютому 1919 р. ця дивізія перейшла до червоних. Нарешті, Катеринославський кіш отамана Гулий-Гуленка теж існував на правах дивізії. Складався він з досить різнорідних регулярних та напірегулярних формацій. Проте це була добірна бойова одиниця. Загалом боєздатність Південної групи армії УНР була досить високою³⁷.

Командував Південною групою армії УНР О. Греків усього 12 днів. Наприкінці грудня він був відкликаний до Києва, де 1 січня 1919 р. обійняв посаду військового міністра в уряді Директорії. Серед багатьох командирів української армії це призначення знайшло розуміння. Зокрема, командуючий Північною групою армії УНР отаман Володимир Оскілко з цього приводу писав: «Новий чоловік, з поважним досвідом, знавещ військового діла, людина, що була цінна персонально, як індивідум, вихованець російської Академії Генерального Штабу, укінчений юрист, генерал з солідним стажем, відомий з 1917 р. за надзвичайно щирого патріота, що з молодечним запалом, не раз і під великою загрозою для життя, брав участь у всіх поважних військових подіях, що разом творило безсумнівний авторитет як військової людини і як Головнокомандуючого»³⁸.

На початку січня 1919 р. генерал Греків знову виїхав до Одеси, цього разу — для переговорів із французьким командуванням. За дорученням Директорії генерал прагнув домогтися від представників Антанти політичної та матеріальної допомоги. Однак французи дуже неохоче йшли на переговори з українськими представниками, оскільки небезпідставно вважали Директорію досить «червоною». Зокрема, лише задля початку пе-

реговорів представники Антанти вимагали виключити з Директорії зятого соціаліста В.Винниченка, а також С.Петлюру.

Обидва українських діячі, діставши відповідну інформацію від Грекова, почали підозрювати генерала у змові з французами. До компрометації генерала доклали рук і більшовики, які напередодні відкриття Трудового конгресу у Києві поширили листівку, де наводився текст «Договору» з представниками Антанти, який начебто уклав Греків в Одесі. Трудовий конгрес мав бути найвищим законодавчим органом УНР, на нього мали з'їхатися делегати з усієї України, й саме тому більшовики прагнули максимумно використати цю подію у своїй політичній грі.

Текст «Договору» згодом передрукував у своїй книзі В.Винниченко. Опублікований він і в радянських виданнях, зокрема, у 1-ій книзі 1-го тому збірника документів «Гражданская война на Украине»:

«1) Директория Украинской республики образует коалиционное правительство, каковому и передает все свои права.

2) Украинская республика входит на федеративных началах в состав возрождающейся единой и неделимой России.

3) Украинская республика обязуется всеми силами бороться с большевиками, распространившимися в границах Республики.

4) Украинская республика предоставляет в распоряжение специально образуемого штаба все войска для наступательных действий против большевиков Великороссии.

[...]

7) Оперативный штаб образуется в составе нижеследующих представителей: 1 представителя союзного командования — генерала д'Ансельма, 1 представителя Добровольческой армии — генерала Гришина-Алмазова и 1 представителя польских легионеров — Дзеваницкого.

8) В вышеозначенный штаб входит представитель украинских республиканских войск начальник штаба генерал Матвеев.

9) В местах, занятых республиканскими войсками, допускаются беспрепятственные формирования отрядов Добровольческой армии.

10) Все заложники и воевавшие в рядах Добровольческой армии офицеры, юнкера, кадеты и др. немедленно освобождаются с правом беспрепятственного проезда, куда они пожелают.

11) Осадный корпус атамана Яниева, блокирующий Одессу, отодвигает свои ряды до линии ст. Раздельная Юго-Западной железной дороги.

12) Украинская республика принимает энергичные меры недопущения созыва Трудового конгресса.

13) Украинская республика обязуется не допускать возникновения на ее территории Советов рабочих, солдат и крестьян.

14) Союзное командование берет на себя обязательство допущения представителей Украинской республики на мировой конгресс.

15) Союзное командование будет всемерно поддерживать Украинскую республику в ее борьбе с большевиками, снабжая ее боевыми припасами.

Вышеозначенный договор должен быть контрастирован Директорией Украинской республики в десятидневный срок. [...]»³⁹.

Автори-упорядники збірки знайшли «Договор» у фондах Центрального державного архіву Радянської Армії (Москва), зазначивши, що зберігається він у вигляді незавіреної копії. Виходить, що оригінал документу не зберігся. Тобто «Договор», крім надрукованих прізвищ під ним, не має ані підписів, ані печаток. Додамо, що його начебто було укладено в Одесі 15 січня, а київські більшовики, як випливає з дати появи листівок, дізналися про нього вже наступного дня.

З цього приводу сам Олександр Петрович на одному з допитів свідчив: «В статье Винниченко правильно указано, что я по указанию его и Петлюры вел переговоры с французами в Одессе, выпрашивая у них оружие и боеприпасы. Но договора ни тайного, ни открытого, как с французским командованием, так и с белыми, я не заключал. Действительно, когда мы вели переговоры с французами, то они и, в частности, полковник Фрайденберг, потребовали удаления из Директории Винниченка. «Выгнать как собак», было их выражение, что мы передали Винниченко. Поэтому, когда переговоры ни к чему не привели, как Петлюра, так и Винниченко, считали меня виновником этого»⁴⁰.

Версію про можливу фальсифікацію «Договору» по суті підтвердили й відомі радянські мемуаристи, зокрема колишній командуючий Українським фронтом Володимир Антонов-Овсієнко: «Нашій одеській розвідці пощастило здобути й доставити товаришам у Київ текст відомого договору, ніби підписаного в Одесі генералами Грековим та Матвієвим, з одного боку, й представниками Антанти, з другого боку. Кияни розповсюджували цей текст договору в особливій літучці напередодні відкриття Трудового конгресу. Загальним тоном, підписами, окремими пунктами договір цей здавався нам надто сумнівний. У кращому разі це був поганий переказ дійсно складеної угоди»⁴¹.

Своїм зізнанням Антонов-Овсієнко практично зняв всі звинувачення на адресу Грекова. Проте, Петлюра та Винниченко, схоже, повірили більшовицькій листівці, бо Греків у їхніх очах був царським генералом, а більшовики — майже такими ж, як і керівники Директорії, соціалістами. Хоча спочатку ані Петлюра, ані хто інший відверто не висловлювався щодо авторства цього «Договору». Директорія навіть визнала листівку більшовиків фальсифікацією, однак у її членів-соціалістів закралася підозра щодо змови генерала з Антантою.

27 січня 1919 р., у перший день роботи Трудового конгресу, військовий міністр генерал Греків виголосив промову, в якій зобразив досить незадовільну військову ситуацію в Україні. У вельми непривабливих то-

нах Олександром Петровичем було висвітлено результати революційної діяльності Директорії у війську та в країні в цілому. Червона армія вела нестримний наступ, і генерал зазначив: «Якщо ми не утримаємо Київ, то ми не утримаємо і свою державу, і ніхто з нами не буде більше рахуватись»⁴². Обурення соціалістів не знало меж, а С.Петлюра викликав після виступу О.Грекова і заявив, що той виголосив промову не як військовий міністр, а як керівник держави⁴³.

Але більше за всіх був невдоволений Грековим В.Винниченко, який згодом писав: «Розуміться, цей «договір» для всякого хоч трошки політично-грамотного чоловіка був просто смішним абсурдом. Яка б «контрреволюційна» не була би Директорія, вона не могла би заключити такого самоубивчого договору. І Директорія, натурально, з обуренням і зневагою одкинула цей наклеп. Але тепер, в більшому світлі виявляється справжня фізіономія отаманських діячів, коли уважніше придивитись до підписів, які стоять на цьому договорі з українського боку (ген. Греків і ген. Матвіїв), коли пригадати все непевне, підозріле поведження Грекова в Києві, його чудну, майже провокаційну отвертість на Трудовому Конгресі щодо нашого військового стану, його залякування силами большевиків, коли прослідкувати всю його дальшу контрреволюційну й єдинонеделимівську діяльність; коли далі мати на увазі, що генерал Матвіїв був цілком виразний руський чорносотенець і виявив себе згодом явним денікінцем; коли все це взяти на увагу, то являється питання: а чи не було, справді, такого (тільки таємного навіть від українців) договору між цими представниками української влади й французько-руськими генералами?»⁴⁴.

Отже, перекручуючи факти, В.Винниченко на емоціях побудував своє припущення про те, що таємний «Договір» міг таки існувати. Це твердження згодом було розтиражоване у багатьох виданнях. Таким чином, унаслідок неприязні соціалістів Петлюри та Винниченка до генерала Грекова та через вміло складену провокаційну більшовицьку листівку теза про кабальний договір і досі «гуляє» по багатьох сучасних підручниках з історії України.

Поведінкою генерала Грекова були невдоволені й інші українські політичні діячі-соціалісти. Зокрема, Ісаак Мазепа писав: «Велике занепокоєння серед членів Конгресу викликав своїм виступом міністр військових справ Греків. Він почав з інформацій про свою подорож до Одеси. Промовець стояв за порозуміння з Антантою і своїми інформаціями переконував членів Конгресу, що поза союзом з Антантою для України нема іншого виходу. Про становище на фронті Греків заявив, що большевики вже в Семіпільках під Києвом. Чому? Тому, що наші вояки не можуть устояти проти російських регулярних відділів. Ми вдягаємо, казав він, людей, даємо їм гроші, харчі, але вони воювати не хотять. Тільки Січові Стрільці тримаються на фронті, але цих сил замало.

Ця «щирість» українського міністра, який в час боїв з ворогом вважав за можливе публічно говорити про нездатність армії до боротьби, за інших, більш нормальних умов напевне звернула б на себе увагу членів Конгресу. Коли пізніше, влітку 1919 р., міністр військових справ Сиротенко виступив в українській пресі приблизно з такими ж «одвертими» інформаціями про стан збройних українських сил, то мусив негайно податися на демісію. Греків не тільки не був покараний за свій необережний виступ на Трудовому Конгресі, але незабаром був покликаний спочатку на становище Наказного Отамана військ Української Народної Республіки, а потім — Начального Вождя Галицької армії»⁴⁵.

А чи не помилявся І.Мазепа? Невже було б краще, якщо б генерал Греків промовчав? У чому ж тоді справа, через що саме українські діячі образилися на генерала? Річ у тім, що доповідь Грекова яскраво доводила нездатність Директорії загалом та Головного Отамана Симона Петлюри зокрема займатися будь-якими державотворчими справами, і передусім — військовими.

Проте, треба визнати, що на адресу Грекова іноді лунали й слушні закиди. Наприклад, багато хто засуджував генерала, що він надто переймається могутністю Антанти та тішить себе надією на її допомогу. Як відомо, війська союзників були викинуті у Чорне море вже у березні 1919 р. червоними партизанськими загонами Григор'єва. Не поділяли думки Грекова щодо Антанти й деякі авторитетні військовики, зокрема, помічник начальника штабу армії підполковник Василь Тютюнник. Ад'ютант Тютюнника, майбутній видатний український поет Євген Маланюк згадував: «Коли ген. Греків вів в Одесі «переговори з Антантою», Тютюнник по апарату Юза з Жмеринки продиктував йому: «Будьте певні, що за 1–2 тижні банди Григор'єва скинуть антантський десант у море». В оригіналі було менш дипломатично, бо Тютюнник щодо тодішніх і в тих обставинах, і з тією «Антантою» переговорів — був великим скептиком.

За тиждень ген. Греков по телеграфу (але вже не з Одеси) відповів: «а вель Ви, пане атамане, білі прави»⁴⁶.

Зрозуміло, що після виступу на Трудовому конгресі до відставки генерала залишалися лічені дні. Як він і пророкував, вже у ніч з 5 на 6 лютого 1919 р. радянські війська вибили українські підрозділи з Києва. Серед Директорії та членів Трудового конгресу почалася паніка. Тепер, завдяки своєму пророцтву Греків знову на деякий час повернув собі авторитет у політичних колах.

12 лютого 1919 р. Грекова було звільнено з посади військового міністра та призначено Наказним Отаманом (тобто — командуючим армією УНР) на місце генерала Осецького. Суттєва різниця між воєнміном на командармом полягала в тому, що перший відав кадровими, мобілізаційними, господарчими та іншими подібними справами, другий — бойовим керівництвом війська. Однак, ідучи на поступки політикам, генерал Греків зму-

шений був залишити на посаді начальника штабу армії «полковника» Андрія Мельника — прапорщика воєнного часу австрійської армії, хоч на цьому місці варто було мати військовика, який би дорівнював за досвідом та освітою Олександрові Петровичу.

Греків рішуче взявся за справу. Він зупинив відступ українських військ, укріпив Житомир та Бердичів, де зосередив головні сили армії УНР. Після залишення Києва військовий апарат виявився цілком розваленим. Олександрові Петровичу довелося наново набирати працівників штабу та управління, канцелярію. 21 лютого 1919 р. з'явився наказ генерала ч. 2, який треба вважати актом щодо народження УГА. Виходячи з досвіду Першої світової війни, генерал започаткував нові принципи організаційної побудови війська. До цього українська армія користувалася змішаним німецько-російським принципом побудови. Вона складалася з корпусів, корпуси — з дивізій, дивізії — з двох бригад, бригади — з двох полків, полки — з 3–4 куренів. Таким чином, війська були переобтяжені різними зайвими штабами. Греків наказав скасувати дивізії та полки. Армія мала складатися з кошів (корпусів), коші — з 4–5 загонів (бригад), загоны — з 5-ти піших, гарматного, кінного куренів та інженерної сотні⁴⁷.

Перевага подібної організації була очевидною перед російською, німецькою або радянською. Адже скорочення до мінімуму кількості штабів вело до покращення дій військової частини. Фактично, генерал Греків запропонував англійську модель побудови армії, яка використовувалася ще з XVIII ст. Однак, реорганізувати за планом Грекова армію УНР так і не вдалося через його відставку, що сталася незабаром. Проте план генерала сповна використала УГА, довівши згодом на багатьох прикладах, що запропонована Грековим схема організації є цілком виграшною.

На посаді командуючого генерал Греків затримався теж недовго. У війську та суспільстві почались розмови про те, що він мусить стати на чолі української держави. Прилучилися до цієї справи і більшовики, які у своїх листівках та друкованих виданнях зазначали, що фактично створюється диктатура з Симоном Петлюрою та Олександром Грековим на чолі⁴⁸. Звичайно, це непокоїло Петлюру, який одразу вжив заходів щодо звільнення генерала з лав української армії. Спонукав Петлюру піти на цей крок і той факт, що генерала Грекова підтримувала партія самостійників, яка поставила себе в опозицію до соціалістів, що обіймали ключові посади в уряді УНР.

Були й інші причини. І.Мазепа писав з цього приводу: «Греків увесь час відривався від своїх безпосередніх обов'язків для переговорів з французьким командуванням в Одесі. Тепер, коли уряд Остапенка поставив ставку на порозуміння з Антантою, Греків разом з міністром закордонних справ Мацісвичем майже не покидали Одеси. Тому фактично воєнними справами продовжував керувати Петлюра, хоч Греків також давав свої розпорядження на фронт. Наслідком цього на фронті запанувало ще

більше безладдя. Раз-у-раз траплялося, що Греків і Петлюра своїми протилежними наказами вступали в гострий конфлікт між собою. Саме в цю добу між Петлюрою та Грековим встановилися дуже неприязні відносини, які ніколи вже потім не покращали»⁴⁹.

Наказом ч. 39 від 21 березня 1919 р. замість Грекова виконуючим обов'язки Наказного Отамана було призначено його начальника штабу, майбутнього відомого керівника ОУН А. Мельника⁵⁰. Так Греків опинився поза справами, а тому за кілька днів виїхав до Західно-Української Народної Республіки та тимчасово оселився у Станіславі.

На чолі Української Галицької армії

У час виїзду Грекова до ЗУНР ситуація на фронті Галицької армії була складною. Зокрема, катастрофічно невистало командирських кадрів, оскільки за часів Австро-Угорщини військова служба не була в пошани серед галичан. Старшин з довоєнною освітою в УГА можна було перелічити по пальцях. За цих умов галицький уряд вирішив поставити на чолі армії генерала Грекова. Близько 2-ох місяців Олександр Петрович знайомився з військами (це були уламки австрійської армії, проти яких він усього 2 роки тому воював), вдосконалював знання німецької мови, яка була панівною у штабах УГА. Нарешті, 9 червня 1919 р. наказом Диктатора ЗУНР Євгена Петрушевича генерала Грекова було призначено командуючим Галицькою армією.

На цій посаді Греків пробув трохи менше місяця, але те, що він встиг зробити, дорівнювалося праці кількох років. Адже без жодних технічних засобів, за майже повної відсутності набоїв, маючи набагато менше сил, ніж поляки, генерал здійснив відомий Чортківський наступ, коли галичани, по суті, на одних багнетах прорвалися аж до Львова. Авторитет Олександра Петровича фактично за 2 тижні виріс настільки, що вояки готові були йти за генералом у вогонь та у воду. Пізніше багато галицьких старшин присвятили свої спогоди саме цьому місяцю, коли армією командував Греків.

О.Ключенко, зокрема, згадував: «Вже сама постава генерала Грекова вказувала, що маємо перед собою вояка з крові й кости, з його бистрого зору й високого чола промовляла ініціатива, бистрий ум та дар бистої орієнтації, в його діланнях виявлялася залізна рука. Це відчувалося миттю по обняттю генералом Грековим керування армії. Не зважаючи на недолужного начальника булави полковника Штіпшиц-Тернову, начеркнув він, використовуючи перший успіх під Чортковим, глибоку операцію. Частини ламали раз-по-раз опір противника, йшли з ентузіазмом на пробій — хоча було в набійницях стрілива дуже обмаль, і то рос. набоїв до австр. рушниць! — бо вірили в здібність і знання свого вождя.

Коли не зміг генерал Греків звінчати наміченого пляну здобуття Львова й заняття Сх. Галичини, то причин цього слід шукати в відсутності перевізних засобів, кольтон самоходів та догідних залізничних сполучень, які були б уможливили бистре перекинення частин І. Корпусу на Бережани, де згідно з обрахунком генерала Грекова мало попасти в наш полон біля 20 ворожих куренів і де на підставі розвідчих відомостей мав II. Корпус взяти велику розмірно кількість піхотного стрілива, яке уможливило б дальше розвернення офензиви вже при помочі 2.000.000 набоїв, які приготовані були на словацько-українській границі.

Тридневна битва під Бережанами увінчалася, щоправда, побідою української зброї, одначе ця дорога зупинка в операціях рішила укр.-поль. війну. Противник вспів впорядкувати й підкріпити свій фронт, ініціатива ділань перейшла з причини відсутности стрілива та більшої кількості кінноти по нашій стороні в руки польського командування — почався другий відворот.

Серед цього відвороту мусів генерал Греків уступити. Не невдача, а підшепти з Кам'янця, де боялися, щоби генерал Греків не перейшов Збруч на чолі карної армії, довели до цього»⁵¹.

За планом О.Грекова УГА планомерно відступала до Збруча. За наказом Є.Петрушевича генерал вів їх на Наддніпрянщину, щоб допомогти армії УНР у боротьбі з радянськими військами. Наддніпрянці раділи з цього, адже вважали, що Греків очолить обидві армії. Однак Симон Петлюра, що завжди боявся авторитету Грекова, вимусив Є.Петрушевича звільнити генерала з лав УГА.

Це викликало певне обурення, яке висловлювали навіть такі розсудливі та помірковані воєначальники, як генерал Капустянський: «Здається нам, однією з підстав до усунення ген. Грекова від керування армією була необхідність числитися з настроями Головного Отамана (С.Петлюри — *Авт.*) і його Уряду, які поставилися вороже до ген. Грекова за його небажання працювати на Наддніпрянщині в справі формування соціалістичного уряду. Були ще інші причини, яких ми не торкаємося. В ГА серед старшинства ген. Греков користувався великою повагою й популярністю. Його демісія боляче відбилася на настроях Галицької армії. Гадаю, що демісія ген. Грекова недобре позначалась і на термін переходу ГА за Збруч, бо ген. Греков був, на нашу думку, прихильником спільного фронту. Вищі чинники Штабу — талановитий Льобковіц та інші — пішли за ним до демісії»⁵².

Отже, 5 липня 1919 р. генерала Грекова було замінено іншим воєначальником, і через це настрій галичан помітно впав. Як писав О.Ключенко, «генерал Греків уосібнив в собі всі віхи начального вождя; послідовний, з далеким стратегічним зором і енергійний, узискав він відразу симпатії армії, одначе їх надто хутко підірвали політичні каверзи»⁵³.

Симон Петлюра висловив свій погляд на Грекова, написавши, що той завжди був «підозрілим генералом», а його Чортківський наступ — про-

вокаційним. Петлюра «проїхався» і по Капустянському за його вислови щодо усунення Грекова. Головний Отаман кваліфікував це як «скороспілі епітети та висновки, яких допустилися в оцінці подій і окремих осіб»⁵⁴.

Таким чином, у липні 1919 р. генерал Греків мусив остаточно залишити українську армію та військову службу загалом. Всього він відслужив 22 роки. Почав гвардійським підпоручиком, закінчив генералом Генерального штабу. Підсумовуючи службу Грекова в українських арміях, зазначимо, що за часів Центральної Ради він командував 2-ю Сердюцькою дивізією 12 днів, обіймав посаду начальника штабу округу 12 днів, був помічником військового міністра 30 днів; за часів Гетьманату очолював Головний штаб 5 днів; за часів Директорії командував Південною групою УНР 12 днів, обіймав посаду військового міністра 79 днів; у ЗУНР командував УГА 27 днів.

Всього в українських збройних силах генерал Греків відслужив 177 днів — майже 6 місяців. Оцінити діяльність Олександра Грекова на вищезгаданих посадах досить важко. Перебуваючи на посаді військового міністра, Греків зміг втримати від розкладу частину українських військ, спромігся частково реформувати їх. Він підтримував усі корисні для українського війська реформи, протистояв революційним поглядам розв'язання військових питань. Досить яскраво виявив себе Греків і очолюючи УГА. Чортківський наступ став найкращою її операцією. Тож можна стверджувати, що Олександр Греків вписав до української історії кілька цікавих сторінок.

Яким склався життєвий шлях генерала Грекова у подальшому? З УГА Олександр Петрович подався до Румунії, але там не прийшовся до вподоби владі, оскільки мав величезний авторитет серед місцевого українського населення. Офіційні румунські представники зажадали від генерала негайно облишити країну. Грекову довелося податися до столиці Австрії міста Відня, де мешкало багато вихідців з Галичини, серед яких Греків сподівався знайти прихильників. Так воно і сталося, й після приїзду генерал став відігравати одну зі значних ролей у середовищі української еміграції.

Минув час, пішла в історію ЗУНР, припинила своє існування УГА, а 21 листопада 1920 р. поляками було інтерновано армію УНР. Галицькі діячі голосно звинувачували «запроданську» політику Симона Петлюри, який згідно з Варшавською угодою зрікся на користь поляків колишніх територій ЗУНР. Через це у галицькому загалі ставлення до наддніпрянців у цілому було не найкращим. За таких умов постає генерала Грекова, наддніпрянца за походженням та галицького героя, знову набула політичного значення.

Навколо нього почали гуртуватися найбільш незадоволені політикою Петлюри діячі: галицька інтелігенція, прихильники партії самостійників (розгромленої Петлюрою під час ліквідації Оскілівського повстання у квітні 1919 р.), гетьманці. Таким чином, Греків міг цілком перетворитися

на одного з лідерів опозиції Петлюри, який, на відміну від попередників, об'єднав би як галичан, так і наддніпрянців.

12 лютого 1921 р. у Відні на чолі з відомим політичним діячем та прихильником гетьманства Сергієм Шелухіним було створено так звану Всеукраїнську національну раду. Заступниками Шелухіна було обрано генерала Олександра Грекова та відомого галицького дяча Романа Перфецького, секретарем — Миколу Залізняка. До складу ради увійшли галицькі політики (Є.Левицький, О.Назарук), гетьманці (О.Скоропис-Йолтуховський, С.Шебет та ін.) та самостійники (В.Оскілко, А.Макаренко, П.Андрієвський та ін.). За задумом організаторів ради вона мала складатися з представників Наддніпрянщини, Галичини та Кубані.

Проте, у раді одразу з'явилися серйозні протиріччя. Керівництво партії самостійників (до складу якої вступив і генерал Греків) прагнуло використати новостворену організацію у своїх інтересах. Нагадаємо, що після невдалого повстання отамана Оскілка самостійники мусили втікати до Польщі. Тут, як противники Петлюри, який тоді ще був у стані війни з Польщею, вони зустріли гарний прийом. Близько року Андрієвський, Макаренко та інші керівники самостійників почувалися в Польщі досить упевнено, доки в неї не попросив допомоги сам Петлюра. Звичайно, поляки одразу переорієнтувалися з самостійників на Головного Отамана, який пішов на значні політичні поступки їм. Тепер, у 1921 р., самостійники прагнули відігратися та знов привернути до себе польські симпатії. Робилося це без згоди галицьких представників, які сприймали поляків виключно як ворога.

У 20–30-ті рр. Галичина була наріжним каменем українсько-польських стосунків. Самостійникам було зрозуміло: якщо вони хочуть розраховувати на польську підтримку, то мають зрєктися Західної України. І вони пішли на цей крок вже через місяць після створення ради. 14 березня 1921 р. від імені Всеукраїнської національної ради Андрієвський, Макаренко та Греків оголосили свою скандальну заяву такого змісту:

«Зібрані представники українських партій та організацій, зваживши сучасний політичний мент, вважають konieczним ухвалити слідуєче:

1. Уряд От. Петлюри в теперішнім його складі довів свою абсолютну неспосібність до здійснення національного відродження України і звільнення території від большевицької окупації.

2. Уряд От. Петлюри мусить бути змінений і поповнений елементами, які репрезентують українські сфери національні, політичні і демократичні.

3. Національний Український уряд повинен змагати до увільнення України від большевиків і анархії та установити в краю демократично-республіканську систему і суспільний лад.

4. Українська Народня Республіка повинна увійти в тісний союз військовий, політичний і економічний з Польщею і Францією.

5. Життєвим інтересом Української Республіки є консолідування і тривале існування Польської Держави.

6. Всі порозуміння і договори, підписані дотепер поміж Польщею та Україною, повинні зберегти свою силу і мусять бути поповнені новими трактатами, корисними для обох держав.

7. З погляду на те, що справа Сх. Галичини є внутрішньою справою Польської Республіки, Національний Український Уряд заявляє в цьому питанні своє цілковите незаінтересування.

8. Зєдинені українські міродайні кола національні, політичні і соціальні повинні негайно звернутися до Держав Антанти з метою одержати од них допомогу і протекторат для України, окупованої большевиками.

За згідність:
підполк. Чернушенко.

Власноручні підписи:
Ген. Греков, Др. Андрієвський,
О. Макаренко

Відень, 14.03.1921»⁵⁵.

Ця заява викликала хвилю обурення в галицькому середовищі. Вже за кілька днів з Всеукраїнської національної ради вийшла низка представників Галичини, а 23 квітня взагалі було оголошено про її розпуск. Звичайно, від самостійників відійшли і помірковані щодо пропольської орієнтації гетьманці.

Після скандального розпаду ради ім'я Грекова було значно скомпрометоване. Однак, це ще не був остаточний удар по його репутації. За кілька тижнів після розпаду ради Олександр Петровичу було запропоновано видавати газету «Україна» українською та французькою мовою. Генерал погодився та очолив редакцію цього періодичного видання. Як виявилось, газету видавали не стільки французи, скільки поляки, оскільки вона несла суто пропольську інформацію. В українському середовищі газету вважали не інакше, як провокацією⁵⁶.

Газета «Україна» під редакцією О.Грекова виходила у Відні до осені 1922 р. Напевно, вона не виправдала сподівань поляків, а тому була закрита. Газетну естафету перебрав на себе колишній отаман армії УНР та один з керівників самостійників В.Оскілко. У Рівному він видавав пропольську газету «Дзвін», доки не був убитий бойовиками за наказом проводу Української військової організації⁵⁷.

Видання газети «Україна» було останньою значною справою Грекова. Про його подальші 36 років життя можна дізнатися виключно з кримінальної справи 1948-1949 рр. та власноручних спогадів. Отже, за твердженнями Олександра Петровича на допитах, наприкінці 1922 р. він опинився безробітним та без жодних засобів до існування. Становище 47-літнього генерала було не найкращим: він мешкав у колишній ворожій столиці переможеної під час Першої світової війни Австро-Угорської

імперії, переобтяженій безробітними військовими та урядовцями. Грекову довелося переїхати у передмістя Відня — Тульнський район і взятися за сільське господарство.

8 років колишній генерал імператорської гвардії присвятив зовсім не аристократичним справам. Проте, сільське господарство виявилось неприбутковим і в 1930 р. Олександр Петрович повернувся до Відня, де 3 роки був безробітним, аж доки не влаштувався продавцем книжкового складу, що належав Товариству розповсюдження політико-економічних знань. Тут в 1934 р. з колишнім генералом встановила зв'язок російська білоемігрантська організація «Союз молодороссов», яка запропонувала йому співробітництво у своїх газетах «Молодоросская искра» та «Бодрость». Цим газетам Греків писав статті з різних українських тем, в яких, за його словами на допитах, завуальовано виправдовував ідею незалежності України. Керівники союзу почали вносити корективи у статті генерала, через що в 1938 р. він розірвав стосунки з «молодороссами».

Тоді ж Греків знов заприятелював з деякими українськими політичними діячами еміграції, а в 1939 р. став членом віденського відділу «Української громади» — організації, що об'єднувала всіх українців на території Третього Рейху. Проте, в цій організації він не відігравав значної ролі, та, за власним визнанням, був лише рядовим членом. У 1939 р. Олександр Петрович намагався створити власну організацію — «Українське козацтво», однак з цього нічого не вийшло. Під час війни у незначних справах громади він кілька разів їздив до Берліну, а наприкінці 1943 р. навіть написав листа Гітлеру, в якому просив взяти український рух під свою опіку. Але все це не мало жодних наслідків⁵⁸.

Напередодні закінчення Другої світової війни, побоюючись радянської влади, Греків прийняв австрійське громадянство. До того часу він вважався політичним емігрантом. Передбачливість Грекова щодо прийняття громадянства позбавила радянські органи держбезпеки можливості заарештувати його на законних підставах, тому колишнього генерала просто викрали.

Згаданий нами Михайло Сорока сидів згодом в одному баракі з привезеним до СРСР Грековим і чув від нього історію викрадення. Події виглядали так. Увечері 21 вересня 1948 р. Олександр Петрович повертався з роботи. Поруч із ним зупинилася машина, водій попросив показати, як проїхати до аеропорту. Їхати було по дорозі, тому генерал погодився сісти у машину й показати, як правильно їхати. Однак, коли він потрапив до авто, виявилось, що там були співробітники СМЕРШу.

Виходячи з матеріалів архівно-кримінальної справи Грекова, СМЕРШ не мав жодних підстав для затримки Олександра Петровича. Тому, все залежало від слідчих: наскільки швидко вони зможуть зібрати докази вини генерала та витягнути з нього відповідні «зізнання». Перший допит у ніч

з 21 на 22 вересня дав слідчим усі підстави для арешту Грекова. 29 вересня майор Данилов, що вів справи еміграції, отримав ордер № 420 на арешт Олександра Грекова. У ніч на 1 жовтня відбувся другий допит, після якого було вирішено відправити колишнього генерала за місцем «прописки» — до Києва, в МДБ УРСР.

За кілька днів Грекова було привезено до Лук'янівської в'язниці. Його справа потрапила до начальника відділу слідчої частини МДБ майора Черкасова, який і провів переважну більшість допитів генерала. Слідчий не знехтував можливістю погортати спогади різних «дрібнобуржуазних націоналістів» та зробити виписки, що стосувалися Олександра Петровича. Зміст допитів більше нагадував інтерв'ю про минулі роки, оскільки, як виявилось, справа Грекова майже не містила оперативної інформації.

У Лук'янівській в'язниці генерал пробув до травня 1949 р. Його тримали «про всяк випадок», оскільки саме тоді в МДБ УРСР розглядалися справи інших українських емігрантів і свідчення Олександра Петровича могли знадобитися у будь-який час.

5 травня 1949 р. лікар Лук'янівської в'язниці Гладенко оглянув 74-літнього Грекова та визнав, що той «здоров, пригоден к легкому физическому труду по возрасту»⁵⁹. За постановою Особливої наради при Міністрі державної безпеки СРСР від 6 липня 1949 р. генерал мусив 25 років відбутися у виправно-трудовах таборах. 23 липня того ж року Олександра Петровича було відправлено до Озерного табору.

Свою подорож до табору та перебування там Греків докладно описав у спогадах, надрукованих у згадуваному «Вестнике Первопоходника». Після смерті Сталіна він, як австрійський громадянин, почав домагатися виїзду з табору на «батьківщину». Крім того, за Олександра Петровича усюди просила його донька, яка випадково довідалася про долю батька. Понад рік Грекова відмовляли від подорожі до Австрії, потім почали агітувати відмовитися від австрійського громадянства, й лише тоді обіцяли випустити з СРСР. Але не дарма Олександр Петрович мав першу юридичну освіту. Він здогадувався, що якщо піде на це, то назавжди залишиться у Сибіру. До справи підключилося австрійське посольство, яке також взялося домагатися повернення Грекова.

Врешті-решт генерал Греків підпав під масове звільнення, яке наприкінці 1955 р. почала спеціально створена Комісія Президії Верховної Ради СРСР, хоча черга до нього дійшла лише влітку 1956 р. Незабаром йому видали документ такого змісту:

«Выписка из протокола № 118

заседания Комиссии Президиума Верховного Совета СССР по рассмотрению дел на лиц, отбывающих наказание за политические, должностные и хозяйственные преступления от 20 августа 1956 г.

Слушали: 30. Греков Александр Петрович, 1875 года рождения, уроженец Черниговской области, осужденного 6 июля 1949 г. Особым совещанием при МГБ СССР по ст. 54–2, 54–11 УК УССР на 25 лет лишения свободы за участие в антисоветских белоэвардейских организациях и активную антисоветскую деятельность.

Постановили: Признать правильным осуждение по ст. 58–4 УК РСФСР и от дальнейшего наказания освободить.

Председатель комиссии Меркурьев»⁶⁰.

Кілька місяців Грекову ще довелося мандрувати по різних пересильних таборах, доки він нарешті не дістався до Москви. Лише у грудні 1956 р. генерал повернувся до Галичини. За усними переказами відомого історика Тараса Гунчака, він кілька разів зустрічався з Грековим у 1957 р. у Відні. Це — остання з відомих нам звісток про Олександра Петровича Грекова. Помер він у Відні 2 грудня 1958 р.

Неупереджений погляд на військову та політичну діяльність генерала Грекова виявить низку як позитивних, так і негативних фактів. Деякі вчинки Олександра Петровича не роблять йому честі. З іншого боку, військові здібності Грекова можуть заслуговувати тільки на схвальну характеристику. Тож, яку оцінку можна дати діяльності генерала? Автор гадає, що кожний з читачів сам визначиться у цьому.

ДОКУМЕНТИ

З АРХІВНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ О. П. ГРЕКОВА

Документ № 1

Протокол допиту О. П. Грекова
від 22 жовтня 1948 р.

Допрос начат: 10–00 — 22.X.48 г.

Допрос окончен: 17–30 — 22.X.48 г.

Вопрос: Какие Вам известны антисоветские националистические организации, существовавшие в г. Вена во время 2-й мировой войны?

Ответ: Во время 2-й мировой войны, как мне известно, в Вене существовало несколько украинских националистических организаций, и в частности в 1 районе на Бангассе в украинском клубе находился центр организации мельниковцев, которую возглавлял доктор Грицай. Однако с ним я лично знаком не был и в эту организацию не входил.

Вопрос: Кого Вы знали из числа украинских националистов мельниковского направления?

Ответ: Из числа украинских националистов-мельниковцев мне был известен бывший генерал «Галицийской армии» Курманович. Больше из числа мельниковцев я никого не знаю.

Вопрос: Вы лично знакомы с Курмановичем?

Ответ: Да, с Курмановичем я был знаком.

Вопрос: Когда Вы с ним познакомились.

Ответ: С Курмановичем я познакомился во время моего командования т.н. «Галицийской армией» в июне 1919 г. В то время Курманович был начальником штаба этой армии, и которого я после принятия армии уволил в отставку.

Вопрос: В Вене Вы встречались с Курмановичем?

Ответ: Нет, с Курмановичем я с 1919 г. никогда не встречался.

Вопрос: Откуда Вам было известно о существовании антисоветской националистической организации мельниковцев в Вене?

Ответ: О существовании антисоветской националистической организации мельниковского направления мне стало известно со слов доктора Кашинского.

Вопрос: Кашинский состоял в организации мельниковцев?

Ответ: Насколько мне известно, Кашинский в организацию мельниковцев не входил.

Вопрос: Продолжайте свои показания?

Ответ: Помимо организации мельниковцев в Вене существовала организация «УНО» (Украинское национальное объединение). Однако, что это за организация и кто ее возглавлял, мне не известно. Кроме того, в Вене существовала еще организация гетманцев.

Вопрос: Кто возглавлял организацию гетманцев в Вене?

Ответ: Об этом мне неизвестно.

Вопрос: Кого Вы знаете из числа членов организации гетманцев?

Ответ: Из числа членов организации гетманцев мне известен один Милорадович.

Вопрос: Кто такой Милорадович?

Ответ: Милорадович — австрийский подданный, украинец, уроженец Черниговской области. Старый эмигрант. Бывший крупный помещик на Черниговщине. Последний раз с ним встречался в 1942 г. в г. Вена. Где он в настоящее время, мне не известно.

Вопрос: Какие еще антисоветские националистические организации Вам известны?

Ответ: Кроме вышеперечисленных антисоветских националистических организаций в Вене, больше, как мне известно, не существовало.

[...]

Документ № 2

Протокол допиту О.П.Грекова
від 30 грудня 1948 р.

Допрос начат в 22 ч. 30 м.

Вопрос: Кто вы по происхождению?

Ответ: Я являюсь выходцем из помещицъей семьи. Мой отец Греков Петр потомственный дворянин-помещик, имел свое собственное поместье в Глуховском уезде Черниговской губернии. Кроме этого он имел имение вместе со своим братом в Рьльском уезде Курской губернии. Являясь помещиком, мой отец одновременно служил в Министерстве внутренних дел в качестве исправника. В 1903 г. мой отец в 53-х летнем возрасте умер по болезни. Моя мать Грекова Марья Григорьевна до замужества Преображенская, дочь священника. Проживая с отцом, занималась хозяйством, в 1905 г. умерла.

Вопрос: Назовите своих братьев и сестер.

Ответ: В семье я был самый старший. Мой родной брат — Греков Константин Петрович, 1877 года рождения, имел специальность юриста, работал мировым судьей в одном из уездов Киевской губернии. В 1919 г., когда я находился в Киеве в составе Контрреволюционных войск, мне стало известно, что брат Константин умер.

Второй брат — Греков Николай Петрович, примерно 1890 года рождения, по специальности инженер железнодорожного транспорта. Во время Первой мировой войны в 1914 г. был мобилизован на службу в царскую армию и с того времени я с ним не встречался. Есть ли он в живых, или где он, мне неизвестно.

Третий брат — Греков Григорий Петрович, примерно 1895 года рождения, до войны 1914 г. учился на юридическом факультете Московского университета. Во время войны служил в царской армии. В 1916 г. он приезжал ко мне гостить, был у меня не долго, рассказывал, что служит в армии, участвовал в боях на волынском фронте. В 1916 г. он имел чин прапорщика. После 1916 г. своего брата Григория я не встречал, с ним никакой связи не имел, и где он находится в настоящее время, не знаю.

Кроме этого у меня было две сестры. Грекова Анна Петровна, примерно 1879 года рождения. До 1917 г. она проживала в имении отца, а затем в гор. Трубчевске Орловской губернии, где отец перед своей смертью жил и служил исправником. До 1917 г. я с сестрой имел переписку. После 1917 г. с ней никакой связи не имел, и что с ней, есть ли она в живых, не знаю.

Вторая сестра — Грекова Юлия Петровна, по мужу Раевская, ее муж юрист, работал судьей в Трубчевске. В 1916 г. сестра умерла во время родов. Больше родных сестер и братьев у меня не было.

Вопрос: Где в настоящее время находится ваша семья?

Ответ: Моя жена — Грекова Наталья Ивановна, 1883 года рождения, в настоящее время проживает в местечке Анкерн, Советская зона оккупации Австрии и работает переводчицей русского и немецкого языка на Спиртоводочном заводе.

Мой сын — Греков Олег Александрович, 1914 года рождения, уроженец гор. Петербурга проживал вместе со мной в гор. Вене учился в высшей сельскохозяйственной академии. В 1941 г. немцами был мобилизован и работал переводчиком в организации «Тодта». В 1942 г. он заболел тифом и умер.

Моя дочь — Грекова Елизавета Александровна, 1906 года рождения, проживает в гор. Вене (Австрия), работает в нефтяном предприятии фирмы «Шель» в качестве переводчицы русского и немецкого языка.

Вопрос: Кто ваша жена по происхождению?

Ответ: Моя жена Грекова Наталия Ивановна, 1883 года рождения, до замужества Кабат, дочь сенатора Кабат, впоследствии помещика. Примерно в 1907 г. я вместе с женой купили имение Александровку вблизи Курска, где и проживала жена во время Первой мировой войны. Купленное нами имение состояло из 560 дес. земли, скотоводческой фермы — примерно 60–70 коров, мельницы, и других хозяйственных предприятий. В 1917 г. все это мое хозяйство было национализировано. Семью мне удалось забрать с собой в Киев. В конце 1918 г., предвидя эвакуацию контрреволюционных войск из Киева, я семью отправил в гор. Станислав, а оттуда, впоследствии с семьей бежал в Румынию, а потом в Австрию. В 1929 г. я с женой разошелся и до последнего времени с ней не жил.

Вопрос: На какой почве вы разошлись со своей женой, находясь за границей?

Ответ: Основной причиной развода с женой было то, что она допускала интимные связи с другими лицами. Кроме того, жена была недовольна тем, что я занимаюсь националистической деятельностью, и неоднократно предлагала мне эту деятельность прекратить. Когда я заявил ей, что не думаю прекращать своей антисоветской националистической деятельности, а наоборот, решил всецело себя отдать этой деятельности, это обстоятельство также имело соответствующее влияние на ускорение нашего разрыва.

Вопрос: Находясь за границей, в каких странах вы бывали?

Ответ: За время пребывания за границей я в разное время и по разным причинам бывал в Румынии, Австрии — где жил, Польше, Германии и Чехословакии. В других странах мне бывать не пришлось.

Вопрос: Находясь в Австрии некоторое время, вы занимались сельским хозяйством. Какое хозяйство вы имели?

Ответ: В 1922 г. вблизи гор. Вены я купил дом и участок земли примерно равен 2,5 дес. Кроме этого, я такой же участок в 2,5 дес. земли

ежегодно арендовал. Имея 5 дес. земли, я и занимался хозяйством с 1922 до 1929 г. В 1930 г. я переехал в Вену, где и жил до последнего времени, т.е. до ареста.

Вопрос: В подданстве какой страны вы состояли, находясь за границей?

Ответ: Находясь за границей до 1946 г., я везде числился как человек без гражданства. Подданства ни одной из стран я не принимал. В 1946 г. я официально был принят в подданство Австрии и в настоящее время являюсь австрийско-подданным, хотя при аресте никаких документов подтверждающих мое подданство отобрано не было. Эти документы остались у меня дома.

Вопрос: В связи с чем в 1946 г. вы решили принять австрийское подданство?

Ответ: В 1946 г. я решил принять австрийское подданство потому, что мной было принято решение оставаться доживать свой век в Австрии. Оставаться дальше вне гражданства было нельзя, возвращаться на родину я боялся, рассчитывая, что мне придется нести ответственность за проводимую мной антисоветскую деятельность. Поэтому я избрал последнее — оставаться в Австрии, в связи с чем и принял австрийское подданство. Тем более, если раньше эмигрантов, в частности в Австрии, не принимали в австрийское подданство, то в 1946 г. эта возможность представилась, эмигрантов принимали и выдавали документы как австрийско-подданный. Воспользовавшись этим, я так же принял австрийское подданство и получил соответствующие документы.

Допрос закончен в 1 ч. 30 м.

Протокол мной прочитан. Записан с моих слов правильно.

Александр Греков

Допросил: Нач. отделения С/ч МГБ УССР
майор

Лимодченко

ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 73–82.
Оригінал. Рукопис.

Документ № 3

Протокол допиту О.П.Грекова
від 13 січня 1949 р.

Допрос начат в 13 часов.

Вопрос: Известно, что вы бывший генерал-майор царской армии. Покажите о вашей военной карьере?

Ответ: В 1897 г. я закончил Московский университет (юридический факультет) и поступил на военную службу юнкером Московского военного училища, которое окончил в 1899 г. в звании подпоручика. В 1900 г. был переведен в лейб-гвардии егерский полк 1-й пехотной дивизии, дислоцировавшейся в Петербурге, и оставался в строю до поступления в Военную академию.

Осенью 1902 г. я сдал экзамен и поступил в Николаевскую военную академию Генерального штаба, которую окончил в 1905 г., и при выходе с Академии, был произведен в гвардии штабс-капитаны и направлен командовать ротой в выше указанный егерский полк, где служил два года. В 1907 г. я был переведен в Генеральный штаб и проходил службу в г. Москве в чине старшего адъютанта при 3-й гренадерской дивизии. В начале 1908 г. был возвращен в Петербург на ту же должность, но в другую дивизию — 1-ю гвардейскую.

С 1910 по 1914 гг., до начала первой мировой войны, я проходил службу в штабе войск гвардии и Петербургского военного округа в должности старшего адъютанта. В 1911 г. мне было присвоено звание подполковника. С начала войны, в 1914 г. я получил назначение начальником штаба 74-й пехотной дивизии Юго-Западного фронта. В 1915 г. я был произведен в полковники, а в начале 1917 г. мне было объявлено, что с 1916 г. мне присвоено звание генерал-майора.

Войну я в основном провел на Юго-Западном фронте. Начал ее в должности начальника штаба дивизии и закончил начальником штаба 6-го армейского корпуса. В начале 1917 г. командовал Лейб-гвардии егерским полком. После свержения с престола Николая II и прихода к власти правительства Керенского, я оставался на фронте и был верен ему до конца 1917 г.

Вопрос: Октябрьскую революцию 1917 г. вы встретили враждебно и, перейдя на службу к контрреволюционным правительствам, проводили активную борьбу против Советской власти. Показывайте по существу?

Ответ: Я не намерен отрицать этого. Будучи выходящим из помещичьей среды, которую громила Октябрьская революция, и являясь царским генералом и представителем Генерального штаба на фронте, я действительно враждебно встретил революцию и сразу же, перейдя на службу к контрреволюционному правительству на Украине, поскольку здесь в то время находился, проводил вооруженную борьбу против Советской власти.

Допрос прерван в 18 часов.

Протокол мною прочитан, записан с моих слов верно:

Александр Греков

Допросил: Начальник Отдела Следчасти МГБ УССР
майор Черкасов

ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 83-87.
Оригінал. Рукопис.

Документ № 4

Протокол допиту О.П.Грекова
від 21 січня 1949 р.

Допрос начат в 13–00.

Вопрос: Где вас застала Великая Октябрьская Социалистическая революция 1917 года?

Ответ: В то время я был на фронте начальником штаба 6-го армейского корпуса около Збаража в Галиции. Там я узнал об организации Советского правительства. Влияние революции сразу распространилось и на наш корпус, и в одной из дивизий корпуса уже существовали большевистские комитеты, а вторая дивизия была украинизирована и имела свою раду. Тогда же я был назначен генерал-квартирмейстером первой армии, находившейся на Северном фронте, куда я должен был выехать через Киев. При выезде к месту нового назначения, голова рады украинизированной дивизии Трофименко поручил мне — при переезде через Киев посетить главу «Центральной рады» Грушевского и переговорить с ним по вопросу дальнейшего использования украинизированной дивизии. Прибыв в ноябре 1917 г. в г. Киев, и выполняя поручение Трофименко, я посетил Грушевского, который мне предложил перейти на военную службу на Украине.

Вопрос: И вы сразу перешли в лагерь контрреволюции?

Ответ: Да, я признаю это. Грушевскому я тогда дал свое согласие перейти на службу к контрреволюционному правительству «Центральной рады». Причиной этому послужило распространение революции по всей России, успешная борьба большевиков, разгром помещичьих усадеб, убийство царских генералов, в частности, к тому времени я знал об убийстве генерала Духонина. Тогда я не имел надежды добраться к новому месту назначения.

Кроме того, на Украине у меня были личные интересы, как выходца из семьи помещика Черниговской области, и я считал, что «Центральная рада» достаточно сильна для ведения борьбы с большевизмом, и что я смогу здесь приложить свои усилия как военный специалист.

Вопрос: Какое положение вы заняли в «Центральной раде»?

Ответ: Грушевский направил меня к секретарю военных дел (военному министру) «Центральной рады» Петлюре, которым при согласовании с Грушевским мне было поручено формирование 2-й Сердюкской дивизии в Киеве. В конце ноября или декабре 1917 г. Грушевским я был назначен начальником штаба Киевского военного округа и состоял в этой должности до занятия Киева советскими войсками Муравьева, что произошло в начале января 1918 г.

Вопрос: Покажите, какую вражескую деятельность вы проводили в этот период?

Ответ: Я формировал 2-ю Сердюкскую (гвардейскую) дивизию. Тогда мне удалось сформировать один полк. Когда я был назначен начальником штаба КВО, то в это время фактически гарнизона еще не было, и я по поручению «Центральной рады» занимался ликвидацией царского штаба Киевского военного округа. Кроме того, по заданию командующего округа Шинкаря, я занимался учетом и снабжением всякого рода контрреволюционных националистических формирований, которые намеревался свести в сильную военную единицу, что мне не удалось, так как эти формирования превращались в разного рода банды, действовавшие самовольно. В это время, по указанию Грушевского, началось формирование дивизии галицийских сичевых стрельцов из числа австрийских военнопленных. Этим формированием руководили в то время прапорщики Коновалец и Дидушок Василий.

Вопрос: Покажите о вашей связи с Коновальцем?

Ответ: Когда Коновалец занимался формированием «сичевых стрельцов», я с ним познакомился как начальник штаба округа и давал ему технические указания по вопросам формирования. Впоследствии с Коновальцем я встретился, когда уже был утвержден военным министром. В частности, когда я был вызван из Раздельной и приглашен Винниченко к нему на обед, то там уже находился Коновалец, являвшийся в то время полковником и командиром корпуса «сичевых стрельцов». На обеде он вел себя вызывающе, полудиктаторски, и выступал за Петлюру. Там же Коновалец познакомил меня с Мельником, который также был в чине полковника, состоял в сичевой раде и был ближайшим советником Коновальца.

Как военному министру, мне с ними особых дел иметь не пришлось, так как они были в Киеве полными хозяевами и поддерживали Петлюру, который на них опирался. Находясь на посту военного министра «директории» и периодически приезжая в Киев из Одессы, где вел переговоры с французами, я также встречался с Коновальцем и Мельником, которые жили в гостинице «Континенталь». Несколько раз мне приходилось присутствовать на собраниях сичевой рады в качестве советника организационных вопросов по руководимыми ими войсками и формированию второго корпуса, что намеревался делать Коновалец.

Когда в феврале 1919 г. к Киеву подошли войска Красной армии, возникла необходимость эвакуации Киева, я, возвратившись из Одессы, остался в Киеве, чтобы следить за обороной города корпусом «сичевых стрельцов» и эвакуацией. В это время я систематически встречался с Коновальцем и Мельником. Эвакуацию нам удалось провести в полной мере. Покидая Киев, я выезжал в своем поезде, а Коновалец в своем. Для связи с корпусом Коновальца я потребовал представительства в своем вагоне — полковника Мельника, что и было сделано Коновальцем. Так мы приехали в Казатин, откуда я выехал в Одессу, а Коновалец остался в Казатине, как командир фронта против занявших Киев советских войск. Петлюра

со штабом передислоцировался в г. Проскуров. Впоследствии я встречал Коновальца в г. Вене в 1920 г. Другой связи с ним не имел.

Вопрос: Продолжайте показывать о пребывании вас на службе в «Центральной раде».

Ответ: В связи с предстоящим в январе 1918 г. падением Киева, Петлюра ушел в отставку, на его место стал некто Порш, с которым у меня произошли разногласия относительно возможности защищать Киев*. В связи с этим, я также ушел в отставку и временно направился в Курскую область, где была моя семья, с которой я и пробыл до марта 1918 г.

Узнав о приходе на Украину немецких войск и заключении Брестского мира, об уходе из Киева войск Муравьева и возвращении «Центральной рады», я в марте 1918 г. вновь пробрался в Киев. В Киеве я встретил полковника Жуковского, который в это время являлся военным министром «Центральной рады». Ранее Жуковский был помощником Петлюры и я знал его еще тогда. Поэтому, когда я связался с Жуковским, он предложил мне пост товарища военного министра, на что я дал свое согласие и был утвержден «Центральной радой». В мае 1918 г. немцы разогнали «Центральную раду», в связи с тем, что она не выполняла взятых на себя обязательств по снабжению немцев сырьем и продовольствием, и поставили гетманом Украины генерала Скоропадского, которым я был уволен в отставку.

Вопрос: Почему?

Ответ: Скоропадский не имел ко мне доверия и считал меня стоящим в оппозиции против него как украинского националиста-«самостийника», поэтому он и отстранил меня, а Жуковский был им арестован.

Вопрос: Что было дальше?

Ответ: С приходом к власти гетмана Скоропадского, среди офицеров — сторонников Грушевского и Петлюры, возникла организация т.н. «Украинского офицерского союза — батькивщины», ставившая своей целью — сохранение националистических украинских офицерских кадров. Все было рассчитано на то, что гетман Скоропадский без поддержки немцев

Під час першого допиту О.П.Грекова 21–22 вересня 1948 р. це питання також порушувалося: «*Вопрос:* В чем именно у Вас были разногласия с Порш?»

Ответ: В декабре 1917 г. Красная армия под командованием Муравьева подошла к станции Дарница, что в 10 км от Киева, и повела наступление на Киев. Порш решил, во что бы это ни стало не сдавать Киева. Зная состояние Киевского гарнизона и наличия наших сил в Киеве, которых не хватило бы, чтобы удержать Киев, я категорически возражал против плана Порша и предложил Киев сдать, отойти на Житомир, сконцентрировать силы, а затем ударить и взять обратно Киев. Однако Порш со мной не согласился, и я вынужден был пойти в отставку.

Вопрос: Продолжайте свои показания.

Ответ: Как и следовало ожидать, Киева Порш не удержал. Красная армия взяла Киев, и Центральная Рада была вынуждена эвакуироваться в Житомир» (ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 36).

долго удержаться во власти не сможет. Немецкие войска уже начали разлагаться, и было ясно, что они уйдут из Украины.

Вопрос: Указанный союз был организован вами?

Ответ: Да, организатором и руководителем «Украинского офицерского союза — батькивщины» был я, моим помощником являлся Иван Андрущенко. Практическая деятельность «союза» в основном сводилась к учету офицерского состава, ведению пропаганды против Скоропадского и уклонению офицеров от службы в армии Скоропадского. В связи с тем, что Скоропадский за участие в вышеуказанном союзе намеревался меня арестовать, о чем я узнал от генерала Синклера, я из Киева бежал в Полтаву, где пробыл неделю и, узнав об организации нового украинского правительства — «директории» в Виннице, я выехал туда и предложил свои услуги «директории», в частности ее председателю — Винниченко.

Проездом на Винницу через Казатин я встретился с Петлюрой, который в то время являлся уже головным атаманом украинского войска. Петлюра принял меня сухо, но предложил, чтобы я принял участие в завоевании Киева и направил меня в Винницу. По прибытию в Винницу, я был сразу же принят на военную службу «директорией».

Вопрос: И возглавили контрреволюционные националистические войска на юге Украины?

Ответ: Да, я официально был назначен главнокомандующим войск на Херсонщине, Екатеринославщине и Таврии. Выехав к месту нового назначения на ст. Раздельная, я там встретился со своим предшественником — командующим южной группой войск «директории» Луценко и узнал, что он вел бои с русскими белогвардейцами под командованием Гришина-Алмазова, который стремился занять Одессу. В тот же день мне стало известно, что французские десантные войска захватили Одесский порт и помогли Гришину-Алмазову занять Одессу. В связи с этим, я решил связаться с французами для переговоров, и с группой сербских офицеров прибыл в Одессу. Однако, командующий французскими войсками генерал Бориус отказался вести со мной какие-либо переговоры.

Я тогда вернулся в Раздельную, вызвал к себе Луценко и, поскольку он не являлся военным человеком, принял на себя командование войсками, а его назначил гражданским губернатором. После этого я начал наводить порядок в армии, организовал вывод войск «директории» из района Одессы и, занимаясь формированием новых частей, создал целую новую дивизию. На юге Украины я находился до конца 1918 г.

Вопрос: Впоследствии вы являлись военным министром петлюровской «директории». Покажите о проводившейся тогда вами контрреволюционной деятельности.

Ответ: Совершенно верно. Для этой цели я в конце 1918 г. и был вызван Винниченко в г. Киев, где мне предложили принять военное ми-

нистерство. На этом настаивал и Петлюра, который по непонятным для меня причинам в то же время стремился отстранить меня от формирования новых украинских частей на юге Украины. Я дал свое согласие стать военным министром петлюровской «директории». Будучи военным министром, я организовал военное министерство и, кроме того, лично по решению «директории» участвовал во всех делегациях в Одессу для переговоров с французским командованием. В этот период я встречался в Одессе с начальником штаба французского десантного корпуса — полковником Фрайденбергом, с которым вел переговоры, касающиеся помощи войскам «директории» оружием и боевыми припасами.

Однако переговоры с французами к положительным результатам не привели, несмотря на то, что по указанию Винниченко им обещалось сельскохозяйственное сырье и, в конечном счете, Одессу, но французы на это не пошли, потребовали удаление Винниченко, и когда последнему было доложено об этом, он ушел в отставку. Несмотря на это, французы выдвинули второе требование — подчинение Петлюры руководству Деникина, но Петлюра это сделать отказался. Тогда французы потребовали его ухода из директории, и когда я об этом доложил Петлюре, то последний почему-то решил, что это результат моих личных интриг против него.

В результате Петлюра выразил недовольство мною и стал грозить мне судом за срыв переговоров. Видя такое отношение ко мне Петлюры, который к тому времени прямо представлял из себя диктатора, я в начале марта 1919 г. покинул Украину и выехал в Галицию, в гор. Станислав. Петлюра со своим штабом находился в то время в Проскурове, т.к. значительная территория Украины, в том числе и Киев, были заняты войсками Красной Армии. На этом закончился первый период моей контрреволюционной деятельности.

Вопрос: Почему вы избрали именно Галицию?

Ответ: В это время Галиция находилась в союзе с Украиной, располагала своим правительством, в котором имелся и военный секретариат. Поэтому я рассчитывал, что смогу применить там свои усилия по военной службе. Когда в марте 1919 г. я прибыл в Станислав, мною заинтересовался голова галицийского правительства Голубович, который предложил мне перейти на службу в его правительство, на что я дал свое согласие и получил распоряжение возглавить галицкие войска. Я же попросил предварительно ознакомиться с этими войсками, что мне и было разрешено. После этого я начал объезжать войсковые формирования в Галиции и знакомился с их составом.

Главнокомандующим украинской галицкой армии (УГА) был в то время генерал Павленко. Его армия терпела поражение под Львовом и непрерывно отступала. Мое знакомство с войсками длилось до прихода к власти Петрушевича, который был объявлен диктатором Галиции, и уже Петрушевичу я дал свое окончательное согласие, и был взят им к себе на службу.

Вопрос: Каким образом вы установили связь с Петрушевич?

Ответ: С Петрушевич я познакомился на заседании галицийского правительства, куда был приглашен Голубовичем. Это заседание выбрало Петрушевича главой правительства, и он тогда же предложил мне командование галицкой армией.

Вопрос: И после этого вы стали главнокомандующим УГА? Покажите по существу.

Ответ: Да, Петрушевичем я был назначен главнокомандующим УГА. Вскоре после этого я принял решение внезапным ударом по польским войскам отвоевать захваченную ими украинскую территорию в Галиции. В этот период мною было блестяще проведено несколько военных операций против поляков, в результате их войска были отброшены далеко на запад, и возглавляемыми мною войсками были заняты Станислав, Тернополь, Коломия, Буча и другие города. В то же время я проводил активную деятельность по формированию и расширению галицийской армии, в результате чего довел ее количество до 100 тыс. человек.

Однако достаточного количества оружия и боеприпасов не было, и я вынужден был прекратить наступление, и перевел войска в оборону. В связи с этим Петрушевич обратился к Петлюре за помощью оружием и боеприпасами для УГА. На это Петлюра поставил условие — что он даст боеприпасы и оружие, если от командования галицийской армии буду удален я — Греков, что и произошло для меня совершенно неожиданно. Не ожидая оружия и боеприпасов от Петлюры, Петрушевич перевел войска УГА за Збруч на территорию Украины, чтобы поддержать Петлюру в борьбе против Красной армии.

Я остался частным лицом в Чорткове, а затем выехал в Залещики. В этот период петлюровские войска были разгромлены и вытеснены из Украины. В связи с этим из Залещики я выехал в Румынию, а затем в Австрию, осел на жительство в Вене и проживал там до дня ареста, т.е. с мая 1920 г. по сентябрь 1948 г.

Вопрос: Следовательно, видя разгром петлюровских банд Советской армией и безнадежное свое положение, вы решили бежать за границу?

Ответ: Да, это так. Мне с одной стороны угрожало пленение поляками, от фронта на Украине я был отрезан, поэтому я принял решение выехать за границу.

Допрос окончен в 16 часов.

Протокол мною прочитан, записан с моих слов верно:

Александр Греков

Допросил: Начальник Отдела Следчасти МГБ УССР

майор

Черкасов

ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 88–98.

Оригінал. Машинопис.

Документ № 5

Протокол допиту О.П.Грекова
від 29 січня 1949 р.

Допрос начат в 13–00.

Вопрос: Почему вы избрали местом своей эмиграции именно Вену?

Ответ: Мне было известно, что в 1920 г. в Вене еще существовали посольства Галицийского правительства, правительства УНР и, следовательно, там находились ряд видных бывших политических деятелей с Украины. Кроме того, на жительство в Вене осело значительное количество украинской эмиграции. Еще в период существования Австро-Венгерской империи Галиция входила в ее состав, и в Вене проживало еще с тех времен большое количество украинцев. Поэтому и рассчитывал, что, осев на жительство в Вене, я, если понадобится, буду иметь материальную и моральную поддержку.

Вопрос: И продолжать вражескую деятельность против Советского Союза?

Ответ: Да, я это отрицать не стану, так как в начале моей эмиграции я занялся проведением организованной антисоветской деятельности.

Вопрос: И с чего вы начали?

Ответ: Первым делом я занялся установлением антисоветских националистических формирований, находившихся в Вене, что впоследствии вылилось в создание антисоветской организации.

Вопрос: С кем конкретно вы установили связь?

Ответ: Когда я приехал в Вену в 1920 г., связался сначала с послом галицийского правительства, неким доктором Сингалевичем, который помог мне получить разрешение на проживание в Вене. После этого, я занялся поисками своих знакомых по Украине. Мне сразу же удалось установить связь с бывшим членом директории Афанасием Андриевским, который мне рассказал, что в Вене из его партии «самостийников-социалистов» находятся: председатель этой партии Александр Макаренко, бывший командир Волынского корпуса Оскилко; бывший мой секретарь по военному министерству Мацюк; бывший министр финансов у Петлюры — Кривецкий и другие. Через Андриевского мне удалось установить непосредственную связь с Макаренко. Макаренко, в свою очередь, помог мне связаться с представителями гетманской партии «хлеборобов»: идеологом партии Липинским, Сергеем Шеметом — бывшим крупным помещиком Лубенского уезда; Дорошенко — бывшим министром иностранных дел у Скоропадского; Скоропись-Йолтуховским, являвшимся губернским комендантом одной из губерний на Украине во времена Скоропадского.

От Шемета я узнал о пребывании в Вене сенатора Шелухина, с которым также связался. Шелухин уже тогда занимался вопросом объединения украинской эмиграции. Позже я установил связь с представителем партии социал-федералистов Кушниром Макаром. Устанавливая выше поименованные связи, я лично, а также и другие представители украинских националистических партий, неоднократно устраивали разрозненные вначале сборища, встречались по несколько человек и, обсуждали вопросы, касающиеся создания общей организации всех партий, что нам и удалось в конце 1920 г. В начале 1921 г. в Вене была создана и действовала антисоветская организация, в которую вошел и я. [...]

Вопрос: Известно, что руководителем «Всеукраинского национального союза» являлись вы. Так ли?

Ответ: Да, с созданием союза, на первом учредительном заседании я был избран его председателем и возглавлял союз в течение 2-х месяцев 1921 г., а затем из союза был исключен.

Вопрос: Какие группы и организации вошли в состав «Всеукраинского национального союза»?

Ответ: Как я уже показывал, в союз вошли представители партии «самостийников», группы «социал-федералистов», антисоветской организации «хлеборобов». В союз также вошли бывшие основатели «СВУ», они же представители украинских эсеров и представители Галичины.

Вопрос: Назовите известных вам участников «Всеукраинского национального союза»?

Ответ: В названный мной «союз» входили: я — Греков, являвшийся председателем союза, Шелухин — был моим заместителем по Надднепрянской Украине, доктор Кость Левицкий — заместитель по Галиции, вышеупомянутые мною Кушнир, Макаренко, Оскилко, Мацок, Кривецкий, Дорошенко, Шемет, Скоропись-Йолтуховский, которые являлись рядовыми членами союза. Из бывших организаторов «СВУ», представлявших в Вене партию эсеров, в союз входили: Андрей Жук, доктор Зализняк и Базяк. От галичан в союзе состояли: брат вышеупомянутого Кость Левицкого — Левицкий и его жена, доктор Роман Перфецкий, доктор Микитей, Козакевич, впоследствии редактор газеты «Украина», доктор Назарук, который в свое время являлся министром здравоохранения правительства директории на Украине и членом «Сичевой рады» в Киеве.

Кроме того, в союз входило много других представителей галицийских формирований, фамилии которых я сейчас не помню. Общий состав союза в Вене насчитывал около 50 человек. В состав нашего союза не вошли: представитель галицийского правительства Петрушевич, петлюровский посол Сидоренко и «сичевые стрельцы», возглавляемые Коновальцем, которые тогда считали себя еще официальными представителями украинского националистического правительства.

Вопрос: Какую антисоветскую деятельность проводил «Всеукраинский национальный союз» и лично вы?

Ответ: «Всеукраинский национальный союз» являлся контрреволюционной националистической организацией и ставил своей целью проведение борьбы против Советской власти и создание «Самостийной Украины». В разрезе этого, в период моего председательства в «союзе», по решению всех его членов, нами был составлен меморандум Версальской мирной конференции на имя президента Америки — Вильсона. В этом меморандуме союз от имени «Соборной Украины» излагал свое право на создание «Самостийной Украины» и ходатайствовал об оказании нам помощи в этом.

В начале своего существования, руководимый мною союз занимался разрешением первостепенной задачи — объединением всей украинской эмиграции, проживавшей в Вене. Занимаясь сколачиванием кадров вокруг «союза» для борьбы за создание «самостоятельного украинского буржуазно-националистического государства», участниками союза велась большая пропагандистская работа — устно и через печать, в которой также проводилась антисоветская агитация.

Поскольку в то время Петлюра, находясь в Польше, пошел на какие-то сделки с поляками, галичане считали его изменником украинского народа, но надднепрянцы не хотели от него откальваться. Поэтому союз занимался разрешением отношений между галичанами и надднепрянцами к Петлюре. В связи с этим было вынесено решение, осуждавшее политику Петлюры, с чем согласились и входившие в союз надднепрянцы. Я лично, как председатель союза возглавлял его антисоветскую деятельность, проводил разного рода заседания, на которых разрешались организационные вопросы по деятельности нашей организации. На этих же заседаниях с моим участием разрабатывался и составлялся меморандум на Версальскую конференцию. Однако я должен оговориться, что этот меморандум никакого эффекта не имел, так как ответ на него не последовал.

Вопрос: Выше вы показали об исключении вас в 1921 г. из «Всеукраинского национального союза». Укажите причины, послужившие этому.

Ответ: Моему исключению из союза предшествовала компрометация меня польскими разведывательными органами в лице ее представителя некоего Чернушенко-Сагайдачного Сергея Мефодиевича, с которым я тогда вступил в сотрудничество.

Вопрос: Следовательно, вы сотрудничали с польской разведкой?

Ответ: Да, я решил правдиво показать следствию о своем сотрудничестве с польскими разведывательными органами. Однако для сотрудничества с польской разведкой я был привлечен вышеназванным Чернушенко-Сагайдачным, не зная вначале, чего он от меня желал.

Вопрос: Кто такой Чернушенко-Сагайдачный?

Ответ: Чернушенко-Сагайдачний — подполковник царской армии, выходец из семьи крестьянина Полтавской губернии. Во время «директории» на Украине Чернушенко-Сагайдачний являлся командиром одного из петлюровских полков корпуса Оскилко на Волини, неоднократно участвовал в боях с Красной Армией. Бежав за границу и осев на жительство в г. Вене, Чернушенко-Сагайдачний являлся частным гражданином, нигде не работал, но, как я впоследствии узнал, он состоял на службе в польской разведке.

Вопрос: При каких обстоятельствах вы были привлечены Чернушенко-Сагайдачным для сотрудничества с польскими разведорганами?

Ответ: Вскоре после образования «Всеукраинского национального союза» и избрания меня его председателем, ко мне на квартиру в Вене явился Чернушенко-Сагайдачний в сопровождении Оскилко, который и познакомил меня с ним. В беседе со мной, Чернушенко-Сагайдачний заявил, что он пришел ко мне как бывший мой подчиненный по военной службе на Украине с целью выразить мне свое почтение и установить связь. Тогда же он предложил свои услуги по поддержанию меморандума, составленного «Всеукраинским национальным союзом», о чем, как заявил мне Чернушенко-Сагайдачный, он уже был осведомлен. При этом ссылался на обширные свои связи среди французских правящих лиц.

Предложение Чернушенко-Сагайдачного, касающееся меморандума о создании «Самостийной Украины» для меня, как председателя «союза», имело значение, поэтому я вошел с ним в более близкие отношения. Впоследствии с Чернушенко-Сагайдачным мы чаще всего встречались в кафе, о чем заранее условливались. Однажды в кафе он представил мне некоего Беседовского, якобы представителя советского посольства в Австрии. В каких отношениях он с ним находился, я не знаю, но впоследствии мне стало известно, что Беседовский никакого отношения к посольству не имел, а просто являлся изменником Советской России и «невозвращенцем».

Спустя месяц моего знакомства с Чернушенко-Сагайдачным, он однажды передал мне приглашение польского посла в Вене Марселя Шароты — посетить его на квартире. Я согласился, и вместе с Чернушенко-Сагайдачным был принят Шаротой. Практическим результатом приема было — передача мне Шаротой приглашения маршала Пилсудского приехать в Варшаву для переговоров с последним.

Я принял это приглашение и с Чернушенко-Сагайдачным выехал в Варшаву, где принимался видными деятелями польского правительства, в частности, зам. министра иностранных дел Пильцем, доверенным лицом Пилсудского — Патыком, начальником польского генерального штаба — генералом Развадовским, доверенным лицом последнего — капитаном Чарноцким и двумя министрами петлюровского правительства. Все они предлагали мне заняться организацией и формированием украинских войск, собранных на польской территории и возглавить командование этими войсками,

но с подчинением меня Петлюре. Пойти к нему в подчинение я не пожелал, и от предложения представителей польского правительства отказался.

В связи с этим отказом, интерес ко мне со стороны поляков исчез, и маршалом Пилсудским я принят не был. Поскольку в Варшаве мне делать было нечего, я с Чернушенко-Сагайдачным вернулся в Вену. После моего возвращения, члены «Всеукраинского национального союза» оценили мою поездку в Варшаву как самовольное действие, направленное на какие-то сделки с поляками, противоречащие интересам украинской эмиграции, в частности, галицийской части «союза», которые заявили, что я якобы вел переговоры с поляками о передаче им Галиции. Несмотря на мои доводы о неправильности таких толкований, члены «союза» выразили мне недоверие, и я был исключен.

Спустя незначительное время Чернушенко-Сагайдачный при одной из встреч со мной, заявил, что он намеревается издавать в Вене газету «Украина» на украинском и французском языках, и предложил мне сотрудничество в газете. Я поинтересовался, кем именно она будет издаваться и на чьи средства, на что Чернушенко-Сагайдачный ответил, что он финансирован для издания газеты французским правительством. Кроме того, Чернушенко-Сагайдачный убедил меня в том, что газета будет преследовать цель якобы оздоровления украинской эмиграции. Полностью доверяя Чернушенко-Сагайдачному, я дал ему свое согласие на сотрудничество в газете, однако впоследствии убедился, что сотрудничал с польскими разведорганами, как и сам Чернушенко-Сагайдачный.

Вопрос: А что у вас было общего с французами?

Ответ: Я лично с французами ничего общего не имел, однако должен сознаться, что через Чернушенко-Сагайдачного имело место мое косвенное сотрудничество и с французской разведкой.

Вопрос: Покажите о вашей деятельности в пользу названных разведок?

Ответ: С первых дней издания газеты «Украина» мне стало ясно, что Чернушенко-Сагайдачный действительно финансируется для этой цели польской и французской разведками, в связи с чем он и ввел два текста в газете на украинском и французском языках. Впоследствии сам Чернушенко-Сагайдачный мне прямо заявлял, что эту газету он издавал под непосредственным руководством польского генерального штаба, преследуя в основном политическую цель по компрометации отдельных украинских националистических деятелей, а так же, как я впоследствии узнал, и меня, как председателя выше названного «союза».

Кроме того, я лично для польской и предполагаю, что и для французской разведок, передал через Чернушенко-Сагайдачного ряд сведений, касающихся украинской эмиграции. Вначале Чернушенко-Сагайдачный поручал мне писать отдельные статьи, в частности: о возвращении галичан-эмигрантов на родину, о деятельности директории, о Габсбург-Лот-

ринген, он же Василий Вышиваный, который претендовал на пост гетмана Украины.

Однако впоследствии, Чернушенко-Сагайдачный прямо использовал меня для передачи ему информации по разведывательной службе. Сначала это было под видом товарищеских отношений, — он подсовывал мне на подпись краткого содержания записки о наличии тех или иных националистических формирований в Вене и я их подписывал. И когда спрашивал, зачем это, он мне заявлял, что я же друг, доверяю ему и должен подписать так, как это надо.

Впоследствии подобного рода сведения, в основном касающиеся украинской националистической эмиграции, ее численном составе, направлении и деятельности по объединению этих формирований, я уже передавал ему, зная, что они нужны не для газеты, а шли в польский генеральный штаб и, прямо предполагаю, в его отделы разведывательной службы. Кроме того, в подтверждение моей косвенной связи с французской разведкой, может служить и то обстоятельство, что по предложению Чернушенко-Сагайдачного я написал несколько официальных писем на имя президента Франции, в которых освещалось возможное и необходимое сотрудничество Украины с Польшей, а, следовательно, и с французами, состоявшими в союзе с Польшей.

Еще когда мы с Чернушенко-Сагайдачным были в Варшаве, я лично наблюдал, что среди офицеров польского генерального штаба, а также и среди высших правительственных лиц, он был своим человеком. В Варшаве я с Чернушенко-Сагайдачным был помещен на жительство в номер европейской гостиницы, принадлежавший до этого некоему полковнику Марино, являвшемуся заместителем председателя французской армии в Варшаве генерала Ниссея. При этом Чернушенко-Сагайдачный прямо заявлял мне о своем знакомстве с офицерами французских военных кругов, находившихся в Варшаве.

Когда я ясно увидел, что издававшаяся нами газета «Украина» была направлена на организацию раскола среди украинской эмиграции, стоявшей в оппозиции против Петлюры, что было угодно полякам, поскольку они занимались формированием украинских войск под руководством Петлюры, мне пришлось более конкретно объяснить по существу с Чернушенко-Сагайдачным. Тогда он прямо мне заявил, что это угодно польскому генеральному штабу и конкретно, его секретной службе, которая ведала этим вопросом.

Уже в 1922 г., однажды, без всякого предупреждения Чернушенко-Сагайдачный явился ко мне и заявил, что он уезжает в Чехословакию и, следовательно, прекращает всякое сотрудничество со мной. На мой вопрос, как же будет продолжаться наша совместная служба, он, не стесняясь меня, заявил, что эта служба также прекращается и газета «Украина» больше издаваться не будет. То, что мы с ним делали, как он говорил, было

угодно польскому генеральному штабу и, в частности, по указанию последнего, проводилась дискредитация нежелательных для поляков деятелей украинской националистической эмиграции и в частности меня, сбору необходимых сведений и проч. Комбинация, которую осуществлял Чернушенко-Сагайдачный, была достигнута и необходимость во мне отпала.

Все эти мероприятия польской разведки, как заявил мне Чернушенко-Сагайдачный, он проводил по прямому заданию начальника польского генерального штаба. Так была прервана моя связь с Чернушенко-Сагайдачным. После этого со мной действительно произошел большой конфуз, так как вся украинская эмиграция, находившаяся в Вене, от меня отказалась, и поговаривала о моем сотрудничестве с поляками. Обозлившись на Чернушенко-Сагайдачного за это, я сразу же в том же 1922 г. написал на имя начальника польского генерального штаба письмо, в котором указал, что прекращаю всякое сотрудничество с ними.

Вопрос: Вы не все показали о своем сотрудничестве с французской разведкой?

Ответ: О своем косвенном сотрудничестве с французской разведкой я откровенно показал все то, что мне было известно со слов Чернушенко-Сагайдачного, и в чем он убеждал меня лично. Помещая в издававшейся нами газете «Украина» отдельные статьи в интересах Франции, передавая отдельные сведения, касающиеся украинской эмиграции, я интересовался у Чернушенко-Сагайдачного, кто направляет эту нашу деятельность, и он мне утвердительно и неоднократно заявлял, что делается это не только по указанию начальника польского генерального штаба, а по прямому указанию французского генерала Нисселя, являвшегося военным представителем Франции в Варшаве. Прямой связи с кем-либо из представителей французской разведки, как я показал выше, мне иметь не приходилось.

Допрос окончен в 17 часов.

Протокол мною прочитан, записан с моих слов верно: Греков

Допросил: Начальник 1-го Отдела Следчасти МГБ УССР
майор Черкасов

ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 99–109.
Оригинал. Машинопис.

Документ № 6

Протокол допиту О.П.Грекова
від 5 лютого 1949 р.

Допрос начат в 23 часа.

Вопрос: На предыдущем допросе вы назвали Габсбург-Лотрингена. Покажите, что вам известно о нем?

Ответ: Габсбург-Лотринген Вильгельм — выходец из царствовавшего дома Австро-Венгерской монархии. Являлся эрцгерцогом и в последнее время проживал в г. Вене. В 1918 г. Габсбург-Лотринген находился на Украине в составе немецко-австрийских оккупационных войск. Когда в 1919 г. я командовал Украинской Галицкой армией в Галиции, он состоял в моем подчинении, и являлся командиром батальона галицких сичевых стрельцов корпуса Тарнавского. С тех времен и в последующие годы Габсбург-Лотринген активно занимался украинским вопросом и претендовал на пост гетмана Украины. В связи с этим, для популяризации себя среди украинского народа он присвоил себе псевдоним «Вышиванный».

Вопрос: Покажите о ваших встречах с Габсбург-Лотрингеном (Вышиванным) на Украине?

Ответ: С Габсбург-Лотрингеном Вильгельмом, он же Вышиванный, мне встречаться на Украине не приходилось. В 1918 г. я о нем вообще ничего не слышал, а в 1919 г., хотя и знал о его службе в составе Галицкой армии, но с ним не встречался. Первый раз я с ним встретился летом 1920 г. в Вене.

Вопрос: Как произошла эта встреча?

Ответ: Тогда Габсбург-Лотринген лично явился ко мне с визитом на квартиру по ул. Шаумбургерштрассе, 32, г. Вена, где я в то время проживал.

Вопрос: С какой целью посетил вас Габсбург-Лотринген. Ведь ранее, как показали выше, вы с ним не встречались и знакомы не были?

Ответ: Целью его посещения было познакомиться со мной как с бывшим командующим «УГА», что и произошло в эту краткую встречу. Кроме того, Габсбург-Лотринген пригласил меня заходить к нему. В последующих встречах он старался привлечь меня для сотрудничества с ним.

Вопрос: О каком сотрудничестве вы говорите?

Ответ: Не покидая своих притязаний на Украинский престол, Габсбург-Лотринген энергично занимался украинским вопросом, и как я видел, в осторожной дипломатической форме он группировал вокруг себя украинских деятелей. Встречаясь со мной в течение 1921 года, в беседах он интересовался Украиной и украинской эмиграцией. При этом мне давал понять, чтобы я сотрудничал с ним в направлении разрешения интересовавшего его украинского вопроса. В тоже время Габсбург-Лотринген своих планов не излагал, при встречах и беседах вел себя дипломатически и, по

сути, никакого сотрудничества у меня с ним не последовало. К этому времени я по указанию Чернушенко-Сагайдачного написал статью в издававшуюся нами газету «Украина» против Габсбурга, под заглавием «Вышиванщина», в которой осуждал его притязания на украинский престол.

Правда, эту статью я не подписывал своей фамилией, однако Габсбург-Лотрингену кто-то рассказал о моем авторстве, и мы с ним разошлись и наши встречи прекратились. Впоследствии я слышал, что он длительный период проживал во Франции, в Париже.

Вопрос: Покажите о связях Габсбурга-Лотрингена с французами?

Ответ: Мне об этом ничего не известно. Из печати я знал, что Габсбург-Лотринген проживая в Париже, запутался в каких-то денежных делах, за что его намеревались там судить, однако ему удалось выехать в Австрию.

Вопрос: В последние годы вы встречались с Габсбургом-Лотрингеном и какой характер носили эти встречи?

Ответ: После указанного разрыва я встречался с Габсбург-Лотрингеном первый и последний раз в 1943 или 1944 г., точно не помню, в одном из кафе г. Вены. Свел нас некто доктор Брензан, которого я знал как приближенного Габсбурга, осуществлявшего для последнего какие-то спекулятивные денежные сделки, за что Брензан впоследствии попал под суд. При этой встрече Габсбург-Лотринген, хотя и именовал себя полковником Вышиванным, однако украинскими делами интересовался вяло и беседу со мной свел к заглаживанию ранее происшедшей между нами размолвки. К этому времени он значительно постарел, был глуховат на одно ухо, и когда я заговорил с ним на украинском языке, попросил разговаривать на немецком языке. Больше я с ним не встречался.

Допрос окончен в 3 часа.

Протокол мною прочитан, записан с моих слов верно: Греков

Допросил: Начальник Отдела Следчасти МГБ УССР

майор

Черкасов

ЩДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 110–117
Оригінал. Рукопис.

Документ № 7

Протокол допиту О.П.Грекова
від 11 лютого 1949 р.

Допрос начат в 15 ч. 00 м.

Вопрос: Порвав связь с Чернушенко-Сагайдачным и прекратив сотрудничество в газете «Украина», какую антисоветскую националистическую деятельность вы проводили?

Ответ: После того, как я написал начальнику польского генерального штаба о прекращении сотрудничества с ними, в силу сложившегося у меня неблагоприятного материального положения, я в 1922 г. покинул Вену, и с семьей переехал на жительство в Тульнский район, что в 25 км от Вены, и проживал там до 1930 г., занимаясь сельским хозяйством. В это время я никакой политической деятельностью не занимался. В 1930 г. я возвратился на жительство в г. Вену, до 1933 г. не работал, а затем поступил на службу в книжный склад (общество распространения политико-экономических знаний). В 1934 г., когда я служил в книжном складе, со мной установила связь организация «Союз молодоросов» и, в частности, ее руководитель — секретарь «союза» Иелита-Вильчковский Кирилл.

Вопрос: Покажите подробно об организации «Союз молодоросов»?

Ответ: «Союз молодоросов» существовал и действовал в Париже (Франция). Это была антисоветская организация монархического направления, а не украинско-националистического, и ставила своей целью восстановление царствования дома Романовых в России.

Вопрос: Почему в таком случае «Союз молодоросов» установил связь с вами?

Ответ: Я полагаю, что они рассчитывали на мое сотрудничество с ними, поскольку в прошлом я являлся царским генералом.

Вопрос: Изложите обстоятельства установления связи «Союза молодоросов».

Ответ: В 1934 г. из Парижа от секретаря «Союза молодоросов» Иелита-Вильчковского я получил письмо, в котором он просил меня как заведующего книжным складом выслать в Париж для союза книгу об организации хозяйства в фашистской Италии. Я ему выслал требуемую книгу, а затем между нами завязалась переписка. Спустя 3 месяца, Иелита-Вильчковский в своем письме попросил меня сообщить о событиях на Украине после падения монархии. В связи с этим я решил использовать «Союз молодоросов» для пропагандирования украинско-националистического движения и стал писать ему статьи по украинским вопросам в издававшуюся в Париже газету «Молодоросская искра» и «Бодрость». Так длилось мое сотрудничество с «союзом» до 1938 г. К этому времени я написал им ряд статей явно украинско-националистического содержания, в которых выставлял необходимость признания домом Романовых «Самостийной Украины».

«Союз молодоросов», будучи монархической организацией, начал вносить в мои статьи коррективы, в связи с чем было прекращено мое сотрудничество с ними, о чем я уведомил письмом князя Сергея Оболенского, являвшегося заместителем Иелита-Вильчковского. Кроме того, причиной прекращения связи с «Союзом молодоросов» послужило мое знакомство с неким доктором Кашинским Павлом, который являлся ак-

тивным украинским националистом, и сразу же после знакомства он посоветовал мне прекратить связь с союзом.

Вопрос: Покажите, кто такой Кашинский, и при каких обстоятельствах вы с ним познакомились?

Ответ: Доктор Кашинский, как мне впоследствии стало известно с его слов, в прошлом являлся директором книгоиздательства «Вернигора» на Украине в г. Киеве. С занятием Киева советскими войсками Кашинский эмигрировал за границу и проживал частным лицом в г. Вене. По деятельности, проводившейся Кашинским среди украинской националистической эмиграции в Вене, мне было известно, что он занимался вопросами объединения всех украинских организаций. В начале своей эмиграции в Вене он примкнул к организации ОУН — Коновальца, впоследствии был связан с другими националистическими формированиями, а когда я его узнал ближе, он лично осуществлял руководство по объединению этих формирований. Обстоятельства моего знакомства с Кашинским таковы: в 1938 г. на мое имя поступила открытка от доктора Кашинского, который просил меня встретиться и познакомиться с ним. Эта встреча состоялась, и Кашинский заявил мне, что он заинтересован в знакомстве со мною, как бывшим украинским деятелем. Я на это согласился и сотрудничал с Кашинским вплоть до 1944 г.

Вопрос: В каких антисоветских формированиях вы состояли?

Ответ: В процессе моего сотрудничества с доктором Кашинским и неоднократных встреч с ним, последний высказал идею о возможности создания организации т.н. «казачество», деятельностью которой, как он мне заявил, можно возродить «Самостийну Украину». Меня эта идея заинтересовала, и я лично занялся созданием такой организации. Развив деятельность в этом направлении, я лично подготовил 3 воззвания к украинскому народу, и в частности, к украинской эмиграции за границей, о создании «Самостийной Украины» по принципу б/запорожской сечи.

При этом, чтобы заинтересовать украинцев и привлечь их в создаваемую нами антисоветскую организацию, я в националистическом духе восхвалял украинское казачество, их вольность и прочее. С помощью Кашинского эти воззвания рассылались во все страны Европы и Америку. Я рассчитывал, что идея организации «казачества» захватит украинскую эмиграцию и объединит ее. Однако, как мне и Кашинскому стало известно из поступающих писем, она имела отрицательную реакцию, поскольку единства в националистических формированиях не было и такие организации как ОУН, УНО, скоропадковские, УНР, увидели в «казачестве» какого-то конкурента.

В Вене первыми на меня и Кашинского обрушились доктор Грицай и генерал Курманович, которые руководили одной из антисоветских националистических организаций, насколько я помню УНО, и открыто заявили

свой протест против создания «казачества». Из Канады за подписью Александра Шаповала, бывшего петлюровского военного министра, который состоял в этой должности после меня, а в Канаде руководил скоропадковским движением, поступило письмо о том, что идея «казачества» несвоевременная и будет вступать делу, которым руководит он. Поступали письма и от сочувствовавших нам в создании организации «казачества», в частности такие письма поступали из Нью-Йорка, со Львова и других мест.

Пока мы рассылали воззвания и пропагандировали идею создания «казачества», ждали результатов со стороны украинских формирований, находившихся в других странах, в начале 1939 г. я был вызван в гестапо г. Вены, где мне официально запретили заниматься созданием организации «казачества». По существу, у меня была отобрана подписка, в связи с чем я вынужден был прекратить открытую деятельность в этом направлении.

Вопрос: Какую антисоветскую националистическую деятельность вы проводили дальше?

Ответ: В 1939 г. я был привлечен доктором Кашинским в созданный им в Вене филиал «Украинской громады». При этом Кашинский сказал, что центр этой организации находится в Берлине и что он полномочен на создание филиала «Украинской громады» в Вене, а затем предложил мне вступить в ее члены, на что я согласился.

Вопрос: Покажите о вашей деятельности в организации «Украинской громады»?

Ответ: Как я уже показывал выше, доктор Кашинский проводил большую работу по объединению украинской эмиграции, чем он активно занялся и при создании филиала «Украинской громады» в Вене. Кашинский вначале охарактеризовал организацию «Украинская громада», как общество для взаимопомощи украинцам, однако цели ее были совершенно другие. «Украинская громада» занималась объединением всех украинских формирований и, как конечную цель преследовала создание «Самостийной Украины». В «Украинской громаде» я состоял в качестве рядового члена, платил членские взносы, оказывал личную помощь Кашинскому, который проводил большую националистическую работу и был всегда занят этим.

Какую-либо специальную линию или участок работы в «Украинской громаде» я лично не вел. В мою бытность членом «Украинской громады» в феврале 1942 г. по предложению доктора Кашинского мы вместе с ним ездили в Берлин для установления связи с украинскими националистическими деятелями, находящимися там. Других фактов моей деятельности в «Украинской громаде» привести не могу, так как больше ничего не делал.

Вопрос: Покажите о вашей связи с доктором Грицай.

Ответ: С доктором Грицай я лично знаком не был и никогда не встречался. Мне было известно, что он руководит одной из антисоветских на-

ционалистических организаций. Подробно охарактеризовать деятельность Грицай не могу, так как не осведомлен об этом.

Допрос прерван в 17–00.

Протокол мною прочитан, записан с моих слов верно: Греков

Допросил: Начальник Отдела Следчасти МГБ УССР

майор

Черкасов

*ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 118–123.
Оригінал. Машинопис.*

Документ № 8

Протокол допиту О.П.Грекова
від 25 лютого 1949 р.

Допрос начат в 14.00.

Вопрос: На предыдущем допросе вы показали о том, что в начале 1939 г., занимаясь созданием антисоветской организации «Украинское казачество», вы вынуждены были прекратить открытую деятельность в этом направлении по предложению гестапо. Покажите, какова была ваша последующая деятельность по созданию этой организации.

Ответ: Действительно, в связи с запрещением гестапо, я в начале 1939 г. вынужден был прекратить открытую деятельность по созданию организации «Украинское казачество», о чем дал соответствующую подписку гестапо. Однако, идею «казачества» я не отложил и вместе с доктором Кашинским продолжал нелегальную работу в этом направлении. В частности, с доктором Кашинским по вопросам создания «казачества» мы продолжали вести переписку с представителями украинских националистических формирований за границей. Правда, эта корреспонденция концентрировалась у Кашинского и, как мне было известно, ничего существенного по созданию антисоветской организации «Украинское казачество» нам сделать не удалось.

Так было до войны. Когда Германия развязала войну с СССР в 1941 г., я и Кашинский решили возобновить и активизировать нашу идею по созданию организации «Украинское казачество». В связи с этим, я лично написал меморандум на имя Гитлера, в котором подробно осветил идею формирования «Украинского казачества», что, как я писал, будет соответствовать принципам фашизма Германии и Италии. Содержанием этого меморандума я желал навести Гитлера на мысль о том, что якобы украинский народ, организуясь в «Украинское казачество», сможет оказать реальную помощь Гитлеру в его планах. В связи с этим я излагал в меморандуме просьбу посчитаться и одобрить нашу идею «Казачества». Правда, никакого ответа на данный меморандум не последовало.

В начале оккупации Украины нам было известно, что немцы считались с украинцами и отдельные группы ставили как бы в привилегированное положение. Однако, впоследствии мы ясно увидели, что Гитлер не намерен считаться с украинским народом, тем более его политика была далека от создания «Самостийной Украины». Поэтому мы больше по вопросу создания «казачества» к германским правителям не обращались. На этом наша идея по созданию антисоветской организации «украинское казачество» была совершенно оставлена.

Вопрос: А какова была цель установления связи с украинскими националистическими деятелями в Германии и, в частности, в Берлине, куда вы ездили с Кашинским в феврале 1942 года?

Ответ: Вначале, когда по предложению Кашинского я ехал с ним в Берлин в феврале 1942 г., я истинных целей выезда туда точно не знал и рассчитывал, как говорил Кашинский, что мы установим связь с отдельными украинскими националистическими деятелями, с расчетом на объединение украинской эмиграции. Однако уже в Берлине мне стало известно, что целью этого посещения было желание Кашинского связать меня с гетманом Скоропадским, а следовательно, и возглавляемой им националистической организацией. В Берлине Кашинский мне прямо говорил, что Скоропадская националистическая организация играет большую роль в Украинском националистическом движении, с чем нам надо считаться и прямо предлагал мне связаться со Скоропадским, посетив его. Однако я от этого отказался, так как со Скоропадским никогда ничего общего не имел, и последний ко мне относился отрицательно. Тогда, в Берлине мы ограничились установлением связи с отдельными украинскими националистами.

Вопрос: Покажите, с кем конкретно и какую связь вы установили?

Ответ: Прибыв в Берлин в феврале 1942 г. и остановившись в гостинице на улице Фридрихштрассе, мы с Кашинским первым делом сделали визит к некоему полковнику Зеленовскому, являвшемуся в прошлом адъютантом Скоропадского... В беседе с Зеленовским мы узнали, что он разошелся со Скоропадским по каким-то денежным вопросам. В Берлине он жил хорошо, имел хорошо оборудованный особняк и представлял какого-то сотрудника немецких властей. Он много рассказывал нам о своих связях с немецкими офицерами в Берлине, которые состояли в штабе оккупационных войск на Украине в 1918 г.

Во втором случае мы с Кашинским посетили штаб Скоропадского, размещавшийся в районе Андгальдского вокзала (сам Скоропадский жил за Берлином, в предместье Ванзее). В штабе Скоропадского, где меня никто не знал, Кашинский представил меня начальнику штаба, фамилии которого не помню. В связи с первоначальным знакомством, состоявшимся между нами и начальником скоропадского штаба, кратковременный разговор носил обыденный характер, и политические вопросы не затра-

гивались. Начальник штаба интересовался мною, однако ни о чем конкретном мы тогда не договорились.

Затем Кашинский попытался связать меня с Сергеем Шеметом, бывшим помещиком Лубенского уезда, Полтавской губернии, членом партии «Хлеборобов», принимавшим деятельное участие в провозглашении Скоропадского гетманом на Украине. В Берлине Шемет представлял ближайшего советника Скоропадского и как назвал его Кашинский, он являлся премьером скоропадского правительства и даже проживал в особняке Скоропадского. Однако Шемета в то время в Берлине не оказалось, и встреча с ним не состоялась.

Последующим визитом мы навестили ранее названного мною Скоропись-Йолтуховского, служившего в одном из крупных банков Берлина, где он занимал видное место. Скоропись-Йолтуховский являлся украинским националистическим деятелем скоропадского направления. При нашем появлении в банке, где мы встретили Скоропись-Йолтуховского, последний вначале испугался нашего визита, видимо посчитав, что мы явились с какой-то материальной просьбой или мстью, однако я разъяснил ему, что данный визит является актом нашего внимания к нему, как к старому украинскому деятелю. Скоропись-Йолтуховский успокоился, однако заявил нам, что он потерял на фронте сына и какие-либо политические вопросы его в настоящее время совершенно не интересуют. Это было большой неожиданностью для Кашинского и встреча на этом была закончена.

После этого Кашинскому необходимо было посетить по делам издательства «Вернигора» книготорговца Тищенко, имевшего в Берлине книжный магазин. Я при этом также познакомился с Тищенко. Кашинский при этой встрече был занят чисто деловыми вопросами, касающимися издательства. На второй день нашего пребывания в Берлине в гостинице, где мы жили, нас посетил некий Кожевников, назвавший себя инженером. При нашем знакомстве Кожевников проявил к нам большой интерес, очень интересовался украинским вопросом и нашим положением в украинской эмиграции. Об этом он подробно расспрашивал как меня, так и Кашинского.

О себе рассказал, что он инженер, киевлянин, дважды побывал на оккупированной немцами территории Украины, посещал своих родственников около Киева и нашел, что немецкое господство на Украине якобы принесло пользу, и был сторонником нацистов. В этой же беседе на вопросы Кашинского Кожевников подтвердил, что он близок к штабу Розенберга, является личным приятелем помощника Розенберга некоего Лейбрандта.

Цель посещения нас Кожевниковым, как я его понял, была установление твердой связи с нами и последующего проведения какой-то совместной работы, о чем он ясно не говорил в то время. При отъезде нас из Берлина Кожевников сказал: «Надеюсь, что наши отношения продолжаться, я буду приезжать в Вену и мы будем встречаться». Впоследствии мне

Кашинский говорил, что Кожевников является видным лицом украинской эмиграции, как приближенный к штабу Розенберга, занимавший там какое-то служебное место.

Вопрос: И вы встречались с Кожевниковым в Вене. Покажите об этом?

Ответ: Да, это было один раз, в 1943 г. Кожевников действительно прибыл в г. Вену и связался со мной и Кашинским. Наша встреча состоялась в одном из кафе и была кратковременной, так как это было перед самым отъездом из Вены Кожевникова и он очень торопился. Наша беседа с Кожевниковым носила общий характер по всем вопросам и ничего делового, касавшегося бы проведения какой-либо определенной деятельности, не имела.

Вопрос: Покажите конкретнее, о какой совместной работе с Кожевниковым у вас шла речь?

Ответ: Что-либо конкретного по этому вопросу я показать не могу, так как наша встреча с Кожевниковым носила порядок установления связи и знакомства, и конкретно о какой-либо совместной работе у нас речи не было.

Вопрос: Продолжайте показывать об установлении связей по Берлину?

Ответ: На 3-й день нашего пребывания в Берлине, Кашинский занялся личными вопросами по книгоиздательству, встречался с Стрижаком, являвшимся его доверенным лицом в Берлине, высылавшим книги в Вену, а я воспользовался этим, чтобы встретиться с неким Думиным — галичанином, который писал историю «освобождения Галиции от поляков». Еще когда я был в Вене, Думин несколько раз просил меня в письмах дать ему материалы о деятельности галицийской армии в период моего командования. Встретившись с Думиным в Берлине, я с ним провел почти целый день, рассказывал ему о деятельности возглавлявшейся мной галицийской армии. В конце дня к нам пришел Кашинский и мы вместе сфотографировались, а затем в этот же вечер я и Кашинский выехали из Берлина и возвратились в Вену.

Вопрос: Почему вы не показываете об установлении деловых связей по Берлину с украинскими националистическими деятелями?

Ответ: Как я уже показал, Кашинский предложил мне и осуществил совместную поездку в Берлин с целью ввода меня в националистическую скоропадскую организацию и большинство связей, с которыми меня сводил Кашинский, являлись представителями Скоропадского. Поскольку на прямое предложение Кашинского, сделанное мне в Берлине, посетить и связаться со Скоропадским, я ответил отрицательно, то, следовательно, и деловых связей с его представителями не последовало. О том, что Кашинский преследовал указанную цель, подтверждается тем, что он по возвращению в Вену, неоднократно говорил и внушал мне, что скоропадское движение является очень полезным делом и одно из самых серьезных движений, что оно имеет и якобы будет иметь большое влияние на всю украинско-националистическую эмиграцию.

Вопрос: Покажите, какую антисоветскую националистическую работу вы проводили в период войны 1941–1945 гг.?

Ответ: Вернувшись в Вену, я продолжал поддерживать связь с Кашинским, однако какую-либо националистическую деятельность не проводил, ожидая новых событий в связи с войной. В начале августа 1942 г. я получил известие о смерти своего сына на советско-германском фронте, где он служил в качестве переводчика. Я очень тяжело воспринял смерть сына, и это вывело меня из строя до половины 1943 г. и в течение этого времени я даже редко встречался с Кашинским.

В конце 1943 г., а возможно в 1944 г., точно не помню, я написал несколько писем Гитлеру, в которых восхвалял фашизм, просил Гитлера покровительствовать украинскому народу, как верному его помощнику и деятельность немецкой оккупационной администрации на Украине вести в этом направлении. В отдаленных формах затрагивал ранее подымавшую мною идею «казачества». После этих писем, ответов на которые не последовало, я все реже и реже встречался с Кашинским, так как он часто выезжал по своим делам из Вены, а в 1944 г. окончательно простился с ним, так как он, покинув Вену, выехал в Цнайм (Чехословакия). Поскольку к этому времени показатели войны вели на разгром Германии, я с 1944 г. никакими политическими вопросами не занимался.

Допрос окончен в 16 час. 30 мин.

Протокол допроса с моих слов записан верно, мною прочитан, в чем и расписываюсь: Греков

Допросил: Начальник Отдела Следчасти МГБ УССР
майор Черкасов

*ЦДАГОВ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 124–132.
Оригінал. Машинопис.*

Документ № 9

Протокол допиту О.П.Грекова
від 7 березня 1949 р.

Допрос начат в 23 часа.

Вопрос: Какие контрреволюционные формирования входили в состав южной группы войск на Украине, которую вы возглавляли в 1918 году?

Ответ: Когда петлюровской директорией я был назначен Главнокомандующим южной группой контрреволюционных войск на Украине (Херсонщина, Екатеринославщина и Таврия), на станции Раздельная принял

под свое командование войска «директории», руководимые в то время неким Луценко и выведенные из под Одессы в связи с занятием города французами. В составе этих войск насчитывалось примерно 2 тыс. человек. Кроме того, я занялся формированием новых частей, и мне удалось сформировать одну дивизию. Это весь состав южной группы войск «директории» в период моего главнокомандования.

Вопрос: Из какого контингента была сформирована ваша новая дивизия?

Ответ: Главным образом дивизия формировалась за счет добровольцев из окрестного населения, куда я направлял своих вербовщиков. Большую услугу в этом мне сделал Луценко, назначенный мною гражданским губернатором и к тому времени хорошо известный местному населению.

Вопрос: Почему вы умалчиваете о бандитских формированиях атамана Григорьева?

Ответ: С атаманом Григорьевым я ничего общего не имел.

Вопрос: Известно, что банды Григорьева находились под вашим общим командованием на юге Украины. Показывайте правду об этом?

Ответ: Должен правдиво заявить следствию о том, что когда я был назначен главнокомандующим южной группы войск петлюровской директории, и прибыв на ст. Раздельная, узнал, что в Екатеринославской губернии оперируют банды атамана Григорьева. Поскольку Григорьев находился на территории моего влияния как главного военачальника, он механически должен был войти в состав южной группы войск «директории». С целью непосредственного подчинения себе банд Григорьева, я к последнему послал в Екатеринослав Луценка как своего представителя для переговоров.

Однако Григорьев, как мне стало известно, бывший обер-офицер царской армии, а затем главарь банды, страдал запоем и в период прибытия к нему Луценка беспрерывно пьянствовал. Луценка он не принял, заявив при этом, что никакой «директории» и вообще никого он не признает. Вскоре после этого я был отозван «директорией» из юга Украины. Кроме изложенного, об атамане Григорьеве я ничего показать не могу.

Допрос окончен в 2 часа.

Протокол записан с моих слов верно, мною прочитан: Греков

Допросил: Начальник Отдела Следчасти МГБ УССР

майор

Черкасов

ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 133–136.
Оригінал. Рукопис.

Документ № 10

Протокол допиту О.П.Грекова
від 16 березня 1949 р.

Допрос начат в 14 часов.

[...] Последний раз я встречался с Коновальцем в 1920 г. в г. Вене.

Вопрос: Что это была за встреча?

Ответ: Это была случайная встреча в одном из кафе г. Вены. А свел меня тогда с Коновальцем в кафе некий доктор Назарук — бывший министр здравоохранения директориИ. Моя беседа с Коновальцем сводилась к воспоминаниям о Киеве, в конце беседы он пригласил меня на обед, дававшийся им для сичевых стрельцов в одном из ресторанов г. Вены. Тогда Коновалец представлял из себя в Вене командира эмигрировавших сичевых стрельцов. Поскольку я забыл адрес и название ресторана, указанные мне Коновальцем, где он устраивал обед, я на таковом не был. Когда в 1921 г. я был исключен из «Украинского национального союза», Коновалец прислал мне письмо, в котором от имени сичевых стрельцов он прекращал со мной всякую связь.

Вопрос: А в Берлине с Коновальцем вы встречались?

Ответ: Нет, после 1920 г. я с Коновальцем нигде и никогда не встречался. После 1930 годов, когда именно, не помню, мне из печати стало известно, что Коновалец был кем-то убит в г. Роттердаме (Голландия).

Вопрос: Знаете ли вы Севрюка и кто он такой?

Ответ: Севрюка знаю. Это приятель Голубовича и бывшего министра иностранных дел Центральной Рады Любимского. Севрюк в то время являлся послом в Берлине или другом месте, не помню, от Центральной Рады. Я тогда с Севрюком на Украине не встречался. С Севрюком меня познакомил доктор Кашинский в 1940 годах в г. Вене, однако какой-либо организационной связи я с ним не имел.

Вопрос: Покажите о каких антисоветских планах вы информировали Севрюка?

Ответ: С Севрюком я встречался всего один раз, и поскольку в организационных связях с ним не состоял, то и не о каких планах его не информировал. Не отрицаю, что я был враждебно настроен против Советского Союза, и в беседе с Севрюком мог высказать ему свои антисоветские националистические взгляды и замыслы. Однако при всем моем желании, я из-за давности времени, не могу вспомнить всего содержания беседы с Севрюком. Вскоре после нашей встречи Севрюк погиб при крушении поезда, в котором он ехал, о чем мне стало известно от Кашинского.

Допрос окончен в 16 часов.

Протокол мною прочитан, записан с моих слов верно: Греков

Допросил: Начальник отдела Следчасти МГБ УССР

майор

Черкасов

*ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 137-141.
Оригінал. Рукопис.*

Документ № 11

Протокол допиту О.П.Грекова
від 4 квітня 1949 р.

Допрос начат в 14 ч. 30 м.

Вопрос: До ареста вы работали бухгалтером гостиницы «Де-франс» в г. Вена, занимавшейся французами. Так ли?

Ответ: Да, я действительно работал бухгалтером указанной гостиницы с июня 1945 г. и до своего ареста.

Вопрос: Что из себя представляли французы, занимавшие гостиницу «Де-франс». Кого из них вы знаете?

Ответ: Готель «Де-франс» занимало французское Управление офицерских столовых и все находившиеся там французы являлись служащими этого управления. Я знал директора готеля и Управления столовых Брюн и его помощника Тексье.

Вопрос: Покажите, какую работу проводили Брюн и Тексье в готеле?

Ответ: Я знал их как должностных лиц указанного учреждения, однако о конкретной их деятельности не осведомлен. Будучи бухгалтером готеля, я работал у его владельца Рогер Йоганны, на квартире которой и находилась моя контора по соседству с готелем. Так что охарактеризовать, какую именно работу проводили французы в готеле, не могу, потому что французы туда никого не пускали, в том числе и меня.

Вопрос: Французы использовали готель для своей разведывательной работы. Почему вы об этом умалчиваете?

Ответ: Вполне возможно, однако показать что-либо по существу не могу, так как не осведомлен об этом. Я лично по разведывательной работе ничего общего с французами не имел и других лиц, связанных с этим, не знаю.

Допрос окончен в 16 ч.

Протокол мною прочитан, записан с моих слов верно: Греков

Допросил: Начальник Отдела Следчасти МГБ УССР

майор

Черкасов

*ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 142-144.
Оригінал. Рукопис.*

Примітки

- ¹ Див.: Винниченко В. Відродження нації. — К., 1993. — Т. 3; Петлюра С. Статті. — К., 1994; Скоропадський П. Спомини. — К., 1992.
- ² Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Без місця видання: В-во «Прометей», 1950. — Ч. 1, 3; Оскілко В. Між двома світами. — Рівне, 1921.
- ³ Див.: Капустянський М. Похід українських Армія на Київ-Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд: У 2-х кн. — Мюнхен, 1946; Тютюнник Ю. З поляками проти України. — К., 1990; Ключенко О. (Паліїв Д.). Генеральна булава УГА // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1931. — Ч. 4.
- ⁴ Біографія ген. штаба генерал-майора Александра Петровича Грекова // Вестник Первоходника. — Лос-Анджелес, 1965.- № 43. — С.17.
- ⁵ Підраховано за: Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. — К., 1995; Рутич Н. Біографічний справочник. — М., 1997.
- ⁶ Трубецької В. Записки кирасира // Наше Наследие. — М., 1991. — № 4 — С. 105.
- ⁷ Звегинцов В. Хронологія російської армії. — Париж, 1962. — Ч. 2–3. — С. 32.
- ⁸ Шапошников Б.М. Воспоминания. — М., 1974. — С. 125–129.
- ⁹ Див.: Список Генерального штаба, исправлен по 1.06.1912 — СПб., 1912. — С. 540–563.
- ¹⁰ Слащов Я.А. Белый Крым, 1920. — М., 1990. — С. 5, 29.
- ¹¹ Канкрин А. Мальтийские рыцари. — М., 1993. — С. 94.
- ¹² История Лейб-гвардии Финляндского полка. — СПб., 1907. — Ч. 4. — С. 125–126.
- ¹³ Краснов П.Н. Павлоны. — Париж, 1943. — С. 64–94.
- ¹⁴ Див.: Список Генерального штаба, исправлен по 1.06.1914. — СПб., 1914.
- ¹⁵ Брусилов А. Мои воспоминания. — М., 1946. — С. 181.
- ¹⁶ Дневники императора Николая II. — М., 1991. — С. 490.
- ¹⁷ Російський державний військово-історичний архів. — Ф. 5304. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 88.
- ¹⁸ Журнал боевых действий 1-ой Гвардейской пехотной дивизии, 1915 год, составлен и издан военно-исторической комиссией Гвардейского объединения. — Париж, 1938. — С. 9–23.
- ¹⁹ Каменский В. Лейб-Егеря в войну 1914 года // Военная Белья. — Париж, 1969. — № 98. — С. 21.
- ²⁰ Торнау С.А. С родным полком, 1914–1917. — Берлин, 1923. — С. 79.
- ²¹ Игнатьев А. 50 лет в строю. — Петрозаводск, 1963. — Т. 1. — С. 117.
- ²² Торнау С.А. С родным полком, 1914–1917. — С. 92.
- ²³ Керсновский А.А. История русской армии. — М., 1994. — Т. 4. — С. 81–82.
- ²⁴ Там же. — С. 88.
- ²⁵ Шляхтин Е.Е. Воспоминания о моей службе на младших должностях офицера Генерального штаба // Военная Белья. — Париж, 1972. — № 117. — С. 7–9.
- ²⁶ Лейб-драгуны дома и на войне. — Париж, 1930. — Кн. 3. — С. 118.
- ²⁷ Голеевский М. Материалы по истории гвардейской пехоты и артиллерии в гражданскую войну с 1917 года по 1922 год. — Ловеч, Болгария, 1922. — Кн. 1. — С. 6.
- ²⁸ Оприц И. Лейб-гвардии Казачий Его Величества полк в годы революции и гражданской войны 1917–1920. — Париж, 1939. — С. 14.

- ²⁹ Каменский В. Лейб-гвардии Егерский полк // Военная Быль. — Париж, 1966. — № 81. — С. 4.
- ³⁰ Див.: Буравченко А. В ногу с революцией. — К., 1988. — С. 81.
- ³¹ Сулківський Б. З історії формування 2-го Січового Запоріжського корпусу // Табор. — Варшава, 1927. — Ч. 4. — С. 84–86.
- ³² Дорошенко Д. Історія України 1917–23 роки. — Ужгород, 1932. — Т. 1. — С. 372.
- ³³ Греків О. Весна 1918 року в Україні // За Державність. — Торонто, 1964. — № 11. — С. 25.
- ³⁴ Скоропадський П. Спомини. — С. 110.
- ³⁵ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К., Філадельфія, 1995. — С. 107.
- ³⁶ Див.: Лейхтенбергский Г. Как началась «Южная армия» // Архив русской революции. — М., 1991. — Т. 8. — С. 166–182.
- ³⁷ Греков А.П. Переговоры украинской Директории с французским командованием в Одессе в 1919 году // Вестник Первопоходника. — Лос-Анжелес, 1965. — № 45. — С. 14.
- ³⁸ Оскілко В. Між двома світами. — Рівне, 1921. — С. 23.
- ³⁹ Гражданская война на Украине. — К., 1967. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 554–555.
- ⁴⁰ ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 147.
- ⁴¹ Антонов-Овсієнко В. В боротьбі проти Директорії // Літопис Революції. — Х., 1930. — Ч. 1. — С. 106.
- ⁴² Гражданская война на Украине. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 641.
- ⁴³ ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 147.
- ⁴⁴ Винниченко В. Відродження нації. — Т. 3. — С. 254.
- ⁴⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Ч. 1. — С. 91–92.
- ⁴⁶ Маланюк Є. Книга спостережень: Проза. — Торонто, 1966. — Т. 2. — С. 300–301.
- ⁴⁷ ЦДАВОУ. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 17. (Посилання за старою нумерацією справи).
- ⁴⁸ Див.: Гражданская война на Украине. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 123.
- ⁴⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Ч. 1. — С. 111.
- ⁵⁰ ЦДАВОУ. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 39.
- ⁵¹ Ключенко О. Генералітет УГА // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1931. — № 10. — С. 5.
- ⁵² Капустянський М. Похід українських Армій на Київ-Одесу в 1919 році. — Кн. 2. — Ч. 3. — С. 48.
- ⁵³ Ключенко О. Генеральна булава УГА // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1931. — № 4. — С. 7.
- ⁵⁴ Петлюра С. Статті. — К., 1993. — С. 226–227.
- ⁵⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — Ч. 3. — С. 73–74.
- ⁵⁶ Див.: Петлюра С. Статті. — С. 226; Тютюнник Ю. З поляками проти України. — С. 44.
- ⁵⁷ Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. — Кн. 1. — С. 36.
- ⁵⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 62149-ФП. — Арк. 156–157.
- ⁵⁹ Там само. — Арк. 228.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 239.

*Юрій Волошин
(Полтава)*

ГАВРІІЛ КОСТЕЛЬНИК: ТРИ ЛИСТИ ДО МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХА

20 вересня 1998 р. минуло 50 років відтоді, як у Львові був убитий колишній голова «Ініціативної групи з воз'єднання греко-католицької церкви з православною» протопресвітер Гавриїл Костельник. До нашого часу точаться суперечки з приводу тієї ролі, яку він відіграв у процесі підготовки і проведення сумнозвісного львівського Собору 1946 р. Неабиякий інтерес продовжують викликати два пов'язані одне з одним питання. Перше: що спонукало одного з найавторитетніших греко-католицьких священників очолити рух за ліквідацію своєї церкви? І друге: представники якої з двох ворогуючих тоді на Західній Україні політичних сил його вбили?

На сьогоднішній день існує декілька основних точок зору на ці проблеми. Офіційна радянська історіографія, яка довгий час мала монополію на трактування зазначених подій, стверджувала, що Г.Костельник очолив «Ініціативну групу», бо знайшов сили порвати з уніатським минулим. Жодних сумнівів не викликала і особа вбивці — В.Панківа, члена ОУН та «агента Ватикану»¹. Водночас, серед представників української діаспори набула поширення думка про те, що ще з довоєнних часів органи НКВС утримували в ув'язненні його сина Богдана і цим змусили о. Гавриїла до співпраці². Вони також не відкидають можливості вбивства священника українськими повстанцями³.

Заслуговує на увагу і думка доньки протопресвітера Х.Поляк, яка стверджує, що батько намагався у такий спосіб врятувати греко-католицьку церкву від повного знищення. Проте дуже швидко Г.Костельник переконався в марноті своїх сподівань і став відкрито висловлювати невдоволення діями влади. За це він і був убитий агентом НКВС. Х.Поляк також вказує, що після вбивства дружину Г.Костельника було викликано до міліції і там їй показали тіло вбивці та вимагали визнати у ньому старшого сина Іреня, який перебував в УПА⁴.

Дуже цікаву точку зору висловив сучасний український дослідник О.Лисенко. Він вважає, що основною причиною, яка спонукала Г.Костельника до співпраці з радянською владою, було прагнення до самореалізації, «до виходу з «тіні» таких лідерів, як А.Шептицький, Й.Сліпий, Г.Хомишин, М.Будка, М.Чарнецький»⁵.

Гадаємо, однак, що ближча до істини думка, згідно з якою відповідні радянські органи зібрали на Г.Костельника компрометуючий матеріал, за допомогою якого і примусили його до співпраці. Після того, як священник зіграв відведену для нього роль, його було ліквідовано⁶.

Коротко проаналізуємо вищесказане. Зважимо, чи мали українські повстанці підстави для вбивства Г.Костельника? Оскільки вони розглядали акцію «Ініціативної групи» як вигідну НКДБ, спрямовану на підриг основ національно-визвольного руху, то ми відповідаємо на запитання позитивно. Сам Костельник стверджував: «Хоч наші «бандерівці» вже під час німецької окупації оголосили, що бажають православної віри для всього українського народу, але вони виступають проти нашої справи лише тому, що їй намітив уряд. Це мовляв, «співробітництво» з більшовиками, наша діяльність несе русифікацію для нашої церкви»⁷. Якщо це твердження відповідає істині, то цілком вірогідно, що протопресвітера могли вбити повстанці.

Однак, сумнів щодо зазначеної версії викликає той факт, що представники ОУН і УПА заперечували свою причетність до вбивства. Якби вони хотіли залякати тих священників, що перейшли на православ'я, то логічно було б не приховувати свою участь у вбивстві, а навпаки — афішувати. Незрозумілою залишається за цією версією і дата вбивства: не напередодні і не відразу після проведення львівського Собору, а лише двома роками пізніше. Ефект від такого «залякування» був би мінімальним. Крім того, у науковому обігу відсутні документи, які б висловлювали офіційне ставлення ОУН і УПА до діяльності Г.Костельника та очолюваної ним «Ініціативної групи», що значно утруднює з'ясування цього питання.

Багато незрозумілого і з версією про участь у вбивстві радянських каральних органів. Припустимо, що о. Гавриїл очолив «Ініціативну групу» з метою врятувати свою церкву від повного знищення і залишився невдоволений результатами своєї діяльності. У разі, якщо протопресвітер висловлював протести перед представниками влади, він і справді став небезпечним для неї. Можливо, саме з таких міркувань голова Ради у справах Руської Православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г.Карпов заборонив уповноваженому по УРСР П.Ходченку в травні 1948 р. використовувати Г.Костельника для проведення місіонерської роботи на Закарпатті. Він писав: «Необхідно бути надзвичайно обережним з використанням відомого вам протопресвітера Костельника і було б бажаним не відряджати його в Закарпаття»⁸.

Крім того, на смерті голови «Ініціативної групи» можна було заробити і певний політичний капітал. Звинувачення у скоєнні злочину представників ОУН та «реакційного духовенства» давало привід для розгортання чергової хвилі репресій в краї. Але і у цьому випадку теж відсутні документальні джерела. Можливо, вони знищувались, а можливо, їх і не було, якщо розпорядження віддавались в усній формі.

Отже, мотиви для вбивства могли мати обидві противні сили, але категорично стверджувати, що його здійснила та чи інша, немає жодних підстав. Основною причиною є відсутність джерельної бази, крім того, чомусь зовсім відкидається можливість убивства Г.Костельника віруючим-фанатиком, який міг належати до однієї з політичних організацій, але у своїх діях керуватись виключно особистими мотивами. З огляду на ту активність, яку проявляв голова «Ініціативної групи» під час підготовки львівського Собору, такий розвиток подій, на нашу думку, теж не можна відкидати. Однак, необхідно визнати, що сучасний стан розробки проблеми не дає можливості зупинитись на одній із зазначених версій. Основною причиною цього є відсутність достатньої кількості опублікованих документальних свідчень.

Цілком ймовірно, що розв'язанню вказаних проблем сприятиме детальніше вивчення діяльності Г.Костельника на посаді голови «Ініціативної групи». Розширити наше уявлення про цей період його життя частково допоможуть і документи, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, які ми і пропонуємо увазі читача. Це копії листів голови «Ініціативної групи» до патріарха Московського Алексія. Оригінали, очевидно, знаходяться у Москві, бо всі важливі рішення щодо організації Собору приймалися саме там. Усі копії російськомовні, але лише на одній з них стоїть відмітка про переклад. Ймовірно, що інші були написані російською мовою, адже загалом відомо, що Костельник був надзвичайно освіченою людиною.

Немає також жодних підстав сумніватись у достовірності цих листів. По-перше, частина запропонованих автором заходів знайшла своє відображення у конкретних діях влади, зокрема, у проведенні єдиного Собору. Отже, до Костельника прислухались як до людини, котра знала греко-католицьку церкву зсередини. По-друге, навряд чи сталінські спецслужби фабрикували їх для того, щоб потім багато років переховувати у спецфондах. Якби це була фальшивка, її опублікували б ще у 1946 р.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Документ № 1

Лист Г.Костельника
Патріарху Московському і всея Русі Алексію
від 27 липня 1945 р.

Его святейшеству Алексію
Патріарху Московському и всея Руси

Ваше святейшество.

Считаю своим приятным долгом уведомить Ваше Святейшество о том, что у Галиции создалась «Инициативная группа» по воссоединению Греко-католической церкви с Православной. Эту группу возглавляю я, а моими заместителями являются: на Перемышльскую (Самборгско-Дрогобычскую) епархию о. др. Мельник Михаил Иванович, а на Станиславскую епархию Пельвецкий Антон Андреевич. Совет Народных Комиссаров Украины своим рескриптом с дня 18 июня 1945 г. утвердил нашу группу и признал ее единственным временным административным органом Греко-католической церкви в западных областях Украины. Это было опубликовано в Киевских и Львовских газетах.

С Преосвященным Епископом Макарием я состою в контакте. Дело возвращения Греко-католической церкви на лоно Православной церкви очень сложно. Я не могу перечислить всех тех обстоятельств и моментов, которые препятствуют нашему делу. Извне нельзя ничего сделать, поэтому деятельность Преосвященного Макария пока что должна быть сильно ограничена. Можно вести работу только внутри, из середины, это значит, что только мы сами, униаты, с православным знанием и ориентацией, сможем влиять на других.

Главной причиной этого является то, что наши националисты «лесовики» (бандеровцы) убивают каждого, кто сотрудничает с большевиками. Хотя наши «бандеровцы» уже во время немецкой оккупации провозгласили, что они желают православной веры для всего Украинского народа. Однако, они выступают против нашего дела и только потому, что его начало правительство. Это-де, является «сотрудничеством» с большевиками, а наша деятельность, якобы несет русификацию для нашей церкви.

По этой причине даже те священники, которые издавна пришли к православному самосознанию и живут на селе, опасаются явно приступить даже к инициативной группе, а чтоб просто присоединились к Православной церкви и подчинились Юрисдикции Преосвященного Макария, об

этом не может быть и речи, ибо они боятся мести бандеровцев (а они в таких случаях вырезают всю семью). Особенно мы трое, стоящие во главе инициативно группы, подвергаемся опасности мести со стороны бандеровцев (и даже поляков), но в больших городах легче беречься.

Обо всем этом правительство очень хорошо знает, поэтому с представителями правительства я пришел к такому соглашению, что нам следует вести работу в том направлении, чтобы весь состав нашего духовенства сразу присоединился к православной церкви, а за священниками пойдут и верные, ибо наши верные очень преданны вашему духовенству. Это абсолютно общее настроение наших верных, они желают только своих священников и говорят: «Присоединимся и к православию. но только с нашими священниками, а чужих не желаем».

С 1914 года и поныне наш народ в Галиции пережил вместе со своими священниками такие (драматические) исторические события, и никакое правительство не подчинило нашего духовенства: духовенство держалось только народа, жило для него, поэтому не удивительно, что и наш народ так сильно привязался к нашему духовенству.

Очевидно, что для всякой хотя бы наименьшей перемены веры нужна соответствующая литература. Такие книжки я написал во время Польши, но печатание их, по моему мнению, идет очень вяло. Теперь вышла первая моя книжка «Апостол Петр и Римские папы». Когда она распространится, то для нас будет уже легче.

Наш план на будущее такой: за несколько месяцев, когда к нам уже присоединится большее число священников (пока к нам присоединилось только около 300 священников, а всех наших священников теперь насчитывается около 2000), мы созовем благочинных на съезд, чтобы посоветоваться относительно дальнейшей деятельности. А после, приблизительно за полгода, а то и за год, созовем общий Собор, каковой вынесет решение о нашем возвращении к Православной церкви. В разговорах с представителями правительства я заявил, что на проведение всего этого дела нужно будет по крайней мере 2 года. и это было бы рекордом, в царской России уния существовала более 40 лет (а в Хелмшине почти 80 лет). С монашеством будет много хлопот (у нас существуют василиане, студиты и редемптористы), что уже и теперь видно, а из истории знаем, что монахи наиболее сопротивлялись всякому изменению веры. Все же я надеюсь, что к Крещению мы завершим дело воссоединения.

Я желал бы, чтобы к тому времени, когда мы воссоединимся с Православной церковью, наша церковь с энтузиазмом приветствовала Ваше Святейшество, когда Ваше Святейшество жалует к нам. Ибо мы надеемся, что для утверждения и процветания того эпохального события, когда мы воссоединимся с Православной церковью и подчинимся юрисдикции Вашего Святейшества, Ваше Святейшество милостиво соизволит посетить нас.

Не думаю укрывать того, что Ваше Святейшество будет иметь от нашей церкви большую радость, когда она возвратится к вере предков, но и немалые, совершенно новые хлопоты и заботы. Одно такое наиболее хлопотливое дело я уже теперь представляю Вашему Святейшеству на рассмотрение в качестве отдельного ходатайства. Ход истории в последнее время велит нам переживать различные гигантские перевороты и сдвиги и у меня создалась психическая настроенность и ощущение, что одним консерватизмом нельзя как следует разрешить всех затруднений в церковно-религиозных делах, потому что ход истории ставит еще новые положения, каких в истории еще не было (не было в истории материализма, такого развития науки природоведения, таких революционных настроений).

Меня радует, что я имею счастье быть лично знакомым с вашим Святейшеством и знаю к кому пишу.

Целую десницу и прощу благословения Вашего Святейшества.

Председатель «Инициативной группы по воссоединению Греко-католической церкви с Православной».

27 июля 1945 г.

*Центральный державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 52–53.
Незавірена копія. Машинопис.*

Документ № 2

Лист Г.Костельника
Патріарху Московському і всея Русі Алексію
від 3 жовтня 1945 р.

Его Святейшеству Святейшему Алексею,
Патриарху Московскому и всея Руси.

Ваше Святейшество.

Пересылаю очередной отчет о нашей деятельности по воссоединению греческо-католической церкви с православной.

Доньше уже сверх 800 священников присоединились к «Инициативной группе». К новому году, вероятно, весь состав духовенства будет охвачен «Инициативной группой». Упорствующих останется каких-нибудь 50–100 лиц. Хотя, как я уже писал, мы народа непосредственно не втягиваем в нашу акцию, однако нужно не упускать из виду того, что в государстве, какое ничего не дает на содержание духовенства, в нашей деятельнос-

ти во всем нужно обращать внимание на народ, потому что от него только зависит содержание духовенства и церкви. Значит, наше дело воссоединения должно вестись от начала до конца таким образом, чтобы привязанность нашего народа к церкви не была нарушена.

Пока в общем все идет так, как мы предвидели, то есть народ следует за священниками. Но мы не вводим никаких обрядовых (ритуальных) изменений, кроме необходимого. Не поминаем папу, а поминаем «святую соборную и апостольскую церковь», пропускаем и Йосафата. Вместо митрополита — «все пресвитерство наше». Все же там, где приходы находятся под влиянием василианских монастырей, священники присоединившиеся к нашей группе, встречают затруднения, потому что василиане, (а также редемптористы и студиты) агитируют против нашего дела. Все наши монашеские чины, мужские и женские, упорно стоят за унией, и нет надежды, чтобы это изменилось.

Изменения в обряде должны будут осуществляться медленно десятками лет, поэтому еще десятки лет наша галицкая церковь должна поддерживать свое выразительное отличие, так бы сказать, свою автономию в православной версурской церкви. Это немислимо иначе, потому что такой большой переворот, как свидетельствует история, в прошлом потребовал наименее 40–50 лет, а теперь, хотя и будет ускоренным, то все-же перевоспитание всех верных должно заполнить десятки лет. Я пишу вполне искренно, так как в Галиции, наверно, никто так сильно не заинтересован в том, чтобы начатое нами дело удалось, как я.

Поэтому, я должен подчеркнуть, что только очень небольшой процент между нашими священниками, присоединившимися к «Инициативной группе», сделал это по убеждению. Таких священников нет вероятно и 50. Другие сделали это потому, что «нет иного выхода» из образовавшегося положения. Это, конечно, еще не означает, что все эти священники являются на 100 % «папистами» (приверженцами папы). Но если бы не было нажима со стороны государства, то наверняка в нынешних условиях даже 50 священников не нашлось бы таких, какие хотели бы «разрушать» греческо-католическую церковь чтобы преобразовать ее в православную. Большинство наших священников не верит в лучшее будущее церкви в Советское Союзе и говорит «зачем нам «разрушать» нашу церковь, если из нашего нового строительства ничего не будет». И подобных замечаний наводят без конца.

Обращаю внимание на то, что наш народ, живучи с XIV ст. в неволе, выработал в себе специфическую натуру — очень отпорную на все чужое. Он только навне подчиняется принуждению, но внутри себя будет сдавливать неприязненность и будет искать только случая, чтобы [...] своему.

Православие, какое у нас в такой короткий срок возникнет, будет сперва только внешней лакировкой. И если бы прекратился нажим государства, то, без сомнения, произошла бы у нас ребе́ллия — какая-то часть священ-

ников и народа пожелала бы повернуть назад к «католичеству». Наисильнейшим стимулом к этому было бы теперешнее «мученичество» греческо-католической церкви, ибо все аресты епископов и священников наше общество оценивает как преследование греческо-католической церкви.

Что же сделать, чтобы оминуть эту опасность рецидивов, а если бы она все-же появилась, то чтобы не была такой сильной. Я все время думаю над этим и пришел бы к такому убеждению, что по принципу все наши новые православные епископы решительно должны быть нашими людьми, из униятов.

Привлеку главные аргументы:

1) Православие должно у нас иметь такой вид, что оно как бы само выросло из нашего корня, и не должно казаться таким, как будто бы оно было нам сверху накинута.

Если бы наши епископы были не галичанами, и не походили из бывших униятов, то православие представлялось бы как нанесенное вером политической ситуации и уже этот внешний вид наше общество поясняло бы тем, что православие не имеет у нас своего глубокого корня.

2) Православие должно быть у нас наиболее сильно утверждено. В этом и кроется главное обоснование того, почему нашим целебам следует разрешить жениться, оставаясь в священном сане. Такие наши священники, сделавшись православными, уже не могли бы вернуться назад к униии, и тем они образовали бы сильный корень православия у нас.

Таким же сильным корнем будут и православные епископы из бывших униятов. Епископы из наших священников будут теми людьми, какие уже врослись в наше духовенство и народ, они сразу же будут иметь симпатиков между духовенством, поэтому их никакой ветер не сметет. А чужие епископы должны были бы начинать свою деятельность «...» и потребовалось бы десятков лет, чтобы они врослись в нашу церковную провинцию, чтобы создали в ней свою историю. Между тем положение таково, что наши будущие православные епископы должны сразу же твердо сидеть на своих престолах, то значит должны иметь свой корень в нашей местной церкви, а не быть без корня. Поэтому даже на то нужно обратить внимание, чтобы Дрогобычский епископ был из клира Дрогобычской епархии, Станиславский из клира Станиславской епархии и Львовский из клира Львовской епархии.

3) Будущие наши православные епископы должны сразу же проводить очень щекотливую и непонятную работу, а именно: должны переместить весь клир так, чтобы по городам нашлись священники, какие действительно сочувствуют православию, а притом чтобы это были ценные люди, ответствующие для города. Для выполнения такого задания необходимо тонко знать всех священников и нужно быть в состоянии выдержать всякую критику и ложные, а то и злобные толки. Выполнение этого задания для чужо-

го епископа было бы без сравнения более тяжелым, потому что всякий его ход общее мнение не поясняло бы необходимостью и потребностью, а все негодовали бы говоря: «пришли пришельцы-чужаки и издеваются над нами».

То же самое нужно сказать о задании очищения нашего теперешнего обряда. Если это будут делать свои, то все толки будут отнесены на счет того, что так требовалось самим делом. Но если бы это проделывали епископы из чужих, то не было бы конца злостным кривотолкам.

4) Галиция всегда имела низшее и высшее духовенство из своих людей. Наш народ к этому уже по традиции привык. Митрополит Андрей Шептицкий пришел из польского общества (его род был украинский, и позже всего ополячился) уже во времена Австрии). Он вступил в монашеский чин василиан, был монахом, поэтому когда сделался Станиславским епископом, а год спустя львовским митрополитом, то уже был как будто своим. И все же против него 20 лет недрилось в духовенстве недоверие, какое время от времени явно выступало наверх в газетах (его пошукивали, что он «Конрад Валенрод»). Таким образом если бы мы получили православных епископов не из наших людей, то в общем мнении это ощущалось бы как наш упадок.

5) Миропонимание нашего духовенства отличается от миропонимания духовенства из восточных областей. Думаю, что епископы из восточных областей в продолжении долгих лет чувствовали бы себя между нашим духовенством не по себе. А если бы для своего окружения взяли себе священников из восточных областей, то было наихудшим из всех, ибо это отвратило бы сердца нашего духовенства от православия, все подняли бы мятеж против таких епископов и против самого православия, а наши люди привыкли погибать по пустыкам (доказательством чего объявляются наши бандеровцы).

6) Исторические примеры говорят о том же. В царской России унию ликвидировали епископы, какие сперва были униятами (хотя уже велась продолжительная подготовка к православию, а у нас все отбывается слишком скоропалительно). Очевидно, наши будущие православные епископы из наших людей должны быть людьми солидными, целиком преданными православию и советскими патриотами. Такими наверняка являются о. Др. Мельник Михаил и о. Пельвецкий Антон инициаторы нашей «Инициативной группы». Они целесы (безженцы), им уже больше чем 40 лет, и каждый из них мог бы быть епископом в той епархии, которой теперь заведует. И на Львов я имел бы соответствующего кандидата, ибо я сам, как женатый, не могу быть епископом, да и вообще я не желал бы быть епископом, потому что это меня связывало бы как писателя.

Будущий собор наших священников, какой вероятно состоится в январе 1946 г. и вынесет постановление о нашем возвращении к православию, также выскажет и пожелание о том, чтобы наши три теперешние

епархии били разделены на четыре, применительно к четырем нашим областям (Львов, Дрогобыч, Станиславов, Тарнополь), и чтобы деканаты (благочиния) совпадали с районами. Этого добивается и государственная власть, это и для церкви так будет выгоднее.

Тем, что я сказал, я еще не предрешаю судьбы Преосвященного Макария как Львовского епископа. Но если он имел бы остаться Львовским епископом в поуниатской церкви, то решительно должен был бы достроиться до нас, униатов, и своим внешним, наружным видом и во всех церковных обрядах. Кроме того он не мог бы быть как епископ во Львове сам, одиноким по крайней мере в течение первых нескольких лет. Тарнопольский епископ не мог бы первоначально пребывать ни в Тарнополе ни в Чорткове (где теперь находится резиденция области), ибо Тарнополь совершенно разрушен, а в Чорткове нет соответствующей церкви. Поэтому Тарнопольский епископ, который должен происходить з наших людей, пусть на первых порах живет во Львове как викарный епископ Львовского архиепископа, и пусть из Львова управляют они также и Тарнопольской епархией.

Этим оканчиваю свои информации.

Целую десницу Вашего Святейшества и прошу Вашего благословения.

Львов 3.X—1945 г.

*ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 64–66.
Незавірена копія. Машинопис.*

Документ № 3

Лист Г.Костельника
Патріарху Московському і всея Русі Алексію
від 19 жовтня 1945 р.

Перевод с украинского.

Проект

на окончание акции «Инициативной группы» по воссоединению
Греко-католической церкви с православной.

Акция «Инициативной группы» приближается к концу. Поэтому следует подумать о наилучшем окончании это акции. Концепция, чтобы духовенстве Дрогобычской области собралось уже в ближайшее время на свой частичный собор по делу воссоединения, а позже состоялись бы отдельно соборы в Львове и Станиславе, не выдерживает критики на таком основании:

1. Такой частичный собор не был бы правомочным перед историей в юридическом отношении был бы сомнительным и даже мог бы не удасться. Он должен был бы решать некоторые дела, которые мог бы решить только общий собор (раздел нынешних 3-х епархий на 4 епархии, вопросы обряда и дисциплинарные, вопрос безбрачного духовенства и т.д.)

2. На конференции, где обсуждался со священниками вопрос присоединения к «Инициативной группе», в каждом без исключения случае возникла та трудность, что никто не хотел присоединиться первым. Это психическое состояние нашло бы свое выражение и на частичном соборе, в Дрогобыче. Духовенство Дрогобычской области, наверное не захочет вырваться из общего нашего духовенства, чтобы первым воссоединиться с православной церковью. Правильна лишь такая психологическая и логическая линия, что православие в первую очередь может провозглашено лишь во Львове, не только потому что «инициативная группа» здесь организовалась, но и потому, что Львовская епархия своим прежним обрядным движением более подготовлена к воссоединению с православием (в Перемышльской и Станиславской епархиях епископы запретили провозглашать название «православный» и оно еще и поныне там не провозглашается).

3. Уже теперь священники Львовской епархии из Дрогобычской области заявляют мне, что на собор в Дрогобыч они не поедут, потому что в церковных делах они принадлежат ко Львову, а не к Дрогобычу. Ясно, что эти священники могли бы баллотировать собор в Дрогобыче, поэтому этот собор не высказал бы опинии духовенства даже Дрогобычской области.

4. Можно предвидеть, что труднейшая фаза религиозной борьбы наступит сейчас же после собора по воссоединению, потому что тогда и священники и народ должны будут решиться на формальное православие. Но если бы собор по воссоединению был лишь частичным, то противники воссоединения выступают против него более агрессивно, чтобы запугать духовенство перед последующими частичными соборами. Бандеровцы, которые до сих пор угрожали только священникам, тогда наверное стали бы выполнять свои угрозы.

5. Необходимо принять во внимание, что среди нашего духовенства не много осведомленных и убежденных приверженцев православия, а собор по воссоединению должен состоять только из таких избранных священников, чтобы дело пошло гладко и с энтузиазмом. На общий собор можно будет собирать со всех 3-х епархий таких 100 убежденных священников, но на частичные соборы такого числа невозможно было бы собрать. А если бы частичным собор насчитывал только 40 до 60 участников, то он не имел бы надлежащего уважения и не было бы конца всяким насмешкам над ними (мол, сошлось 20-30 священников и говорят, что они — собор).

6. Само собою понятно, что собор по воссоединению означает событие как эпоху в жизни нашей церкви и народа, должен выслать соответст-

вующие телеграммы Генералиссимусу СТАЛИНУ, Н.Хрущеву, его святости Патриарху и його Высокопреосвященству экзарху Украины. Было бы неправомочно, если бы каждый частичный собор повторял телеграммы, и каждый раз вновь означал эпохальность поворота к православию.

Значит, может быть только общий собор во Львове, но разные события указывают мне на необходимость ускорить его срок. Вначале думал, что собор может состояться в первой половине января 1946 года. А теперь, ввиду разных ситуаций, я склонен созвать собор на 5 декабря сего года, или на неделю позже.

Таким ускорением общего собора концепция о частичном соборе в Дрогобыче делается нереальной, ибо и он не мог бы раньше состояться. Также становится нереальной концепция, чтобы Успенскую церковь во Львове сделать кафедральным собором для епископа Макария, ибо в декабре такую православную кафедру будет Юр.

Но в это короткое время до собора крайне необходимо, чтобы «Инициативная группа» перебрала все Львовские церкви, необходимо освободить все помещения для священников, которые будут служить в Юре и при других церквях. Также митрополитическую палату необходимо привести в порядок, чтобы ее мог занять епископ Макарий.

Духовенство и народ должны наглядно видеть, что православная церковь вносит нормальность в церковную жизнь, коли такой наглядности не будет, то сопротивление против православия очень возрастет, потому что противники будут воевать аргументом, что православие нам разрушает церкви, а не восстанавливает. Кроме того необходимо считаться с тем, что после собора даже некоторый провай из священников, которые присоединились к «Инициативной группе» будет противиться формальному воссоединению с православной церковью.

Окончание нашей акции происходит очень скоро. Я вначале думал, что до того окончания будут напечатаны и распространены хотя бы 4 мои книжки, а к сожалению, не по моей вине вышла только одна книжка.

Чтобы утихомирить агитацию против православия, необходим будет новый натиск на упрямых, а против этого решительно необходимо искать соответственный антидотум.

Единственной такой реакцией со стороны правительства было бы, если бы всех наших священников арестованных и даже осужденных отпустить на волю, если они согласятся на переход к православию. Отформированным нужно дать для прочтения мою книжку. Это должно случиться еще перед самим собором. Не раз священники комментировали поведение Правительства против законодателей в таком тоне, что бандеровцам, которые людей замучивают, правительство дает амнистии, если они выйдут из леса и сложат оружие, в таком случае не страшно, коли для умиротворения нашей страны дать амнистию также и священникам обвиненным и

осужденным, потому что это также стало бы причиной спокойствия в Галичине. На общий собор достаточной созвать около 100 священников, однако необходимо побеспокоиться, чтобы они явились. Светским представителям в числе 10–15 человек собрать некоторых во Львове, некоторых в провинции. Собор продолжался бы 2 дня.

Прошу, чтобы Правительство побеспокоилось о переездах, ночлеге и питании для участников собора. Работа собора состояла бы из 3-х частей: 1) отчет о предварительной деятельности «Инициативной группы»; 2) реферат о воссоединении; 3) реферат об обрядных и дисциплинарных вопросах.

Окончательно о созыве и организации собора необходимо будет подробно договориться с представителями Правительства.

о. д-р Костельник Гавриил.

Львов

М.П.

19 октября 1945 г.

Перевела Капустникова.

*ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 5–6.
Незавірена копія. Машинопис.*

Примітки

¹ Дмитрук К. Є. Під штандартами реакції і фашизму. — К., 1976. — С. 27.

² Прокоп М. Україна і українська політика Москви. — Сучасність, 1987. — С. 124.

³ Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т. 3. — С. 1147.

⁴ «Батько був розчарований» // Патріархат, 1987. — № 4. — С. 16–17.

⁵ Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні 1943–1946 рр. — К., 1998. — С. 282.

⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. — К., 1994. — С. 322.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 4648. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 52.

⁸ Там само. — Спр. 48. — Арк. 6.

*Юрій Лисюк,
Володимир Чисніков
(Київ)*

КЕРІВНИКИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1953–1991 рр.)

*Матеріали до біографічного довідника **

У липні 1953 р., після арешту П.Я.Мешика, Міністерство внутрішніх справ (МВС) УРСР очолив генерал-лейтенант Т.А.Строкач. Проте чергове об'єднання в одному відомстві функцій по боротьбі з кримінальною злочинністю та захисту державної безпеки виявилось нетривким. Вже 10 лютого 1954 р. Президія ЦК КПРС прийняла принципове рішення про виділення органів державної безпеки у самостійне відомство. 12 березня 1954 р. Президія ЦК КПРС затвердила рішення про основні завдання, повноваження та порядок підпорядкування органів державної безпеки. 13 березня 1954 р. у відповідності до Указу Президії Верховної Ради СРСР був створений Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) СРСР, головою якого був призначений колишній перший заступник міністра внутрішніх справ СРСР генерал-полковник І.О.Сєров¹.

У цей же період КДБ при РМ УРСР згідно з рішенням Верховної Ради УРСР очолив представник ЦК КПУ В.Ф.Нікітченко. У липні 1970 р. його на цій посаді змінив колишній начальник 3-го Управління (військова контррозвідка) КДБ при РМ СРСР генерал-лейтенант В.В.Федорчук.

5 липня 1978 р. у відповідності до Указу Президії Верховної Ради СРСР КДБ при РМ СРСР був перетворений на КДБ СРСР².

В Україні зазначена реорганізація відбулась 20 липня 1978 р., коли згідно з Указом Президії Верховної Ради республіки КДБ при РМ УРСР був перетворений на КДБ УРСР³. У період 1978–1991 рр. КДБ УРСР очолювали В.В.Федорчук, С.Н.Муха, М.М.Голушко.

Після проголошення незалежності України, 20 вересня 1991 р. Постановою Верховної Ради України КДБ УРСР було ліквідовано і створено Службу національної безпеки (СНБ) України⁴. Обов'язки голови СНБ України тимчасово було покладено на генерал-лейтенанта М.М.Голушка.

* Закінчення. Початок див. № 2/4 за 2000 р.

МВС — КДБ
(1953–1991 рр.)

1. Строкач Тимофій Амвросійович (1903–1963 рр.) — народний комісар (міністр) внутрішніх справ УРСР з 16 січня 1946 по 19 березня 1953 рр. та з 3 липня 1953 по 31 травня 1956 рр.

Народився в с. Астраханка Ханкайського району Приморського краю⁵ в родині українського переселенця. У 1919–1922 рр. брав активну участь в партизанському русі на Далекому Сході проти білогвардійців та іноземних інтервентів. Після закінчення громадянської війни працював у господарстві батька та на сезонних роботах на Усурійській залізниці, обирався секретарем комсомольської організації с. Біла Церква Ханкайського району Приморського краю.

В січні 1924 р. добровільно вступив на службу до прикордонних військ ОДПУ. Брав участь в ліквідації збройних повстанських формувань на Далекому Сході. Після закінчення у 1927 р. Мінської школи прикордонників був призначений начальником застави Благовещенського прикордонного загону ОДПУ. Влітку 1929 р. брав участь в боях з китайськими військами під час збройного конфлікту на Китайсько-Східній залізниці.

У 1930–1932 рр. служив у Забайкаллі, спочатку — помічником коменданта прикордонної дільниці, а згодом — начальником школи молодшого командного складу прикордонного загону. У 1935 р. закінчив Вищу школу прикордонників НКВС СРСР, після чого був командиром маневрової прикордонної групи в Славуті та Могілеві-Подільському. У червні 1940 р., після приєднання Бессарабії до СРСР, призначений начальником 25-го Молдавського прикордонного загону НКВС.

З березня 1941 р. — заступник наркома внутрішніх справ УРСР⁶ і одночасно — начальник Управління прикордонних військ НКВС УРСР. З початку Великої Вітчизняної війни здійснював керівництво формуванням винищувальних батальйонів та партизанських загонів в Україні. У травні 1942 — жовтні 1944 рр. — начальник Українського штабу партизанського руху. Одночасно обіймав посаду заступника начальника Центрального штабу партизанського руху.

У 1946–1953 рр. — нарком (з березня 1946 р. — міністр) внутрішніх справ УРСР. У березні-червні 1953 рр. очолював Управління МВС УРСР по Львівській області. В липні 1953 р. знову призначений міністром внутрішніх справ УРСР. У травні 1956 — березні 1957 рр. обіймав посади заступника міністра внутрішніх справ СРСР та начальника Головного управління прикордонних і внутрішніх військ МВС СРСР.

У травні 1957 р. звільнений з органів внутрішніх справ у відставку за хворобою⁷. Помер у Києві. Генерал-лейтенант (1944 р.).

Член ВКП(б) з 1927 р. На XIV–XIX з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1–4-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 2–4-го скликань.

Нагороджений трьома орденами Леніна, двома орденами Червоного Прапора, двома орденами Червоної Зірки, орденом Суворова 1-го ступеня, трьома орденами Чехословацької Соціалістичної республіки, двома орденами Угорської Народної Республіки.

2. Нікітченко Віталій Федотович (1908–1992 рр.) — голова КДБ при РМ УРСР з 6 квітня 1954 по 16 липня 1970 рр.

Народився у м. Севастополі у родині сільського ветеринарного лікаря. Після закінчення семирічки навчався у Мелітопольській професійній школі. Трудову діяльність розпочав у 1926 р. кочегаром зерносушилки у Мелітополі. У 1928–1931 рр. навчався у Харківському інституті інженерів залізничного транспорту (ХІЗТ), отримав спеціальність інженера-механіка.

3 червня 1931 р. працював інженером в Управлінні Південної залізниці у Харкові. У жовтні 1931 — вересні 1933 рр. навчався в аспірантурі ХІЗТ. У 1933–1934 рр. — інженер Харківського паровозоремонтного заводу. В червні 1934 р. відновив навчання в аспірантурі ХІЗТ. У 1938–1944 рр. — асистент, доцент ХІЗТ (Харків, Ташкент).

У липні 1944 р. призначений заступником секретаря Харківського обласного комітету КП(б)У з транспорту. У грудні 1948 — червні 1953 рр. обіймав посаду завідуючого транспортним відділом ЦК КП(б)У. У 1953–1954 рр. очолював відділ адміністративних і торгівельно-фінансових органів ЦК КПУ.

У квітні 1954 р. призначений на посаду голови КДБ при РМ УРСР. У липні 1970 р. переведений до Москви, де тривалий час очолював Вищу Червонопрапорну школу КДБ при РМ СРСР ім. Ф.Е.Дзержинського. Після звільнення у відставку проживав у Києві.

Останні військові звання: генерал-майор (1954 р.), генерал-лейтенант (1961 р.), генерал-полковник (1967 р.).

Член ВКП(б) з 1940 р. Член ЦК КПУ (з 1953 р.). Депутат Верховної ради УРСР (з 1951 р.). Депутат Верховної Ради СРСР 7-го скликання.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (1945 р.), орденом «Знак Пошани» (1948 р.), знаком «Почесний співробітник держбезпеки» (1957 р.), двома орденами Трудового Червоного Прапора (1958, 1968 рр.), орденом Леніна (1964 р.), медаллю «За бездоганну службу» 1–3-го ступенів (1958–1959, 1964 рр.).

У 1941 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук (відповідний диплом одержав у 1950 р.). Доцент (1949 р.).

3. Федорчук Віталій Васильович (нар. 1918 р.) — голова КДБ при РМ УРСР

з 16 липня 1970 по 20 липня 1978 рр.; голова КДБ УРСР з 20 липня 1978 по 27 травня 1982 рр.

Народився в с. Огіївка Ружинського району Житомирської області в родині селянина. Після закінчення у 1934 р. семирічної школи працював інструктором-масовиком політвідділу Білилівської Машинно-тракторної станції Ружинського району Житомирської області. У 1935–1936 рр. — літературний працівник, коректор районних газет у с. Вчорайше Житомирської області та у с. Ново-Шепеличі на Київщині. У 1936–1939 рр. навчався у Київському військовому училищі зв'язку ім. М.І.Калініна.

Службу в органах державної безпеки розпочав у березні 1939 р. помічником оперуповноваженого 3-го відділення особливого відділу (ОВ) ГУДБ НКВС СРСР Уральського військового округу. У липні 1939 — жовтні 1941 рр. обіймав посаду заступника начальника ОВ НКВС СРСР 82-ої мото-стрілецької дивізії Забайкальського військового округу.

У 1941–1942 рр. — заступник начальника ОВ НКВС СРСР 82-ої мото-стрілецької дивізії 5-ої армії Західного фронту. У 1942–1943 рр. очолював ОВ НКВС — Відділ контррозвідки (ВКР) «Смерш» Народного комісаріату оборони (НКО) СРСР 92-ої танкової бригади Московського військового округу (МВО), що згодом входила до складу 31-ої армії Калінінського, Західного та Північно-Кавказького фронтів.

У вересні 1943 р. призначений заступником начальника Корпусу резерву Відділу кадрів Управління контррозвідки (УКР) НКО СРСР МВО. У жовтні 1943 — травні 1944 рр. обіймав посаду заступника начальника ВКР «Смерш» НКО СРСР Ярославського гарнізону МВО.

У 1944–1949 рр. очолював ВКР «Смерш» НКО — ВКР МДБ СРСР Калінінського гарнізону МВО. У лютому 1949 — липні 1950 рр. — начальник 3-го, згодом 2-го відділів УКР МДБ СРСР МВО. Влітку 1950 р. призначений начальником 3-го відділу УКР МДБ СРСР Центральної групи військ (ЦГВ) у Чехословаччині. У червні 1952 — липні 1955 рр. — заступник начальника УКР МДБ — ОВ МВС — ОВ КДБ при РМ СРСР ЦГВ.

У 1955–1963 рр. — заступник начальника, начальник ОВ КДБ при РМ СРСР Московського військового округу. З лютого 1963 р. обіймав посаду заступника начальника, згодом начальника Управління особливих відділів КДБ при РМ СРСР по Групі радянських військ у Німеччині. У вересні 1967 р. призначений на посаду начальника 3-го Управління КДБ при РМ СРСР.

Рішенням ЦК КПРС від 15 липня 1970 р. затверджений на посаді голови КДБ при РМ УРСР. З травня 1982 р. — голова КДБ СРСР. У грудні 1982 — січні 1986 рр. обіймав посаду міністра внутрішніх справ СРСР. До звільнення на пенсію у 1991 р. працював генеральним інспектором Групи генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР.

Спеціальні та військові звання: лейтенант (1939 р.), молодший лейте-

нант держбезпеки (1939 р.), лейтенант держбезпеки (1940 р.), старший лейтенант держбезпеки (1941 р.), майор держбезпеки (1943 р.), підполковник (1947 р.), полковник (1951 р.)⁸, генерал-майор (1958 р.), генерал-лейтенант (1967 р.), генерал-полковник (1970 р.), генерал армії (1982 р.).

Член ВКП(б) з 1940 р. Член Політбюро ЦК КПУ (1976, 1981 рр.). Депутат Верховної Ради СРСР 8–11-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР (1980 р.).

Нагороджений трьома орденами Червоної Зірки (1943, 1952 рр.), орденом Жовтневої революції (1971 р.), двома орденами Трудового Червоного Прапора (1973, 1980 рр.), орденом Леніна (1977 р.), знаком «Почесний співробітник держбезпеки» (1965 р.), орденами «За заслуги перед народом і багьківщиною» і «За заслуги перед Вітчизною» (НДР, 1970, 1975 рр.), орденом «9 вересня» 1-го ступеня (НРБ, 1974 р.), орденом «Червоний Прапор» (ЧССР, 1970 р.), орденом «Офіцерський хрест ордена Відродження Польщі» (1972 р.).

4. Муха Степан Несторович (1930–1993 рр.) — голова КДБ УРСР з 3 червня 1982 по 21 травня 1987 рр.

Народився у смт. Підгородне Дніпропетровського округу в родині робітника. Під час Великої Вітчизняної війни разом з родиною перебував в евакуації у Сталінградській, а згодом у Саратовській областях. Після закінчення у 1949 р. середньої школи працював інспектором відділу культурно-просвітницької роботи Веселовського районного виконавчого комітету Запорізької області. У 1950–1955 рр. навчався на автотранспортному факультеті Запорізького інституту сільськогосподарського машинобудування, отримав спеціальність інженера-механіка.

З серпня 1955 р. працював майстром цеху № 20 механічного заводу у Дніпропетровську, обирався секретарем комсомольської організації заводу.

У 1956–1957 рр. — перший секретар Червоногвардійського райкому ЛКСМУ м. Дніпропетровська. У грудні 1957 р. обраний другим секретарем Дніпропетровського міського комітету комсомолу. У серпні 1958 р. призначений заступником завідуючого відділом комсомольських організацій ЦК ЛКСМУ.

В листопаді 1959 — червні 1961 рр. обіймав посаду першого секретаря Чернігівського обкому комсомолу. У 1961–1962 рр. у складі сільськогосподарської делегації перебував у спецвідрядженні на Кубі. З січня 1963 р. — другий секретар Чернігівського міського комітету КПУ. У січні 1966 — червні 1970 рр. очолював виконком Чернігівської міськради. У 1970–1971 рр. обіймав посаду завідуючого промислово-транспортним відділом Чернігівського обкому КПУ. В червні 1971 р. призначений інспектором ЦК КПУ.

За постановою ЦК КПУ від 28 серпня 1973 р. був направлений на ро-

боту до органів державної безпеки. З вересня 1973 р. — заступник, а з січня 1975 р. — перший заступник голови КДБ при РМ УРСР (з липня 1978 р. — КДБ УРСР). У червні 1982 р. призначений на посаду голови КДБ УРСР. У травні-червні 1987 р. знаходився у розпорядженні Управління кадрів КДБ СРСР. Після звільнення в запас проживав у Києві.

Військові звання: молодший інженер-лейтенант запасу (1955 р.), лейтенант запасу (1963 р.), майор запасу (1969 р.), полковник (1973 р.), генерал-майор (1975 р.), генерал-лейтенант (1980 р.).

Член КПРС з 1955 р. Член ЦК КПУ з 1976 р. Кандидат в члени Політбюро ЦК КПУ з 1982 р. Депутат Верховної Ради УРСР (1980 р.). Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання.

Нагороджений трьома орденами «Знак Пошани» (1959, 1966, 1977 рр.), орденом Жовтневої революції (1977 р.), орденом Червоного Прапора (1985 р.).

5. Голушко Микола Михайлович (нар. 1937 р.) — голова КДБ УРСР з 21 травня 1987 по 20 вересня 1991 рр.

Народився в с. Андрєєвка Рудаєвського району Кокчетавської області (Казахстан) у родині переселенця з України. Після закінчення середньої школи навчався на юридичному факультеті Томського державного університету ім. В.В.Куйбишева. З вересня 1959 р. — слідчий прокуратури Центрального району м. Кемерово. У травні 1961 — березні 1963 рр. — старший слідчий Кемеровської обласної прокуратури.

З березня 1963 р. — співробітник органів державної безпеки. У 1963–1971 рр. обіймав посади оперуповноваженого, старшого оперуповноваженого, заступника начальника 1-го відділення 2-го відділу Управління КДБ при РМ СРСР по Кемеровській області. У квітні 1971 — лютому 1974 рр. — начальник 1-го відділення, згодом — заступник начальника 5-го відділу УКДБ при РМ СРСР по Кемеровській області.

У 1974–1987 рр. — співробітник центрального апарату КДБ при РМ СРСР (з липня 1978 р. — КДБ СРСР). З березня 1976 р. — заступник начальника, начальник 2-го відділу 5-го Управління КДБ СРСР. У квітні 1983 — травні 1984 рр. обіймав посаду заступника начальника 5-го Управління КДБ СРСР. У 1984 р. призначений першим заступником начальника Секретаріату, і, одночасно, — начальником чергової служби КДБ СРСР. З травня 1987 р. — голова КДБ УРСР.

У відповідності до постанови верховної Ради України від 20 вересня 1991 р. «Про створення Служби національної безпеки України» був призначений виконуючим обов'язки голови СНБ України. В листопаді 1991 р. відряджений у розпорядження Міжреспубліканської служби безпеки СРСР⁹, де отримав нове призначення — начальник Секретаріату. Наприкінці 1991 р. — заступник міністра безпеки Російської Федерації.

Одночасно очолив Службу зовнішньої розвідки РФ. З вересня по грудень 1993 р. — міністр безпеки РФ. У грудні 1993 — лютому 1994 рр. обіймав посаду директора Федеральної служби контррозвідки РФ.

Військові звання: молодший лейтенант (1960 р.), майор (1974 р.), підполковник (1983 р.), генерал-лейтенант (1989 р.), генерал-полковник.

Член КПРС у 1963–1991 рр. (у відповідності до постанови Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. членство в КПРС було припинено). У 1989 р. обирався народним депутатом СРСР.

Нагороджений орденом «Знак Пошани» (1977 р.), знаком «Почесний співробітник держбезпеки» (1979 р.), орденом Червоної Зірки (1982 р.), орденом Трудового Червоного Прапора (1987 р.), медаллю «За бездоганну службу» I–3 ступенів (1973, 1978, 1983 рр.).

Примітки

- ¹ Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1960. Справочник. — М., 1997. — С. 81.
- ² Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991 гг. Историко-биографический справочник. — М., 1999. — С. 177, 178.
- ³ Державний архів Служби безпеки України. — Ф. 9. — Спр. 377. — Арк. 2.
- ⁴ Див.: Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 49. — Ст. 689.
- ⁵ За інформацією самого Т.Строкача, він народився в робочому селищі залізничної станції Погранична Китайсько-Східної залізниці, що неподалік від с. Астраханка. (Див.: Строкач Т.А. Наш позивний — свобода. — К., 1979. — С. 8). За іншими даними місцем народження Т.Строкача є с. Білоцерківка (Біла Церква) Ханкайського району Приморського краю. (Див.: Украинская советская энциклопедия. — К., 1984. — Т. 10. — С. 497).
- ⁶ За даними самого Т.Строкача він був призначений заступником наркома внутрішніх справ УРСР у жовтні 1940 р. (Див.: Строкач Т.А. Наш позивний — свобода. — С. 7).
- ⁷ Вірогідно відставка Т.А.Строкача, була пов'язана не тільки з хворобою, але й початком масових скорочень силових міністерств та відомств, ініційованих в середині 50-х років М.С.Хрущовим. Ще 11 грудня 1956 р. міністр внутрішніх справ СРСР М.П.Дударов направив до ЦК КПРС лист, в якому запропонував, у зв'язку зі зменшенням штатної чисельності центрального апарату МВС СРСР, скоротити кількість своїх заступників з 8 до 5. До числа заступників міністра, яких передбачалось скоротити належав і Т.А.Строкач. (Див.: Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917 — 1960. — С. 91–92).
- ⁸ У відповідності до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1945 р. були відмінені спеціальні звання для керівного складу органів НКВС–НКДБ та введені загальноармійські офіцерські і генеральські звання. У серпні 1952 р.

присвоєння спеціальних звань у системі МДБ було поновлено. Остаточний перехід на загальновійськові звання для співробітників органів держбезпеки відбувся в середині 50-х років, після створення КДБ при РМ СРСР. (Див.: Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1960. — С. 44; Кокурин А., Петров Н. МГБ: структура, функции, кадры // Свободная мысль. — 1997. — № 11. — С. 119).

- ⁹ У відповідності до постанови Президії Верховної Ради СРСР від 22 жовтня 1991 р. Комітет держаної безпеки СРСР був скасований, а на його основі створено Центральну службу розвідки СРСР, Міжреспубліканську службу безпеки (МСБ) та Комітет по охороні державного кордону СРСР. На МСБ покладались функції координації роботи республіканських служб безпеки і проведення узгодженої з ними контррозвідувальної діяльності. 28 листопада 1991 р. було затверджене тимчасове положення МСБ СРСР. 26 грудня 1991 р. у зв'язку з припиненням існування СРСР Міжреспубліканська служба безпеки була ліквідована. (Див.: Государственная власть СССР. — С. 179).

УКРАЇНА У ДОБУ ТОТАЛІТАРИЗМУ

*Тетяна Бикова
(Київ)*

МАСОВИЙ ТЕРОР У ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В КРИМУ (1918–1921 рр.)

На сьогодні є велика кількість історичних досліджень щодо розвитку політичної ситуації в Криму від початку революції 1917 р. і до 1921 р., однак й досі залишається невирішеним ряд проблемних, спірних питань, пов'язаних з червоним терором. Серед цих питань можна виділити такі: хто є ініціатором нечуваного за масштабами терору в Криму? Хто несе відповідальність за його безпосереднє здійснення? Які реальні наслідки терору?

У радянській історичній літературі всіляко підкреслювалося, що червоний терор був вимушеним заходом, введеним у відповідь на жахливий білий терор. Багато ж сучасних дослідників, висвітлюючи у своїх працях події того часу, практично ставлять між цими двома явищами знак рівності.

На нашу думку, білий та червоний терор не можна ставити на один щабель. Звичайно, ніякий терор, з точки зору елементарної людяності, не може бути виправданим. Але все ж істотна різниця між ними є. Вона чітко окреслена одним з перших дослідників цього питання С.П.Мельгуновим, який вважав більшовицький терор системою планомірного проведення в життя насильства як знаряддя влади, яке до того ж мало своїх ідеологів.

Білий же терор — це, насамперед, ексцеси на ґрунті розгнужданості та помсти, вакханалії «отаманства» і слабкої дисципліни, які не мали свого ідеологічного обґрунтування. У білому русі були окремі течії, які виношували ідеї «помсти більшовикам», а іноді й проводили антигуманні «акції помсти». Однак, білий терор при всіх його наслідках усе ж відрізнявся від червоного — він не нав'язувався зверху і не був органічним елементом офіційної політики¹.

Для того, щоб дати відповідь на перше питання, звернемося до документів, в яких йдеться про ставлення керівництва РКП(б) до застосування масового терору. Ці документи свідчать, що В.Ленін, Л.Троцький та інші більшовицькі вожді повністю підтримували подібну політику і знач-

ною мірою були її ідеологами, натхненниками і організаторами. Наведемо декілька прикладів.

У 1901 р. Ленін писав: «Принципово ми ніколи не відмовлялися і не можемо відмовлятися від терору. Це — одна з військових дій, яка може бути цілком придатна і навіть необхідна в певний момент бою...»². У 1902 р. в його працях з'являється така думка: «Нітрохи не заперечуючи в принципі насильства і терору, ми вимагали роботи над підготовкою таких форм насильства, які розраховували б на безпосередню участь мас і забезпечували б цю участь»³.

Під час революційних подій 1905–1907 рр. Ленін наполягав, щоб партійні лідери провокували насильницькі дії, негайно організовували бойові загони і практикувалися на вбивствах городових. У жовтні 1905 р. він писав: «Нехай кожний загін вчиться хоча б на побитті городових: десяткі жертв окупляться з лишком тим, що дадуть сотні бійців, що завтра поведуть за собою сотні тисяч»⁴.

Терор розглядався не як обов'язкове завдання, а як своєрідний тактичний хід. Будь-який етичний, гуманний бік при цьому відкидався, адже мета (ліквідація буржуазії) виправдувала засоби. Ленін досить відверто зазначав: для радянської держави «етично все, що служить її укріпленню і зміцненню»⁵.

Навесні 1917 р. Ленін стверджував, що соціальну революцію здійснити дуже просто — варто лише знищити 200–300 буржуїв. У червні 1917 р. він написав: «Приклад якобінців повчальний. Він і зараз не застарів, тільки застосовувати його треба до революційного класу ХХ століття... Якби влада перейшла до «якобінців ХХ століття»... вони оголосили би ворогами народу капіталістів...»⁶. І зробити так більшовики не забарилися.

Коли на розширеному засіданні Петроградського комітету більшовиків 1 (14) листопада 1917 р. розгорнулася полеміка щодо методу встановлення «революційних завоювань», Ленін, посилаючись на досвід Французької революції, говорив: «У Парижі гильотинували, а ми лише позбавимо продовольчих карток»⁷. Далі лідер більшовиків зазначив: «Нехай гомонять про арешти, Тверській делегат на з'їзді Рад сказав: «Всіх їх заарештуйте», — це я розумію; от він має розуміння того, що таке диктатура пролетаріату»⁸.

За свідченнями Л.Троцького, після захоплення влади більшовиками Ленін на кожному засіданні Ради Народних Комісарів (РНК) вимагав від своїх товаришів розпочати терор⁹. І в цьому він не був самотнім. Відомо, що Л.Троцький у відповідь на книгу К.Каутського «Тероризм і комунізм» дав ідейне обґрунтування терору, яке звелося, утім, до надмірно простої істини: «Ворог повинний бути знешкоджений; під час війн це значить — знищення... Лякання є могутнім засобом політики, і треба бути лицемірним ханжею, щоб цього не розуміти»¹⁰.

Досить відвертим та красномовним є вислів ще одного теоретика більшовицької партії М.Бухаріна: «Пролетарський примус в усіх його формах, починаючи від розстрілів і закінчуючи трудовою повинністю, є, як не парадоксально це звучить, методом вироблення людської комуністичної людини з людського матеріалу капіталістичної епохи...»¹¹.

На VIII з'їзді РКП(б) у 1919 р. М.Криленко, який займав важливу посаду в системі правосуддя (голова Революційного трибуналу при ВЦВК), говорив: «В епоху диктатури пролетаріату ми повинні, з огляду на цілий ряд обставин, переходити до форм надзвичайної судової розправи»¹².

Ці думки знайшли своє втілення в офіційних радянських і більшовицьких документах та пресі. Відразу після жовтневого перевороту в «Известиях ВЦИК» публікується програмна стаття «Терор і громадянська війна», в якій заявлялося, що тільки «люди із слабкими нервами не хочуть зрозуміти, що на відомому щаблі революції класова боротьба неминуче переходить у громадянську війну», і «тільки толстовці можуть на цій підставі повернутися спиною до революції». У цьому плані вимоги про припинення терору і відновлення громадянських свобод об'являлися «дивними» вимогами «інтелігентів із слабкими нервами»¹³.

У декреті РНК від 28 листопада 1917 р. «Про арешт вождів громадянської війни проти революції» офіційно з'явився термін «вороги народу»¹⁴. Інструкція Народного комісаріату юстиції від 19 грудня 1917 р. «Про революційний трибунал...», впроваджуючи ідеї В.Леніна, зазначала: «Міру покарання революційний трибунал встановлює, керуючись обставинами справи і велінням революційної совісті»¹⁵.

В офіційному друкованому органі РКП(б) газеті «Правда» від 25 грудня 1918 р. член колегії ВЧК, а потім голова ВУЧК М.Лаціс писав: «Ми не ведемо війни проти окремих осіб. Ми винищуємо буржуазію, як клас. Не шукайте на слідстві матеріали і докази того, що обвинувачуваний діяв справою або словом проти Радянської влади. Перше питання, що ви повинні йому запропонувати, якого він походження, виховання, освіти або професії. Ці питання і повинні визначити долю обвинувачуваного. У цьому зміст і сутність червоного терору»¹⁶.

А ще раніше, 23 серпня 1918 р., той же Лаціс у газеті «Известия» сформулював нові закони громадянської війни, які повинні замінити «застарілі звичай» війни, виражені «в різних конвенціях, по яких полонені не розстрілюються та інше. Все це тільки смішно. ... Вирізувати всіх поранених у боях проти тебе — ось закон громадянської війни»¹⁷.

У таємному листі В.Леніна, продиктованому 19 березня 1922 р. для членів ЦК РКП(б) у зв'язку з опором вилученню церковних цінностей в місті Шуї, містилися такі вказівки: «Інструкція повинна зводитися до того, щоб він (представник центральної влади. — Авт.) в Шуї заарештував якомога більше... Чим більшу кількість представників реакційного духовен-

ства та реакційної буржуазії нам вдасться з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на декілька десятків років ні про будь-який опір вони не сміли й думати»¹⁸. Отже, більшовики намагалися перемогти своїх опонентів, передусім, шляхом їх фізичного знищення¹⁹.

Заклики вождів негайно перетворювалися на практичні справи сформованої ними системи. На місцях почали діяти революційні трибунали. Владні розпорядження, які й орієнтували низові органи на терор, ще більше підсилювалися «зустрічним потоком революційних ініціатив». Яскравим свідченням цього є, наприклад, звернення до ЦК РКП(б) Б.Воліна, датоване 6 червня 1919 р. Він пропонував вищому партійному органу дати директиву місцевим організаціям щодо «деякого посилення або відродження червоного терору». Волін вважав за необхідне не тільки «категорично переслідувати буржуазну інтелігенцію», але і «фізично винищувати найбільш небезпечних» буржуазних противників²⁰.

Раніше, у жовтні 1918 р., у журналі «Вестник ВЧК» у статті працівників Нолінського повітового виконкому було прямо сказано, що у боротьбі проти контрреволюції взагалі не варто дотримуватися жодної законності²¹.

До реалізації своїх планів щодо проведення терору більшовицька партія приступила вже у грудні 1917 р., не зважаючи на те, що II Всеросійський з'їзд рад (25–26 жовтня 1917 р.) скасував смертну кару. Зокрема, у ніч з 15 на 16 грудня в Севастополі «матроси заарештували багатьох офіцерів і відвезли їх до тюрми. Коли ж тюремний начальник відмовився їх прийняти, то офіцерів відразу розстріляли на Малаховому кургані»²². 17 грудня 1917 р. «революційні» моряки і робітники продовжили «рішучу боротьбу з контрреволюцією», в ході якої було розстріляно ще 30 офіцерів²³. Колишній член Севастопольської ради О.Каппа згадував: «Коли на другий день після грудневих жаків на засіданні ради військових та робітничих депутатів я запитав голову (більшовика М.Пожарова. — *Авт.*): Чи це кінець? Він сказав: «Поки так, але сполохи ще будуть»²⁴.

Спочатку терор носив «класово-стихийний» характер, але у 1918 р. він набув організованих, «революційно-доцільних» форм. Важливим кроком у цьому напрямку стало рішення про створення Військово-революційного штабу у Севастополі, яке було прийняте 12 січня 1918 р. на об'єднаному засіданні Севастопольської ради, Центрального комітету Чорноморського флоту (Центрофлоту), ради селянських депутатів, представників міського самоврядування, головного заводського комітету порту, головного комісара Чорноморського флоту, соціалістичних організацій і представників усіх судів і частин. У резолюції зазначалося, що «Севастополь не зупиниться перед будь-якими засобами для того, щоб довести справу революції до переможного кінця». Цілком зрозуміло, які саме засоби збирали-

ся використовувати більшовики і «революційні» матроси для виконання цього завдання²⁵.

Одна з перших масових хвиль терору прокотилася по кримській землі наприкінці січня 1918 р., відразу після того, як у підсумку збройних зіткнень з кримськотатарськими ескадронцями та білими офіцерами більшовики в союзі з лівими есерами встановили контроль над більшою частиною Криму. Становище радянської влади, однак, не можна було вважати міцним, адже свій вплив тут мали не лише праві есери чи меншовики, але і монархісти. Крім того, для кримськотатарських кіл нова влада була явищем чужим та незрозумілим.

У січні 1918 р. півострів став ареною постійних реквізицій, тобто відвертого грабунку більш-менш заможного населення. Організаторами бешкетувань були ревкоми і севастопольські матроси — основна соціальна база більшовиків у Криму. Реквізиції супроводжувалися розстрілами. Зокрема, з надзвичайною жорстокістю масові страти проводилися в Севастополі та Євпаторії. В.Слагін * у своїх споминах зазначає, що серед більшовицьких керівників лише Ю.Гавен і М.Пожаров намагалися тоді протестувати проти терору. Але, з ініціативи голови Євпаторійського комітету РСДРП(б) Ж.Міллера (згодом він очолив Сімферопольський ревком), голови Євпаторійського ревкому більшовика М.Демишева та лівого есера Кебачана були проведені повальні арешти та розстріли²⁶. Відразу ж після чергової серії розстрілів Міллер закликав «знищити всю буржуазію, не розбираючи засобів»²⁷.

Отже, сполохи червоного терору тривали в Криму протягом другої половини грудня 1917 — першої половини лютого 1918 рр., але події 21–24 лютого вийшли за рамки усього, що було раніше. Початок ним поклала нова хвиля вбивств у Севастополі. Багатьма чорноморськими матросами, які вже зазнали смак насильства, керували величезна ненависть до «класових ворогів», бажання негайно розправитися з «власниками й антирадянськими змовниками». Член Севастопольської ради більшовик Рябоконь відверто заявив: «Усю буржуазію треба розстріляти. Зараз ми перебуваємо при владі, тому вбиваємо. Яка це революція, коли не різати буржуазію»²⁸.

20 лютого, близько 9-ої години вечора, на лінкорі «Борец за свободу» відбулися збори судових комітетів, які вирішили «змусити буржуазію схилити голову». Був накреслений ряд дій «аж до повного винищення буржуазії». Збори обрали комісію з 25 осіб на чолі з головою Центрофлоту більшовиком С.Романовським, анархістом Басовим та більшовиком С.Шмаковим.

* Євпаторійський більшовик, який офіційно не визнав необхідності жовтневого перевороту і навіть відкрито заявив про це в центральній пресі. — *Авт.*

Близько 12-ої години ночі на Кам'янській пристані зібралося понад 2,5 тис. озброєних матросів. Незабаром їхні предствами на чолі з Басовим з'явилися у Севастопольській раді і стали вимагати надати їм автомобілі для патрулів. М.Пожаров та П.Марченко, які очолювали раду, намагалися зупинити їх, але з цього нічого не вийшло. Один з матросів на відмову надати машини, відповів: «Не бажаєте — не треба. Ми самі це зробимо, а вас знати більше не хочемо»²⁹. Близько 2-ої години ночі озброєний натовп матросів розпочав масові обшуки, грабунки, вбивства. Причому спочатку виводили з тюрем ув'язнених та розстрілювали без суду та слідства.

Про події однієї з тих ночей свідчив вцілілий в'язень севастопольської тюрми: «О другій годині ночі у в'язницю ввірвалася перша банда матросів, які пред'явили комісару в'язниці вимогу про видачу, відповідно до списку, для розстрілу п'ятьох ув'язнених. Комісар по телефону запросив Раду, як йому бути, видавати або ні. З Ради відповіли: видавати усіх, кого вимагатимуть матроси. У пред'явленому списку значилися: муфтії Челебєв, адмірал Львов, капітан I рангу Карказ, лейтенант Цвінгман і колишній городовий Синица. Їм зв'язали руки... В'язали матроси і робітник теслярської майстерні севастопольського порту Р. Їх повели... Ніхто з приречених не просив пощади у своїх катів... Дорогою, до місця убивства у Карантинній балці, як передавав потім робітник Р., вбивці катували свої жертви: хворого старого Карказа били прикладами і кулаками, Синицю кололи багнетами і били прикладами і знущалися з усіх. Їх розстріляли впритул і вже мертвих били прикладами і каменями по голові. З побитих зняли верхній одяг, черевики, каблучки, гаманці...

О четвертій годині друга банда з лайками витягла з камер, б'ючи, полковників Шперлінга і Яновського, лейтенанта Прокоф'єва, зовсім юного мічмана Целіцо, прапорщиків Гаврилова і Кальбуса, поручика Доценка, капітана 2-го рангу Вахтіна, севастопольських обивателів Шульмана (пробили голову) і Шварцмана (зламали ребро), інженера Шостака і матроса Блюмберга. Останнім двом якимсь дивом вдалося втекти. Інших спіткала гірка доля. Десь через 15–20 хвилин глухо долетів у камеру звук нестринького залпу, потім декілька одиночних пострілів, і все змовкло...»³⁰.

Тіла вбитих складали на платформи і звозили на Графську пристань. Матроси не дозволили родичам поховати забитих. На баржі їх вивезли в море і там, прив'язавши вантаж, потопили. Ще протягом тривалого часу трупи прибивало до берега.

21 лютого 1918 р. РНК видала написаний В.Леніним декрет «Соціалістична вітчизна у небезпеці», 8-ий пункт якого зазначає: «Ворожі агенти, спекулянти, громили, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці»³¹. Текст декрету телеграмою був доведений і до відомих керівників органів радянської влади в Севастополі та швидко став широко відомим. Обстановка в місті після нічних вбивств

була дуже напруженою. Ось на такий ґрунт і потрапила звістка про декрет, який санкціонував страти. І незабаром матроси корабля «Борець за свободу» знов ухвалили рішення «винищити усю буржуазію»³². За дві ночі ними було розстріляно до 400 осіб.

Вахханалю севастановських вбивств перервали робітники. «Вони своїм енергійним, збройним втручанням приборкали диких звірів і поклали кінець безглуздій, нелюдській бойні... І якби не їхнє втручання, хто знає, скільки ще кривавих жертв поглинуло б Чорне море»³³. А ранком 24 лютого 1918 р. вражені жителі почули урочисту музику. Грав оркестр. Матроси йшли під прапорами стрункими рядами. Грізними промовама шуміли мітинги. «Жахливіших хвилин Севастополь не переживав. Перед цим ходом торжествуючого вбивці, перед цими радісно голосними звуками переможних маршів померкли жахи ночі і стихли постріли розстрілів, тому що тут усенародно немовби узаконювалося те, що було зроблено 12 годин тому. Віднімалася остання розрада, що ця зла справа була зроблена купкою злочинців»³⁴.

Для розуміння ситуації, що склалася тоді не лише у Севастополі, але й в Криму в цілому, наведемо висловлювання Юрія Гавена: «Треба визнати, що однією з найбільших помилок у політиці Таврійського ЦВКу в особі, головним чином, його голови (Антон Слущького. — *Авт.*) було те, що він дозволяв загонам робити самостійні (на розсуд штабів) і без контролю судових органів обшуки, масові вилучення цінностей, що тягло за собою розкладання цих слабко дисциплінованих загонів і озлоблення серед населення. Зокрема необхідно згадати про очолюваний Шмаковим Чорноморський загін, який... займаючись експропріацією буржуазії протягом 5–6 тижнів, цілком розклався і став небезпечною загрозою самому ТаврЦВКу»³⁵.

17 квітня 1918 р. на зборах представників берегових і суднових частин та майстерень міста Севастополя, присвячених питанню про оборону Криму, А.Слущький відверто сказав, що «кидатися у війну ми не можемо, тому що Червона Армія перетворилася на банду мародерів»³⁶. З цим важко не погодитися, адже згідно з архівними даними, під час першої хвили червоного терору лише у Севастополі загинуло 600 осіб³⁷. Можливо, ця цифра занижена і кількість вбитих є значно більшою.

Події в Севастополі були обговорені на засіданні виконкому міської ради та на II Загальночорноморському з'їзді. 27 лютого на спільному засіданні Центрофлоту, його суднових і берегових комітетів, представників демократичних організацій і політичних партій була винесена резолюція: «Затаврувати у найенергійніший спосіб ганебний виступ, який був у Севастополі протягом трьох кошмарних ночей». Було вирішено «негайно створити комісію для виявлення ступеня вини замішаних у цьому осіб та вирішити, як з ними бути та про подальші запобіжні заходи. Всі судові комітети та товариші матроси зобов'язувалися сприяти розкриттю цієї брудної справи, щоб пролетаріату західних держав було зрозуміло, що

російські соціалісти не кати, подібно до царських»³⁸. Комісія приступила до роботи і до 22 березня представила список із 45 точно встановлених загиблих. Проте, подальша діяльність цієї комісії не простежується³⁹.

Виступаючи на II Загальночорноморському з'їзді, матрос Беляев так розповідав про ці події: «Коли... я повертався на корабель, то побачив матросів з гвинтівками. На моє питання, навіщо вони тут, відповідали, що йдуть на допомогу Раді... Коли приїхали на Кам'яну пристань, то пояснили, що треба арештувати всіх буржуїв, тому що є у них щось проти Ради, треба їх привести до Ради та судити. Матросів було багато, 3 тис. чоловік. Всі вони зайняли вулиці, саме місто було оточено так, щоб ніхто не втік... Заарештованих спочатку приводили в Раду... Там були і офіцери, і священик, і так просто, хто попало. Там були зовсім похилі, хворі старі. Половина матросів вимагала забити їх... Ніхто не знав ні заарештованих, ні того, за що їх заарештували... Прийшла шайка матросів та вимагала віддати їх. Я намагався пояснити, що це офіцери на виборних засадах, лікарі та старики. Нічого не слухали. Згодилися вивести їх із зали. А близько 12 години ночі телефонують з міської лікарні, мене питають, що робити з трупами, які біля лікарні. І тоді я дізнався, що всіх повбивали...»⁴⁰.

Реакція матросів на те, що відбулося в Севастополі, та на резолюції, які були прийняті II Загальночорноморським з'їздом, була неоднозначною. Більшість засуджувала ці «стихійні виступи», але було немало й тих, хто виправдовував кровопролиття. Командир лінкора «Свободная Россия», хоча й пообіцяв у майбутньому «виступити зі зброєю в руках тільки за покликанням своїх вищих демократичних організацій», однак заявив, що «винних в цих подіях не повинно бути, а якщо їх будуть піддавати суду, ми виступимо на їхній захист». Команда есмінця «Громкий» вважала, що треба розслідувати лише дії голови Центрофлоту Сави Романовського. А команда бази мінної бригади вважала дії моряків справедливими: «Покладаючи на нас ганебну пляму, ви так само помиляєтесь, як помилялися ми, називаючи контрреволюціонерами товаришів балтійців, які у перші дні революції вели рішучу боротьбу, винищуючи підпілля царату»⁴¹. В результаті проводити розслідування не стали, а винні покарання не зазнали, лише Романовський був знятий з посади.

Хвиля терору прокотилася й по інших містах. За словами генерала П.Врангеля, який у той час мешкав у Криму, розстріли (хоча і не такі масові як у Севастополі) мали місце і в Ялті⁴², а у Сімферополі було вбито 170 осіб, яких зарахували до «світової буржуазії»⁴³. У ніч на 24 лютого 1918 р. загін севастопольських червоногвардійців під командуванням члена обласного Військово-революційного штабу та виконкому Севастопольської ради С.Шмакова вчинив погром у Сімферополі та розстріляв 170 офіцерів. Невдовзі терор там став масовим і був спрямований не тільки

проти «класово ворожого елементу», але й проти недавніх союзників: розстрілу підлягали усі есери та меншовики⁴⁴.

Необхідно у зв'язку з цим зупинитися і на історії членів сім'ї Романових, які проживали в той час у Криму. У маєтку Ай-Тодор у Лівадії тоді жили вдовствуюча імператриця Марія Федорівна; сім'ї двох її дочок: Велика княгиня Ксенія Олександрівна, її чоловік Великий князь Олександр Михайлович та їхні сини Андрій (1897 р.н.), Федір (1898 р.н.), Микита (1900 р.н.), Дмитро (1901 р.н.), Ростислав (1902 р.н.) і Василь (1907 р.н.); князь Фелікс Юсупов, його дружина Ірина Олександрівна (дочка Олександра Михайловича і Ксенії Олександрівни, онучка імператриці) та їхня дочка Ірина; Велика княгиня Ольга Олександрівна, її чоловік полковник Микола Куліковський (тут наприкінці 1917 р. у них народився син Тихін); Великий князь Микола Миколайович, його дружина-чорногорка Велика княгиня Анастасія Миколаївна; його молодший брат Великий князь Петро Миколайович з дружиною Великою княгинею Милицею Миколаївною та дітьми Мариною, Надією і Романом (у Криму Надія вийшла заміж за князя Орлова і через рік народила дочку Ірину).

У квітні 1918 р. Ялтинська рада ухвалила рішення розстріляти усіх без винятку Романових, що мешкали у Криму. В Ай-Тодор приїхала спеціальна слідча комісія. За вказівкою Петроградської ради у Марії Федорівни вилучили щоденникові записи і листи її сина Миколи II, надіслані їй з Тобольська. Матроси забрали у неї як «контрреволюційну книгу» і стару родинну Біблію, яку вона привезла в Росію з Данії*, але випадково не вилучили сімейну шкатулку з дорогоцінностями⁴⁵.

Врятував Романових від розправи тоді лише щасливий збіг обставин. Новим комісаром, до відання якого перейшло управління лівадійськими палацами, було призначено матроса Задорожного, який раніше служив в авіаційній школі, заснованій й очолюваній Олександром Михайловичем. Задорожний відносився до Великого князя з повагою і в своїх намаганнях зберегти життя Романових був підтриманий дуже впливовим тоді у Криму Ю.Гавеном (що згодом відгукнеться вже на долі самого Гавена). Ялтинська і Севастопольська ради почали ворогувати між собою: Ялтинська вимагала негайної видачі і розстрілу всіх членів дому Романових, а Севастопольська, представником якої був Задорожний, захищала їх, очікуючи розпоряджень із центру. Задорожний перевіз усіх Романових у маєток Петра Миколайовича — Дюльбер, де за високими товстими стінами представники Севастопольської ради тримали оборону проти Ялтинської ради.

* Вже перебуваючи в Данії, Марія Федорівна несподівано одержала назад цю, конфісковану в неї більшовиками, Біблію. Датський дипломат випадково купив її у букіністів у Москві і надіслав колишній імператриці. 13 жовтня 1928 р. Марія Федорівна померла, тримаючи цю Біблію в руках. — *Авт.*

Наприкінці квітня 1918 р., коли Радянська соціалістична республіка Тавриди вже доживала останні дні, найзавзятіші її керівники прийняли остаточне рішення знищити Романових. Вночі з Ялти (до якої наближалася німецька війська) і водночас з Севастополя (де місцева рада теж дізналася про згадане рішення) до Дюльберу вирушили вантажівки з озброєними матросами. Шлях від Ялти до Дюльберу набагато коротший, ніж з Севастополя. Враховуючи це, Задорожний через деякий час розбудив Олександра Михайловича і повідомив, що Ялту зайняли німці і німецький генерал вже дзвонив у Дюльбер, хвилюючись про долю кронпринця (сестра Олександра Михайловича — Анастасія Михайлівна була заміжня за Великим герцогом Фрідріхом-Францем III Мекленбург-Швірінським, а її дочка Цецилія була дружиною німецького і пруського кронпринця Вільгельма)⁴⁶.

Наведемо ще один факт, який допомагає зрозуміти, як дешево цінувалося людське життя у той час у Криму. Так, у своїй статті, датованій березнем 1918 р., Максим Горький зазначав, що у Феодосії місцеві солдати знайшли нове джерело збільшення своїх прибутків — рабовласництво: «спостерігалися випадки... коли навіть людьми торгують: привезли з Кавказу туркеня, вірменку, курдок і продають їх по 25 руб. за штуку»⁴⁷.

В Євпаторії червоні війська з'явилися 14 січня 1918 р. Відразу ж у місті почалися масові арешти офіцерів, заможних осіб і тих, на кого вказували як на контрреволюціонерів. За 3–4 дні було заарештовано понад 800 осіб. Страшну пам'ять про себе залишили команди транспортного корабля «Трувор» і крейсера «Румыния».

С.Мельгунов розповів, як саме відбувалися страти заарештованих у Євпаторії: «Осіб, засуджених до розстрілу, виводили на верхню палубу* і там, після знущань, пристрілювали, а потім кидали за борт у воду. Кидали масами і живих... Ця звіряча розправа була видна з берега, там стояли родичі, діти, дружини... Всі вони плакали, кричали, але матроси тільки сміялися. Найстрашніше усіх загинув штабний ротмістр Новацький, якого матроси вважали душею повстання в Євпаторії. Його, вже сильно пораненого, привели до тями, перев'язали і тоді кинули в топку транспорту.

Страти відбувалися і на транспорті «Трувор», причому, за словами очевидця, у такий спосіб: перед стратою, за розпорядженням судової комісії, до відкритого люка підходили матроси і по прізвищам викликали на палубу жертву. Викликаного під конвоєм проводили через усю палубу повз цілого ряду озброєних червоноармійців і вели на так зване «лобне місце». Отут жертву оточували з усіх боків озброєні матроси, знімали з жертви верхній одяг, зв'язували мотузкам руки й ноги та в одній спідній білизні укладали на палубу, а потім відрізали вуха, ніс, губи, статеві органи, а іноді і руки, й у такому вигляді жертву кидали у воду. Після цього

* Страти відбувалися на крейсері «Румыния». — *Авт.*

палубу змивали водою й у такий спосіб видаляли сліди крові. Страти продовжувалися цілу ніч і на кожну страту йшло 15–20 хвилин. Під час страти з палуби в трюм доносилися шалені крики і для того, щоб їх заглушити, транспорт «Трувор» пускав у хід машини і йшов від берегів Євпаторії в море. За три дні 15, 16 і 17 січня на транспорті «Трувор» і на крейсері «Румыния» було вбито та потоплено не менше 300 осіб. Матрос Куликов на одному з мітингів казав, що «власноручно кинув за борт 60 осіб»⁴⁸.

Загалом взимку 1918 р. у Євпаторії — цьому відносно невеликому місті — «революційною владою» було репресовано близько 1 тис. осіб⁴⁹.

Червоний терор не був прерогативою винятково міст. У селах більшовики проводили таку ж політику. Спочатку селянам наказали здати всі недоїмки за декілька років, починаючи з дореволюційних часів. Оскільки борги колишній владі, через обставини воєнного часу, були величезними, а грошей, щоб негайно сплатити їх, у сільського населення не було, по Криму знову прокотилася хвиля репресій. І хоча потім більшовики визнали, що цей крок був помилковим, проте він остаточно відштовхнув від радянської влади основну частину селянства Криму, велику частину якого склали татари⁵⁰.

Картини кримських розбоїв є й у романі В.Вересаєва «В тупике». Він присвячений подіям 1919 р., але це свідчить лише про сталість репресивної політики більшовицької партії. А в романі В.Набокова «Другие берега» є такі строки: «Місцевий татарський уряд змели новенькі Ради, із Севастополя прибули досвідчені кулеметники і кати, і ми потрапили в найбільш нудне і принизливе становище, у якому можуть бути люди, — те становище, коли навколо увесь час ходить ідіотська передчасна смерть, тому що господарюють людиноподібні й ображаються, якщо їм що-небудь не по ніздрі. Тупа ця небезпека була за нами до квітня 1918 року... Більшовицькі матроси прив'язували вагу до ніг заарештованих жителів (у Ялті) і, поставивши спиною до моря, розстрілювали їх; через рік водолаз доповідав, що на дні опинився в густій юрбі мерців, що стояли навитяжку»⁵¹.

26 березня 1918 р. РНК Радянської соціалістичної республіки Тавриди прийняла рішення мобілізувати 2% буржуазії на «оборонні роботи». Для багатьох тих, кого мобілізували — хворих та людей похилого віку — це означало вірну загибель. Балаклавська та Ялтинська ради запропонували провести поголовну мобілізацію буржуазії. А відомий анархіст та майбутній партизанський ватажок О.Мокроусов на загальних зборах ради м. Феодосії запропонував «викоренити всю буржуазію»⁵².

Нарком юстиції Республіки Тавриди лівий есер В.Гоголашвілі ліквідував інститут мирових судів, на зміну яким прийшли народні суди. Ради отримали право висувати комісарів по судових справах при місцевих судах. До їхньої компетенції входило: нагляд за судовими установами та місцями ув'язнення, право арешту, санкції на арешт, нагляд за слідчими

комісіями при революційних трибуналах. Згідно з декретом РНК та наркомату юстиції, звинувачення по справах про контрреволюцію, саботаж, мародерство та спекуляцію повинно було готуватися протягом 2-ох діб.

Ще у лютому 1918 р. було створено комісаріат тюрем, а у березні на губернському з'їзді рад було зазначено, що комісаріат «зміг поставити справу таким чином, що тюрма є не місцем покарання, а місцем визнання своєї провини»⁵³.

Коли у квітні 1918 р. до Криму підступали німецькі війська, більшовики почали примусово вивозити селян на Перекоп на риття окопів і поглиблення ровів. Подібні дії викликали нові селянські заворушення, і в «бунтівні» місцевості були послані каральні загони. Першого такого удару було завдано по м. Алушті, яке більшовики вважали центром заворушень. Туди був направлений спочатку піший загін, а потім міноносець із десантниками. 24 квітня, після тривалого артилерійського обстрілу, з міноносець на берег зійшли матроси і почали знищувати місцеве населення. Особливо запопадливо вбивали татар. «Матроси... увірвалися до містечка. Розсипавшись у погоні за тими, хто відступав, по його вузьких вулицях, рубали без пощади всіх татар, які їм зустрічалися». Населення Алушти та навколишніх сіл «кинувши свої вогнища, бігло в гори і ховалося там аж до того моменту, коли матроські загони... були відтягнуті в Ялту, а Алушту... зайняв ескадрон німецьких уланів»⁵⁴.

Про події, які сталися тоді в Алушті, більш докладно відомо із свідчень Хафіза Шамрата — мешканця села Коробек поблизу Алушти. Вони були викладені у протоколах слідчої комісії Кримського Курултаю: «До вечора підійшла міноносець, спустила шлюпку, і в цей час із боку Ялти прибули червоногвардійці... Греки озброєні ходили по будинках і вбивали татар. Так ми пролежали, зачинившись, із середи до понеділка. Вони отут убивали три дні, починаючи з вечора в середу, у четвер і п'ятниці до вечора. З Ялти прибув спеціальний грецький загін чисельністю в 300–400 осіб. Після прибуття цього загону в Алушту до нього приєдналися і місцеві греки, здебільшого «темний елемент». У суботу більшовики видали декрет про те, що більше убивств не буде й після чого голова мусульманського комітету з червоним хрестом на рукаві розпочав поховання вбитих»⁵⁵.

Наприкінці квітня 1918 р. Радянська соціалістична республіка Тавриди припинила своє існування і перша спроба впровадження у Криму «нової революційної законності» на цьому скінчилася.

Наступний її прихід до Криму відбувся через рік. 29 квітня 1919 р. в Сімферополі відкрилася Кримська обласна партійна конференція більшовиків, на якій було прийняте рішення про утворення Кримської Радянської Соціалістичної Республіки. На півострові створили надзвичайні органи влади — військово-революційні комітети. Спочатку їхній склад був багатопартійним, однак комуністи шляхом розпуску і переобрань комі-

тетів та інших заходів витиснули конкурентів і зайняли в ревкомах домінуюче положення, зробивши їх слухняним зряддям своєї політики.

Радянська влада знову почала впроваджувати на півострові ті ж самі методи управління, які використовувала і в інших регіонах. Свою діяльність ревкоми розпочали з того, що розігнали створений Кримським крайовим урядом адміністративний апарат, провели націоналізацію банків, кредитних установ, залізничного та водного транспорту, флоту, маєтків, монастирських господарств, великих підприємств найважливіших галузей промисловості і курортних організацій. У селах націоналізували господарства заможних селян.

Для забезпечення свого уряду фінансами більшовики використали відомий вже метод грабінництва. На «ворожі класи» було накладено величезну контрибуцію. Загальну суму обкладання було визначено спочатку в 10 млн. крб., але потім її значно збільшили⁵⁶. Крім того, буржуазія повинна була виплачувати надзвичайний податок, вводилася т.зв. речова повинність. Імущі зраховувалися до тилового ополчення і найчастіше, незалежно від віку і стану здоров'я, відправлялися на роботи «на допомогу фронту». Майно емігрантів підлягало конфіскації⁵⁷.

Проте, налагодити стабільну економіку на півострові керівництву Кримської РСР не вдалося, і не тільки через нетривалість існування останньої, але й тому, що «усі сили і матеріальні засоби Криму насамперед віддавалися Червоній Армії»⁵⁸. Реквізиції прийняли повсюдний характер, у села відправилися продзагони, які мали провести, згідно з політикою «воєнного комунізму», загальну реквізицію хліба. Тільки в Євпаторійському повіті у травні 1919 р. було реквізовано 2 622 829 пудів хліба⁵⁹.

Заходи влади по насильницькому відбиранню у населення продовольчих товарів та примусова посівна кампанія призвели до зростання обурення в суспільстві. Почали виникати стихійні виступи протесту. За цих умов Кримська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем, яка була створена 14 квітня 1919 р., повинна була «забезпечувати виконання розпоряджень обласного ревкому». Це означало винищення всіх тих, хто наслідуювався виказувати своє невдоволення існуючим станом речей. Встановлення «революційної законності» призвело до нової хвилі червоного терору.

Але, у цілому, ставлення уряду Кримської РСР до політичних опонентів було більш стриманим, ніж у 1918 р., і не характеризувалося повною нетерпимістю. Кримська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем, яка була створена 14 квітня 1919 р., видала суворий наказ про заборону самочинних обшуків, арештів, самосудів, реквізицій та ін. Тому такого масового терору, як у 1918 р., в Криму тоді не було, хоча терор і надалі залишався засобом офіційної політики. Есери, меншовики, анархісти, національні організації у 1919 р. уникнули жорстоких

репресій, і навіть брали участь у ревкомах, профспілках та ін. Але на пресу і пропаганду більшовики наклали суворе обмеження. Газети, які загаврували як «буржуазні» («Крымский Вестник» та ін.), негайно закрили.

Свій надзвичайний характер більшовицька влада зберегла усі 75 днів існування Кримської РСР. Ради депутатів так і не були відновлені. Функції ЧК передані Особливому відділу при Військово-революційній раді КРСР⁶⁰. 12 червня в Криму висадився білогвардійський десант генерала Я.Слащова. 24 червня радянські частини були змушені покинути Сімферополь, а через дві доби в Криму не залишилося жодного червоного загону. Уряд республіки евакуювався до Нікополя, а потім у Київ. Кримська РСР припинила своє існування.

Втретє більшовики прийшли до Криму й остаточно захопили його наприкінці 1920 р. У жовтні почалася вирішальна битва за півострів, на якому закріпилася армія П.Врангеля, а 7–17 листопада війська Південного фронту під командуванням М.Фрунзе здійснили головну наступальну операцію — перехід через Сиваш і штурм Перекопу.

На цьому тлі більшовиками був розіграний перший акт майбутньої драми: оголошено амністію всім, хто складе зброю. Ще у травні 1920 р. міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Керзон звернувся до уряду РРФСР з пропозицією про переговори та амністію білогвардійцям. Нарком закордонних справ РРФСР Г.Чичерін вважав, що треба «йти на амністію Врангелю... та можна відповісти згодою, не гаючи ні хвилини»⁶¹. В.Ленін, погоджуючись з цим, звернувся до голови Революційної військової ради Республіки та наркома у військових і морських справах РРФСР Л.Троцького: «Я вважаю, Чичерін правий: зараз же відповісти згодою на 1) призупинку військових дій (а) в Криму та (б) на Кавказі (точно обміркував кожне слово) і 2) на переговори про умови очищення Криму за принципом (не більш) загальної амністії білих і 3) участі англійського офіцера у переговорах з Врангелем»⁶². Однак, з цього плану нічого не вийшло.

12 вересня 1920 р. газета «Правда» надрукувала «Відозву до офіцерів армії барона Врангеля» з пропозицією амністії тим, хто перейде на бік радянської влади. Приводом для відозви слугував епізод з поручиком Яковлевим. Він, перейшовши до червоних, зробив приголомшливу заяву, в якій запевняв, що у врангелівській армії виникла таємна організація офіцерів, які «намагаються скинути Врангеля та об'явити його армію Кримською під командуванням Брусилова за умови повної амністії»⁶³. Зараз вже важко сказати, чого саме намагався досягти Яковлев, розголошуючи таку вибухову інформацію.

11 листопада Фрунзе звернувся по радіо до врангелівських офіцерів з пропозицією надання амністії тим, хто складе зброю. З аналогічними закликами до них виступила й РВР фронту. Позиція Леніна тим часом ставала більш жорстокою. Коли він дізнався про вчинок Фрунзе, то вже 12 лис-

топада телеграфував: «РВР Південфронту. Комісія. Троцькому. Тільки що узнав про вашу пропозицію здатися. Дуже здивований непромірною поступливістю умов. Коли супротивник прийме їх, то треба реально забезпечити взяття флоту та невипуск жодного корабля: коли ж супротивник не прийме цих умов, то, не можна більше повторювати їх і треба розправитися нещадно»⁶⁴. Саме тут треба шукати зерно майбутньої розправи, хоча формально обіцянка амністії все ще залишалася в дії.

Після взяття Перекопу червоними війська білих почали відступати. Представник Антанти Де Мартель погодився прийняти всіх, хто залишав Крим, під заступництво Франції. 14 листопада 1920 р. о 2 годині 40 хвилин, тільки після того, як на кораблі (в евакуації взяли участь 120 кораблів⁶⁵) піднялися всі бажаючі, на борт останнього крейсера «Генерал Корнілов» зійшов і барон Врангель⁶⁶. До Константинополя було вивезено 145693 особи, серед яких військових — близько 70 тис. За винятком міноносця «Живой», який затонув, усі інші кораблі прибули до місця призначення⁶⁷.

Незважаючи на те, що за море вирушило багато людей, у Криму, водночас, залишилась значна кількість солдат та офіцерів, які з якихось причин не побажали або не змогли залишити півострів. Кількість тих, хто потрапив до більшовицького полону, в літературі називається різна. Так, у виданні «Гражданская война в СССР» зазначено, що за час бойових дій війська Південного фронту взяли в полон 52,1 тис. солдат і офіцерів⁶⁸, а за підрахунками кримського вченого В.Брошевана у полон потрапило 54696 врангелівців. Загальна кількість військових, які перебували у листопаді в Криму, дорівнювала 200 тис., а після евакуації, за підрахунками дослідників братів Зарубіних, їх залишилось кілька десятків тисяч⁶⁹.

Один з очевидців подій, які відбувалися під час захоплення міст Криму військами Червоної армії, розповідав: «У понеділок 2 листопада за ст. ст. 1920 р., у Сімферополь стали вступати війська Червоної армії, розлучені й обдерті... Увійшовши в місто, солдати накидалися на жителів, роздягали їх і відразу, на вулиці, натягували на себе віднятий одяг, шпурляючи свою розідрану солдатську нещасливому роздягненому. Бували випадки, коли той самий громадянин по чотири рази піддавався подібному перевдяганню, тому що наступний за першим солдат виявлявся ще більш обірваним і спокушався більш цілим одягом свого попередника і т.д. Хто тільки міг із жителів, поховалися по підвалах і захишних місцях, боячись потрапляти на очі озвірілим червоноармійцям... Наступного дня, у вівторок, почався грабіж винних магазинів і повальне пияцтво червоних. Вина, розлитого в пляшки, не вистачило, почали відкривати бочки і пити просто з них. Будучи вже п'яними, солдати не могли користуватися насосом і тому просто розбивали бочки. Вино лилося усюди, заливало підвали і виливалося на вулиці. В одному підвалі у вині втопилося двоє червоно-

армійців, а Феодосійською вулицею від будинку виноторговця Христофорова тік досить широкий струмок суміші червоного і білого вин, і червоноармійці, які проходили вулицею, черпали з нього іноді навіть шапками і пили вино разом із брудом. Командири самі випускали вино з бочок, щоб скоріше припинити пияцтво і відновити якій-небудь порядок в армії. Пияцтво тривало цілий тиждень, а разом із ним і всілякі, часто найнеймовірніші насильства над мешканцями. Як тільки закінчилося пияцтво, Фрунзе організував владу (Кримревком), міліцію і припинив грабіж»⁷⁰.

Крім того, значного поширення серед червоноармійців та матросів набуло насильство над жінками. Кожний матрос мав по 4-5 коханок, головним чином із дружин розстріляних та офіцерів, які емігрували. Якщо жінка відмовлялася ставати іграшкою — її розстрілювали. «Матроси, п'яні, й посатаніли від крові, увечері, під час оргій, у котрих мимоволі брали участь сестри милосердя, дружини заарештованих та дружини офіцерів, які виїхали, а також заручниці — брали список і ставили хрест проти прізвищ, які їм не подобалися. «Хрестики» уночі розстрілювалися...»⁷¹.

13 листопада червоні війська увійшли до Сімферополя, 14-го — до Феодосії, 15-го — до Севастополя, 16-го — до Керчі. З того часу 16 листопада 1920 р. офіційно вважалося днем завершення громадянської війни. Але війна продовжувалася — з беззбройними людьми. Виступаючи в Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 листопада 1920 г., В.Ленін заявив: «Зараз у Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, переваримо»⁷².

З полоненими «розібралися» цілком у «більшовицькому дусі» — шляхом масових розстрілів. Для цього 21 листопада 1920 р. було утворено т.зв. кримську ударну групу на чолі із заступником начальника Особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів Ю.Євдокимовим⁷³. За результатами діяльності групи її керівника було представлено до нагороди. На нагородному листку командуючий Південним фронтом М.Фрунзе зазначив: «Вважаю діяльність т. Євдокимова такою, що заслуговує на захощення. Через особливий характер цієї діяльності проводити нагородження в звичайному порядку не зовсім зручне»⁷⁴. А виконуючий обов'язки начальника Особливого відділу ВЧК С.Дукельський конкретизував: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. осіб. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полководців, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд»⁷⁵.

14 листопада 1920 р. РВР Південного фронту ухвалила постанову, згідно з якою утворювався Кримський ревком «у складі: голови — члена

РВР Південного фронту Бела Куна, членів: Ліде, Гавена, Меметова, Ідрісова, Давидова-Вульфсона»⁷⁶. Кримревкому були надані необмежені повноваження. Однак, не всі його члени змогли виконувати свої обов'язки. Багатьом з них просто не дозволяли працювати, адже побоювалися їх «угодовської зіпсованості». Наприклад, діяльність Давидова та Гавена у цьому органі влади взагалі не простежується. Кримськотатарські співробітники С.Меметов та С.Ідрісов також були фігурами випадковими, які не мали «всієї повноти влади» і перебували в ревкомі лише «для галочки». Незабаром Кримський ревком поповнила «більшовичка з немалим стажем» Розалія Землячка (Залкінд).

Отримавши телеграму від заступника Троцького по РВР Склянського, в якій говорилося: «Війна продовжиться, поки в Червоному Криму залишиться хоча б один білий офіцер», Бела Кун досить своєрідно на неї відреагував: «Троцький сказав, що не прийде до Криму, поки хоч один контрреволюціонер залишиться у Криму. Крим це — пляшка, з котрої жоден контрреволюціонер не вискочить. Оскільки Крим відстав на три роки у своєму революційному русі, ми швидко підніmemo його до загального революційного рівня Росії...»⁷⁷.

Кримревком встановив на півострові режим надзвичайного стану, який супроводжувався жорстоким терором, що вражав навіть на тлі жахів громадянської війни. Про це свідчать скрупульозні звіти Землячки на ім'я секретаря ЦК РКП(б) М.Крестинського⁷⁸. Наказ про початок операції з очистки Криму від «контрреволюціонерів» віддав 16 листопада 1920 р. голова ВЧК Ф.Дзержинський шифрованою на ім'я начальника Особливого відділу Південного фронту В.Манцева⁷⁹. Для загального керівництва акцією до Криму прибув один з більшовицьких лідерів Г.П'ятаков.

17 листопада Кримревком ухвалив наказ № 4, в якому зазначалося: всі іноземні піддані, всі особи, що прибули на територію Криму з червня 1919 р. (разом з Добровольчою армією), а також «всі офіцери, чиновники військового часу, робітники в установах Добрармії повинні з'явитися для реєстрації в триденний термін. Ті, хто не з'являться, будуть розглядатися як шпигуни, які підлягають вищій мірі покарання за всією суворістю воєнного часу»⁸⁰. Нагадаємо, що на той час бойові дії вже закінчилися.

Реєстрація, як незабаром виявилось, означала смерть. Тих, хто мав наївність повірити у доброзичливість радянської влади, після реєстрації вже додому не відпускали. Їх збирали спочатку в солдатських казармах, а потім перевозили до в'язниці. Через декілька днів їх усіх вбили. Вбивали в тюрмах, вшали на стовпах, розстрілювали в ярах під Сімферополем, топили у морі. Поранених вбивали просто у госпіталях.

Подібне становище було на всій території півострова. Так, про події кінця 1920 р. у Феодосії очевидець розповідає: «Всі, хто з'явився на реєст-

рацію, були відправлені під конвоєм у Віленські казарми і на колишню фабрику Криму, відкіля до 200 осіб щоночі виводилися на мис св. Іллі і розстрілювалися. Трупі кинули у глибокий яр і зверху прикрили землею, яка обвалилася. Доступ до балки довго охоронявся ланцюгом червоноармійців, але дружини декількох офіцерів... проникли до цього місця. Весь шлях до яру засипаний шматками одягу мучеників... Півтора місяці кожен ніч виводилося на Чумну гору в Карантині і мис св. Іллі по 300–400 душ, яких розстрілювали з кулеметів пачками. Нещасних роздягали при 20-градусному морозі. Одиницям пощастило втекти й укритися на горищах, у норах, сараях... Трупі страчених заривалися недбало, і ранком собаки розтаскували шматки м'яса. У грудні страги відбувалися на Лисій горі. Загальне число постраждалих — не менше 7000–8000 осіб»⁸¹.

Прізвища Б.Куна та Р.Землячки в ті часи у Криму стали синонімами терору. Поет М.Волошин розповідав про те, що Бела Кун демонстрував списки заарештованих, яких присудили до розстрілу, і дозволяв йому викреслювати кожне десяте прізвище, а одного разу, зі сміхом, викреслив з такого списку прізвище самого Волошина⁸². На думку того ж М.Волошина, завдяки терору з кожних трьох кримських інтелігентів загинули двоє⁸³. Отже, Кун і Землячка зробили багато для розгортання червоного терору. Але не слід вважати, що лише вони винні в тому, що трапилося в Криму наприкінці 1920 — першій половині 1921 рр. Неабияку роль відіграла й Кримська надзвичайна комісія та особливі відділи Червоної армії.

У Державному архіві Служби безпеки України зберігаються опитувальні листи тих, хто був заарештований у перші місяці володарювання більшовиків у Криму. У графі «У чому обвинувачується?» слідчі Особливої трійки Міхельсон, Бистрих, Гусін, Брянцев, Чернабровський, Удріс та інші без вагань писали: «козак», «підпоручик», «чиновник військового часу», «юнкер», «марковець», «дроздовець», «штабс-капітан», «доброволець», «учасник армії Врангеля» і т.д. (див. документальні матеріали). Тобто інформація про саму людину, що містилася в анкетах, не мала для слідчих абсолютного значення. Доля «злочинця» була цілком передбачуваною.

Відомо, що в цей час на території Криму діяли різні органи ВЧК: особливі відділи, Транспортна ЧК, Морська ЧК і т.п., між якими існували серйозні протиріччя щодо «сфер впливу». Це пов'язане з тим, що Кримревком не був єдиним координуючим центром цих органів у Криму. Такий центр з'явився лише в квітні 1921 р. — Кримська обласна ЧК (КОЧК). Більш того, відомо, що особливі відділи, які проводили політику терору стосовно всіх «контрреволюціонерів», були практично безконтрольними. У діях органів ЧК принципи «революційної законності» часто межували із свавіллям. Була поширена система заручників, і донос, навіть і не підписаний автором, був цілком достатнім приводом для арешту як людини, на яку був написаний, так і всієї його родини⁸⁴.

Разом з ЧК у терорі брали участь й частини Червоної армії та її особливі відділи. Це виявилось у допомозі проведенню продрозкладки, у діяльності комендатур, які в ряді випадків могли застосовувати й позасудові розправи. Є факти прямого зіткнення між ЧК та Червоною армією на ґрунті «різного розуміння своїх владних повноважень»⁸⁵.

Перед чекістами на півострові стояли масштабні задачі «у справі боротьби з контрреволюційним елементом». Умовно їхню діяльність можна поділити на 2 етапи. Перший — це період масового терору після перемоги над Врангелем, спрямований проти колишніх білих офіцерів та всіх інших «антибільшовицьких сил», які перебували в той час у Криму. Другий — це масова перевірка «сигналів» про антирадянську діяльність осіб після вигнання Врангеля. Сигнали відразу почали надходити до компетентних органів від «пильних товаришів». Під перевірку потрапляли особи різного віку, статі та соціальної приналежності.

Приміром, селянин з Ново-Іванівки Сімферопольського повіту Панков за службу в державній сторожі у Врангеля був присуджений до перебування в таборі примусових робіт терміном на 1 рік. Така ж доля спіткала його односельчанина Т.Федоряка. Іншу особу — поліцейського при білих В.Мещерякова — у лютому 1921 р. заслали до концентраційного табору «на час громадянської війни»⁸⁶ (яка, до речі, начебто вже завершилася). Домогосподарка (з дворян) Лідія Тиха як неблагонадійна була вислана в Харків. Майно репресованих підлягало конфіскації.

Траплялися і цілком абсурдні підстави для арешту. Лимарю Піастро ставили за провину те, що він постачав армію Врангеля сідлами й іншими «шкіряними товарами». Однак, на відміну від багатьох інших, йому досить пощастило, і Піастро звільнили зі стандартним формулюванням «за недоведеністю обвинувачень»⁸⁷.

У документі, підписаним Р.Землячкою на початку грудня 1920 р., значалося: «Шляхом реєстрацій, облав і т.п. було проведено вилучення офіцерів та солдат, які слугували у військах Врангеля. Більша кількість врангелівців та буржуазії була розстріляна. Наприклад, у Севастополі із затриманих під час обшуків 6 тис. осіб відпущено 700, розстріляно 2 тис. осіб, решта знаходяться в концентраційних таборах (родини тих, кого було розстріляно, висилалися з Криму. — *Авт.*). Дії особливих відділів спричинили масу клопотань з боку місцевих комуністів — завдяки їхньому зв'язку з дрібною буржуазією — за тих або інших заарештованих. Обласком вказав на неприпустимість масових клопотань та запропонував партійним бюро в жодному разі не давати санкції на подібні клопотання, а, навпаки, надати дійову допомогу особливим відділам в їх роботі з остаточного викоренення контрреволюції»⁸⁸.

Звичайно, не всі в Криму підтримували цю спрямованість на масовий терор. Так, про невдоволення та розгубленість свідчить, наприклад, про-

токол № 1 засідання бюро Севастопольської парторганізації, датований груднем 1920 р. Серед питань, які розглядалися на цьому засіданні, є й таке: «Про ставлення організації РКП до становища, яке склалося в місті в зв'язку із арештами та обшуками». В ході довгих дебатів та суперечок було прийняте рішення «провести агітацію серед робітничих мас про необхідність викорінення контрреволюціонерів»⁸⁹.

Кун та Землячка продовжували надсилати реляції до ЦК РКП(б), в яких наполягали на тому, щоб «убрати з Криму всіх «м'якотілих» — Ю.Гавена («через його недостатню твердість та стійкість»⁹⁰), С.Бабахана, І.Фірдева, першого редактора газети «Красный Крым», колишнього меншовика П.Новицького, Л.Немченка та багатьох інших, а замість них прислати з Москви «перевіраних» товаришів. У керівництві Криму розпочався конфлікт, який закінчився відозвою Куна та Землячки. Важливу роль у цьому відіграв відомий діяч більшовицької партії М.Султан-Галієв.

Ім'я татарського революціонера, більшовика М.Султан-Галієва на довгі десятиліття було викреслене з історії. Повна реабілітація відбулася лише наприкінці 80-их років (посмертно). Більша частина революційної діяльності Султан-Галієва пов'язана з роботою в Казані та в Москві: у Центральному бюро комуністичних організацій народів Сходу при ЦК РКП(б), Центральній мусульманській військовій колегії, Народному комісаріаті у справах національностей. У Криму М.Султан-Галієв був лише один раз, але його приїзд мав далекосяжні наслідки.

Незручний та різкий у судженнях (особливо з національного питання), Султан-Галієв давно викликав роздратування у вищих колах більшовицького керівництва. Незважаючи на високі посади, він з кінця 1918 р. знаходився під негласним наглядом ВЧК. Під зручним приводом «вивчити стан справ в Криму», напередодні X з'їзду РКП(б) (що відбувся 8–16 березня 1921 р.) Султан-Галієв з мандатом ЦК та Наркомнацу був «висланий» з Москви. Дозвіл повернутися він отримав вже після закінчення партійного з'їзду, де серед основних розглядалося й національне питання.

За півтора місяця роботи в Криму М.Султан-Галієв не тільки детально вивчив стан справ, але й налагодив роботу татарського бюро обкому партії, сміливо порушив питання про припинення червоного терору. Так, у своїй доповіді «Про становище в Криму» він зазначав: «...В розвитку радянської роботи... були ще інші специфічні умови, які породили ненормальність її постановки. Першою і дуже великою помилкою щодо цього є надто широке використання в Криму червоного терору. За відгуками самих кримських працівників, кількість врангелівських офіцерів, яких розстріляли по всьому Криму, досягає 20–25 тисяч. Вказують, що лише в одному Сімферополі розстріляно до 12 тисяч. Народний поголос збільшує цю цифру для всього Криму до 70 тисяч... Найгірше, що було в цьому терорі, так це те, що серед розстріляних потрапляло дуже багато робітничих еле-

ментів та осіб, які залишилися після Врангеля з щирим та твердим рішенням чесно служити Радянській владі. Особливо велику невибагливість в цьому відношенні виявили надзвичайні органи на місцях. Майже немає родини, де б хто-небудь не постраждав від цих розстрілів: у того розстріляний батько, у цього брат, у третього син і т.д.»⁹¹.

Чесна та смілива доповідь М.Султан-Галієва викликала в Москві ефект бомби, що розірвалася. Султан-Галієв порушив неписаний партійний етикет, різко викрив свавілля, яке творилося у Криму, назвав прізвища, конкретні факти. Ні про що подібне не згадували М.Фрунзе, М.Бухарін, М.Ульянова, Д.Ульянов, які вже побували в Криму. Про становище в Криму у весь голос заговорили в Наркомнаці та Раді національностей. Таємне стало явним.

Вже у 1923 р., під час обговорення вищими політичними керівниками рукопису роману «В тупике» Марк Тартаковський намагався отримати пояснення щодо подій в Криму у Дзержинського: «...Офіцери з'явилися на перереєстрацію. І почалася кривава бійня без будь-якого сенсу. Всіх, хто з'явився, заарештовували, ночами виводили за місто і там розстрілювали. Я спитав Дзержинського, для чого все це було зроблено? Він відповів:

— Бачите, отут було зроблено велику помилку. Крим був основним гніздом білогвардійщини. І щоб розорити це гніздо, ми послали туди товаришів із цілком винятковими повноваженнями. Але ми ніяк не могли думати, що вони ТАК використовують ці повноваження»⁹².

У травні 1921 р. у Москві нарешті усвідомили серйозність ситуації. До Криму була надіслана повноважна комісія ВЦВК, РНК та ЦК РКП(б) на чолі з Ш.Ібрагімовим. Вивчивши стан справ, він на засіданні обласного комітету РКП(б) 16 червня 1921 р. сказав: «...У Криму не все йде нормальним шляхом. По-перше, залишки червоного терору, який провадився надзвичайно жорстоко. Надзвичайний перебір в Криму надзвичайних органів, які діють порізно, і від цього потерпало населення»⁹³. А Велі Ібраїмов*, виступаючи на пленумі обласного комітету 22 серпня 1921 р., сказав ще більш відкрито: «...Уся тактика місцевої влади в Криму спиралася на ЧК та Червону Армію, чим остаточно тероризувалося робітниче та татарське населення»⁹⁴.

Дані про масштаби червоного терору та кількість його жертв дуже різняться. Першим газетні повідомлення про жахи кримського терору 1920–1921 рр. зібрав та систематизував у 1923–1924 рр. С.Мельгунов. У своїй книзі він наводить цифру в 56 тис. осіб. Кримський історик В.Петров прийшов до висновку, що мінімальна кількість загиблих складає

* Велі Ібраїмов (голова Кримського ЦВКу з 1923 р.) розстріляний за сфальсифікованим обвинуваченням у 1928 р. Доля Ю.Гавена, С.Бабаханяна, І.Фірдевса, П.Новицького та багатьох інших «старих» більшовиків буде такою ж — всі вони стануть жертвами сталінського терору в 30-ті роки. — *Авт.*

20 тис. осіб⁹⁵. М.Султан-Галієв назвав цифру в 70 тис., І.Шмельов — 120 тис. загиблих⁹⁶.

Можна цілком погодитися з В.Петровим у тому, що «репресивні заходи не дали бажаних результатів, а навпаки, загострили політичні умови в Криму»⁹⁷. У травні-червні 1921 р. сплеск антибільшовицького збройного руху досяг таких розмірів, що майже цілком припинилося автогужове сполучення між повітами⁹⁸. За словами історика С.Усова, усі «спроби особливого відділу ВЧК, Чорноморського флоту, червоних частин під командуванням Якіра нейтралізувати дії банд «зелених» закінчувалися провалом. Дійшло до того, що в Ялту з Сімферополя доводилося добиратися через Севастополь, морем»⁹⁹. Подолати цей рух лише збройним шляхом більшовицька влада не змогла.

І останнє. В радянській історіографії багато писалося про розгул білого терору на півострові, внаслідок чого більшовики, начебто, були вимушені реагувати адекватно. Проведені дослідження не дозволяють погодитися з цим. Відповідно до розрізнених і уривчастих свідчень, зібраних, наприклад, кримським істориком В.Брошеваном у фондах Державного архіву Автономної Республіки Крим, у 1918–1920 рр. у Криму білими й інтервентами було заарештовано 1428 осіб, із них членів РКП(б) — 289, членів інших партій — 7; за соціальною ознакою: робітників — 135, селян — 32. Засуджено до страти 281 особу. Зрозуміло, навіть якщо ці дані й не досить вірні та деякою мірою занижені, все ж таки вони не йдуть ні в яке порівняння з кількістю вбитих більшовиками у Криму під час червоного терору¹⁰⁰. Надзвичайний стан залишався в Криму фактично до листопада 1921 р., а попередю була вже наступна трагедія: голод 1921–1923 рр.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Документ № 1

Витяг зі слідчої справи № 3
за обвинуваченням Коняшина А.В. та ін.
від 4 грудня 1920 р.

Постановлением Чрезвычайной тройки Особого отдела 6 Армии, под председательством тов. Быстрых и членов тт. Брянцева и Степпе, постановили: как изменников и врагов РСФСР применить высшую меру наказания — РАССТРЕЛЯТЬ по списку 157 человек кадровых военных, а именно:

[...]

Коняшин Афанасий Васильевич — подпоручик армии Врангеля;
Винокуров Егор Васильевич — прапорщик армии Врангеля;

Савинов Петр Федорович — прапорщик армии Врангеля;
Носов Евгений Силуанович — подпоручик армии Врангеля;
Пинчук Иван Васильевич — участник армии Врангеля;
Гаврилов Иван Васильевич — подпоручик армии Врангеля;
Трепицин Николай Иванович — поручик армии Врангеля;
Якубовский Петр Петрович — подпоручик армии Врангеля;
Новицкий Владимир Иванович — полковник армии Врангеля;
Заичиков Семен Григорьевич — штабс-капитан армии Врангеля;
Поситака Иван Кириллович — подпрапорщик армии Врангеля.
[...]

Председатель Чрезвычайной тройки
Особого отдела 6 Армии

Быстрых

Члены:

т. Брянцев, Степпе

*Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 6. —
Спр. 72420-ФП. — Т. 1. — Арк. 3–7, 13, 15, 18, 21, 47, 120.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

Документ № 2

Витяг зі слідчої справи за обвинуваченням Абрамова Б.С. та ін.
від 7 грудня 1920 р.

Протокол № 3 засідання Чрезвычайной тройки Крымской Ударной
группы Управления Особых отделов Юго-запфронтов* в составе предсе-
дателя В.Чернабрового, членов Э.Удриса и т. Гунько-Горкунова.

СЛУШАЛА: Личные дела 322 человек.

ПОСТАНОВИЛА: Расстрелять по нижеприведенному списку:

[...]

Абрамов Борис Сергеевич — корнет;

Багратион Александр Петрович — дворянин, генерал царской армии;

Белиловский Евгений Кесаревич (Цезаревич) — прапорщик армии
Врангеля;

Волков Владимир Николаевич — дворянин;

Воротников Николай Маркович — дворянин;

Гвоздецкий Михаил Григорьевич — служил в полиции;

Губской Алексей Яковлевич — врач санатория для белых;

Двинский Модест Львович — товарищ прокурора;

Жолкевский Владимир Степанович — поручик армии Врангеля;

Козачина Дмитрий Федорович — прапорщик армии Врангеля;

* Так у документі. — Авт.

Лебедев Петр Иванович — прапорщик армии Врангеля.

[...]

Председатель Чрезвычайной тройки
Крымской Ударной группы
Управления Особых отделов
Юго-запфронтов

В. Чернабровый

Члены:

т.т. Удрис, Гунько-Горкунов

*ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 73162-ФП. — Т. 1. —
Арк. 7, 30, 39, 81, 86, 91, 108, 137, 191, 257, 301.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

Документ № 3

Витяг зі слідчої справи № 1118
за обвинуваченням Дубовіна І.І. та ін.
від 27 січня 1921 р.

1921 года, января 27-го дня, Особая тройка Особого отдела 4 Армии под председательством начальника Особого отдела Михельсона и членов Гусина и Бобкевича, рассмотрев анкеты нижепоименованных лиц, пришла к следующему заключению:

применить высшую меру наказания — РАССТРЕЛЯТЬ к перечисленным 115 обвиняемым:

[...]

Дубовин Иван Иванович — писарь армии Врангеля;
Бардаков Василий Васильевич — казак армии Врангеля;
Богданов Алексей Никифорович — казак армии Врангеля;
Вольский Иван Петрович — казначей армии Врангеля;
Волошинов Андрей Васильевич — марковец;
Гончаренко Андрей Дмитриевич — писарь армии Врангеля;
Довгаль Александр Максимович — чиновник военного времени;
Кобец Емельян Иванович — участник армии Врангеля;
Карпов Алексей Иванович — подводчик на складе в армии Врангеля;
Пятницын Андрей Ильич — бредовец;
Сидорин Иван Иванович — казак армии Врангеля. [...]

Начальник Особого отдела 4 Армии

Михельсон

Члены:

т.т. Гусин, Бобкевич

*ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 72776-ФП. — Т. 1. —
Арк. 15, 17, 18, 23, 25, 28, 37, 50, 57, 89, 103.
Оригінал. Рукопис на бланку.*

Примітки

- ¹ Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918–1923. — М.: СП «РУСКО», «P.S.», 1990. — С. 6.
- ² Ленін В.І. З чого почати? // Повне зібрання творів. — Т. 5. — К., 1969. — С. 7.
- ³ Його ж. «Революційний авантюризм» // Там само. — Т. 6. — К., 1969. — С. 361.
- ⁴ Його ж. До бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті // Там само. — Т. 11. — К., 1970. — С. 320–321.
- ⁵ Його ж. План реферату «Два інтернаціонали» // Там само. — Т. 41. — К., 1974. — С. 313.
- ⁶ Його ж. Про ворогів народу // Там само. — Т. 32. — К., 1973. — С. 298.
- ⁷ Троцкий Л. Сталинская школа фальсификаций. — М., 1990. — С. 119.
- ⁸ Там само. — С. 121.
- ⁹ Троцкий Л. О Ленине. — М., 1924. — С. 104–105.
- ¹⁰ Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 33.
- ¹¹ Бухарин Н.И. Экономика переходного периода // Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989. — С. 168.
- ¹² Гимпельсон Е.Г. Советские управленцы: политический и нравственный облик (1917–1920 гг.) // Отечественная история. — 1997. — № 5. — С. 46; Восьмой съезд РКП(б). Протоколы. — М., 1959. — С. 74.
- ¹³ Известия ВЦИК. — 1917. — 5 ноября.
- ¹⁴ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 9.
- ¹⁵ Там само. — С. 9–10.
- ¹⁶ Правда. — 1918. — 25 декабря.
- ¹⁷ Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 96.
- ¹⁸ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. — М., 1999. — С. 518.
- ¹⁹ Див. також: Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 40.
- ²⁰ Кулешов С.В. Размышления о революции // Отечественная история. — 1996. — № 5. — С. 122.
- ²¹ Курицын В.М. Переход к НЭПу и революционная законность. — М.: «Наука», 1972. — С. 94.
- ²² Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — Ф. — Р. 1612. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 39.
- ²³ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 114. — Арк. 26.
- ²⁴ Каппа Ал. Ночь ужасов // Крымский вестник. — 1919. — 23 февраля.
- ²⁵ Борьба за Советскую власть в Крыму: Сборник документов и материалов. — Симферополь, 1957. — Т. 1. — С. 159.
- ²⁶ Елагин В. Евпаторийский Октябрь и начало Соввласти // Революция в Крыму. — 1922. — № 1. — С. 56.
- ²⁷ ДААРК. — Ф.-Р. 2238. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 14.
- ²⁸ Королев В.И. Таврическая губерния в революциях 1917 года. (Политические партии и власть). — Симферополь: «Таврия», 1993. — С. 61–62.

- ²⁹ Крестьянников В.В. Четыре месяца из жизни революционного Севастополя (январь — апрель 1918 г.) // Крымский архив. — Симферополь, 1997. — № 3. — С. 40.
- ³⁰ Л-рь В. Как они убивали. (Заметки очевидца убийств в Севастопольской тюрьме 23 февраля) // Крымский вестник. — 1918. — 5 июня (23 мая).
- ³¹ Ленін В.І. Соціалістична вітчизна у небезпеці // Повн. збір. тв. — Т. 35. — К., 1973. — С. 343.
- ³² Известия Севастопольского Совета. — 1918. — 28 февраля.
- ³³ Независимый. Звери на свободе // Крымский вестник. — 1919. — 23 февраля.
- ³⁴ Каппа Ал. Ночь ужасов // Крымский вестник. — 1919. — 23 февраля.
- ³⁵ Гавен Ю. Конструирование временного ЦИКа // Советов М., Атлас М. Расстрел Советского правительства Тавриды. Сборник статей к 15-летию со дня расстрела 24/IV.1918 г. — 24/IV.1933. — Симферополь, Госиздат Крымской АССР, 1933. — С. 12–13.
- ³⁶ Советов М., Атлас М. Расстрел Советского правительства Тавриды. — С. 37.
- ³⁷ ДААРК. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 42.
- ³⁸ Крестьянников В.В. Вказ. праця. — С. 41.
- ³⁹ Зарубин А. Севастопольская трагедия. К событиям 22–24 февраля 1918 года // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — 1995. — № 11. — С. 56–57.
- ⁴⁰ Крестьянников В.В. Вказ. праця. — С. 41.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.). — М., 1994. — Ч. 1. — С. 84–91.
- ⁴³ Бунегин М.Ф. Революция и гражданская война в Крыму. 1917–1920. — Симферополь, 1927. — С. 126.
- ⁴⁴ Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Ч. II. — Симферополь: Крымиздат, 1957. — С. 77.
- ⁴⁵ Кудрина Ю.В. Мария Федоровна Романова: последние годы // Отечественная история. — 1997. — № 6. — С. 145; Монархи Европы: Судьбы династий. — М.: «Республика», 1996. — С. 464–466.
- ⁴⁶ Монархи Европы: Судьбы династий. — С. 464–466.
- ⁴⁷ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 402.
- ⁴⁸ Мельгунов С.П. Вказ. праця — С. 90–91.
- ⁴⁹ Возгрин В. Вказ. праця. — С. 401.
- ⁵⁰ Бунегин М.Ф. Вказ. праця. — С. 125.
- ⁵¹ Набоков В.В. Другие берега. — М.: Книжная Палата, 1989. — С. 123.
- ⁵² ДААРК. — Ф.-Р. 2238. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 14.
- ⁵³ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 9.
- ⁵⁴ Елагин В.Л. Национальные иллюзии крымских татар // Забвению не подлежит... — Казань: Татарское книжное издательство, 1992. — С. 106.
- ⁵⁵ Выписки из протоколов следственной комиссии Крымского парламента (Журултая) // Советов М., Атлас М. Расстрел Советского правительства Тавриды. — С. 74.

- ⁵⁶ Надинский П.Н. Вказ. праця. — Ч. II. — С. 163.
- ⁵⁷ ДААРК. — Ф.-Р. 1829. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 27.
- ⁵⁸ Надинский П.Н. Вказ. праця. — Ч. II. — С. 180.
- ⁵⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. — К., 1974. — С. 42.
- ⁶⁰ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — Симферополь: «Таврия», 1997. — С. 209.
- ⁶¹ Ленін В.І. Примітка до телеграми Г.В. Чичеріну // Повн. збір. тв. — Т. 51. — К., 1975. — С. 424.
- ⁶² Його ж. Телеграма Л.Д. Троцькому // Там само. — С. 191.
- ⁶³ Цит. за: Його ж. Примітка до телеграми Л.Д. Троцькому // Там само. — С. 448–449.
- ⁶⁴ Його ж. Телеграма Реввійськраді Південного фронту // Там само. — Т. 52. — К., 1975. — С. 6.
- ⁶⁵ Смоленский С. Крымская катастрофа: Репринтне видання. — София, 1921. — С. 214.
- ⁶⁶ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 307.
- ⁶⁷ Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г.). — Ч. 2. — С. 430.
- ⁶⁸ Гражданская война в СССР. — Т. 2. — М., 1986. — С. 317.
- ⁶⁹ Зарубин А.Г. Красный террор в Крыму (1920–1921 гг.) // Крымский музей. — Симферополь: «Таврия», 1996. — С. 94.
- ⁷⁰ В Крыму после Врангеля. (Рассказ очевидца) // Крымский архив. — Симферополь, 1996. — № 2. — С. 59–60.
- ⁷¹ Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 153.
- ⁷² Ленін В.І. Промова на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) // Зібрання творів. — 3-тє вид. — Т. 25. — К, 1936. — С. 462.
- ⁷³ Шитюк М. Масові репресії проти населення Південної України в 20–50-ті роки ХХ ст. — К.: «Тетра», 2000. — С. 99.
- ⁷⁴ Литвин А.Л. Красный и белый террор в России: 1917–1922 // Отечественная история. — 1993. — № 6. — С. 62.
- ⁷⁵ Шитюк М. Вказ. праця. — С. 100.
- ⁷⁶ Центральний державний архів Радянської Армії (Москва). — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 66.
- ⁷⁷ Мельгунов С.П. Вказ. праця. — С. 66.
- ⁷⁸ Див.: ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 25.
- ⁷⁹ Усов С. Комментарии к письму М. Султан-Галиева // Крымский архив. — 1996. — № 2. — С. 95.
- ⁸⁰ Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. — Симферополь, 1968. — С. 23–24.
- ⁸¹ Купченко В.П. Красный террор в Феодосии // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. — Симферополь, 1994. — № 6. — С. 58–59.
- ⁸² Там само. — С. 61.
- ⁸³ Там само.

- ⁸⁴ ДААРК. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 65. — Арк. 498.
- ⁸⁵ Там само. — Спр. 70. — Арк. 8, 130.
- ⁸⁶ Омельчук Д.В. Проверка на лояльность. Малоизвестные страницы деятельности ЧК в Крыму в конце 1920 — начале 1921 гг. // Русская литература XX века в контексте мировой культуры. VI Крымские международные Шмелевские чтения. — Алушта, 1997. — С. 311.
- ⁸⁷ Там само. — С. 312 — 313.
- ⁸⁸ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 6.
- ⁸⁹ Там само. — Ф.-П. 32. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 10.
- ⁹⁰ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 142.
- ⁹¹ Султан-Галиев М. О положении в Крыму // Крымский архив. — 1996. — № 2. — С. 86.
- ⁹² Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 344; Тартаковский Марк. Историософия: Мировая история как эксперимент и загадка. — М., 1993. — С. 298.
- ⁹³ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 11.
- ⁹⁴ Там само. — Спр. 56. — Арк. 4.
- ⁹⁵ Петров В. К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920–1921 гг. // Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов научной конференции (23–28 сентября 1992 г.). — Вып. 2. — Симферополь, 1992. — С. 92.
- ⁹⁶ Шмелев И.С. Солнце мертвых. — М., 1991. — С. 26, 52.
- ⁹⁷ Петров В. К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920–1921 годах. — С. 92.
- ⁹⁸ Ишин А.В. Контрреволюционное движение в Крыму и борьба с ним в 1921 году // Проблемы материальной и духовной культуры народов Причерноморья с античных времен до наших дней. Материалы I научных чтений. 14–15 ноября 1996 г. — Симферополь, 1996. — С. 47.
- ⁹⁹ Брошеван В. Сыграла ли свою роль первомайская амнистия в Крыму в 1921 году? // Русская литература XX века в контексте мировой культуры. VI Крымские международные Шмелевские чтения. — С. 330.
- ¹⁰⁰ Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. — С. 231.

*Ганна Капустя
(Кременчук)*

ІНФОРМАЦІЙНІ МАТЕРІАЛИ ВЧК-ГПУ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА 20-х рр.

У 20-ті рр. ХХ ст. українське село пережило перехід від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики (НЕПу), власне НЕП, сталінську «революцію зверху». І протягом цього часу мали місце складні соціально-економічні і політичні процеси і явища: продрозкладка, введення продподатку, повстанський рух, голод 1921–1923 рр., певна лібералізація економічного життя (пов'язана з «новим курсом» на селі середини 20-х рр.), «ножиці цін», виборчі кампанії до рад та драматичні колізії боротьби заможної частини селянства за поновлення своїх громадянських прав, «надзвичайщина» з її примусовими хлібзаготівлями і, нарешті, повне згортання НЕПу. Все це відбилося у великій кількості архівних документів, проте значення останніх для історичної науки є різним.

Об'єктом даного дослідження є джерела, доступ до яких став можливим завдяки кардинальним політичним змінам на території колишнього СРСР, і які суттєво розширюють можливості дослідницької роботи. Це — документи радянських органів державної безпеки, особливості та вагомість яких визначається як місцем згаданих органів у системі радянського політичного режиму, так і досить скрупульозним підходом до ведення діловодства в цьому відомстві.

Спробуємо через призму документів ВЧК-ГПУ-ОГПУ поглянути на суспільно-політичне життя українського села 20-х рр. Зазначимо, що специфіка системи діловодства радянської таємної служби тоді досить тісно була пов'язана з особливостями її власної структури. Йдеться, насамперед, про такі структурні підрозділи, як Обліково-інформаційний відділ, Інформаційний відділ, Секретний відділ, Відділ інформації і Політконтролю, котрі за родом своєї діяльності володіли основною інформацією про стан суспільно-політичного життя в межах цілої країни та українського села зокрема.

Інформаційні матеріали радянських спецслужб зберігаються як у відомчих архівах спецслужб, так і у державних архівах. Великий масив інформаційно-аналітичного матеріалу спецслужб відклався в колишніх партархівах, адже Центральний Комітет РКП(б)-ВКП(б), ЦК компартій союзних республік та місцеві партійні комітети здійснювали керівництво всією роботою по організації політичного контролю в усіх сферах життя країни. Сюди надходили всі види інформаційних матеріалів. Звідси своєчасність і достовірність у прагненні радянської таємної служби донести інформацію про політичні події й настрої в суспільстві до представників вищого політичного керівництва країни.

Партійною підтримкою підживлювалася й ідея участі членів партії в діяльності органів ГПУ-ОГПУ. Про це свідчить, зокрема, протокол № 17 засідання секретаріату ЦК КП(б)У від 17 квітня 1926 р., де розглядалося питання «Про необхідність представлення до органів ГПУ УСРР членів КП(б)У, які ведуть в радянських установах таємну та шифрувальну переписку». Ухвала з цього питання звучала так: «Доручити виключно членам КП(б)У ведення таємної чи шифрувальної переписки в центральних, місцевих, державних та громадських організаціях»¹.

Політичні події й настрої в суспільстві відстежувалися радянськими спецслужбами і відкладалися в оперативних спеціальних зведеннях, державних інформаційних доповідях, доповідних записках, оглядах, тематичних довідках та доповідях, звітах тощо. Підготовлений у тій чи іншій формі за всіма вимогами режимних моментів спецдокумент доводився до відома чітко визначеним структурним підрозділам та посадовим особам вищого державного й партійного керівництва. Особливість інформації, що міститься в подібних документах, полягає в її високій достовірності. Статус вищих державних та партійних посад зобов'язував володіти об'єктивною інформацією.

Російський вчений професор В.П.Данилов, керівник наукового проекту, що презентується фундаментальним 4-томним зібранням документів «Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939», у зв'язку з цим зазначає: «Функциональное предназначение сообщать обо всем случившемся не для «непосвященных», «посторонних» и прочих, а для *высшего руководства, которое должно все знать*, имело решающее значение при составлении информсводок ВЧК-ОГПУ-НКВД. Перед нами действительно уникальный источник, отличающийся высокой достоверностью сообщаемых сведений о событиях, которые имели политическое значение и которые очень плохо отражены в других сохранившихся источниках»².

Спроба правлячого режиму «лібералізуватися» навесні 1921 р. позначилась і на ВЧК, яку наступного року було перетворено на Державне політичне управління (ГПУ). На місцях, в губерніях, замість надзвичайних комісій, при губвиконкомах створювалися політвідділи. 15 листо-

пада 1923 р. ГПУ було реорганізовано в Об'єднане державне політичне управління (ОГПУ). Та зміна вивісок на спецслужбі не змінила її головного завдання — здійснення політичного контролю в тісному зв'язку з політичним розшуком.

Після офіційного закінчення громадянської війни, 8 січня 1921 р. з'являється наказ ВЧК № 10 про завдання чекістських органів у мирних умовах: «Всіх підозрілих, які можуть брати участь в активній боротьбі, безпартійних офіцерів, чи то осіб право-есерівського, махновського чи тому подібного спрямування потрібно тримати на обліку, вияснити, перевірити. Це гігантська інформаційна робота, яка повинна виступити на перший план... Потрібно знати, що робить такий-то... колишній офіцер чи поміщик, щоб з його арешту мати зиск»³.

17 березня 1921 р. ВЦВК і ЦК РКП(б) направили губвиконкомам і губкомам партії циркуляр про необхідність інформувати вище радянське керівництво про політичну ситуацію, яка складалася в країні. З цієї метою пропонувалося ВЧК «посилити... інформаційний апарат, який повинен проникнути в товщу робітничих і селянських мас»⁴.

Суть політичних настроїв різних соціальних категорій населення піддавалась аналізу центральним апаратом ВЧК-ГПУ-ОГПУ на основі інформації місцевих відділів у вигляді тематичних зведень. При цьому обов'язково один з екземплярів зведення направлявся до місцевого або центрального партійного комітету. Інформаційну документацію радянських спецслужб 20-х рр. можна класифікувати в залежності від періодичності її подання та тематичної спрямованості.

На початку 20-х рр. щоденні зведення місцевих органів ВЧК направлялися в губкоми, губвиконкоми, у відділ губчека. Губчека, в свою чергу, один раз на 3 дні «телеграфно» подавала оброблену інформацію до ВЧК. З метою оперативнішого надходження інформації з місць до центру активізується телеграфна форма її донесення. Так, у згаданому виданні «Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД» представлено надзвичайно великий пласт оперативно-інформаційних зведень Секретно-оперативного управління та державних інформаційних зведень (держінфзведень) Інформаційного відділу ВЧК. У кожному телеграфному зведенні зазначалося джерело поданої інформації, дата документа і його номер: «Телеграми О[собливого] В[ідділу] К[іївського] В[ійськового] О[кругу], № 953/оп і 960/оп, 11 і 12 травня»; «телеграма ВУЧК, № 20, 17 травня»; «телеграма Г[уб]Ч[е]К[а], № 539, 24 травня»; «телеграма держінфтрійки, № 4»⁵.

На початку 20-х рр. Україна рясніла повстанськими загонами, що дотримувалися різних ідейних спрямувань. Тому в змісті тогочасних телеграфних зведень значне місце посідає інформація про дислокацію «банд», їхнє політичне забарвлення, керівників, чисельність, соціальний стан учасників. Так, у телеграмі надзвичайно України повідомлялося, що в Київській

губернії «в 14 верстах від ст[анці]ї Христинівка банда в 100 осіб, з них 75 — козачого елементу. Банди Лиха й Хмари почали із дрібних груп з'єднуватися в одну для спільного наступу на Вінницю»⁶.

У разі, якщо зведення містило лише інформацію про «бандитизм», заголовок її набував специфічного забарвлення: «Київська губ. (Бандзведення ВЧК, № 7, 10 січня [1922 р.]). 7. За даними від 5 січня, в Боролянськiм районі діють банди Орлика, Моряка, Кукумки й Хвостенка загальною чисельністю до 100 багнетів і 30 шабель»; «Полтавська губ. (Бандзведення ВЧК, № 22, 6 лютого [1922 р.]). 7. За даними від 1 лютого, в Переяславському п[овіті] діє банда Трояновського і т.д.»⁷.

Передача інформації телеграфно мала свою специфіку стосовно стилю документа. Речення здебільшого прості, мова — лаконічна. Як правило, це констатація факту, іноді робилася спроба аналізу військово-політичної та економічної ситуації: «В районі Боярки організується банда, яка має намір підірвати мости і зробити наліт на Київ. З'ясувалося, що причиною нальоту банд на Мотовилівку послужила розпочата розверстка м'яса й направлення військовозобов'язаних із ліскомів в армію». А далі інформація про безпосередній вплив нової економічної політики на настрої селян і конкретні зміни: «В Уманському районі спокійно. Бандити виявили бажання добровільно здатися. Настрій селян у цьому районі покращується. Причина покращення — скасування продрозкладки...» (Київська губ. Зведення ОВ КВО, 18 квітня 1921 р.)⁸.

Ставлення селян до «бандитів» часто виявлялися полярними: «Селяни з охотою допомагають бандитам» (Київська губ. Телеграма начвідділу по боротьбі з бандитизмом КВО, 14 квітня 1921 р.)⁹. «Під час переслідування банди Махна бандити просили селян перекрити дороги, що селянами виконано не було. Ставлення селян до Махна вороже»¹⁰.

Поява в 1921 р. «Держінформзведення» як окремого виду документа свідчила про формування цілісної інформативної системи державного рівня, можливість доступу до якої обмежувалася 83-ма особами (у 1921–1922 рр.), а кількість екземплярів «Держінформзведень» ВЧК в 1921–1922 рр. не перевищувала 35¹¹.

Держінформзведення подібно хроніці воєнного часу фіксували хід збору продподатку: «Волинська губ. (Держінфзведення, № 58, 22 жовтня [1921 р.]). 1. Продподаток йде успішно. Виняток становить Коростеньський п[овіт]. 3. У прикордонній смузі спостерігається масовий вивіз хліба за кордон»¹². «Катеринославська губ. (Держінфзведення, № 65, 18 листопада) Продкампанія постановою бюро губкому продовжена до 15 грудня. В повіті направлено членів губкому й губвиконкому. Кількість зібраного хлібу досягає 1500 тис.»¹³.

З'являється перша інформація про голод. «Миколаївська губ. (Держінфзведення ВУЧК, № 80, 12 січня [1921 р.]). 8. В Херсонському п[овіті]

селяни голодують. Почастішали випадки голодної смерті. Населення харчується падаллю, сурогатами хліба, кішками, собаками»¹⁴.

А також сумна статистика: «Донецька губ. (Держінфзведення ВУЧК, № 88, 8 лютого [1921 р.]). 8. Голод посилюється: число голодуючих по губернії досягає 475 900 осіб, серед них 75 тис. дітей. Випадки людоїдства частішали»¹⁵. «В Мелітопольському [повіті] голодує 90 % населення. Захворювання на ґрунті голоду обчислюються тисячами, помирають щоденно по кілька десятків» (Запорізька губ. Держінфзведення П[овноважного] П[редставництва] ГПУ, № 96, 8 березня 1922 р.)¹⁶.

Радянські органи держбезпеки, здійснюючи функції політичного контролю в суспільстві, змушені констатувати факти насилля й беззаконня на селі: «Настрій селянства незадовільний з причин репресій за нездачу продподатку» (Держінфзведення ГПУ, № 105, 10 квітня 1922 р., Поділля). А в Кременчуцькій губернії «серед селян викликають незадоволення продзагони, з боку яких мали випадки побиття, вимагання і тероризування населення» (Держінфзведення ВУЧК, № 88, 8 лютого 1922 р.)¹⁷. Інше Держінфзведення свідчить, що із застосуванням репресивних заходів «темп продподаткової кампанії значно посилюється» (Донецька губ., Держінфзведення, № 141, 30 жовтня, 1922 р.)¹⁸.

Унеможливлення «Держінформзведень» вмішувати детальну інформацію з тієї чи іншої проблеми породило «спецзведення» — «спецполітзведення», «промзведення», «фінзведення», «воєнзведення», «партзведення», «коопзведення», «радбузведення», «земзведення»¹⁹. «Земзведення» конкретизували інформацію про те, чим і як жило тогочасне село.

Події в українському селі, стомленому від революції, громадянської війни, голоду 1921–1923 рр., поступово втрачали колишню політичну гостроту та інтерес спецслужб до ретельного їх відслідковування. А тому значення інформації, що містилася в «Земзведеннях» протягом 1923–1924 рр. набуває особливої історичної ваги. Протягом кількох років періодично подавалися короткі довідки-пояснення разом із текстом тим «товаришам», котрі повинні в службовому порядку отримувати зведення: «Зведення, які виходять щоденно, окрім недільних днів того ж дня ввечері... Пакети розпечатаються особисто адресатами або підшиваються в особливо таємну папку, або знищуються... Робити копії із зведень безумовно забороняється»²⁰.

Кожен екземпляр «Земзведення» розпочинався обов'язковою преамбулою: «Зовсім таємно. Зберігати як шифр», із вказівкою часу і дати його складення, кількості сторінок, прізвища адресата-отримувача і номера цього документу. В кінці — перелік службових осіб, котрим адресувалися «Земзведення». «Дане зведення, — зазначалося в «Земзведенні» № 122 за 1–2 листопада 1923 р., — віддруковане в 7 екземплярах і надіслане: екземпляр № 1 — т.т. Менжинському і Ягоді, екземпляр № 2 — т. Смирнову (НКЗ), екземпляр № 3 — т. Калініну (ВЦВК), екземпляр № 4 — Всеросій-

ському Комітету сприяння сільському господарству при ВЦВК, екземпляр № 5 — т. Канцельсону, екземпляр № 6 — т. Брюханову, екземпляр № 7 — в справах Інформвідділу ДПУ»²¹.

Зміст «Земзведень» за 1923–1924 рр. однозначно фіксує селянське прагнення відродити власне господарство, встановити розумну пропорцію між виробленим і сплатою податків, між цінами на промислову і сільськогосподарську продукцію. Відчувається і загальне пожвавлення в селянському господарстві після ліквідації наслідків недороду та голоду: «Економічне становище бідноти і середняків в зв'язку із оплатою податку покращується» (Земзведення № 25/174 від 13, 14, 15 жовтня 1923 р., Харківська губ.)²²; «Невдоволення селян викликається... низкими цінами на продукцію сільського господарства» (Земзведення № 130/297 за 21–22 листопада 1923 р., Київська губ.)²³.

Земзведення відображали також і об'єктивну економічну ситуацію, що складалась історично в різних регіонах України у співвідношенні землі та інвентаря: «Економічний стан селян незадовільний — не вистачає інвентаря» (Земзведення № 136/303 за 5-6 грудня 1923 р., Катеринославська губернія)²⁴; «Загальний економічний стан селян задовільний. Часткове невдоволення викликає дефіцит землі. За даними статбюро при поділі на душу по 1 дес. виходить перенаселення в 79303 особи» (Чернігівська губернія)²⁵.

Земзведення вичерпали себе на 1924 р., оскільки в системі діловодства радянських спецслужб відбувається подальше дроблення інформації «спецзведень» по галузях управління з конкретних питань.

На місцях готувалися тижневі чи десятиденні інформаційні зведення, з досить узагальнюючою назвою «Про політичний і економічний стан губернії». Об'ємом 8–13 сторінок, які формувалися тематично, в залежності від суспільно-політичної ситуації, що складалася в регіоні²⁶.

Так, Полтавський губвідділ ГПУ інформував секретаря губкому КП(б)У Магідова про свою діяльність і про політичну ситуацію в губернії «Доповідною запискою» (січень 1923 р.), в якій піддавалася аналізу робота державного апарату під час збору єдиного сільськогосподарського податку: «Злочини в держорганах за період непу значно збільшилися, набрали ювелірної форми, стали ще небезпечніше від непокараності, ніж тоді, коли діяли відкрито. Злочини ці підривають авторитет радянської влади серед селянства... з місць надходить величезна кількість повідомлень про прогресування хабарництва серед працівників, які працюють на селі по обкладанню і збору єдиного сільськогосподарського податку»²⁷.

При характеристиці соціально-політичних настроїв селянства в зв'язку з «ножицями» в цінах, зазначалося: «Низькі ціни не дають можливості селянству реалізувати урожай. Частина селянства вважає за потрібне не вивозити хліб на ринок, сподіваючись в такий спосіб підвищити ціну на нього»²⁸. Селянський опір проявлявся і в досить оригінальній формі про-

тесту, а саме: «советском бандитизме» і нелегальному чинбарстві. Відносно першого в доповідній записці зазначалося: «Останнім часом Г[убернським] В[ідділом] ГПУ виявлено в губернії новий тип бандитизму — боротьба сільського батрацтва з куркулями»²⁹.

Стосовно нелегального чинбарства, це — мовчазний опір на владні директиви, моральна непокора встановленому властями суспільному порядку. Відомий американський дослідник соціальної психології селянства професор Йельського університету Джеймс Скотт класифікує такі дії селянства як «зброю слабких» і відносить їх до повсякденного опору³⁰.

На основі місцевих зведень Інформаційний відділ ОГПУ готував місячний огляд «Політстан СРСР», що складався із 10–12 сторінок аналітичного матеріалу та 12–13 сторінок додатків. Його обов'язковими адресатами в середині 20-х рр. були: генеральний секретар ЦК РКП(б) Й.Сталін, голова Виконкому Комінтерну Г.Зінов'єв, голова РНК СРСР О.Риков, голова ЦВК СРСР М.Калінін, Інформаційний відділ ЦК РКП(б), Секретний, Контррозвідувальний та Інформаційний відділи ОГПУ³¹.

Звіт адресату супроводжувався короткою пояснювальною запискою: «При сем препровождается обзор политико-экономического состояния СССР за ноябрь-декабрь 1923 года. Обзор составлен на основании данных Госинформации Информотдела ОГПУ, дополненных материалами отделов ОГПУ. Особого..., Секретного..., Восточного..., Контрразведывательного.

Зам. пред. ОГПУ /Ягода/ Начинформотдела /Акимарин/ (8 января 1924 г.)».

Даний звіт адресувався Сталіну і містив розділи: «Податкова кампанія», «Ножиці і економічна політика селянства», «Настрої», «Бандитизм», котрі цікаві в плані вивчення суспільно-політичних настроїв селянства та взагалі суспільно-політичного життя села і українського, в тому числі: «Визначальним моментом в настроях селянства за звітний період є збір єдиного сільськогосподарського податку і стан «ножиць»³².

Відомин місцевої інформації про радянський бандитизм міститься в «Огляді політико-економічного стану СРСР» за листопад-грудень 1923 р.: «На Украине выявляется новый вид бандитизма — советского, вытекающего из тяжелого экономического положения незаможников, до нэпа, активно участвующих в раскулачивании деревни и в борьбе с бандитизмом». Але вже в наступному огляді за січень 1924 р. констатувалося: «Отмечавшийся ранее «советский бандитизм» больше не проявлялся»³³.

Враховуючи досвід роботи телеграфних інформзведень, 7 лютого 1922 р. була затверджена інструкція Інформвідділу про державну інформацію і перелік питань, які підлягають обов'язковому висвітленню. Так, відомості про політичний стан території і настрої, в тому числі і селянства, висвітлювались один раз в 3 дні, відомості про радянські кампанії — один раз на тиждень, один раз на 2 тижні слід було інформувати про хід

економічного, політичного і державного будівництва. Інформація про контрреволюційні моменти надходила в міру її накопичення³⁴.

Окрім аналітичних інформзведень, які склалися за певний час, органи ОГПУ постійно готували тематичні огляди, які висвітлювали роботу низового радянського апарату, стан революційної законності на селі, настрої селян³⁵.

Діяльність низового радянського апарату, його вади піддавалися досить ретельному аналізу і критиці, викривалися порушення революційної законності: казнокрадство, «викривлення партійної лінії», наруга, бюрократизм і тяганина, хабарі, зловживання, пияцтво, дискредитування влади в очах населення. «Перераховані негативні явища притаманні рішуче всім радянським і громадським організаціям і закладам села: сільрадам, РВК, фінорганам, СКВ (сільським комітетам взаємодопомоги. — *Авт.*), земорганам, лісництвам, міліції, кооперації та... судовим органам. Для органів влади особливо характерно: наруга, незаконні побори, пияцтво», — зазначалося в «Доповідній записці про стан революційної законності на селі по СРСР (за матеріалами Інформвідділу ОГПУ(1.Х.—1.ХІ.1925 р.)»³⁶.

Цей висновок проілюстровано на прикладі позиції місцевої партноменклатури — жити не по закону, а за мораллю далеко не кращого гатунку. В Куп'янській окрузі загальний схід КНС вимагав прозвітувати голову сільради Мягіна про розтрачені гроші. На те він відповів: «Який звіт може бути у партійного?»³⁷.

На відміну від партійних і радянських організацій структури ВЧК-ОГПУ не прагнули прикрасити становище на місцях. Зведення ВЧК-ОГПУ початку 20-х рр., інформуючи про політичний стан, робили наголос не на контрреволюційну агітацію, а на реальне економічне становище населення і зловживання представників властей. Як спільний знаменник суспільно-політичних настроїв селянства прозвучала думка про некомпетентність представників місцевої влади, їхнє небажання виконувати розпорядження Центру. Особливо це було актуальним у зв'язку з політикою «нового курсу». У Городищанському районі Луганської округи селяни, прочитавши в газеті, щодо заходів радянської влади по відношенню до села, говорили, що «Риков хорошо робить, а на місцях сидять пішаки, які розпорядження Центру не виконують»³⁸.

Подібного роду інформація готувалася на основі спецзведень і оглядів місцевих спецслужб. Ще одним видом спецзведень були повідомлення, присвячені досить вагомій політичній кампанії — перевиборам Рад. Так, зокрема, підсумки виборів до Рад 1925 р. були в полі зору Інформвідділу ОГПУ, яким було підготовлено спецзведення «Про політичні настрої і економічне розшарування села» в ході перевиборів 1925 р., упродовж січня-березня³⁹.

У спецзведеннях спостерігається досить цікавий момент — чутки. Джерелом виникнення однієї такої чутки — про можливість нової війни, було посилення напруженості у стосунках СРСР з Англією: «Громадянин Ново-Ільїнської сільради Ізотов Петро розповсюджує чутки, посылаючи на листи сина червоноармієця: навесні буде війна, бо навчають новобранців»; «До громадян с. Георгіївка 8 січня 1926 р. завітав кравець із с. Девненське. В розмові він зазначив, що якимось чином англійський уряд заволодів Донбасом ... товари в місті приховані..., в деяких місцях не приймають радянських грошей, і скоро їх взагалі не будуть приймати. Старий Маков: «ну раз така справа — ясно, війна буде»⁴⁰.

У грудні 1927 — листопаді 1929 рр. в СРСР відбулися події, відомі як сталінська «революція зверху». На селі запроваджуються надзвичайні заходи з метою «викачування хліба», які супроводжуються командно-адміністративним тиском влади на селянство, відмовою від конструктивного діалогу, відчуженням сільського трудівника від власності та виробленого ним продукту, застосуванням репресій. Сталінська директива від 5 січня 1928 р. вимагала «добитися рішучого перелому в хлібозаготівлях протягом одного тижня» і закликала до широкого застосування репресій на селі: «Застосувати негайно жорсткі покарання, в першу чергу, по відношенню до... куркулів і спекулянтів, які зривають с/г ціни»⁴¹.

Керівництво ОГПУ також відреагувало на сталінську директиву, надіславши 10 січня своїм органам в хлібозаготівельні райони телеграму, вимагаючи від них «ретельно спостерігати за виконанням» і повідомляти про «недорахунки при виконанні триденними зведеннями і поштотелеграмми»⁴². Таким чином, впроваджувався контроль органів ОГПУ над виконанням сталінських вказівок по хлібозаготівлям. У зв'язку з цим, документи органів радянських спецслужб залишаються вагомим джерелом вивчення практики примусових хлібозаготівель.

Інформація про «масові операції» ОГПУ почала надходити після 4 лютого у відповідь на вимоги телеграми Економічного управління (ЕКУ) ОГПУ, надіслані місцевим органам ОГПУ: «надати цифрові підсумки, починаючи [з] грудня, масових операцій [по] окремих ринках»⁴³. І вже 8 лютого ЕКУ підготувало доповідну записку про проведення «масових репресій» на хлібозаготівельному ринку. В Україні, як свідчив цей документ, було заарештовано 704 особи, а також виявлено крупні таємні сховища хліба: «В Черкасах склад ячменю в 20 050 пуд., а в Маріуполі — 10000 пуд. соняшника, в Первомайську — 7000 пуд. пшениці, в Одесі — 4000 пуд. пшеничного борошна і т.п.»⁴⁴.

Політика «розкуркулювання» початку сталінської «революції зверху» суттєво різнилася від розкуркулювання, яке знаменувало собою соціальну дію — «ліквідація куркульства як класу», проголошену Сталіним 27 грудня 1929 р. Інформаційні матеріали ОГПУ (про поточні політичні події та

аналітичні документи — періодичні огляди політичного стану країни, довідки про практичне втілення директивних вказівок) — засвідчують, що в перші місяці 1928 р. докорінно змінилися стосунки держави і селянина⁴⁵. Господарства, які попадали під удар «надзвичайних заходів», розорялися, потерпали від наруги, насилля і порушення елементарних людських прав. Таким чином, порушувався природний процес вільного розпорядження селянином виробленим продуктом.

Зрозумілим постає селянський опір «надзвичайним хлібозаготівлям» у 1928–1929 рр., що набував все більше антирадянського забарвлення. Довідка Інформвідділу ОГПУ «Про основні види антирадянських проявів на селі за січень-червень 1929 р.» (червень 1929 р.) зазначала, що «одна із форм антирадянської активності куркульства — масові виступи із залученням до них більш-менш значних груп селянства». Підґрунтям для антирадянських виступів постають примусові хлібозаготівлі. По Україні за перше півріччя 1929 р. зафіксовано 73 випадки антирадянських виступів. Іншими відомими формами протесту були — терор, розповсюдження листівок (за січень-червень 1929 р. зафіксовано відповідно — 256 випадків терору та 117 листівок)⁴⁶.

З середини вересня — початку жовтня 1929 р. спостерігаються якісні зміни в діяльності ОГПУ на селі. Спецслужби безпосередньо здійснюють каральні операції, проводячи, таким чином, державну політику. З жовтня 1929 р. Політбюро ЦК ВКП(б), надсилаючи «Директиву ОГПУ і НКЮстам», вимагає рішуче застосовувати репресії «проти куркулів», — організаторів терористичних актів, в разі невідкладної потреби — здійснювати покарання «через ГПУ», тобто — без суду⁴⁷.

Про те, що до середини вересня розвиток оперативних заходів ОГПУ на хлібозаготівельній ниві мав обмежений характер, свідчить «Довідка інформвідділу ОГПУ про хід хлібозаготівельної кампанії в зв'язку із заходами ОГПУ» (23 жовтня 1929 р.): «На початок розгортання оперативних заходів, тобто приблизно на кінець серпня — початок вересня удар н[аших] органів спрямовувався, головним чином, по лінії міського спекулянта (ЦЧО), торговців (Україна) та інших елементів, що оперують хлібом, не торкаючись села... приблизно на середину вересня, коли нами були зроблені конкретні вказівки ряду ПП (повноважним представництвом) найбільш хлібних районів про вирівнювання удару по куркулеві, злісному тримачеві надлишків, і спекулянтським елементам села». На даний час по Україні було заарештовано 1858 «куркулів і спекулятивних елементів села»⁴⁸.

У зв'язку із застосуванням радянською владою примусових заходів при подоланні хлібозаготівельної кризи, інформаційні матеріали готувалися підрозділами ЕКУ і Секретним відділом ОГПУ.

Звертає на себе увагу динаміка подачі інформаційного матеріалу органами ОГПУ. Зокрема, з другої половини 20-х рр. спостерігається відхід

від конкретизації подій, фактів суспільно-політичного життя до визначення першочергових його проблем, які посідали важливе місце в проведенні державної політики на селі. При цьому характер інформації набирав тематичного спрямування: вибори до місцевих органів влади, антирадянські прояви, «куркульський терор в селах», боротьба з контрреволюцією на селі, хлібозаготівлі⁴⁹.

Характер і зміст інформаційних матеріалів ОГПУ передбачає дослідження суттєвих моментів у суспільно-політичному житті українського доколгоспного села. Розширення джерельної бази суспільно-політичної проблематики села іншими видами історичних документів конкретного періоду передбачає визначення достатнього ступеню об'єктивності інформаційних матеріалів ОГПУ, з одного боку, та зображення реальної картини суспільно-політичного життя українського села 20-х рр.

Примітки

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2206. — Арк. 211.
- ² Берелович А., Данилов В. Документи ВЧК-ОГПУ-НКВД о советской деревне. 1918–1939 // Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД (1918–1939): Докты и мат-лы: В 4-х т. — Т. 1: Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ. 1918–1922. — М.: «РОССПЭН», 1998. — С. 9.
- ³ Лацис (Судрабе) Я. Чрезвычайные Комиссии по борьбе с контрреволюцией. — Б.м.: ГИЗ, 1921. — С. 20.
- ⁴ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... — Т. 1. — С. 36.
- ⁵ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... — Т. 1. — С. 429, 432, 434, 442, 446.
- ⁶ Там же. — С. 405.
- ⁷ Там же. — С. 555, 570.
- ⁸ Там же. — С. 417.
- ⁹ Там же. — С. 413.
- ¹⁰ Там же. — С. 428.
- ¹¹ Там же. — С. 726.
- ¹² Там же. — С. 522.
- ¹³ Там же. — С. 534.
- ¹⁴ Там же. — С. 557.
- ¹⁵ Там же. — С. 571.
- ¹⁶ Там же. — С. 583.
- ¹⁷ Там же. — С. 604, 570.
- ¹⁸ Там же. — С. 709.
- ¹⁹ Там же. — С. 12.
- ²⁰ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (далі — ЦА ФСБ РФ). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 739. — Арк. 10.

- ²¹ Там само. — Арк. 136.
- ²² Там само. — Оп. 2. — Спр. 755. — Арк. 101.
- ²³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 793. — Арк. 201.
- ²⁴ Там само. — Арк. 201.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Державний архів Полтавської області. — Ф. 9032. — Оп. 1. — Спр. 81, 146.
- ²⁷ Там само. — Спр. 81. — Арк. 8–13.
- ²⁸ Там само. — Арк. 12.
- ²⁹ Там само. — Арк. 8–13.
- ³⁰ Скотт Джеймс. Оружие слабых: обыденные формы сопротивления крестьян // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. Ежегодник. 1996 / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина. — М.: Аспект Пресс, 1996. — С. 26–60.
- ³¹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 17. — Оп. 87. — Спр. 178, 181, 182, 183.
- ³² Там само. — Спр. 178. — Арк. 2, 24.
- ³³ Там само. — Арк. 55, 81.
- ³⁴ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... Т. 1. — С. 37, 44, 45.
- ³⁵ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 87. — Спр. 184, 180; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2316.
- ³⁶ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 87. — Спр. 180. — Арк. 2.
- ³⁷ Там само. — Арк. 3.
- ³⁸ Там само. — Спр. 87. — Арк. 93.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Державний архів Запорізької області. — Ф. 241. — Оп. 4. — Спр. 23. — Арк. 6.
- ⁴¹ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... Т. 1. — С. 137.
- ⁴² Там же. — С. 140–141.
- ⁴³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Док-ты и материалы. 1927. — Т. 1. — Май 1927 — ноябрь 1929. — М., «РОССПЭН», 1999. — С. 200.
- ⁴⁴ Там же. — С. 207.
- ⁴⁵ Там же. — С. 215–217; 265–267.
- ⁴⁶ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД (1918–1939)... — Т. 2: Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1923–1929. — М., «РОССПЭН», 2000. — С. 919–922.
- ⁴⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание... — Т. 1. — С. 714.
- ⁴⁸ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД (1918–1939)... — Т. 2. — С. 975, 976, 1038.
- ⁴⁹ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 5. — Спр. 389; Оп. 6. — Спр. 607; Оп. 7. — Спр. 318.

*Володимир Нікольський
(Донецьк)*

РЕПРЕСИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ГПУ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ В УСРР (1932–1933 рр.)

Дослідження голодомору 1932–1933 рр. в УСРР належать до категорії праць вагомого наукового, політичного і морального значення. Не випадково ця проблематика за кількістю публікацій займає друге місце після політичних репресій 1937–1938 рр. Тільки за останній рік вийшли друком такі фундаментальні праці як «Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947» і «Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків»¹.

Про значимість цієї теми свідчить і те, що згідно із дорученням Президента України в Інституті історії України Національної академії наук України 25 листопада 2000 р. було проведено міжнародну наукову конференцію «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка», на якій було заслухано декілька доповідей, присвячених безпосередньо голодомору 1932–1933 рр. Це, зокрема, доповіді заступника директора згаданого Інституту професора С.В.Кульчицького («Терор голодом: політичні мотиви»), директора Національного інституту українсько-російських відносин члена-кореспондента НАН України С.І.Пирожкова («Демографічні втрати населення України 30–40-х рр. в контексті сучасних трансформацій»), професора Дж.Мейса («Спадщина голодомору: Україна як постгеноцидна держава»), доктора історичних наук В.І.Марочка («Голод-геноцид 1932–1933 рр. в Україні») та ін.².

Загальна кількість надрукованих статей, доповідей, монографій з питань голодомору 1932–1933 рр. налічує вже декілька сотень. Водночас практично відсутні спеціальні роботи, в яких би досліджувалася діяльність органів державної безпеки в цей період.

А між тим особливість функціонування органів Державного політичного управління (за рос. аббревіатурою — ГПУ) УСРР цього періоду була безпосередньо пов'язана з голодомором, що розпочався в республіці. На

це вказують, передусім, документальні матеріали з фонду № 42 Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ). Статистичні звітні дані місцевих органів ГПУ, що містяться у фонді, на нашу думку, найбільш повно віддзеркалюють діяльність органів держбезпеки в той час.

Важливим історичним джерелом при підготовці даної публікації (метою якої, підкреслимо, є висвітлення саме кількісних показників результатів діяльності органів ГПУ) стали також документи Донецького філіалу ДА СБУ, зокрема, матеріали тематичної картотеки. Крім того, автор проаналізував та узагальнив матеріали картотеки Донецької обласної рідколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

Виходячи з мети статті, головну увагу ми зосередимо на матеріалах справи № 9 з фонду № 42 ДА СБУ. Вона складається з декількох досить красномовних документів. Один з них має назву *«Відомості про заарештованих ГПУ УСРР по операції на селі по лінії СПО з початку операції по 1 січня 1933 р.»*³.

У ході реалізації цієї «операції» загалом по УСРР у 1932 р. було заарештовано 19244 особи, у тому числі 8145 осіб за 1607 груповими справами та 11079 так званих одинаків. У цій кількості розподіл по групах був таким: 8344 — колгоспників, 8493 — одноосібників та 2387 — мешканців міст, селищ, а також осіб без визначеного місця проживання⁴. Тобто, співвідношення заарештованих колгоспників та одноосібників було «50 на 50». Якщо врахувати, що на той час більшість селянських господарств вже було колективізовано, то з цих даних видно, що переважну частину репресованих становили селяни, які не вступили до колгоспів.

Розподіл заарештованих по видах «злочинів» був таким⁵:

№ п/п	Обвинувачення	Заарештовано осіб	% від загалу
1	2	3	4
1	Розкрадання та розбазарювання	6396	33
2	Антирадянська агітація	6196	31,9
3	Саботаж та опір хлібозаготівлям	2838	14,6
4	Участь в куркульсько-повстанських організаціях	844	4,6
5	Церковно-сектантська контрреволюція	738	3,8
6	Шкідництво в колгоспах	451	2,3
7	Терор та підпали	400	2,1
8	Викривлення в роботі радянського апарату	322	1,7
9	Втеча куркулів із заслання	322	1,7
10	Українська контрреволюція	294	1,5
11	Розкрадання колгоспного майна	267	1,4
12	Масові виступи	19	0,1
13	Інші злочини	310	1,3
	Загалом	19347 ⁶	100

З таблиці видно, що приблизно однакові частки заарештованих було звинувачено у розкраданні і розбазарюванні хліба та в антирадянській агітації. Сумарно загальна кількість по цих двох групах становила майже дві третини репресованих. Далі за кількістю заарештованих були ті, кого було звинувачено у саботажі та опорі хлібозаготівлям (майже сьома частина). Частка репресованих як учасників куркульсько-повстанських організацій була невеликою (менше 5%). По всіх інших видах обвинувачень відповідні частки не перевищували 4%. І зовсім незначною була група заарештованих за масові виступи. Таким чином, основну масу репресували саме за дії, пов'язані з голодомором. Тільки менше 2% було заарештовано за попередні дії (втечу куркулів з місць заслання).

За соціальним станом, родом занять та посадами репресовані під час «операції на селі» 1932 р. розподілялися таким чином⁷:

№№ п/п	Соціальний стан, рід занять, посади	Заарештовано осіб	% від загалу
1	Середняки	4586	23,9
2	Рядові колгоспники	4212	21,9
3	Куркулі	3232	16,8
4	Завгоспи та комірники колгоспів	1062	5,5
5	Службовці	965	5
6	Голови колгоспів	871	4,5
7	Члени правлінь колгоспів	867	4,5
8	Бухгалтери та рахівники	758	3,9
9	Бідняки	670	3,5
10	Робітники	533	2,8
11	Бригадири	514	2,7
12	Служителя релігійних культів	183	1
13	Голови сільрад	167	0,9
14	Інші	604	3,1
	Загалом	19224	100

Найбільша частка заарештованих припадала на одноосібників-середняків. Приблизно такою була й група рядових колгоспників. Тобто, майже половину становили прості трудівники села, які працювали у різних формах власності. Кількість куркулів була значно меншою (16,8%). Таким чином, вістря репресій було спрямовано зовсім не на потенційних ворогів влади на селі.

Всередині основних груп (колгоспники та одноосібники) розподіл був таким⁸:

№№ п/п	Рід занять, посади колгоспників	Заарештовано осіб	% від загалу
1	Рядові колгоспники	4212	50,9
2	Завгоспи та комірники	1062	12,7
3	Голови колгоспів	871	10,5
4	Члени правління	867	10,5
5	Бухгалтери та рахівники	758	9,2
6	Бригадири	514	6,2
	Загалом	8284 ⁹	100

Серед колгоспників рядові становили понад половину репресованих. Понад п'яту частину склали голови та члени правління (загалом 21%). Різного роду службовці (завгоспи, комірники, бухгалтери та рахівники) загалом дещо перевищували п'яту частку. Якщо враховувати, що чисельність різного роду керівників та службовців у колгоспах була значно меншою, ніж рядових, можна зробити висновок про спрямованість цих репресій проти найбільш впливової частини колгоспників.

В інших групах розподіл був таким ¹⁰:

№№ п/п	Соціальні стани, групи	Заарештовано осіб	% від загалу
1	Середняки	4586	52,9
2	Куркулі	3232	37,3
3	Бідняки	670	7,7
4	Служителі релігійних культів	183	2,1
	Загалом	8671	100

Сумарно в цій групі майже дві третини серед репресованих становили «соціально близькі» до радянської влади — середняки та бідняки. Членів партії більшовиків було 532 (2,8% загалу), колишніх членів — 46 (0,2%), комсомольців — 74 (0,4%).

У статистичному звіті наведено дані і про «контрреволюційне минуле» заарештованих. Це були люди, що або були віднесені до «соціально ворожих», або мали певне відношення до владних структур попередніх режимів.

Загалом таких було 3871 (20,1%). По групах вони розподілялися так ¹¹:

№№ п/п	Групи з «КР минулим»	Заарештовано осіб	% від загалу
1	Колишні куркулі	2401	62
2	Колишні петлюрівці	234	6
3	Колишні поліцаї	175	4,6
4	Колишні бандити	160	4,2
5	Інші учасники КР рухів	141	3,6
6	Колишні офіцери	67	1,7
7	Колишні торговці	63	1,6
8	Колишні служителі релігійних культів	54	1,4
9	Колишні махновці	49	1,3
10	Колишні кримінальники	27	0,7
11	Засуджені за радянської влади	25	0,6
12	Колишні члени антирадянських партій	24	0,6
13	Колишні поміщики	15	0,4
14	Не визначено	436	11,3
	Загалом		100

Таким чином, серед осіб з «контрреволюційним минулим» майже дві третини становили колишні куркулі. Окрім «не визначених» (11,3%), всі інші групи були відносно нечисленими (у діапазоні від 6 до 0,4% від загалу). Наведені підрахунки дають можливість зробити однозначний висновок, що «операція на селі» 1932 р. була чітко зорієнтована на репресування тих прошарків сільського населення, що були загрозою для виконання партійно-державних планів «соціальної перебудови у сільському господарстві».

У згаданій справі № 9, окрім наведеного вище документу є й такі, що уточнюють характер репресій органів ГПУ на селі. Серед них — «Відомості про заарештованих обласними ГПУ з 1.07 по 1.11.1932 р.»¹². Цей документ містить показники, що конкретизують ситуацію лише за 4 місяці, але за ним можна прослідкувати деякі закономірності. Так, кількість арештів, проведених по лінії СПО становила 23,5% від загальної чисельності арештів

по основних відділах та управліннях ГПУ [Особливий відділ (ОСО), Секретно-політичний відділ (СПО) та Економічне управління (ЕКУ)].

Проте, по лінії ЕКУ були також проведені арешти, які мали відношення до сільського господарства — за економічну контрреволюцію, шкідництво в колгоспах та радгоспах, розкрадання соціалістичної власності, спекуляцію. Загалом вони становили 24,7% від арештів по УСРР. Але, у документі не виділено, які з них було проведено у містах, а які — у сільській місцевості. Ми можемо лише враховувати, що цифра 23,5% не є остаточною при встановленні частки арештів по «операції на селі». По лінії СПО 91% всі арешти було проведено саме по цій «операції».

Загальна чисельність заарештованих за цей чотиримісячний період становила 19297 осіб. З цієї кількості 5977 було заарештовано по групових справах, а 12250 — як одинаків. Розподіл по напрямках був таким: ОСО — 2682 арештів, СПО — 4527, ЕКУ — 12018. Серед заарештованих було 7,1% робітників, 7,3% колгоспників, 2,9% незаможників, 8,6% середняків, 11,2% куркулів, 28,1% службовців, 16,8% кустарів та торговців, 18% віднесено до категорії «інших». Таким чином, 41,2% арештів було проведено серед людей, що безпосередньо працювали на землі (без урахування різних сільських керівників та кустарів).

Цікавими є показники, що мають відношення до найбільш промислово розвинутого регіону — Донбасу. Там було заарештовано 11,7% від загалу по Україні. Треба мати на увазі, що в УСРР у 1932 р. було 6 обласних відділів ГПУ. Таким чином, частка арештів по Донбасу була меншою ніж у інших облвідділів, адже пересічно вона повинна дорівнювати 16,7%. Якщо взяти СПО, то в Донбасі частка заарештованих по «операції на селі» була меншою, ніж загалом по УСРР: 8,3% по Донбасу, 24,7% — по Україні. Це підтверджує думку, що основний удар цієї «операції» було завдано по сільськогосподарських регіонах.

У справі № 9 є також документ під назвою *«Цифрові відомості про кількість ліквідованих групових справ в органах ГПУ по сільтерору та сільській контрреволюції за термін з 1.1.32 по 1.8.32 р.»*¹³. Загалом по «сільському терору» по Україні за 7 місяців було ліквідовано (тобто — доведено до вироків суду або рішень позасудових органів) 165 групових справ. По сільській контрреволюції (КР) було «ліквідовано» 693 справи (439 — по індивідуальному сектору, 131 — по колгоспному сектору та 123 по змішаному, що охоплював обидва перших).

Ці дані конкретизовані по облвідділах. Так, по *сільському терору* показники були такими: Київський облвідділ ГПУ — 49 ліквідованих групових справ, Харківський — 41, Одеський — 24, Вінницький — 17, Дніпропетровський — 14, Донецький — 6, прикордонні загони (яких в УСРР було сім) — 7.

По *сільській КР* показники по індивідуальному сектору розподілялися

так: Київський облвідділ — 148, Харківський — 83, Вінницький — 75, Одеський — 46, Дніпропетровський — 36, Донецький — 2, прикордонні загони — 23 групи; по соціалістичному сектору: Одеський облвідділ — 41, Харківський — 23, Дніпропетровський — 18, Київський — 14, Вінницький — 8, Донецький — 2, прикордонні загони — 4; по змішаному сектору: Київський облвідділ — 27, Харківський — 22, Вінницький — 21, Одеський — 19, Дніпропетровський — 17, Донецький — 4, прикордонні загони — 4.

Після наших підрахунків з'ясувалося, що сумарні дані не збігаються з цифрами таблиці у справі № 9. Так, з таблиці видно, що загалом ліквідовано справ по сільтерору 165, а за підрахунком — 158; по сільській КР (індивідуальний сектор), відповідно, 439 та 413; по сільській КР (соціалістичний сектор) — 131 та 110; по сільській КР (змішана група) — 123 та 114. Тут можна лише припускати, що у звітній таблиці на виділено окремим рядком дані по групових справах, ліквідованих центральним апаратом ГПУ УСРР.

Загалом картина була такою ¹⁴:

№№ п/п	Органи ГПУ УСРР	Ліквідовано справ по сільському терору	Ліквідовано справ по сільській КР	Загалом ліквідовано справ
1	Київський облвідділ	49	189	238
2	Харківський –”–	41	128	169
3	Одеський –”–	24	106	130
4	Вінницький –”–	17	104	121
5	Дніпропетровський –”–	14	72	85
6	Донецький –”–	6	8	14
7	Прикордонні загони	7	31	38
8	Центральний апарат ГПУ УСРР (?)	7	62	63
	Загалом	158	700	858

Таким чином, частка Київського облвідділу ГПУ становила 27,7% всіх ліквідованих групових справ, Харківського — 19,7%, Одеського — 15,2%, Вінницького — 14,1%, Дніпропетровського — 9,9%, Донецького — 1,6%, прикордонних загонів — 4,4% та центрального апарату ГПУ (?) — 7,4%. Ці співвідношення є, по-перше, свідченням активності відповідних органів

ГПУ у боротьбі проти «сільської контрреволюції» та «сільського тероризму»; по-друге, вони демонструють відповідний спротив на місцях партійно-державній політиці в сільському господарстві.

Розглядаючи наведені вище дані, не слід їх абсолютизувати, маючи на увазі, що вони характеризують не весь період, а лише його частку.

Хлібозаготівельна кампанія 1932 р. викликала значну активність органів ГПУ. 8 грудня 1932 р. заступник голови ГПУ УСРР Леонюк підписав «Довідку про притягнутих та засуджених у справах, заведених органами ГПУ УСРР та міліції у зв'язку з хлібозаготівлями за серпень–листопад 1932 р.». На основі цього документу ми зробили певні підрахунки, які й наводимо нижче.

Загалом за вказаний період по УСРР було притягнуто тільки органами ГПУ до відповідальності 21197 осіб: у серпні 1932 р. — 1491 (7,0%), у вересні — 2526 (11,9%), жовтні — 2850 (13,4%) та листопаді — 14330 (67,7%)¹⁵. Тобто, основну масу було притягнуто у листопаді, коли почали активно «викачувати» зерно з колгоспів та в одинаків, і зустріли певний опір населення.

Яким же був розподіл обвинувачень притягнутих у ході хлібозаготівель? Тут складалася така картина¹⁶:

№№ п/п	Формулювання обвинувачення	Притягнуто осіб	% від загалу
1	Розкрадання, розбазарювання та приховування хліба	6940	32,7
2	Агітація проти хлібозаготівель	6449	30,4
3	Спекуляція хлібом	3715	17,5
4	Опір вивозу хліба	2022	9,5
5	Терор та підпали	441	2,2
6	Шкідництво в колгоспах та радгоспах	348	1,7
7	Не визначено	1282	6,0
	Загалом	21197	100,0

Таким чином, третину репресованих було звинувачено у розкраданні, розбазарюванні та приховуванні хліба, дещо меншу частину — в агітації проти хлібозаготівель. На всі інші обвинувачення припадала також приблизно третя частина заарештованих та засуджених. У цій групі майже половина припадала на спекуляцію хлібом, та четверта частина — на опір вивозу хліба. Дві третини засуджених обвинувачувалися у певних діях,

спрямованих проти хлібозаготівель, та третина — у висловлюванні свого ставлення до таких дій держави.

За даними довідки складено таблицю, що показує розподіл репресованих по областях¹⁷:

№№ п/п	Області	Кількість засуджених осіб	% від загалу
1	Харківська	4873	23,0
2	Київська	4510	21,3
3	Дніпропетровська	3233	15,3
4	Донецька	2388	11,3
5	Вінницька	2261	10,7
6	Чернігівська	1812	8,4
7	Одеська	1690	8,0
8	АМ СРР	430	2,0
	Загалом	21197	100,0

Отже, майже дві третини репресованих були з 3-ох областей — Харківської, Київської та Дніпропетровської. Показовим є також той момент, що на четвертому місці за кількістю засуджених була промислова Донецька область, яка випередила такі сільськогосподарські області як Вінницька, Чернігівська та Одеська.

У звіті визначено категорії керівних працівників сільського господарства, репресованих ГПУ «за саботаж хлібозаготівельної кампанії, розкрадання, розбазарювання та приховування хліба». Загальна їх кількість становила 1880 осіб. Ці дані ми також наводимо у вигляді таблиці¹⁸:

№№ п/п	Категорії працівників	Репресовано осіб	% від загалу
1	Голови колгоспів	339	18,0
2	Члени правлінь колгоспів	749	39,8
3	Бригадири	142	7,6
4	Рахівники	141	7,5
5	Завгоспи та вагарі	265	14,1
6	Інші колгоспні керівники	195	10,4
7	Голови сільрад	35	1,9
8	Секретарі сільських партійних осередків та уповноважені райкомів партії	14	0,7
	Загалом	1880	100,0

Таким чином, сумарно голови колгоспів та члени правлінь артільей становили майже дві третини репресованих керівників у сільському господарстві на місцях. Саме на них було покладено основну відповідальність по забезпеченню хлібозаготівель, тому й було так масово покарано. Водночас, низові партійні керівники становили лише 0,7% репресованих у цій категорії.

Справи на заарештованих «у зв'язку з хлібозаготівлями» після проведення слідства направлялися для розгляду в позасудові органи або суди. Так, Судова трійка та Особлива нарада (ОСО) ГПУ УСРР розглянули у закритому порядку (без участі обвинуваченого та захисника) справи на 1108 осіб, а 152 справи на 181 особу чекали свого розгляду. Таким чином, на трійку та ОСО було передано справи на 6,1% репресованих осіб¹⁹.

Були прийняті такі рішення:

№№ п/п	Рішення Судової трійки або Особливої наради ГПУ УСРР	Кількість осіб	% від загалу
1	Вищий захід соціального захисту — розстріл	31	2,8
2	10 років концтабору	116	10,5
3	5 років концтабору	419	37,8
4	3 роки концтабору	92	8,3
5	Заслання	443	40,0
6	Інші заходи	7	0,6
	Загалом	1108	100,0

Отже, до розстрілу було засуджено 2,8% — кожен 36-ту особу, справи яких розглядалися позасудовими органами. Найбільша частка була засуджена до ув'язнення у концтабори — сумарно майже 60%. З числа засуджених до концтаборів 18,5% отримали 10 років, 66,8% — 5 років, 14,7% — 3 роки. Тобто основна маса засуджених до концтаборів отримала 5 років ув'язнення. 40% засуджених позасудовими органами були заслані.

Трійка та ОСО розглянули справи по обвинуваченню: в агітації проти хлібозаготівель — на 496 осіб (44,8%), спекуляції хлібом — на 466 (42,1%), розкраданні та приховуванні хліба — 146 (13,1%)²⁰.

Окрім того, в серпні-листопаді 1932 р. було передано для гласного розгляду в судах Наркомату юстиції справи на 4857 осіб (тобто — 22,9% від загалу репресованих). З цієї чисельності: по розкраданню хліба — на 2464 особи (50,7% цієї категорії), за спекуляцію хлібом — на 1240 (25,5%), за агітацію проти хлібозаготівель — на 781 (16,1%), за терор — на 270 (5,6%), за шкідництво — на 102 (2,1%)²¹.

Порівняльна таблиця по справах, що розглядалися надзвичайними органами (трійка, ОСО) та судами, має такий вигляд²²:

№№ п/п	Формулювання обвинувачень	Справи, розглянуті надзвичайними органами (% від загалу)	Справи, розглянуті судами (% від загалу)
1	Розкрадання та розбазарювання, приховування хліба	32,7	50,7
2	Агітація проти хлібозаготівель	30,4	16,1
3	Спекуляція хлібом	17,5	25,5
4	Опір вивозу хліба	9,5	
5	Терор та підпали	2,2	5,6
6	Шкідництво в колгоспах та радгоспах	1,7	2,1
7	Не визначено	6,0	
8	Загалом	100,0	100,0

Таким чином, судами розглядалася переважна більшість справ по розкраданню, розбазарюванню та приховуванню, спекуляції хлібом, терору та шкідництву. По справах надзвичайних органів питома вага засуджених за агітацію проти хлібозаготівель майже вдвічі більша, ніж по судових справах. Справи по опору вивозу хліба не розглядалися судами. По справах трійки та ОСО співвідношення справ по розкраданню хліба та агітації майже однакове. Водночас по судових справах частка розкрадань більша ніж втричі, порівняно з агітацією проти хлібозаготівель.

З числа притягнутих до відповідальності голів та членів правлінь колгоспів, бухгалтерів та рахівників на 1 грудня було закінчено справи на 585 осіб, тобто — 47,6%.

У документі відзначено, що основну частину притягнутих до відповідальності органами ГПУ заарештовано у другій половині листопада, і тому значну частину справ ще не розглянуто. На 1 грудня 1932 р. знаходилися під слідством по справах, пов'язаними з хлібозаготівлями 13558 осіб (64,0% заарештованих)²³.

Участь міліції у репресивній кампанії під час хлібозаготівель також була значною: було заарештовано 12896 осіб. Таким чином, сумарно ГПУ та міліція притягли до відповідальності 34093 осіб. Частка міліції у цьому становила 37,8%. Міліція проводила арешти за двома видами обвинувачень — розкрадання,

розбазарювання та приховування хліба (заарештовано 10863 осіб) та спекуляція хлібом (2033 осіб). Динаміка арештів міліцією була дещо іншою, порівняно з арештами ГПУ: у серпні — 2101 особа (16,3%), вересні — 5141 (39,9%), жовтні — 3443 (26,7%) та листопаді — 2211 (17,1%)²⁴.

У справі № 9 є також «Довідка про соціальний стан та контрреволюційне минуле» заарештованих органами ГПУ у зв'язку з хлібозаготівлями у серпні-листопаді 1932 р. Серед заарештованих було куркулів — 3930, осіб з контрреволюційним минулим — 1588. Це, за нашими підрахунками, становило 26% від загалу заарештованих²⁵. Фіксація такої інформації є свідченням, що сам факт так званого контрреволюційного минулого був приводом для репресування.

Група з контрреволюційним минулим складалася з таких категорій²⁶:

№№ п/п	Категорії осіб з КР минулим	Заарештовано (осіб)	% від загалу
1	Колишні політбандити	165	10,4
2	Колишні петлюрівці	153	9,6
3	Колишні поліцейські, жандарми, тюремники	111	7,0
4	Колишні офіцери	52	3,3
5	Колишні великі власники та поміщики	133	8,4
6	Колишні люди	100	6,3
7	Раніше засуджені	253	15,9
8	Інші учасники контр-революційного руху у минулому	621	39,1
	Загалом	1588	100,0

Згідно з довідкою, судами Наркомату юстиції засуджено з серпня по листопад 1932 р. у зв'язку з хлібозаготівлями 16781 особа. Вироки були такими²⁷:

№№ п/п	Вироки	Засуджено осіб	% від загалу
1	2	3	4
1	Вищий захід соціального захисту — розстріл	582	3,5
2	Концтабір	11730	69,9
3	у тому числі: 10 років	881	7,5
	до 10 років	10787	92,0
	до 3 років	62	0,5
4	Примусові роботи	3682	21,9
5	Інші заходи	102	0,6
6	Невідомо	685	4,1
	Загалом	16781	100,0

Таким чином, понад дві третини засуджених були направлені до концтаборів, а п'ята частина — отримала примусові роботи за місцем проживання.

Зіставлення вироків, винесених позасудовими органами та судами, дає такі результати:

№№ п/п	Вироки	Засуджено позасудовими органами (% від загалу)	Засуджено судами (% від загалу)
1	Вищий захід соціального захисту — розстріл	2,8	3,5
2	Концтабір	56,6	69,9
	у тому числі: на 10 років	18,5	7,5
	до 10 років	81,5	92,5
	Заслання	40,0	
3	Примусові роботи		21,9
4	Інші заходи	0,6	0,6
5	Не визначено		4,1
	Загалом	100,0	100,0

Таблиця свідчить, що відсоток смертних вироків, винесених судами був вищим, ніж винесених надзвичайними органами. Судами не використовувалися такий захід покарання, як заслання. Частка вироків у 10 років концтаборів трійкою та ОСО була значно вищою, ніж судами. Надзвичайні органи не використовували як покарання примусові роботи.

Матеріали наступного 1933 р. в ДА СБУ значно бідніші. Вони стосуються лише вироків до розстрілу. Зокрема, зазначено, що за рік було розстріляно по УСРР згідно з постановами ОГПУ СРСР та ГПУ УСРР 1141 осіб, з них по лінії СПО — 364 (31,9%)²⁸. З розстріляних по лінії СПО, 35 проходили як «сільська контрреволюція». Окремим рядком записані 176 розстріляних як «ліві есери». Якщо врахувати, що ліві есери були партією селянської орієнтації, то, можливо, це були особи, яких також розстріляли у зв'язку з хлібозаготовочною кампанією, що тривала. 8 осіб було розстріляно по лінії СПО за «сільський тероризм».

По лінії Особливого відділу ГПУ було розстріляно 220 осіб за належність до «української контрреволюції», а 167 осіб було розстріляно за бандитизм (без уточнення). Окрім того, по лінії ЕКУ 112 осіб було розстріляно за розкрадання (але місця злочинів не зазначаються).

Якщо йти шляхом виключення таких обвинувачень, як шпигунство, нелегальний перехід кордону, сектанство, як антирадянські елементи на підприємствах, за службові злочини, кримінальний бандитизм, належність до білої контрреволюції, то можна підрахувати, з високою ступінню вірогідності, що у 1933 р. за злочини, які були пов'язані з організованим голодомором, було розстріляно 438 осіб²⁹.

Конкретизацію результатів діяльності органів ГПУ ми провели за матеріалами Донецької області. Згідно з нашими підрахунками, в області у 1932 р. було репресовано 991 особа. З цієї чисельності 390 були мешканцями сільської місцевості, а причини їх арештів були пов'язані з голодомором (39,5%)³⁰.

Розподіл обвинувачень був таким: антирадянська агітація на селі — 249 осіб (63,9%), учасники контрреволюційних організацій — 115 (29,5%), контрреволюційна діяльність — 11 (2,7%), крадіжка колгоспного зерна — 11 (2,7%), диверсія — 1 (0,3%), спроба теракту щодо голови сільради — 1 (0,3%), шкідництво — 1 (0,3%), саботаж — 1 (0,3%).

За професіями, родом занять або соціальним станом розподіл репресованих був таким: одноосібники — 239 осіб (61,3%), колгоспники — 79 (20,3%), працівники радгоспів — 36 (9,1%), куркулі — 15 (3,8%), службовці — 8 (2,1%), некваліфіковані робітники — 5 (1,3%), бухгалтери — 3 (0,8%), голови колгоспів — 3 (0,8%), кустарі — 2 (0,5%). Таким чином, серед заарештованих були представники 9-ти професійно-фахових груп. Найбільше було репресовано одноосібників — дві третини; п'яту частину становили колгоспники, приблизно десяту — працівники радгоспів.

Серед репресованих були: 296 українців (75,9%), 28 росіян (7,1%),

30 німців (7,7%), 25 греків (6,5%), 5 поляків (1,3%), 4 єврея (1,0%) та 2 білоруси (0,5%).

Загалом по всіх категоріях вироки були такими: звільнені без суду — 155 осіб (39,6%), виправдані — 31 (7,9%), умовно засуджені — 11 (2,8%), заборона проживати в певних місцевостях — 1 (0,3%), вислання — 2 (0,6%), примусові роботи — 1 (0,3%), заслання — 79 (20,2%), 3 роки концтаборів — 29 (7,4%), 5 років концтаборів — 16 (4,1%), 8 років концтаборів — 8 (2,1%), 10 років концтаборів — 55 (14,1%), розстріл — 2 (0,6%). Таким чином, понад половину заарештованих було звільнено (з різними формулюваннями); заслано п'яту частину; майже третину відправили у концтабори.

Ми підраховували вироки, з огляду на такі показники як національність та професія (посада або соціальний стан). По групі українців частки звільнених без суду, засуджених умовно, висланих, засуджених до примусової праці, заборони проживати в певних місцевостях та засуджених у концтабори майже не відрізняються від загальних показників. Частка виправданих менша, а тих, що «отримали» заслання — більша від пересічних по всіх національностях. По інших національних групах відповідні показники майже не відрізняються від загальних (з урахуванням відносно невеликих абсолютних цифр).

У 1933 р. в Донецькій області було репресовано 2350 осіб. З цієї кількості, за нашими підрахунками, арешти 798 осіб були, так чи інакше, пов'язані з голодомором (34%)³¹. Обвинувачення були такими: антирадянська агітація на селі — 418 осіб (52,4%), учасники контрреволюційних організацій — 202 (25,3%), саботаж хлібозаготівель — 68 (8,5%), шкідництво — 39 (4,9%), розкладницька діяльність — 39 (4,9%), соціально-шкідливі елементи — 11 (1,4%). По 3 особи (по 0,4%) було засуджено за втечу з заслання, диверсії; по 2 (по 0,3%) — за приховування куркульського елемента; та по одній особі (по 0,1%) — за організацію голодного бунту, недонесення про терористичну діяльність, підозру контрреволюційної діяльності, підривної діяльність, зрив зборів одноосібників, невиконання твердого завдання, «втрату класового почуття», зв'язок з політбандою, антирадянську діяльність, українську націоналістичну діяльність, діяльність по створенню «Соборної України».

Порівняльна таблиця по роках дала такі результати:

№№ п/п	Обвинувачення	1932 р.	1933 р.
1	Антирадянська агітація на селі	63,9%	52,4%
2	Учасники контрреволюційних організацій на селі	29,5%	25,3%
3	Контрреволюційна діяльність	2,7%	3,7%
4	Саботаж на селі	0,3%	8,5%
5	Шкідництво	0,3%	4,9%
6	Розкладницька діяльність		4,9%
7	Соціально-небезпечні елементи		
8	Крадіжка колгоспного зерна	2,7%	
9	Диверсія	0,3%	0,3%
10	Спроба теракту проти активістів	0,3%	
11	Загалом	100,0%	100,0%

Таким чином, у 1932 р. відносні частки репресованих за антирадянську агітацію на селі, учасників контрреволюційних організацій та за крадіжку зерна були значно більшими, ніж у 1933 р. (відповідно, на 11,5%, 4,2% та 2,7%). Але в 1933 р. значно більшими були частки репресованих за саботаж хлібозаготівель, шкідництво, розкладницьку діяльність. Тобто, органи ГПУ в Донбасі певною мірою змінили акценти у проведенні репресій.

У 1933 р. розподіл професій, роду занять та соціального стану репресованих був таким: колгоспники — 325 осіб (40,7%), одноосібники — 317 (39,8%), працівники радгоспів — 112 (14,0%), працівники МТС — 21 (2,6%), куркулі — 17 (2,1%), агрономи — 6 (0,8%).

У порівнянні з 1932 р. ці дані мають такий вигляд:

№№ п/п	Професії, рід занять, соціальний стан репресованих	1932 р.	1933 р.
1	Одноосібники	61,3%	39,8%
2	Колгоспники	20,3%	40,7%
3	Працівники радгоспів	9,1%	14,0%
4	Працівники МТС		2,6%
5	Куркулі	3,8%	2,1%
6	Службовці	2,1%	
7	Некваліфіковані робітники	1,3%	
8	Бухгалтери	0,8%	
9	Голови колгоспів	0,8%	
10	Кустарі	0,5%	
11	Агрономи		0,8%
	Загалом	100,0%	100,0%

Отже, у 1933 р. ситуація принципово змінилася. Так, відносна частка репресованих одноосібників зменшилася на 21,5%, але частка колгоспників збільшилася вдвічі. Частка працівників радгоспів збільшилася на 4,9%; частка куркулів зменшилася на 1,7%. У 1933 р. не було репресованих серед таких категорій як службовці, некваліфіковані робітники, бухгалтери, голови колгоспів та кустарі. Водночас, виникла така категорія репресованих як агрономи. Тобто, йдеться про певну концентрацію зусиль органів ГПУ та зміни «пріоритетів». Якщо дві третини репресованих у 1932 р. були з категорії одноосібників, а відносна частка колгоспників дорівнювала лише п'ятій частині, то у 1933 р. відносні частки одноосібників та колгоспників були майже однаковими — приблизно по 40% від загалу. Таким чином, акцент робився не тільки на цих двох категоріях, але водночас зростання відносно частки колгоспників є свідченням значного збільшення опору саме з цього боку.

Національний склад репресованих у 1933 р. був таким: українці — 607 осіб (76,2%), росіяни — 70 (8,8%), греки — 64 (8,0%), німці — 51 (6,4%), поляки — 2 (0,2%), білоруси, болгари, угорці та євреї — по одній особі (по 0,1%).

Можна порівняти національну спрямованість репресій по роках:

№№ п/п	Національні групи репресованих	1932 р.	1933 р.
1	Українці	75,9%	76,2%
2	Росіяни	7,1%	8,8%
3	Греки	6,5%	8,0%
4	Німці	7,7%	6,4%
5	Поляки	1,3%	0,2%
6	Болгари		0,1%
7	Білоруси	0,5%	0,1%
8	Угорці		0,1%
9	Євреї	1,0%	0,1%
	Загалом		

Таблиця свідчить, що практично вагомих змін у репресуванні за національними групами в 1933 р. порівняно з 1932 р. не відбулося. Основну увагу в репресіях було приділено українцям. Саме вони становили основну масу сільського населення регіону. На другому місці, як серед населення, так і серед репресованих були росіяни. Певні групи репресованих серед німців та греків відповідали їх часткам серед сільського населення Донбасу. По інших групах, у зв'язку з мінімальною кількістю їх представників серед репресованих, закономірності простежити неможливо.

Вироки у 1933 р. були такими: звільнені без суду — 305 осіб (38,2%), виправдані судами — 60 (7,5%), засуджені умовно — 43 (5,4%), обмеження місця проживання — 1 (0,1%), заслання — 190 (24,0%), 3 роки концтаборів — 108 (13,5%), 5 років концтаборів — 45 (5,6%), 8 років концтаборів — 5 (0,6%), 10 років концтаборів — 33 (4,1%), розстріл — 8 осіб (1,0%).

Порівняльні дані вироків по роках мають такий вигляд:

№№ п/п	Вироки	Засуджено у 1932 р. (%)	Засуджено у 1933 р. (%)
1	2	3	4
1	Звільнені без суду	39,6%	38,2%
2	Виправдані	7,9%	7,5%
3	Умовно	2,8%	5,4%
4	Заборона місць проживання	0,3%	0,1%
5	Вислання	0,6%	
6	Примусові роботи	0,3%	
7	Заслання	20,2%	24,0%
8	Концтабір 3 роки	7,4%	13,5%
9	Концтабір 5 років	4,1%	5,6%
10	Концтабір 8 років	2,1%	0,6%
11	Концтабір 10 років	14,1%	4,1%
12	Розстріл	0,6%	1,0%
	Загалом	100,0%	100,0%

Порівняння вироків по роках свідчить, що відносні частки звільнених без суду, виправданих та засланих були практично однаковими. Частка засуджених умовно у 1933 р. збільшилася більше ніж удвічі. Якщо сумарно частки засуджених на ув'язнення у концтабори були приблизно однаковими, то відбулися зміни відносно термінів ув'язнення: у 1932 р. понад 14% отримали максимальний термін — 10 років, у 1933 р. приблизно цей же відсоток був такий, що отримали 3 роки. При цьому, відповідно зменшилися частки засуджених на 10 років у 1933 р. та на 3 роки — у 1932 р. Частка засуджених до розстрілу у 1933 р. збільшилася на 0,4%.

Таким чином, аналіз політичних репресій у регіоні Донеччини 1932–1933 рр. дає можливість стверджувати, що, порівняно з іншими регіонами, переслідування незгодних з політикою у сільському господарстві там було більш м'яким.

У цілому ж, діяльність органів Державного політичного управління УСРР у 1932–1933 рр. можна охарактеризувати як багатопланову. По-перше, йшлося про цілеспрямовану діяльність по придушенню опору сільського населення вилученню збіжжя та інших продуктів у процесі хлібзаготівель. По-друге, органи ГПУ використовували попереджуючі заходи щодо потенційних супротивників влади. По-третє, проводилася соціальна чистка, спрямована проти куркулів та заможних середняків.

Масштаби такої діяльності органів ГПУ свідчать про її централізовану координацію. Детальність звітів про репресивні дії в процесі реалізації СПО та іншими підрозділами ГПУ «операції на селі» підтверджує думку, що це була не просто поточна операція органів держбезпеки, а частина загальнодержавного плану придушення опору селянства. У цьому плані ГПУ було відведено певне місце з наданням відповідних функцій. Репресії ці не набули ще того тотального характеру, як це відбудеться пізніше у 1937–1938 рр., але їх можна впевнено вважати репетицією майбутньої «великої чистки».

Примітки

- ¹ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. — К., 2000. — 265 с.; Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали / Редкол.: С.Кульчицький та ін. — Київ — Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. — 536 с.
- ² Міжнародна наукова конференція «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політично-правова оцінка» (Київ, 25 листопада 2000 р.). — Програма.
- ³ СПО — Секретно-політичний відділ ГПУ, що займався саме питаннями боротьби з контрреволюцією на селі.
- ⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 42. — Спр. 9. — Арк. 210.
- ⁵ Підраховано за: Там само.
- ⁶ В сумарних даних кількість заарештованих за документом більше на 173 особи, ніж наведено вище.
- ⁷ ДА СБУ. — Ф. 42. — Спр. 9. — Арк. 210.
- ⁸ Підраховано за: Там само.
- ⁹ Різниця в 60 осіб з даними, наведеними вище, імовірно, припадає на голів сільрад та непрацюючих в колгоспах.
- ¹⁰ Підраховано за: ДА СБУ. — Ф. 42. — Спр. 9. — Арк. 210.
- ¹¹ Підраховано за: Там само.
- ¹² Там само. — Арк. 111.
- ¹³ Там само. — Арк. 105.
- ¹⁴ Складено за: Там само.

-
- ¹⁵ Підраховано за: Там само. — Арк. 52.
- ¹⁶ Складено за: Там само.
- ¹⁷ Складено за: Там само. — Арк. 53.
- ¹⁸ Складено за: Там само.
- ¹⁹ Підраховано за: Там само.
- ²⁰ Там само. — Арк. 54.
- ²¹ Підраховано за: Там само.
- ²² Складено за: Там само. — Арк. 52–54.
- ²³ Там само. — Арк. 54.
- ²⁴ Підраховано за: Там само. — Арк. 55.
- ²⁵ Підраховано за: Там само. — Арк. 52, 56.
- ²⁶ Підраховано за: Там само. — Арк. 56.
- ²⁷ Підраховано за: Там само. — Арк. 57.
- ²⁸ Підраховано за: Там само. — Спр. 12. — Арк. 49.
- ²⁹ Підраховано за: Там само.
- ³⁰ Підраховано за картотеками ДА СБУ (Донецьк) та Донецької обласної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».
- ³¹ Підраховано за: Там само.

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

*Юрій Телеховський
(Київ)*

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ: ДЕЯКІ ФАКТИ ТА МІРКУВАННЯ ЩОДО ОБ'ЄКТИВНОЇ ОЦІНКИ МИНУЛОГО

З часу здобуття незалежності і початку пошуків найбільш оптимальних шляхів державотворення і власного розвитку Україна у своїй зовнішньополітичній діяльності надає пріоритет європейському напрямку. Важливу роль в цьому контексті відіграє поглиблення двосторонніх зв'язків з європейськими країнами, в тому числі з Польщею, яке характеризується укладанням повномасштабних договорів про добросусідство та співробітництво, остаточним підтвердженням існуючих державних кордонів, створенням атмосфери взаємної довіри й поваги, розбудовою дружніх і партнерських взаємин у всіх сферах.

Аналіз сучасного позитивного розвитку відносин України з Польщею, з якою нашу країну пов'язують не лише компліментарні, але й трагічні епізоди спільної історії, вказує на те, що Польща сьогодні виступає для України потужним союзником та каталізатором, який інтенсифікує процес інтеграції нашої країни в європейське співтовариство. Значною мірою завдяки цьому українсько-польські відносини претендують на статус стратегічного партнерства. По суті, Варшава створює для нашої держави стратегічно важливі комунікації до об'єднаної Європи.

Враховуючи досвід минулого, Польща зацікавлена в існуванні незалежної України, яка є гарантом того, що польські східні кордони (а в близькій перспективі східний кордон Європейського Союзу) не перетворяться на зону невизначеності. В свою чергу Україна вбачає в цій дружній державі-сусідці найближчого центральноєвропейського партнера, союз з яким розглядається як регіональний фактор стабільності¹.

19 травня 1992 р. підписано Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між Україною та Республікою Польщею, а у травні 1997 р. Президенти обох держав Л.Кучма та О.Квасневський виступили зі спільною заявою «До порозуміння і єднання». Ці документи визначили

перспективи українсько-польського стратегічного партнерства у XXI ст. Підтвердження цьому ми знаходимо у постійно зростаючих, регулярних контактах державних діячів, представників урядових, бізнесових та інших кіл наших країн.

Та все ж, у порівнянні з досить високим рівнем розвитку міждержавного спілкування, взаємини між громадянами України і Польщі, зокрема, на культурно-побутовому рівні, залишаються ще обмеженими. Однією з причин цього є те, що у певної частини польського суспільства існують негативні настрої щодо нашої країни, породжені, зокрема, стійкими історичними стереотипами.

Хоч певна частина польської політичної та інтелектуальної еліти вважає, що українці, як і поляки, є передусім європейцями, іноді буває, що під час всіяких диспутів дехто з їх учасників з польського боку стверджує ніби цивілізаційний злам між Заходом і Сходом проходить по р. Буг, а нинішні Україна і Білорусь в ментальному плані — не Європа, а Євразія².

Проте, нові геополітичні реалії та цілком конкретні національні інтереси України і Польщі вимагають якнайшвидшого подолання небажаних впливів на сучасну суспільну свідомість негативних моментів спільного історичного минулого. Тому, як зазначив Президент України Л.Кучма у передмові до 1-го тому спільного українсько-польського видання «Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках XX століття», необхідні нові реальні кроки, зокрема і з боку вчених-істориків, «до остаточного звільнення від тягаря минулого, від пов'язаних з ним ідеологічних нашарувань та психологічних стереотипів»³.

До таких негативних моментів слід віднести й окремі насильницькі акції українського націоналістичного підпілля стосовно польського населення під час Другої світової війни. Однак, об'єктивний погляд на проблему взаємин українців і поляків у ті роки повинен передбачати всебічний її розгляд.

Зважаючи на те, що згадані події ще й досі привертають увагу певної частини громадян, зокрема політиків, науковців, журналістів, оприлюднення нових або маловідомих архівних документів того періоду дасть змогу шляхом неупередженої оцінки фактів зрозуміти всі складнощі взаємостосунків між українськими націоналістами і поляками. Йдеться і про можливість з'ясувати такий маловивчений аспект, як пошуки ними основи для взаємопорозуміння і намагання дійти згоди.

Зазначимо, що великий масив документів практично про всі аспекти діяльності ОУН і УПА на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни зберігається у Державному архіві Служби безпеки України. Серед багатьох документальних даних безперечно наукову цінність має узагальнююча інформація, що міститься в доповідній записці «Про контакти між польськими та українськими націоналістичними формуваннями» від 5 червня 1946 р., що була підготовлена керівництвом НКВС УРСР⁴. У до-

кументі наводяться дані про контакти та спільні дії представників АК (Армія Крайова) і ОУН. Розглянемо і прокоментуємо кожен з фактів в її послідовності, в якій вони викладені в доповідній.

У травні 1945 р. у звільненому від німців містечку Ржичане неподалік Праги було знайдено копію листа польською мовою з позначкою «м. Львів 7 січня 1945 року на адресу делегата УПА Віктора». В цьому листі заступник коменданта АК «Богуміл» писав: «Надзвичайно радий Вашому листу. Питання, про яке Ви пишете, становить великий інтерес як для Вас, так і для нас. Пошук української угоди є невідкладною справою на сьогодні й завтра для майбутнього наших двох народів. Не будемо дивитись на наші та Ваші помилки, нехай вони не озлоблюють нас, а повчають.

Наша ситуація однакова, ми мали і маємо спільних ворогів. Як нас, так і Вас однаково били колись, б'ють і зараз. Німеччина і Росія — споконвічні вороги Польщі й України. І сьогодні, коли обидві ці могутні сили ведуть між собою боротьбу, ми замість того, щоб радіти, аби хоч би затамувавши подих відсиділись, ведемо війну. Наша доля, наші дії, життя наше — нерозривні. Звідси, доля наша — тільки згода. Крім цього, скажу, що Англія і Америка, попри результати конференції (Ялтинської. — *Авт.*) повністю на нашому боці... Кров, пролита разом від більшовицької кулі Ваших і наших партизанів — солдат на нашій древній, разом освоєній землі, сьогодні закликає нас завершити справу (тобто відмовитись від протистояння АК і УПА. — *Авт.*)».

Попереднє листування нам невідомо, але, судячи із відповіді, в ньому було поставлено питання пошуку підґрунтя для припинення боротьби між військовими частинами АК і ОУН та спільного виступу проти радянської влади, яка щойно повернулася на західноукраїнські землі.

Зрозуміло, що пошук шляхів до порозуміння між поляками та українцями певною мірою спричинила ситуація, яка склалася наприкінці 1944 — на початку 1945 рр. на західноукраїнських землях, коли переможна хода радянських військ не залишила жодного сумніву щодо розгрому гітлерівської Німеччини, а значить — відновлення радянської влади на всіх територіях України.

Про те, що представники досить високих рангів з обох боків намагалися знайти шляхи до примирення, свідчить інший факт. У жовтні 1945 р. у с. Великий Кут Рівненського району Тернопільської області відбулася зустріч представника АК генерала Сальського з «Енеєм» (Петром Олійником) — керівником Південної групи УПА, яка діяла в той час на півдні Рівненської та півночі Тернопільської областей. Як пізніше з'ясувалося, метою зустрічі були переговори щодо спільної боротьби ОУН і АК з радянською владою. Дійти остаточної згоди тоді не вдалось, але таке спілкування свідчить про бажання керівників ОУН закласти підвалини співробітництва з польським підпіллям.

У цьому плані становить інтерес лист С.Бандери, який мешкав тоді у Західній Німеччині, до своїх однодумців на території західних областей УРСР, зокрема Р.Шухевича — тодішнього керівника українського націоналістичного підпілля, з інформацією про стан справ у стосунках націоналістичного підпілля поляків та українців.

У листі дописувач розкрив загальне становище української еміграції в зоні окупації союзників, взаємовідносини українських та польських націоналістів і перспективи подальшої співпраці проводу ОУН з керівниками польського націоналістичного підпілля. Зокрема, зазначалося: «Всюди розширюється братерство між українцями і союзниками. Це має сильний політичний вплив і дає для загальної справи хорошу репутацію. Ось зараз поляки висувають свою концепцію загального союзу держав між Балтикою, Чорним та Адріатичним морями (без народів Кавказу і далі на Схід). Це їх контрольна крамниця. Як раз тепер поляки виступили з пропозиціями домовитися з нами... ініціатива іде від кіл Андерса.

Ми будемо стояти на тих позиціях, що і в минулих переговорах. Все-таки необхідно домовитися з ними. Труднощі будуть ті самі, що і раніше — на базі спірних територій. Можливо було б замість етнографічного принципу прийняти форму вільного самовизначення з пропозиціями щодо здійснення деякого переселення, яке зобов'язані будуть провести окупаційні держави. У деяких наших людей є побоювання, що це мало б поганий відгук серед українців.

По-моєму така формула по суті нічого не міняє, оскільки наша територія самовизначається до України. А такою постановою цього питання ми ставимо поляків у ситуацію, при якій їм важко буде заперечувати такий принцип. Необхідно зазначити, що із розмов з поляками дещо вийде, вони бажають мати з краю (західноукраїнські землі. — *Авт.*) підтвердження про врегулювання можливостей УПА і АК. Відносно загальної політичної ситуації ще важко сказати, до чого вона приведе. Єдине ясно, що тепер наявний політично-дипломативний конфлікт СРСР, з одного боку, і союзниками, з іншого. Союзники уявляють собі справу так, що час діє на користь більшовиків, вимагають рішучою постановою питання змусити більшовиків відступити на лінію кордону 1939 року. Настирлива позиція більшовиків може призвести до війни».

Як бачимо, в українському націоналістичному підпіллі чітко простежується ідея примирення всіх учасників організованої збройної боротьби проти радянської влади. Ця ідея втілювалася по-різному — все залежало від конкретних ситуацій та обставин. Наведемо ще кілька фактів із згаданої доповідної.

27 листопада 1945 р. у с. Гориславичі зупинилась на перепочинок група оунівців, провідниками котрої були українець і поляк. У бесіді з мешканцями села один з них розповів: «Членам ОУН і АК відомий наказ С.Бан-

дери про об'єднання з польською АК і продовження боротьби проти радянської влади, однак ОУН не довіряє польській стороні, вважаючи їх своїми ворогами».

Заарештований радянськими органами держбезпеки керівник політичної референтури Борщівського районного проводу ОУН «Бий» (В.Шморгун) на допиті 20 березня 1946 р. свідчив: «Наприкінці 1945 р. серед членів організації була розповсюджена інформація закордонного бюро Центрального Проводу ОУН про те, що влітку того ж року мали місце переговори ватажків українського та польського націоналістичного підпілля. Представником від ОУН був В.Мудрий, який виступав від імені УГВР (Українська головна визвольна рада), яка виникла влітку 1944 р. з метою об'єднання всього українського націоналістичного елемента.

Представники АК і ОУН домовилися про припинення боротьби між собою і об'єднання своїх сил для збройної боротьби проти радянської влади і ПКНВ (Польського Комітету Національного визволення). На цих переговорах залишилося не вирішеним питання території та майбутніх кордонів самостійної України. ОУН і АК зобов'язалися також активно протидіяти переселенню поляків з українських земель і українців з польських. Цим досягалась мета використати відповідним чином населення як базу постачання людськими, продовольчими та іншими ресурсами для забезпечення потреб підпілля».

У жовтні 1945 р. у Чортківському районі група поляків, об'єднавшись із боївкою ОУН під керівництвом «Голуба», здійснила напад з використанням вогнепальної зброї на с. Шидлівці і пограбувала сільський кооператив.

Заарештований поляк І.С.Хігер на допиті розповів, що він повернувся до батьківського дому в село Залісся після демобілізації з польської армії з наміром забрати свою родину й виїхати по каналу переселення відповідно до угоди між УРСР та ПКНВ від 9 вересня 1944 р. Однак, в результаті спілкування з керівником військової референтури районного Проводу ОУН «Смерекою» відмовився від цього наміру і, на пропозицію останнього, обладнав у своїй домівці схрон для оунівців.

Крім наведених фактів, у доповідній записці зазначалося також, що виявлено багато випадків, коли націоналістично налаштовані поляки з числа місцевих жителів контактували з керівниками підпілля ОУН і УПА, забезпечували оунівців харчами та одягом, активно допомагали уникати переслідування з боку радянських військових підрозділів та спецчастин.

Виходячи з аналізу архівного документа, можна стверджувати, що контакти між представниками польського та українського націоналістичного підпілля були на рівні як керівного складу, так і рядових його членів. У них було обопільне бажання припинити боротьбу між собою й укласти угоду про співробітництво для озброєного опору відновленню радянської влади на західноукраїнських землях.

Аналогічну тенденцію можна відстежити й за іншими документами того часу. Так, у «Звіті командира УПА про спільну українсько-польську акцію проти загонів НКВС і ВП (Військо Польське) 27–28 травня 1946 р.» йдеться про численні контакти деяких керівників відділів УПА та ВІН («Воля і Незалежність» — одне з кількох формувань, що склали польське націоналістичне підпілля), які діяли на Закарпатті. Головною метою їх було вироблення спільних заходів для нападу на м. Грубешів.

У спогадах одного з учасників тогочасних подій читаємо: «УПА протягом 1945–1946 рр. отримала від польських передових людей, від груп польської громадськості численні листи, в яких вони одностайно заявляли за співпрацю з українським народом. Протягом літа, осені і початку зими 1945 р. ми мали багато доказів, що польське суспільство у більшості змінило своє ставлення до українського населення на більш позитивне».

Однак, через невирішеність територіального питання та невизначеність кордонів майбутніх незалежних Польщі та України, всеохоплюючої угоди, обов'язкової для виконання всіма учасниками націоналістичного підпілля, досягти тоді так і не вдалося. Водночас необхідно відзначити, що «дипломатія» низів, тобто пересічних українців і поляків допомагала встановленню порозуміння між ними, щоправда на основі спільного протистояння радянській владі.

Отже, бажання мирних стосунків навіть у найбільш складні періоди історії було притаманне не лише нашим народам в цілому, але й учасникам підпільно-повстанського руху з обох боків. Це був цілком реальний фактор, трактування якого по-іншому було б запереченням історичної правди.

Примітки

¹ Див.: Україна: утвердження незалежної держави. (1991–2001). — К., 2001. — С. 605.

² Див.: Підлуцький О. Польща створила спеціальний фонд для допомоги східним сусідам // День. — 1998. — 8 червня.

³ Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 1. Польське підпілля 1939–1941. Львів–Коломия–Стрий–Золочів. — Варшава–Київ, 1998. — С. 14.

⁴ Державний архів Служби безпеки України. — Ф. 16. — Оп. 7. — Спр. 4. — Т. 13. — Арк. 13–37.

*Валерій Єфименко
(Київ)*

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦПІДРОЗДІЛУ ОУН(Б) НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Для дослідників та широкого загалу, що цікавляться історією Організації українських націоналістів бандерівського напрямку [ОУН(Б)], ще й досі залишається маловідомою діяльність її спеціального підрозділу — референтури СБ (Служби безпеки) у період після закінчення Другої світової війни, коли відбувалося становлення радянської влади на західноукраїнських землях.

Зважаючи на те, що питання, пов'язані з боротьбою ОУН(Б) проти радянського режиму в цьому регіоні, є не лише об'єктом зацікавленості фахівців-істориків, але й предметом громадських дискусій, висвітлення діяльності одного з найбільш утаємничених підрозділів ОУН(Б) із залученням архівних матеріалів, на нашу думку, сприятиме формуванню об'єктивного погляду на суперечливі сторінки вітчизняної новітньої історії, становитиме інтерес у науковому і пізнавальному плані.

Розгляд діяльності спецпідрозділу ОУН(Б) неможливий без змалювання загальної ситуації, яка склалася після звільнення від німецьких окупантів західноукраїнських земель, та з'ясування намірів керівництва оунівців-бандерівців щодо продовження боротьби за Українську Соборну Самостійну Державу.

Зазначимо, що умови, в яких опинилося оунівське підпілля у середині 1945 р., були для нього дуже несприятливими. Певна частина кадрового складу організації та її збройних загонів була знищена або нейтралізована. Так, у лютому 1944 — липні 1945 рр. у західноукраїнському регіоні було вбито 92,8 тис. учасників підпілля ОУН та членів його збройних формувань, затримано 96,5 тис., здались радянським органам держбезпеки і внутрішніх справ 41,8 тис. (17,4 тис. з них були заарештовані)¹. Чималі втрати поніс безпосередньо й спецпідрозділ ОУН(Б), адже СБ відіграла досить важливу роль в організації та здійсненні активного спротиву політиці радянської влади в західних областях УРСР.

Проте, незважаючи на вказані втрати, оунівцям-бандерівцям в цілому вдалося зберегти свої структури і військові сили. Виконуючи настанови керівників щодо безкомпромісної боротьби з органами нової влади, працівники спецпідрозділу намагались створювати нестерпні умови для роботи різних владних структур, нагнітати страх серед місцевого населення, щоб запобігти його співробітництву з представниками влади.

Про цю особливість діяльності спецпідрозділу ОУН(б) згадувалось в ряді аналітичних документів, підготовлених органами НКДБ і НКВС. В одному з них, який характеризував ворожі прояви оунівського підпілля у III кварталі 1945 р., давався такий послідовний їх перелік:

— вбивства представників районного та сільського активу, військовослужбовців, колишніх підпільників, які з'явилися з повинною, та членів їх сімей; осіб, що підозрювалися оунівцями у зв'язках з органами НКДБ-НКВС; осіб, яких було зкомпроментовано під час чистки ОУН-УПА; вбивства з метою приховування своєї антирадянської діяльності (ліквідація свідків і потенційних донощиків); співробітників НКВС та НКДБ, бійців винищувальних батальйонів та груп самоохорони;

— захоплення і відведення до таємних баз підпілля сільських активістів, бійців винищувальних батальйонів, військовослужбовців і тих, хто з'явився з повинною до органів НКВС; диверсії у радгоспах і підсобних господарствах, спалення будівель, сільськогосподарських машин, хліба на токах та складах;

— напади на обози із зерном, що направлялись до збірних пунктів; на групи радпартактиву, які організовували хлібозаготівлю; на сільські ради (що супроводжувались вилученням та знищенням всієї документації, спаленням будівель, вбивством або примусовим відведенням до баз підпілля голів та секретарів сільських рад);

— диверсії на залізничних станціях та коліях, обстріли потягів, мінування залізничних та шосейних доріг; напади на підприємства харчової промисловості, лісо- і торфових розробок; пошкодження та руйнування ліній дротяного зв'язку; напади на фельд'єгерів спецзв'язку; обстріли гарнізонів військ Червоної Армії та внутрішніх військ НКВС; пограбування магазинів сільпо; розповсюдження антирадянських листівок та вивішування оунівських гасел².

Згідно з документом, більшість цих акцій було здійснено невеликими групами (5–20 осіб) та окремими бойовиками СБ. Оскільки працівники спецпідрозділу втягнулись у безпосередні сутички з представниками органів влади та військовими частинами, це призводило до відчутних втрат з їхнього боку. Зокрема, структури СБ проводу Північно-західних українських земель (ПЗУЗ) з кінця 1944 р. і до середини 1945 р. втратили понад 100 есбистів³. Гинули вони, як правило, під час проведення чекістсько-військових операцій, коли повністю блокувалася територія їхньої дисло-

кації і була виключена щонайменша можливість залишити її або сховатись. У квітні 1945 р. наприклад, при здійсненні такої операції в Станіславській (зараз Івано-Франківська) області було знищено 138 осіб, які мали пряме або опосередковане відношення до СБ⁴.

Така тенденція щодо втрат зберігалася і в наступні роки. Зокрема, у січні-лютому 1946 р. тільки у Тернопільській області було вбито 9 районних референтів і 14 керівників районних боївок СБ⁵, а у 1947 і неповному 1948 рр. на території, що входила до крайового проводу ОУН(б) «Захід-Карпати», було ліквідовано 4 окружних, 8 надрайонних і 26 районних референтів СБ та їхніх заступників, 20 кущових інформаторів, 14 комендантів і 116 бойовиків СБ⁶.

Радянські органи держбезпеки і внутрішніх справ завдавали найвідчутніших ударів по спецпідрозділу, коли використовували для цього колишніх учасників підпілля. За участю останніх створювались агентурно-бойові групи (спецбойки), які видавали себе за оунівців, заручались довір'ям підпільників та виконували розвідувально-підривні акції проти них. За даними відомого історика В.Сергійчука, до кінця 1945 р. було створено 150 подібних боївок загальною кількістю 1800 осіб. Станом на 20 лютого 1950 р. діючими залишалися лише 19 з них кількістю 130 осіб⁷.

З весни 1944 р. посилилася явка з повинною учасників оунівського підпілля. Враховуючи те, що серед них були й ті, хто поповнив підпілля внаслідок примусової мобілізації або тимчасово попав під вплив пропаганди ОУН-УПА, не важко собі уявити, яку інформацію щодо оунівців могли отримати державні, партійні та правоохоронні органи.

В одному з організаційних звітів СБ, датованому 17 лютого 1945 р., повідомлялося, що в селах, поблизу яких дислокувались групи УПА, агентурна мережа радянських органів держбезпеки та внутрішніх справ становила до 30 осіб⁸. Не менш вражаючу картину агентурної діяльності противника дав керівник СБ ОУН(б) М.Арсенич у своєму листі-вказівці від 11 січня 1947 р.: «Повідомляю, що в деяких районах, де виявлена агентура, кількість агентів коливається від 5 до 7 осіб і якщо взяти до уваги, що всіх підпільників трохи більше 20–25 осіб на район, то така кількість агентів-внутрішників (агентів з числа підпільників. — *Авт.*) є жахливою»⁹.

Такі обставини змусили керівників ОУН(б) вжити ряд заходів. По-перше, з метою уникнення втрат у живій силі, починаючи з 1947 р. всі відділи УПА отримали вказівку на розформування до розмірів невеликих загонів. Частина кадрового складу вояків поповнила організаційні ланки і боївки СБ та окремі групи для здійснення диверсій, терористичних актів проти радянсько-партійного активу та місцевого населення, яке співпрацювало з державними органами та установами.

Були внесені деякі зміни в підпіллі також структурного характеру. Зокрема, відбувся перерозподіл територій, що підпорядковувались окремим

проводам. Так, крайовий провід «Карпати» повинен був охоплювати своїм впливом Станіславську і Закарпатську області та частину Дрогобицької; провід «Поділля» — Кам'янець-Подільську, Тернопільську та Вінницьку, Львівський провід — Львівську, частини Станіславської та Дрогобицької областей, провід ПЗУЗ — Ровенську, Волинську, частини Пінської та Житомирської областей, провід Східноукраїнських земель — Житомирську та Вінницьку області. Вводився ряд т.зв. генеральних округів, які підпорядковувались крайовому проводу. Повністю відбулася заміна кодів географічних назв місць знаходження баз та провідного активу організаційних ланок, псевдонімів, шифрів, паролів і т.п.

У травні 1945 р. керівники ОУН(б) у зв'язку із закінченням Другої світової війни в Європі оголосили Декларацію, в якій обґрунтували необхідність продовження боротьби та залучення до неї нових людей, особливо молоді. Оскільки в нових умовах був взятий курс не лише на продовження збройної боротьби, але і на посилення агітаційно-пропагандистської роботи як у західних областях, так і в інших регіонах України, то певна частина підпільників була легалізована із завданням влаштовуватись на роботу в різні установи, здобути авторитет серед нового оточення, добиватись керівних посад у школах, малих підприємствах, сільських кооперативах тощо, не відмовляти від мобілізації до Червоної Армії, видавати себе за прихильників радянської влади, вступати до комсомолу тощо. Такими заходами переслідувалась мета проникнення і закріплення оунівців у різних владних, господарчих, навчальних, культурно-освітніх структурах.

Найбільший інтерес у цьому плані для керівництва ОУН(б) становили східні райони України, оскільки воно вважало, що успіху в боротьбі з радянською владою можливо досягти тільки за умови охоплення своїм впливом всієї території України. Діяльність оунівського підпілля націлювалась на виконання трьох першочергових завдань з відповідною зашифрованою, а саме: «Дажбог» — переведення професійних кадрів у глибоке підпілля, припинення відкритих збройних сутичок з правоохоронними та іншими органами влади, окрім спеціально спланованих дій малих груп; «Олег» — робота серед молоді по схиленню її на свій бік та «Орлик» — поширення свого впливу на східні області України¹⁰.

Вводилася нова градація щодо членства в організації: член організації, кандидат в члени організації та «симпатик»¹¹. До членів організації відносились підпільники, які були добре відомі серед свого оточення і проявили себе на конкретній роботі (акціях). Ті, що знаходились в організації недовгий час або не брали участі в яких-небудь акціях, вважались кандидатами. Про це вони не повинні були знати, їм доручали нескладні завдання, поки йшов час їхньої перевірки та випробування з наступним переведенням у членство або навпаки. «Симпатиками», як правило, вважались ті люди, які співчували ОУН і допомагали їй як могли. Категорія «симпа-

тиків» вважалась оунівцями базою поповнення своїх рядів та постачання харчу, одягу, медикаментів тощо.

Великі втрати в живій силі, особливо кадрового складу спецпідрозділів ОУН(б), посилене агентурне проникнення до їхніх лав радянських органів держбезпеки та внутрішніх справ, нові тактичні гасла керівників організації змусили внести зміни у структуру самих підрозділів. Так, військова розвідка, що діяла у великих формуваннях УПА, об'єднувалася з СБ і отримала нову назву «розвідочна референтура»¹². Основним її завданням було вести розвідку та контррозвідку серед членів ОУН, старшинського складу УПА і здійснювати теракти.

З урахуванням можливостей організаційних ланок було визначено найбільш оптимальну структуру спецпідрозділів як у великих проводах, так і на районному рівні. На думку керівників ОУН, саме районний провід мав бути основним осередком підпілля у боротьбі з радянською владою. У багатьох керівних вказівках ними наголошувалося на необхідність «протиставити свій район більшовицькому, інакше ми не уціліємо»¹³.

У тих проводах, де не було проблем з кадрами, спецпідрозділ мав два відділи: розвідувально-інформаційний та поліційно-слідчий¹⁴. При них діяла т.зв. довідкова ланка, де зберігалася вся здобута інформація. Розвідувально-інформаційний відділ займався добуванням необхідної інформації, за допомогою своїх таємних помічників. Отримані від них матеріали, за якими необхідно було проводити розслідування або перевірку, передавалися до другого відділу. Поліційно-слідчий відділ також здійснював арешти, затримання підозрілих та тих, хто знаходився в розшуку, їхню охорону та виконання вироків.

Сурові умови підпілля внесли свої корективи, і ці відділи незабаром злилися в один під назвою «референтура СБ» з цими ж функціями. Як правило, кістяк груп спецпідрозділів, які діяли при великих організаційних ланках, складався із референта СБ, його заступника (або технічного референта), 1–2-х слідчих та секретарки. Між такими групами могли бути відмінності лише в кількості співробітників. Наприклад, більше слідчих, наявність спекур'єра для виконання особливих доручень, декілька заступників.

Структурно спецпідрозділи, з певною долею умовності, можна розділити на групи вищої та низової ланки. Районному референту СБ підпорядковувались підрайонна референтура (у складі референта і слідчого), кушовий та інколи станичний, які у багатьох документах проходили під назвою інформаторів СБ. Перед останнім стояло завдання здобувати інформацію про стан у кожному селі (або місцевості), відслідковувати всі події, аналізувати і передавати отримані матеріали в підрайон або район. Вони мали свою мережу довірених осіб, які симпатизували ОУН і виконували їх доручення з дотриманням певних вимог конспірації. Це була основна інформативна база спецпідрозділу.

Починаючи від району і вище (надрайон, округ, область), працівники спецпідрозділу належали до вищої ланки і окрім виконання агентурної оперативної роботи на контрольованій підпілля території слідували за виконанням обов'язків їхніми колегами із нижчої ланки, допомагаючи досягти належного професійного рівня. З цією метою практикувалося стажування есбістів нижчої ланки у вищій з виконанням конкретних доручень (участь в арештах, слідстві, допитах, організація охорони і т.п.).

Інколи досвідчені працівники спецпідрозділу (обласних, крайових проводів) направлялись у районні (підрайонні) групи, де виконували роль і кураторів, і виконавців, передаючи свій досвід. Кожна група спецпідрозділу при райпроводі повинна була мати боївку (7–8 осіб).

Апарат негласних помічників, яким користувались працівники спецпідрозділу, складався із агентів (інколи їх називали розвідниками) та інформаторів. Агенти підбирались як із учасників підпілля, так і з місцевого населення. В інструкціях по роботі з агентурним апаратом зазначалось, що агенти необхідно підбирати з людей, які виконували роль донощиків, тобто розповідали про все, що знали, до того ж проявили себе позитивно, показали вміння та бажання викривати ворогів ОУН(б), виконувати доручення вчасно, у відповідності з вимогами конспірації¹⁵.

У кожному випадку, коли підпільник-есбіст розглядав якого-небудь донощика як можливого кандидата на роль агента, йому потрібно було зібрати на останнього додаткову інформацію і мати повну уяву про його фізичні та розумові дані, ідейність, обізнаність з людьми та місцевістю. Детальний аналіз отриманих матеріалів дозволяв працівнику спецпідрозділу прийняти остаточне рішення щодо його вербовки і переведення з донощиків до категорії агентів.

Успішна вербування закріплювалася відповідним документом під назвою «зобов'язання» з текстом: «Я, _____, даю добровільне зобов'язання чесно і сумлінно співпрацювати з органами СБ, повідомляти своєчасно про всіх ворогів, які виступають проти українського народу, хто б вони не були. Співробітництво з органами СБ я зобов'язуюсь тримати у суворій таємниці. Я попереджений, що за незбереження таємниці, відповідатиму перед революційним судом. Свою інформацію буду підписувати псевдонімом _____.

Дата. Підпис»¹⁶.

З урахуванням контингенту, з якого підбиралися кандидати на вербування та їхнього загального рівня розвитку, есбісти вносили деяку деталізацію у вищевказане «зобов'язання». З одного боку, це повинно було конкретизувати завдання агента, а з іншого — підвищити активність агентурних зв'язків. Так, текст «повідомляти про всіх ворогів» змінювався на інший, більш конкретний, а саме: «доносити про всіх осіб, які вороже ставляться до нас (йдеться про ОУН. — Авт.), про всіх комуністів, про різні органі-

зації і осіб, які належать до них, про шпигунів, сексотів і тих, хто вороже ставиться до української справи»¹⁷.

Деякі зміни вносилися і там, де йшлося про відповідні санкції з боку організації в разі зрадництва агента СБ. Дослівно писалося так: «За найменше зрадництво несучи відповідальність своєю головою та членами своєї сім'ї». На завербованого агента заводилася анкета з його детальними біографічними даними, відомостями про сімейний стан, освіту, місце роботи.

Вся агентура поділялася на внутрішню та зовнішню. До внутрішньої належали агенти, що мали можливість безпосереднього вивчення середовища, яке цікавило працівників спецпідрозділу. Так, агенти з підпільників використовувалися для вивчення конкретних членів організації, на яких впала підозра. Агент з місцевих жителів, що входив до складу сільської адміністрації, вивчав поведінку активістів села, їхні зв'язки з районним начальством і т.п. До зовнішньої агентури належали ті, які не мали можливості безпосереднього вивчення і контролювання того середовища, що являло собою об'єкт уваги з боку спецпідрозділу. Така агентура, як правило, підбиралася з мешканців тієї місцевості, де діяло підпілля.

Найбільш цінною вважалася внутрішня агентура, оскільки у неї було більше можливостей здобувати потрібну інформацію. Щоб не допустити або, принаймні, перешкодити проникненню до апарату таємних помічників малоідейних, не здібних до цієї специфічної роботи людей, в інструкціях та наказах, що регламентували роботу з агентурою, детально вказувалися вимоги, яким мали відповідати кандидати на вербування.

Працівники спецпідрозділу намагалися вдосконалювати агентурну роботу. Для цього в деяких місцях були утворені т.зв. агентурні групи. Вони, частіше за все, діяли на районному рівні й у своєму складі мали районного агента та підпорядкованих йому 5–6 агентів. Така агентурна група за допомогою своїх інформаторів вирішувала завдання по збиранню потрібних відомостей. За ефективність діяльності всіх агентів та їх інформаторів перед працівниками спецпідрозділу відповідальність ніс безпосередньо районний агент. Поява агентурних груп, вірогідно, пов'язана з тим, що серед агентів були такі, які досить швидко опанували основи оперативної роботи, вміли застосовувати різні тактичні прийоми добування цінної інформації і робили це не гірше, ніж працівники спецпідрозділу.

Зрозуміло, що для уточнення інформації або з метою виховної роботи есбіст міг зустрітися з любим агентом чи інформатором, які входили до агентурної групи, однак вся «рутинна» робота покладалася на районного агента.

Працівники спецпідрозділу змушені були суворо дотримуватися певних вимог щодо будови апарату таємних помічників і роботи з ним. По-перше, діяла вказівка, що вимагала від них працювати з тими таємними помічниками, яких вони особисто підібрали. Передача агента іншому

працівнику СБ була винятком. Такими заходами керівники спецпідрозділу намагались підвищувати рівень довіри між працівниками та їх таємними помічниками, добиватися повної їх відповідності завданням і цілям, що стояли перед ними.

Про інші напрями роботи спецпідрозділу агенти, а тим більше інформатори, не повинні були знати. У загальному плані перед ними стояло завдання — виявляти (розробляти) ворожі українському націоналістичному підпіллю сили і представляти терміново інформацію. Кількість зустрічей не регламентувалась, це залежало від характеру виконуваних завдань. В більшості груп спецпідрозділу діяло правило, за яким треба було доповідати про хід виконання завдання кожні 10 днів, тобто на протязі місяця — три зустрічі. Це не стосувалось особливих випадків, коли необхідно було доповідати термінову інформацію. Такі ситуації також враховувались есбістами, ними для їх вирішення були заздалегідь розроблені окремі заходи, в основі яких враховувалась відстань від місця перебування агента до бази, де знаходився есбіст.

Працівники спецпідрозділу намагались знайти найоптимальніші шляхи здобування необхідної інформації та передачі її без перешкод і затримки керівництву. Про деякі «нововведення» у цьому плані можуть свідчити накази щодо розвідки. Для прикладу наведемо один із них — наказ для «комендантів СБ»:

«1. В зв'язку з тим, що функції розвідки СБ надані комендантам СБ підрайонів та районів, наказую з дня отримання цього листа розвідку покласти на себе. Розвідка повинна діяти таким чином: колишній станичний комендант СБ тепер не є комендантом розвідки в станиці. Станичний комендант має у себе декілька спецрозвідників — підлеглих безпосередньо йому, спецрозвідник має декілька інформаторів. Людей на спецрозвідників підбирати відповідальних, гідних та авторитетних.

2. Подання інформації повинно йти таким шляхом. Спецрозвідник, який зібрав інформацію за день, увечері того ж дня передає її станичному коменданту розвідки. Зібравши увечері інформацію від спецагентів, він оформляє і пересилає її підрайонному коменданту. Підрайонний комендант СБ збирає за ніч від станичних і вранці на другий день висилає в район (на приклад, що робиться в районі, в підрайоні в понеділок), щоб район знав у вівторок, зібравши матеріал на підозрілих осіб, посилає в район, безперебійно веде розвідку та контррозвідку»¹⁸.

Необхідно звернути увагу на досить цікавий аспект, який характеризує ставлення працівників спецпідрозділу до роботи з агентами. Адже, поняття «агент» у них асоціювалося з поняттям «розвідка», і СБ нерідко користувалася, як свідчить аналіз її документації, саме цим словом. З одного боку, слово розвідник було «приємніше», а з іншого — більше відповідало характеру роботи таємного помічника. Крім того, в невеликих

організаційних ланках, де не було необхідності тримати групу працівників спецпідрозділу, діяли лише його представники, які нерідко називались розвідниками. Так, в одному зі звітів надрайонній «Долина» вказувано, що «найменшою одиницею є район, в складі якого є референт, його заступник, троє оперативників та кілька поліцаїв..., в низах (мається на увазі від району і нижче. — *Авт.*) є лише розвідники (агенти), що безпосередньо зв'язані з оперативниками в районі»¹⁹.

На районному рівні з метою швидкого реагування на зібрану розвідниками інформацію створювали просту та надійну схему зв'язку між таємними помічниками і працівниками спецпідрозділу. Так, понад 8 місяців у м. Радехів (Львівська область) діяла резидентура СБ із 15 розвідників. Керувала нею резидент «Христя», яка забезпечувала «зв'язок між розвідниками районного проводу і районною боївкою СБ»²⁰.

Особлива увага з боку есбівців приділялася тим розвідникам, які виконували їхні доручення серед членів організації. Як правило, в районних проводах діяли т.зв. районні розвідники, «які слідували за діяльністю кожного члена ОУН»²¹. В інструкції «Робота розвідника всередині» давався перелік першочергових питань, на які необхідно було знайти відповіді. Зокрема, розвіднику пропонувалось зосередити свою увагу на керівникові організаційної ланки і вивчити ряд важливих моментів його поведінки: як він займається поповненням організації новими людьми, наскільки вміє згуртувати своїх підлеглих і визначити їхні обов'язки, чи користується авторитетом серед підпільників і місцевих мешканців, як він ставиться до своїх прямих обов'язків, наприклад, наскільки знає свою територію.

Якщо територія була вивчена ним недостатньо, розвідник повинен був з'ясувати причини цього і те, яким шляхом можна було б виправити цей недолік. Необхідно було вивчити реальні мотиви, що обумовлювали перебування керівника організаційної ланки на його посаді (виконує свої обов'язки лише заради матеріальної винагороди, чи навпаки — керує ідеями українського націоналізму). Не залишалися поза увагою і деякі аспекти приватного життя (ставлення до спиртного, паління, жінок)²².

Як бачимо, детальне вивчення за допомогою апарату таємних помічників життя та діяльності керівників і особового складу організації давало змогу вчасно виявляти випадкових, нестійких в ідейному плані, байдужих до підпільної роботи людей.

До найбільш поширеної категорії таємних помічників належали й інформатори. Кандидату в інформатори не обов'язково було повністю розділяти ідеї українських націоналістів; досить було, щоб він схвально ставився до ОУН. Основна вимога до нього — поставляти підпільникам потрібну їм інформацію. В одній із інструкцій зазначалося, що інформатором могла бути «люба людина, не дивлячись на її минуле: чи то він був комуністом, чи ворожим сексотом, донощиком, бандитом, порядним ха-

з'яном, чиновником, інтелігентом і т.п., тільки б виконував доручені йому завдання»²³.

Інформатори з місцевого населення залучалися до таємної агентурної роботи для з'ясування ситуації, яка складалася в населених пунктах. Ті з них, що підтримували таємні стосунки з працівниками спецпідрозділу районного рівня, поділялися на інформаторів всього району, районного центру та окремих середовищ²⁴. Перша категорія об'єднувала тих осіб, які мали можливість пересуватися по району і не привертати цим уваги з боку свого оточення та органів влади. Інформатори, які працювали і мешкали в райцентрі, займалися збиранням відомостей виключно в райцентрі. До третьої категорії належали інформатори, які працювали в установах, закладах, підприємствах, що перебували в полі зору бандерівців (школах, сілрадах, клубах і т.п.).

Всі працівники спецпідрозділу зобов'язані були без огляду на джерело інформації перевіряти, фільтрувати й аналізувати її. Не зовсім зрозумілу або сумнівну інформацію необхідно було уточнювати. Починаючи з району, референт-есбіст мав право зберігати у своєму архіві копії всіх повідомлень і записок, які він особисто готував і передавав «на гору», особливо «слідчо-оперативних» звітів.

Певну увагу про останні дає звіт Ковельського надрайону СБ, в якому була детально викладена інформація за період від 25 листопада 1946 р. до 21 січня 1947 р. Звіт складався з 9 розділів: 1) кількість розглянутих справ; 2) загальні пояснення до першого розділу; 3) найважливіші протоколи; 4) нове в тактиці НКВС; 5) кількість інформаційних пунктів; 6) кількість виготовлених «чорних листів»^{*}; 7) загальна кількість прибулого елемента зі Сходу; 8) діяльність боївки; 9) інформації.

У 1-му розділі, приміром, вказувалося, що за згаданий період було розглянуто 13 справ (12 з яких були заведені на зовнішню агентуру), страчено 23 особи і завербовано для роботи в СБ — 10. З 23-х страчених 12 осіб проходили по слідчих справах, а 10 — ні. Однак, їх спіткала така ж доля за заподіяну ними шкоду підпільникам (яку саме не пояснювалося). 4-ий розділ містив інформацію про конкретні дії представників правоохоронних органів (обшуки, засідки і т.п.) та деякі їх особливості, що раніше не були помічені. У 5-му викладена характеристика апарату негласних помічників: «Інформаційних пунктів — 59, ідейних — 42, шантажованих — 17, за гроші — немає»²⁵. Малось на увазі, що в апараті надрайону налічувалось 59 осіб (агентів або інформаторів), з яких більшість була завербована на ідейній основі і лише 17 — за допомогою шантажу. У 6-му розділі

^{*} Тзв. «чорні листи» склалися на осіб, до яких, на думку оунівців, можна було застосовувати репресивні дії, виходячи з того, що вони реально або потенційно вороже настроєні до українського націоналістичного підпілля. — *Авт.*

повідомлялося, що всього виготовлено 12 «чорних листів» на 39 осіб. 8-ий розділ розкривав конкретні дані про діяльність боївки СБ (напади на бійців винищувального батальйону, на сільський кооператив і т.п.), а 9-ий містив інформацію по кожному адміністративному району окремо з викладенням усіх подій, які там мали місце²⁶.

З метою перевірки інформаційних джерел та здобутих ними матеріалів, працівники надрайонних груп спецпідрозділу підбирали собі інформаторів по всій території, яку контролювала їхня організаційна ланка, особливо в тих місцях, які для них були цікаві. Аналогічна ситуація складалась і в окружних, обласних та інших вищих ланках спецпідрозділу, які діяли у відповідності з тим, що інструктивно пропонувалось: «Організуйте своїх інформаторів в довільній кількості, довільного терену і середовища в залежності від їхніх вимог оперативного інтересу»²⁷.

На цьому рівні залучати до роботи інформаторів з низових кадрів підпілля (кущових, станичних або бойовиків) заборонялося, оскільки в умовах підпілля такі заходи могли спричинити появу взаємної недовіри між самими учасниками організації. В окремих випадках їх після перевірки та відповідної підготовки могли залучати до таємної роботи, якщо вони з власної ініціативи давали інформацію сигнального характеру працівникам спецпідрозділу. Найбільш здібні інформатори, завдяки своїй сумлінній роботі, переходили до кадрового складу спецпідрозділу. Уявлення про це дає витяг з протоколу допиту «П» від 22 липня 1952 р. про те, що він «був інформатором СБ, потім став адміністратором районної боївки СБ (переписував протоколи, проводив арешти, забирав у ліс людей). Бувши інформатором, я здобував відомості про діяльність військ МДБ, про запідозрюваних у зв'язках з МДБ, щомісячний звіт отримував від керівників станичних і кущових ОУН, а також із бесід»²⁸.

Зв'язок зі своїми інформаторами працівники спецпідрозділу здійснювали, крім особистих зустрічей, за допомогою т.зв. мертвого пункту (у вигляді дупла або металеві банки в лісі), де зосереджувався зібраний таємними помічниками матеріал та доручення і вказівки есбіста. Всі матеріали від інформатора з метою збереження конспірації обов'язково подавались у друкованому вигляді під псевдонімом. Керівник групи спецпідрозділу в надрайонному проводі зберігав у своєму архіві шифровані списки інформаторів надрайону у 2-х примірниках.

Копітка конспіративна робота з апаратом таємних помічників потребувала особливих умов для зустрічей з ними. Як правило, такі зустрічі проходили на т.зв. явочних квартирах, у спеціально підібраних для цього явочних місцях, або там, де умови відповідали вимогам конспірації. Найбільш цінну агентуру (не виключались й інформатори) приймали на явочних квартирах, підбиранню яких з боку керівників спецпідрозділу приділялася дуже велика увага.

Вони вимагали, щоб квартира для зустрічей знаходилась в такому місці, яке б гарантувало конспірацію і користування нею у будь-який час. Власником такої квартири мав бути «симпатик» організації ОУН(б) або ж досить надійна людина. Були випадки, коли окремі сім'ї, члени яких працювали в державних установах або проходили службу в Червоній Армії, розглядались як можливі кандидати для утримання явочних квартир. На таких людей, на думку оунівців, з боку владних структур була найменша підозра, а це давало змогу розраховувати на «спокійну» роботу з агентами.

Явочні квартири влаштовувалися в обласних, районних центрах, великих селах тощо. Квартири, на яких вели відповідну роботу керівники спецпідрозділу, підбирались на околицях районних містечок, що гарантувало більш-менш високий рівень безпеки та конспірації прийому на них агентури. При вивченні всіх питань, пов'язаних з підбиранням квартир для зустрічей з таємними помічниками, співробітниками спецпідрозділу не залишали поза своєю увагою і мешканців сусідніх будинків. Вони брались у т.зв. розробку, тобто вивчення, при необхідності за ними встановлювався таємний нагляд на предмет виявлення серед них осіб, які мали активні зв'язки з представниками влади. Явочні квартири за своїм призначенням були різними: для разового прийому таємних помічників, періодичного на короткий та тривалий час, а також явочні квартири-дублі на непередбачені екстремальні випадки і т.ін.

У роботі з таємними помічниками працівники СБ чимало часу витрачали на з'ясування питань, пов'язаних з перевіркою членів організації. Різні інструкції та накази керівників спецпідрозділу вимагали, щоб перевірка членів організації здійснювалася планово і регулярно. Терміново бралися в перевірку ті підпільники, відносно яких була отримана компрометуюча інформація. Арешт члена організації допускався лише у тих випадках, коли на нього були здобуті безсумнівні компрометуючі матеріали.

Вся отримана працівниками спецпідрозділу інформація заносилася до картотеки (на рівні району і вище) або в окремих зошит (від району і нижче). На осіб, які потрапляли в поле зору працівників спецпідрозділу, заповнювалась картка (прізвище, ім'я, по-батькові, псевдонім, дата і місце народження, освіта, заняття і т.п.). Знизу картки вказувався номер справи, якщо ця особа перевірялася разом з іншими і на них була заведена одна справа. На зворотному боці картки вписувався номер збірника з компрометуючими матеріалами на цю особу. Такі записи на картках давали змогу працівникам спецпідрозділу за короткий час ознайомитися з матеріалом і визначитися, на яку конкретну людину або групу осіб слід звернути більше уваги.

Вся картотека поділялася на декілька груп, перші дві з яких мали свої підгрупи — А, Б, В. На картки 1-ої групи заносились дані про розкритих і відомих учасникам підпілля агентів органів МДБ-МВС. Картки підгрупи А містили дані на тих осіб, стосовно яких малася достовірна інформа-

ція про їхню агентурну роботу на користь ворога; картки підгрупи Б — на тих, кого лише підозрювали в цьому; підгрупи В — на тих, хто добровільно зізнався у своїх агентурних зв'язках з противником, та на можливих кандидатів на перебування їх працівниками спецпідрозділу. Масив карток підгрупи Б був рухливим, оскільки після перевірки дані на підозрілих або переносились до підгрупи А, або знищувались, як такі, що не знайшли підтвердження.

На картки 2-ої групи заносили інформацію про всіх, кого підозрювали в агентурних зв'язках; про службовців і працівників радянських, партійних та громадських установ (голів колгоспів, радгоспів, керівників МТС, учителів, медичних працівників і т.п.); «вислужників радянського походження» — росіяні і українці зі східних областей УРСР; а також тих, що повернулися з примусових робіт з Німеччини. На останню категорію осіб звертали особливу увагу. Серед них, на думку керівників референтури СБ, могла бути найбільш кваліфікована агентура радянських правоохоронних органів.

На картки підгрупи Б цієї групи заносили дані на тих, що втекли від органів МДБ-МВС, з примусових робіт, з лав Червоної Армії; колишніх підпільників, які з'явилися до органів влади з повинною або переховувались від мобілізації до армії; на осіб, що пройшли фільтрацію органами держбезпеки або заарештовувалися ними; колишніх німецьких поліцаїв. На картках підгрупи В вівся облік місцевих мешканців, що працювали в державних установах; робітників, які ходили по селах у пошуках роботи і зупинялися там, де діяли підпільники і не було «істребків»*, або ж село знаходилось поруч з лісом; спекулянтів зі східних областей України, які приїжджали для закупівлі харчів; а також всіх тих, хто з тієї чи іншої причини викликав підозру у працівників спецпідрозділу.

До карток 3-ої групи заносилися відомості про офіційних працівників органів МДБ-МВС, «істребків», учасників спецгруп. 4-та група карток зосереджувала дані про представників радянської адміністрації і партпарат районних та обласних центрів, що були розташовані на території, охопленій впливом відповідних ланок підпілля. Серед цих осіб працівники спецпідрозділу повинні були звертати увагу, насамперед, на тих, хто завдяки своїм службовим обов'язкам мав можливість відвідувати будь-який населений пункт району чи області. Такі люди, на їхню думку, могли бути резидентами і носіями виключно секретної інформації щодо заходів проти ОУН(б).

До останньої, 5-ої групи картотеки потрапляли відомості стосовно колишніх помічників ОУН, які перейшли на легальне життя, попередньо сповістивши про себе правоохоронні органи. Матеріали на них необхід-

* «Істребки» — місцеві мешканці, які брали участь у боротьбі з оунівським підпіллям у складі «винищувальних батальйонів». — *Авт.*

но було збирати із різних організаційних звітів, протоколів та інших таємних джерел.

Працівники спецпідрозділу повинні були заносити до картотеки дані на всіх виявлених з 1944 р. агентів органів МДБ-МВС, в тому числі й на тих, хто перебував за межами України, оскільки не виключалась їхня поява на західноукраїнських землях. Викриті агенти з членів ОУН до картотеки не заносились, на них вівся окремий облік. Картотека кожного вищого осередку спецпідрозділу мала зосереджувати в собі відомості, що стосувалися людей та пов'язаних з ними подій на території, яка контролювалась. Це забезпечувало безперервний нагляд за надходженням матеріалів, і, в разі заміни есбіста, давало змогу новачку досить швидко визначитись, в якому напрямі доцільно вести роботу.

Працівники вищої ланки спецпідрозділу комплектували картотеку за територіальним принципом (район, надрайон, округ, область і т.п.). Якщо одна агентурна справа стосувалася декількох осіб, які були з різних районів або областей, то самі картки з позначками на них зосереджувались в одному місці, т.зв.гнізді. Такий метод формування «банку даних», без якого не могла успішно працювати спецпідрозділ, знімав ряд проблем. По-перше, всі необхідні дані на основний контингент осіб, які з тих чи інших причин були об'єктом зацікавленості з боку працівників спецпідрозділу, не тільки заносилися до картотеки, але й своєчасно поповнювались. По-друге, оперативне користування зібраними матеріалами забезпечувало в необхідний термін виконання найважливіших завдань, що стояли перед спецпідрозділом.

Досить яскраво про цю роботу з картотекою свідчить протокол допиту колишнього есбіста «К» від 3 лютого 1948 р.: «...У кожному куці ОУН я мав так званих інформаторів. Вони фактично були керівниками СБ кущового проводу і оскільки карної роботи не вели, всі зібрані матеріали в письмовій формі передавали мені. Я в районному проводі ОУН мав спеціальну квартиру, де були картки на всіх осіб, відомості на яких надходили. На картці я записував суть надісланих на ту чи іншу особу відомостей і передавав про це СБ надрайонного проводу ОУН по мірі накопичення матеріалів на особу чи прийняття заходів репресій до неї. Про це я доповідав щомісяця в СБ надрайону... Багато відомостей про ворожі настрої осіб до ОУН надходило від самих учасників підпілля ОУН, які займалися доставкою пошти, заготівлею харчу і т.п.²⁹

Працівник-есбіст про свої поточні справи мав говорити лише зі своїм керівником, а з іншими підпільниками, в тому числі колегами, такі розмови вести суворо заборонялося. Вся документація мала бути детально класифікована і зберігатися у різних місцях. При собі працівнику спецпідрозділу дозволялося мати лише ті документи, над якими від працював сьогодні, а всі інші ховалися в т.зв. архіві. Сам архів, про місце знаход-

ження якого могли знати лише керівник-есбіст, архіваріус-канцелярист та два бойовика, а також хто-небудь із організаційної ланки вищого рівня, являв собою набір металевих ємкостей (банок), куди складалися матеріали та документи конкретної структури спецпідрозділу.

Здебільшого надрайонні групи спецпідрозділу мали в своїх архівах ємкості з копіями документів, над якими працювали їхні колеги з районних ланок. Така вимога забезпечувала поновлення необхідних матеріалів у районній структурі референтури СБ у випадку знищення архіву, втрати або захоплення його ворогом.

Все, що потрапляло до архіву, перебувало під суворим контролем. У кожній ємкості повинна була бути номенклатура документів, що зберігалися. Копії цих номенклатур знаходилися в інших ємкостях для того, щоб зменшити вірогідність фізичного знищення таємних документів та сприяти більш оперативному їх використанню. В архіві мали бути: картотека у вигляді зошита, повідомлення, інформаційні звіти, протоколи, учбові матеріали (для перепідготовки працівників спецпідрозділу), схема організаційної побудови правоохоронних і державних органів, некрологи на вищій керівній склад та підпільників-есбістів, загально-теренові (територіальні) звіти, вишкільні пропагандистські матеріали, особисті документи, списки працівників-есбістів та опечатана і завірена підписом відповідальної особи (архіваріусом чи людиною, яка його заміщає) папка з важливими матеріалами³⁰.

Ситуація для оунівського підпілля в різних місцях західних областей УРСР була далеко неоднаковою і це суттєво впливало на організацію роботи спецпідрозділу. Архівні документи наочно характеризують умови, в яких йому доводилося вирішувати поставлені перед ним завдання. В цьому плані цікава записка референта (керівника) Стрийського районного проводу ОУН(б) «Сергія», який 23 липня 1949 р. звітував до «вищої інстанції»: «...Тут я застав великій застій на всіх ділянках роботи. Зі смертю «Сашка» і «Уласа» порушилися всі зв'язки. Тут витворюються страшні справи. Від зими до сьогоднішнього дня ніхто не перевірявся працівниками СБ. Є підозри на багатьох людей, і тому нема ким укомплектувати район. Явні донощики всюди кишать, нікому їх нищити. Два місяці на території ніхто не бачив есбіста... 25 сіл Стрийщини не мають станичних і вже немає з кого призначати... Зараз посилюється проведення облав, на кожному кроці — засідки... Населення ще тримається, але не вірить нам»³¹.

Така безрадісна ситуація свідчила, що навіть там, де оунівське підпілля пустило глибокі корені (на території Львівської області базувався керівний склад ОУН(б) протягом всього часу існування організації як єдиної підпільної структури), не завжди ефективно діяли члени підпілля, в тому числі й ті з них, хто належав до спецпідрозділу. Цілеспрямована політика органів радянської влади з ліквідації українського націоналістичного

підпілля давала свої результати. Наприкінці 40-х рр. в організаційному плані воно по суті вже не існувало як єдине ціле. Реально діяли в різних місцевостях західних областей УРСР лише окремі надрайонні та районні проводи з невеликою кількістю кадрового складу.

Звичайно, у доповідних записках та інформаційних зведеннях правоохоронних органів ще називалися кодовані назви різних організаційних ланок ОУН(б) (країв, земель, областей), однак їхній стан був абсолютно невтішним. Структура підпілля формально існувала від центру до низу, але була без надійного постійного зв'язку і настільки обезкровлена, що кадровий склад навіть найбільшої організаційної ланки — Краю разом з провідниками та зверхниками налічував лише декілька десятків осіб.

Керівники ОУН(б) робили відчайдушні спроби змінити ситуацію на краще, використовуючи всі наявні можливості спецпідрозділу. Учасникам підпілля, як правило, вже не дозволялося виконувати будь-які заходи без участі чи контролю працівників СБ, особливо, якщо від цього залежало саме виживання підпілля. З цією метою були накреслені певні завдання.

По-перше, необхідно було закріпитись на території східних областей України. Для реалізації цього наміру існувало підгрунтя, оскільки після відомих подій 17 вересня 1939 р. чимала частина безробітного населення західноукраїнських земель переїхала до промислових центрів Східної України. Так, тільки зі Львівщини до Донбасу виїхало 13,4 тис., а в інші області — 2,1 тис. осіб³².

Працівники спецпідрозділу намагалися підбирати з членів ОУН осіб, які мали родинні чи інші стосунки з мешканцями півдня або сходу України, виявляти місцевих «східняків» (хто прибув у довгострокове відрядження, за сімейними обставинами і т.п.) і проводити з ними відповідну роботу з метою отримати інформацію на людей-вихідців із зазначених регіонів України і лояльно настроєних до оунівців.

Цих людей планувалося після перевірки використовувати в розповсюдженні націоналістичних ідей, будівництві схованок-бункерів, куди могли б прибувати кадрові члени організації і вести агітаційно-пропагандистську роботу на користь ОУН(б). Пошук шляхів «появи» на сході здійснювався і за іншими напрямками. Так, керівник референтури СБ надрайонного проводу «Срібний» (Львівська область) дав доручення своїй розвідниці «С» разом із сім'єю переїхати до Запорізької області, купити хату, в якій обладнати бункер для укриття оунівців, що періодично могли б туди приїжджати і вести пропаганду. Іншій своїй підлеглий «П» есбіст доручив встановити адресу «Б» — колишнього мешканця м. Боярки (Київська область). Згодом, отримавши всі необхідні дані на останнього, «Срібний» встановив з ним особистий зв'язок³³.

По-друге, ставилося завдання створити запасну сітку ОУН(б). Цим заходом планувалося вирішити кадрову проблему, тобто створити нові

організаційні ланки із залученням людей, які раніше не були в підпіллі і не виявили свого негативного ставлення до органів влади. Учасники таких ланок не повинні були займатися націоналістичною діяльністю, а лише вивчати «вишкільні матеріали» націоналіста-підпільника, засвоїти ідеї ОУН(б) і бути готовими в перспективі до конкретних дій. Всю відповідальну роботу по формуванню вищезазначених ланок було покладено на спецпідрозділ. Есбісти намагалися підбирати, вивчати і перевіряти людей, встановлювати з ними особисті стосунки і готувати з них ідейних націоналістів. Така робота не набула великого розмаху, хоча в деяких місцях досягла певного успіху, зокрема у Львівській області, де у квітні — грудні 1951 р. у більшості районів було створено запасну сітку ОУН(б)³⁴.

Однак, ці та інші заходи не могли змінити загальної ситуації. Оунівське підпілля катастрофічно зменшувалося, втрачаючи свої кадри, в тому числі й керівні. На місце останніх призначались працівники спецпідрозділу, які мали авторитет серед підпільників. У зв'язку з тим, що підпілля наприкінці 40-х рр. складалося з окремих груп, учасники яких не бажали з'являтися з повинною до органів влади, обравши шлях терору і диверсії, поповнення керівних ланок працівниками спецпідрозділу об'єктивно припинило функціонування референтури СБ як окремої структури ОУН(б).

Примітки

¹ Коваль М. Правда безнадійних змагань // Політика і час. — 1997. — № 10. — С. 69.

² Див.: Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 72. — Арк. 66–67.

³ Там само. — Т. 49. — Арк. 348.

⁴ Там само. — Т. 72. — Арк. 43.

⁵ Там само. — Т. 5. — Арк. 314.

⁶ Там само. — Т. 23. — Арк. 166.

⁷ Сергійчук В. Боротьба советской влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // Визвольний шлях. — 2000. — Листопад. — С. 50.

⁸ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 58. — Арк. 26.

⁹ Там само. — Т. 23. — Арк. 118.

¹⁰ Там само. — Т. 31. — Арк. 246.

¹¹ Там само. — Т. 26. — Арк. 226.

¹² Там само. — Т. 23. — Арк. 96.

¹³ Там само. — Т. 5. — Арк. 331.

¹⁴ Єфіменко В.П. Інформативна робота СБ ОУН (С.Бандери) // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції. 22–28 квітня 1995 р. — К., 1996. — С. 103.

¹⁵ ДА СБУ. — Т. 20. — Арк. 172.

¹⁶ Там само. — Арк. 174.

- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. — Т. 22. — Арк. 199.
- ¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 3828. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 2.
- ²⁰ ДА СБУ. — Т. 75. — Арк. 71.
- ²¹ Там само. — Т. 32. — Арк. 251.
- ²² Там само. — Т. 20. — Арк. 192.
- ²³ Там само. — Арк. 179.
- ²⁴ Єфименко В.П. Інформативна робота СБ ОУН (С.Бандери). — С. 104.
- ²⁵ ДА СБУ. — Т. 22. — Арк. 268.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. — Т. 21. — Арк. 304.
- ²⁸ Там само. — Т. 20. — Арк. 147.
- ²⁹ Там само. — Арк. 95.
- ³⁰ Там само. — Т. 17. — Арк. 126.
- ³¹ Там само. — Т. 20. — Арк. 259.
- ³² Кондратюк С. Діяльність тимчасових органів влади в Західній Україні у вересні-грудні 1939 р. // Право України. — 2001. — № 1. — С. 131.
- ³³ ДА СБУ. — Т. 31. — Арк. 143–144.
- ³⁴ Там само. — Т. 26. — Арк. 264.

*Олег Бажан
(Київ)*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Донедавна діяльність опозиції в Україні в другій половині 50-х — 80-ті рр. практично не мала ніяких перспектив належного висвітлення. Розпорошеність архівних матеріалів, відомчі підходи до їх опрацювання, суперечливість свідчень учасників тих подій не давали можливостей для будь-яких наукових узагальнень. Досить стійкими виявились і усталені стереотипи, сформовані десятиріччями радянською пропагандою, яка постійно переконувала співвітчизників та іноземців у тому, що в СРСР немає і не може бути ніякої опозиції. Навіть у внутрішніх документах партійних та державних органів опозиційні кола розглядалися не інакше як жменька «кримінальних злочинців», «відщепенців», «буржуазних націоналістів», «релігійних фанатиків», «агентів іноземних розвідок».

Цілком очевидно, що в силу об'єктивних причин науковий пріоритет у висвітленні проблем становлення і діяльності опозиції в Україні в 2-ій половині 50-х — 80-ті рр. належить зарубіжним дослідникам. Зокрема, з їх ініціативи опрацьовано і введено до наукового обігу цінні документальні масиви, які надалі послужили основою для серйозних монографічних досліджень¹.

Окремо слід відзначити фундаментальні хроніки опозиційних рухів в СРСР. Йдеться, передусім, про видання з 1968 р. «Хроніки поточних подій», яку в різний час редагували Н.Горбаневська, А.Якобсон та ін., публікацію у 1978 р. інформаційних бюлетенів «Вести из СССР. Права человека» під редакцією К.Любарського. На сторінках останнього видання нами виявлені фрагментарні свідчення про близько 800 осіб, причетних до дисидентського руху в Україні².

З першої половини 60-х рр. діяльність опозиції, форми і методи її боротьби, програмні вимоги, соціальний, національний та віковий склад все більше привертають увагу зарубіжних наукових центрів, окремих дослід-

ників. Цей інтерес німецький дослідник Д.Байрау пояснював бажанням серйозних фахівців глибше розібратися в «механізмі пост-сталінського режиму»³. Зокрема, не обійшли своєю увагою дисидентський рух автори фундаментальних праць з історії радянського суспільства Дж.Боффа, М.Верг, хоча відсутність відповідної інформації, зосередженість на загальносоюзному та російському матеріалі не дала змоги їм розкрити природу цього непересічного явища⁴.

Завдання поглянути з різних боків на проблему формування дисидентства в УРСР, його політичну орієнтацію, етапи становлення поставили перед собою ряд інших зарубіжних дослідників. Так, К.Фармер у книзі «Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці», висвітлюючи рух опору в Україні, чи не вперше в зарубіжній історіографії зробив регіональний аналіз активності опозиції, прослідкував її склад за віковими, професійними та іменними ознаками⁵.

Канадський політолог Т.Раковська-Хармстоун, досліджуючи причини активізації в СРСР національних рухів, прийшла до висновку, що «зростання сил націоналізму є відповіддю на політику інтеграції і асиміляції, націоналістичним викликом центральному керівництву, яке відповідає на цей виклик заходами, мимоволі породжуючи ще більший націоналізм»⁶.

Вищевисловлені теоретичні положення знаходять своє підтвердження конкретним фактичним матеріалом в праці Д.Коляски «Освіта в Радянській Україні...». Її достовірність обумовлюється тим, що автор протягом 1963–1965 рр., навчаючись у Вищій партійній школі при ЦК КПУ, зумів особисто опрацювати певні архівні матеріали, періодику, самвидав, мав нагоду зустрітися з активними учасниками опозиційного руху⁷.

Прослідкувати основні елементи ідеології, програми і тактики українського національного руху ставив за мету Р.Ільницький. Цілком слушним здається нам його твердження про те, що незважаючи на відсутність єдиної, чітко сформульованої програми, керівних органів, реєстрованого членства, український національний рух являв собою цілісну, організовану силу з власною тактикою і стратегією боротьби, визначеними найближчими і кінцевими цілями⁸. Окремі аспекти становлення та діяльності опозиції, спираючись вже здебільшого на українські матеріали, порушували в своїх наукових працях також А.Камінський, І.Клейнер, Б.Кравченко, І.Лисяк-Рудницький, М.Прокоп та ін.

На початку 90-х рр. проблема дослідження історії дисидентського руху в Україні перебуває в центрі уваги широкого кола як українських, так і російських дослідників. У роботах О.Даніеля, Л.Богораз, Ю.Зайцева, Г.Касьянова, А.Русначенка⁹ та ряду інших дослідників робляться спроби з'ясувати витоки дисидентського руху, дати його обґрунтовану наукову періодизацію, представити діяльність організацій, груп, гуртків, окремих

інакодумців. Згаданий комплекс проблем активно обговорювався на I все-союзній конференції «Дисидентський рух в СРСР. Предмет дослідження, джерела, методика вивчення», яка відбулася 24–26 серпня 1992 р. у Москві.

Характерно, що в процес дослідження дисидентства як соціального явища в історії України включаються не лише професійні історики, а й безпосередні учасники дисидентського руху¹⁰.

Звертаючи увагу на зростаюче число дослідників згаданої теми, не можна водночас не відзначити, що цілий ряд питань методологічного характеру в історії дисидентського руху в Україні і по сьогодні залишаються нез'ясованими.

Діаметрально протилежні думки цілого ряду авторів, на жаль, не знаходять своєї наукової аргументації. Так, потребує свого з'ясування питання співвідношення дисидентства і національно-визвольного руху в цілому. Спроби ототожнювати ці два поняття недоцільні і недоречні, вони, на нашу думку, співвідносяться одне з одним як часткове з загальним. Дисидентський рух безумовно входить до складу національно-визвольного руху середини 50-х — 80-х рр., визначав його форми і напрямки, однак останній окрім дисидентства охоплював собою діяльність різноманітних міжнародних організацій, української еміграції тощо. Отже, ототожнювати дисидентство з національно-визвольним рухом в цілому, як це робить Ю.Курносів, означає збіднювати національно-визвольний рух, подавати його у невластивому вигляді¹¹.

По-друге, глибоке та всебічне дослідження дисидентства як соціального явища в світовій історії в цілому, так і України зокрема, потребує з'ясування цілого ряду основоположних понять. Йдеться, насамперед, про визначення понять «дисидентство» і «дисидент», їх співвідношення з такими поняттями як «опозиційний рух», «демократичний рух», «правозахисний рух», «національно-визвольний рух», «інакодумство» тощо. Заслужують на увагу і хронологічні рамки дисидентства, специфіка його розвитку на різних історичних етапах, національні та регіональні особливості.

На жаль, в сучасній науковій та публіцистичній літературі згаданий важливий комплекс питань трактується цілком довільно. До речі, це помітив свого часу один з ідеологів дисидентства Вацлав Гавел, який в статті «Жити в правді» писав: «...Привид, наречений на Заході дисидентством, бродить Східною Європою. Хто ці «дисиденти»? Яка їх кінцева позиція та кінцева мета? В чому полягають їх «незалежні ініціативи»? Чи доречний в одному контексті термін «опозиція»? Якщо так, які їх дії та роль в суспільстві?»¹².

Характерно, що дати відповідь на ці питання прагнули як самі дисиденти, так і широке коло істориків, політологів, філософів, публіцистів. Причому різниця в підходах значною мірою обумовлювала і розмаїття думок та поглядів. Переважна більшість дослідників невинувато звужують поняття «дисидентство», штучно підтягують його до предмету свого висвітлен-

ня. Так, для І.Клейнера «дисидентство» це ніщо інше як «національно-визвольні течії серед народів СРСР»¹³, а для П.Потічного — «вияв українського націоналізму»¹⁴. М.Добрянський взагалі трактує його як «рух лояльних радянських громадян, часто активних членів партії»¹⁵, а О.Коханова та Л.Голубович — рух інтелектуалів, соціально-політичний протест інтелігенції проти системи¹⁶. Вже така поляризація думок засвідчує невідповідність подібного роду трактувань реальному змісту поняття «дисидентства».

Дещо розширити рамки поняття «дисидентство» прагне О.Зинов'єв, який зараховує до дисидентів всіх осіб, які вступали в конфлікт з радянським суспільством¹⁷. Аналогічної точки зору дотримується А.Амальрик, який вбачає в дисидентстві «певну силу, що стояла в опозиції ... до багатьох явищ ідеології і практики режиму»¹⁸. Розтяжного тлумачення дисидентства допускають також в своїх працях М.Верг, Ю.Лукін, Ю.Курносів, О.Субтельний, Ю.Зайцев, В.Орел та інші, що розглядають дисидентство як широкий за своїм соціальним складом, різний за своїми напрямками і формами рух опору тоталітаризму¹⁹. Незважаючи на свою невикінченість і розпливчастість, подібні трактування поняття «дисидентства» здаються нам більш логічними.

Аналізуючи і зіставляючи найрізноманітніші визначення поняття «дисидентства», беремо на себе сміливість твердити, що чи не найбільше наблизились до істини відомі дослідники новітньої історії України І.Лисяк-Рудницький, Т.Гунчак, Р.Сольчаник, А.Камінський та інші, котрі розглядають «дисидентство» не просто як узагальнений опозиційний рух, а як одну з течій в суспільно-політичній думці, що протистоїть офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя²⁰. Очевидно, саме це дозволяє зрозуміти наявність і співіснування в дисидентстві найрізноманітніших політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних поглядів.

З порушеними вище проблемами тісно взаємопов'язане питання щодо хронологічних рамок дисидентства. Як не парадоксально, але більшість дослідників обмежують його 60–80-ми рр. Їм цілком аргументовано заперечує Р.Медведев, який писав, що «безліч надзвичайно опозиційних течій існували, наприклад, в 20-ті роки: і «ліва», і «права» середпартійні опозиції були лише однією з форм подібних течій, хоча саме про ці опозиції є найбільше літератури. Чимало опозиційних течій існувало і в першій половині 30-х років, хоча в цей період вони виникали як конспіративні. Та й сталінський страшний терор не стільки знищував дисидентів, скільки породжував їх, хоча він і був спрямований в 1936–1952 рр., головним чином, проти цілком лояльних членів партії і громадян радянської держави. Хіба мільйони цих людей не ставали дисидентами в тюрмах і таборах? Хіба не ті нечисленні з тих, що пережили всі випробування «Архіпелагу»,

склали через 20–25 років важливу частину нового покоління опозиції? Досить назвати таких різних за своїми переконаннями А.Левітан-Краснова, Д.Дудка, О.Солженіцина, О.Гінзбурга.

Різні форми як «правої», так і «лівої» опозиції існували в усі роки хрущовського «великого десятиріччя». У одних людей і груп викликали злобу і ненависть ті заходи по десталінізації, які проводив Хрущов, у інших викликали протест такі, наприклад, події, як польські та угорські, або непослідовність та обмеженість викриття сталінських злочинів»²¹.

Таким чином, Р.Медведев робить висновок, що дисидентство як явище в різних формах існувало на всіх етапах розвитку радянського суспільства та й всякого суспільства взагалі²².

Подібна позиція характерна і для Ю.Лукіна, який зазначав, що «в будь-якому суспільстві є не лише схвалюючи офіційну політику, індіферентні, конформісти, але і не згодні, інакомислячі, виступають проти пануючої релігії, ідеології, існуючої політичної системи, способу життя. Прикладів тому в історії дуже багато. Протестантизм, інші реформаційні течії в історії християнства, розкол в російській православній церкві в XVII ст., протипіп Авакум, антифеодальні виступи, геліоцентризм Коперника, Джордано Бруно, Галілея. Це протест робітників, страйки, мітинги, антивоєнні, екологічні та інші акції в XX ст.»²³.

Твердження Ю.Лукіна не суперечить думці члена Української Гельсінкської групи Ю.Литвина, що дисидентство існувало й існує в кожній країні, але, на відміну від демократичних країн, у тоталітарних воно існує поза законом, тобто не має ні фактичного, ні юридичного права на існування та суспільне самовизнання²⁴. Цікавими, на нашу думку, є спроба Литвина з'ясувати витоки українського дисидентства, які беруть свій першопочаток з української козацької держави, самовідданої боротьби народу проти соціального, національного та релігійного поневолення, знаходять органічне продовження в творчості Тараса Шевченка, в державотворчих традиціях української революції 1917–1920 рр.²⁵

Дисидентство супроводжувало всю радянську добу в історії України, яка характеризувалася в цілому ряді випадків протистоянням ідей і поглядів. Не уникла ідейного розшарування КП(б)У, в якій поряд з інтернаціоналістськими тенденціями зароджувались і поширювались ідеї націонал-комунізму. Це, зокрема, проглядається вже в дискусіях на Таганрозькій партійній нараді, що відбулася 19–20 квітня 1918 р., де висловлювались думки про створення незалежної від РКП(б) Компартії України.

Спадкоємність ідей націонал-комунізму в дисидентстві 60–80-х рр. простежує С.Олійник, який цілком аргументовано доводить органічний зв'язок між націонал-комуністичними течіями 20–30-х рр. і визначною за своїм змістом, спрямуванням та громадянським звучанням працею І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»²⁶.

Можливість проростання паростків націонал-комунізму на ґрунті 60–80-х рр. передбачалось і вищим політичним керівництвом УРСР. Саме цим пояснюється розгортання кампанії по боротьбі з націонал-комунізмом, започаткованої за ініціативою тогочасного секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань В.Маланчука. Її сценарій, поданий в листі Політбюро ЦК КПУ (квітень 1973 р.), що протягом тривалого часу зберігався в Окремій папці Політбюро: «За кордоном, особливо українською націоналістичною еміграцією, активно досліджуються ідейно-політичні платформи та досвід практичної антирадянської діяльності укапістів і боротьбистів, видано багато статей і брошур на цю тему, зокрема, «Документи українського комунізму», «Сторінки з історії Комуністичної партії України», «Микола Скрипник» та ін. В антирадянській пропаганді активно використовуються такі типові представники націонал-комунізму, як Шахрай і Лапчинський. У 1967 р. в Нью-Йорку було перевидано пасквільну книжку С.Мазлаха і В.Шахрая «До хвили (що діється на Україні і з Україною)». Ватажки ряду зарубіжних угруповань українських буржуазних націоналістів лементують про можливість реалізації ідей націонал-комунізму всіх різновидностей, особливо українського. При цьому важливо розкрити ідейно-політичну спорідненість і наступність доктрин сучасних трубадурів, націонал-комунізму з поглядами їх посередників, зокрема, боротьбистів та різних націонал-ухильницьких елементів в КП(б)У, їх теоретичну неспроможність і політичну шкідливість»²⁷.

Очевидно, В.Маланчуку вдалося переконати вище політичне керівництво республіки у небезпеці націонал-комунізму для підриву могутності й непохитності радянської імперії, оскільки вже 13 квітня 1973 р. Секретаріат ЦК КПУ затвердив накреслене в згаданому листі, як конкретну програму дій.

Повертаючись до подій 20–30-х рр., було б невірним зосереджуватися лише на протистоянні кремлівської ортодоксальної ідеології і системи поглядів націонал-комунізму. Певне поширення знайшли в цей період й ідеї інтегрального націоналізму, які серед інших репрезентували Д.Донцов та Організація Українських Націоналістів, що діяла на західноукраїнських землях. Останні, як твердить І.Лисяк-Рудницький, вплинули на формування світогляду однієї з найяскравіших постатей в українському дисидентстві 60–80-х рр. В.Мороза. Хоча, як відзначав вчений, «Мороз і не міг відверто визнати свою прихильність до інтегрального націоналізму в своїх самвидавських творах, ...але прискіпливим читачам не важко було відкрити джерела його натхнення. Деякі вирази Мороза звучать як прямі парафрази Дмитра Донцова, ідеолога українського націоналізму. Що пов'язувало Мороза із донцовсько-оунівською традицією? Його філософський волюнтаризм, його твердість у підтримці чистоти національної ідеї за будь-яку ціну, його відкидання з презирством будь-якого прагматичного пристосування до існуючих умов, його культ сильної, героїчної,

здатної на самопожертву особистості і, врешті-решт, його антиінтелектуалізм і виправдання одержимості»²⁸.

Таким чином, аналіз та зіставлення найрізноманітніших точок зору, наявних в сучасній історичній науці, політології, соціології, дозволяє впритул підійти до визначення понять «дисидентство», «дисидент» та їх хронологічних параметрів.

На нашу думку, під «дисидентством» слід розуміти сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства. У процесі свого подальшого розвитку дисидентство, виходячи з конкретних умов, все активніше впливає на суспільну свідомість, поширюється на різні соціальні верстви, служить основою для формування опозиційних рухів. Виходячи з цього, «дисидентом» можна вважати особу, чиї погляди, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою правлячого режиму.

Звичайно, дотримання подібної точки зору не дає можливості розглядати будь-яку, навіть переслідувану юридично чи політично, форму протесту проти існуючого режиму як вияв дисидентства (йдеться про невдоволення діями чи рішеннями владних структур, їх керівників, окремі сплески громадської активності, соціально неприйнятну поведінку). Водночас далеко не кожний з дисидентів зазнав на собі тягар покарання.

Очевидно, усвідомлюючи певну парадоксальність подібної ситуації, деякі учасники міжнародної наукової конференції «Дисидентський рух в СРСР. Предмет дослідження, джерела, методика вивчення» (серпень 1992 р.) намагалися вийти з неї шляхом розмежування понять «дисидентство» та «інакодумство», наділивши кожний з них своїм специфічним змістом²⁹. Так, Л.Богораз пропонувала розглядати під «інакодумством» спосіб мислення, а під «дисидентством» — тип соціальної поведінки³⁰. Подібне протиставлення автентичних понять аж ніяк не виглядає логічним. В цьому переконуємося, ознайомившись з фундаментальною працею Л.Алексєєвої «История инакомыслия в СССР. Новейший период»³¹. Її автор не лише розглядає поняття «дисидентство» та «інакодумство» як синоніми, а й схиляється до останнього, вважаючи його більш прийнятним.

Цілком очевидно, що дисидентський рух у 2-ій половині 50-х — 80-ті рр. в Україні необхідно розглядати як новітню форму прояву українського національно-визвольного руху, спрямованого проти пануючого тоталітарного режиму, який виникає в умовах наростаючої системної кризи радянського ладу, що ознаменувала собою відхід від принципів «казарменого» соціалізму, трансформацію владного механізму в СРСР в бік лібералізації суспільно-політичного та культурного життя, відмову від масового терору як методу державного управління.

Поширення дисидентства в 60–80-х рр., розповсюдження опозиційних настроїв серед різних верств населення України стало своєрідною реакцією на згортання процесу деєсталінізації радянського суспільства, бездержавний статус України, утиски національного культурного духовного життя, серйозні порушення конституційних норм щодо свободи совісті і віросповідань, прорахунки в галузі соціально-економічної політики КПРС. Істотно впливала на формування дисидентства й поразка національно-визвольної боротьби 40–50-х рр. у Західній Україні, яка проілюструвала безперспективність збройних методів опору. Не менш важливу роль у становленні ідеології дисидентства відіграли світовий процес деколонізації 50–60-х рр., антитоталітарні виступи в Польщі, Угорщині, НДР, Чехословаччині, міжнародний правозахисний рух, що активізувався після прийняття у 1948 р. Загальної Декларації прав людини. Провідне місце серед опозиційних сил в 60–80-х рр. займали національно-орієнтоване дисидентство, рухи національних меншин (кримськотатарський та єврейський національні рухи за повернення на історичну батьківщину), рух за соціально-економічні права.

Окремим напрямком у дисидентстві є релігійний. У даному випадку йдеться не лише про домагання віруючими реалізації свободи совісті, а й про своєрідне трактування ряду релігійних догматів. Показовою в цьому плані були опозиційні течії серед євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня, п'ятидесятників, що створили незалежні від держави духовні церкви («Рада Церков євангельських християн-баптистів», «Вірні і вільні Адвентисти сьомого дня»). Звичайно, було б невірним штучно ізолювати згадані напрямки дисидентства. В практиці опозиційного руху досліджуваного періоду вони нерідко виступали зі спільних позицій, єдиною згуртованою силою.

Примітки

- ¹ Українські юристи під судом КГБ. — Мюнхен, 1968. — 197 с.; Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В.Чорновола, М.Масютки, М.Озерного та ін. — Мюнхен, 1970. — 248 с.; Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації. — Мюнхен, 1971. — 43 с.; Широке море самвидаву з України. — Париж-Балтимор, 1972. — 378 с.; *Ferment in the Ukraine: Documents* by V.Chornovil, I.Kandyba, L.Lukyanyenko, V.Moroz and Others. — N.Y., 1973. — 2767 р.; Українська Гельсінкська група 1978–82. Документи і матеріали. — Торонто-Балтимор, 1983. — 998 с. та ін.
- ² Вести из СССР. Права человека. В 4-х томах. — Мюнхен, 1989–1991.
- ³ Байрау Д. Интеллигенция и власть: советский опыт // Отечественная история. — 1991. — № 2. — С. 31.
- ⁴ Боффа Дж. История Советского Союза. В 2-х т. — М., 1990. — Т. 2. — 632 с.; Верт И. История Советского государства. — М., 1994. — 543 с.

- ⁵ Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Nationalists Policy. The Hague. — Boston; London, 1980. — P. 176–182.
- ⁶ Rakowska-Harmstone T. The Dialectics of Nationalism in the USSR // Problems of Communism. — 1974. — № 3. (VXXIII). — P. 1–23.
- ⁷ Kolasky John. Education in Soviet Ukraine, a study in Discrimination. За рефератом. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 398. — Арк. 1–5.
- ⁸ Ільницький Р. Стан і перспективи визвольної справи в Україні. (Оцінка «Українського демократичного руху») // Матеріали конгресу української вільної думки. — Зб. 2. — Мюнхен, 1973. — С. 48–86.
- ⁹ Богораз Л., Даниэль А. В поисках несуществующей науки / Дисидентство как историческая проблема // Проблемы Восточной Европы. — Вашингтон, 1993. — № 37–38, — С. 144–145; Зайцев Ю.Д. Дисиденти і опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України: ХХ століття. — К., 1992. — С. 195–235; Касьянов Г.В. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995. — 224 с.; Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. — К., 1998. — 720 с.
- ¹⁰ Гель І. Грані культури. — Львів, 1993. — 215 с.; Лук'яненко Л.Г. Не дам загинуть Україні! — К., 1994. — 512 с. та ін.
- ¹¹ Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. ХХ ст.). — К., 1990. — 222 с.
- ¹² Гавел В. Жить в правде // Век ХХ и мир. — 1990. — № 5. — С. 18.
- ¹³ Клейнер І. Національне питання в СРСР на тлі сучасного політичного становища // Матеріали Конгресу Української вільної політичної думки. — Мюнхен, 1974. — Серія А. Збірник. — Ч. 3. — С. 26.
- ¹⁴ Потічний П. Аналіз Руху Опору в Україні // Матеріали Конгресу Української вільної політичної думки. — Мюнхен, 1974. — Серія А. Збірник. — Ч. 3. — С. 86–90.
- ¹⁵ Добрянський М. Чи можлива українська визвольна політика // Матеріали Конгресу Української вільної політичної думки. — Мюнхен, 1974. — Серія А. — Збірник. — Ч. 3. — С. 18–23.
- ¹⁶ Goluboviz L. The History of Russia: under Stalin // Nev beftrev. — L., 1989. — № 107. — P. 94–100.
- ¹⁷ Зиновьев А. Горбачевизм. — LIBERTY PUBLISHING HOUS. — New-York, 1988. — P. 86.
- ¹⁸ Альмарик А. Чи проіснує Радянський Союз до 1984 р.? — Париж-Балтимор, 1971. — С. 14.
- ¹⁹ Верт А. История Советского государства. — М.: Академия, 1992. — С. 415; Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України: ХХ століття. — К., 1992. — С. 195–235; Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. Матеріали до підручника для 10–11 класів середньої школи. — К., 1991. — С. 431; Лукин Ю. Из истории сопротивления тоталитаризма в СССР (20–80-е годы). — М., 1992. — С. 18; Орел В. Дисидентський рух в Україні (69–80 рр.) // Страницы истории Украины. — Запорожье, 1993. — С. 173; Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991 — С. 444.

- ²⁰ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. — Т. III / Упорядники Т. Гунчак і Р.Сольчаник. — Сучасність, 1983. — С. 378; Камінський А. Яка орієнтація? — Сучасність, 1981. — С. 34–42; Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. — Львів: Меморіал, 1991. — С. 79–86.
- ²¹ Науковий архів історико-просвітницького товариства «Меморіал». — Ф. 103, папка: Оригинальные рукописи. — Арк. 33.
- ²² Медведев Р. Личность и эпоха. Политический портрет Л.И.Брежнева. — М., 1991. — Кн. I. — С. 239.
- ²³ Лукин Ю.Ф. Вказ. праця. — С. 3.
- ²⁴ Литвин Ю. Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи // Українська суспільно-політична думка в 20 ст. // Сучасність. — 1983. — Т. III. — С. 364.
- ²⁵ Там само. — Арк. 365.
- ²⁶ Цит. за: Соловей Ю. Відкритий лист до всіх, що зацікавлені українською культурою // Сучасність. — 1969. — № 1. — С. 90.
- ²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 103. — Арк. 3–4.
- ²⁸ Лисяк-Рудницький. Нариси з історії нової України. — Львів, 1991. — С. 83–84.
- ²⁹ Богораз Л., Даниэль А. В поисках несуществующей науки. (Диссидентство как историческая проблема) // Проблемы Восточной Европы. — Вашингтон, 1993. — № 37–38. — С. 144–145.
- ³⁰ Богораз Л., Даниэль А. 50×50. Опыт словаря нового мышления. — М., 1989.
- ³¹ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. — Вильнюс-Москва: Весть, 1992. — С. 350.

ПОВІДОМЛЕННЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

*Олександр Бойко
(Ніжин)*

РОЗГОРТАННЯ ПРОЦЕСУ РЕАБІЛІТАЦІЇ В УРСР У ДОБУ ПЕРЕБУДОВИ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ, ОСОБЛИВОСТІ

Процес відновлення історичної правди у 1985–1991 рр. отримав назву «ліквідація «білих плям» історії». Його суть та зміст полягали у поверненні забутих імен та творів; вписуванні в історичний контекст замовчуваних з політичних мотивів фактів та явищ; розкритті для вивчення раніше закритих та заборонених тем; розширенні бази джерел, допуску до утаємничених архівних фондів; ширшому ознайомленні з працями закордонних дослідників; розгортанні широких дискусій навколо вузлових історичних проблем, включенні через публіцистику в процес осмислення минулого широкого загалу; появі плюралізму думок, утвердженні права на альтернативну точку зору на історичну проблематику; ламанні стереотипів, новій інтерпретації відомих фактів та процесів, переоцінці діяльності історичних осіб, осмисленні сучасності через призму історичного досвіду.

Надзвичайно важливою складовою частиною процесу ліквідації «білих плям» була реабілітація осіб, необгрунтовано репресованих у 30–50-ті рр. Вона бере свій початок ще з рішень XX з'їзду КПРС. Як свідчать документи, протягом 1956–1987 рр. було переглянуто понад 365 тис. архівних кримінальних справ, у результаті чого реабілітовано у судовому порядку понад 300 тис. осіб, включаючи 5,2 тис. членів партії. Варто зазначити, що реабілітація по партійній лінії йшла значно повільнішими темпами — за цей період партійними органами реабілітовано лише 3,2 тис. членів КПРС¹. На жаль, ця негативна тенденція збереглась і у подальші часи. Сам же процес реабілітації, що енергійно розпочався в середині 50-х рр., вже на початку 60-х значно уповільнюється, а наприкінці 70-х — початку 80-х рр. практично зводиться нанівець.

Перебудова відкрила нову сторінку в історії реабілітації. В 1987 р. у республіці для координації розгортання реабілітаційного процесу було

утворено комісію Політбюро ЦК Компартії України на чолі з другим секретарем ЦК В.Івашком. Після виходу постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 р. «Про додаткові заходи по завершенню роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, необгрунтовано репресованих у 30–40-ві роки та на початку 50-х років» аналогічні комісії утворилися при Київському міськкомі та 24 обкомах партії республіки. Починаючи з другої половини 1988 р. до роботи по реабілітації було залучено понад 300 осіб у прокуратурах республіки².

Після виходу Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х та на початку 50-х років» процес реабілітації набув більш демократичного характеру. У цей час у рамках владної вертикалі, починаючи з Верховної Ради України і закінчуючи місцевими радами, почали створюватись комісії, які складались з народних депутатів та представників громадськості і мали на меті сприяти забезпеченню прав та інтересів реабілітованих; створенню пам'ятників жертвам репресій, а також утриманню у належному порядку їх поховань. На квітень 1989 р. у цей процес включилось понад 400 народних депутатів та представники більш як 20 різних громадських та неформальних організацій³.

Процес реабілітації в Україні розгортався суперечливо і неоднозначно. За період від початку активної реабілітації у 1988 р. і до 15 квітня 1989 р. було переглянуто кримінальні справи на 15 610 осіб, з яких 9051 особа реабілітована у судовому порядку. В цей час намітилася тенденція відставання дій республіканських органів прокуратури від обласних, котрі розглядали справи, що надходили від слідчого апарату органів КДБ, який готував ці справи до розгляду. В результаті Прокуратура УРСР була буквально завалена слідчими справами, що мали перспективу чекати свого розгляду десятки років. За підрахунками фахівців, для розгляду 90 тис. позасудових справ, які накопичились на квітень 1989 р. необхідно було близько 6 років, а для 240 тис. справ, за якими виносились судові вироки — ще приблизно 15–20 років⁴.

Проте значна кількість справ, що чекали своєї черги з метою відновлення істини, була, на жаль, не єдиною причиною уповільненої ходи процесу реабілітації в Україні. Факти переконливо свідчать, що цей процес свідомо гальмувався згори, що знаходило свій вияв у інертності та безініціативності вищих судових органів, а інколи і у прямих заборонах тих чи інших дій нижчим по ієрархії юридичним структурам. Зокрема, Верховний суд УРСР у 1988 р. реабілітував 1396 осіб і лише справи на п'ятьох з них було розглянуто за поданнями заступників Голови Верховного суду республіки. Комісією Комітету партійного контролю при ЦК КПРС у ході перевірки, здійсненої у 1989 р. встановлено, що Голова Верховного суду

УРСР А.Якименко неодноразово давав вказівки обласним судам не розглядати протести прокурорів у справах окремих категорій репресованих, в першу чергу, засуджених воєнними трибуналами. Ця ж комісія встановила, що суди часто не розглядали справи, пов'язані з виселенням, посилаючись на Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р., хоча він поширював свою силу лише на осіб, репресованих позасудовими органами за «контрреволюційні злочини»⁵.

Варто підкреслити, що процес реабілітації мав свою специфіку у різних регіонах України. Парадоксально, але факт, що найповільніше він розгортався у Чернівецькій, Рівненській, Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській та Закарпатській областях, тобто саме у тому регіоні, де накопичилася лєвова частка справ, поданих на реабілітацію. У більш ніж уповільненому темпі йшла на Заході України реабілітація по партійній лінії — за 4 місяці 1989 р. місцеві обкоми партії розглянули лише по 1–2 реабілітаційних справи⁶. Така ситуація була не випадковою, адже швидка масова реабілітація не сприяла б утриманню контролю за вибухонебезпечним у політичному розумінні західним регіоном республіки.

Розгортання гласності, демократизація суспільства, поява плюралізму думок диктували поглиблення процесу реабілітації, появу у її ході нових акцентів, суть яких полягала б у переході від виправдання окремих осіб до реабілітації політичних організацій, рухів та течій. Цей цілком назрілий якісний стрибок здійснювався надзвичайно повільно, оскільки правляча верхівка чітко розуміла, що одним з його наслідків буде створення історичного підґрунтя для формування багатопартійної системи, адже за розглядом справ міфічних, створених у кабінетах ДПУ, «Українського національного центру», «Блоку українських націоналістичних партій», «Троцькістсько-націоналістичного блоку» (протягом 1930–1940 рр. було «виявлено» понад 100 подібних об'єднань)⁷ мала стати черга ОУН та інших цілком реальних політичних організацій.

Саме у цьому контексті слід сприймати той факт, що на квітень 1989 р. було підготовлено лише один протест на пленумі Верховного суду УРСР про реабілітацію осіб, що проходили у справі так званих «Контрреволюційної організації у сільському господарстві УРСР» та «Спілки визволення України». І це у той час, коли чекали свого розгляду матеріали про 10 різних центрів, союзів та груп, яким необхідно було дати сучасну політичну оцінку. Такі ж факти уповільненого переходу до реабілітації політичних організацій мали місце у Харківській, Донецькій, Дніпропетровській та Одеській областях⁸.

Збереження старих командних методів і бюрократичний формалізм у доборі кадрів негативно позначилися на процесі формування реабілітаційних комісій на місцях. Амплітуда зловживань та недоліків була досить широкою: від бездумного «артільного» підходу (для роботи у контрольно-

ревізійній комісії Київської міської парторганізації залучили 25 слухачів ВПШ при ЦК Компартії України) до віддання жертв у руки ката (членом реабілітаційної комісії при Житомирському обкомі партії став колишній працівник НКВС, який сам у минулому мав відношення до репресій)⁹. Уповільнений темп реабілітації, якісний склад комісій по реабілітації викликали наростаюче невдоволення громадськості. На мітингах дедалі частіше почали висловлювати недовіру цим комісіям, все голосніше лунали заклики неформалів узяти справу реабілітації у свої руки¹⁰.

Серйозною вадою процесу реабілітації в Україні у 2-ій половині 80-х рр. було його фактичне випадання з інформаційного простору республіки. Партійні лідери УРСР не лише самі не дуже поспішали висловлюватися з питань реабілітації на шпальтах газет чи перед телекамерами, а й не давали роздмухати жар цієї вогненебезпечної теми. Навіть комісія Комітету партійного контролю при ЦК КПРС змушена була визнати консерватизм республіканського керівництва, блокування ним інформації про процес реабілітації. У довідці цієї комісії констатується: «Епізодичні інтерв'ю, повідомлення у республіканській та місцевій пресі, по радіо та телебаченню дають обмежену інформацію, а нерідко містять більше питань, ніж پاسخень»¹¹.

Отже, розгортання процесу реабілітації в Україні у 2-ій половині 80-х рр. лишає подвійне враження. З одного боку, стимулювання поглиблення цього процесу з союзного центру; створення у республіці системи організаційних структур, що займалися реабілітацією; повернення доброго імені невинно репресованим. Разом з тим, з іншого — ми маємо низку негативних явищ та процесів: гальмування реабілітації республіканськими державними структурами, існування значних відмінностей у темпах цього процесу в різних регіонах України, уповільнений перехід від реабілітації окремих осіб до реабілітації політичних організацій, течій та рухів, грубі помилки під час формування реабілітаційних комісій, звуження рамок реабілітаційного процесу тільки до розгляду справ жертв сталінських репресій 30–50-х рр., відсутність повноцінної гласності у висвітленні питань, пов'язаних з реабілітацією.

Уповільнений темп процесу реабілітації в Україні — явище не випадкове. Консервативне республіканське керівництво чудово розуміло, що реабілітація невинно засуджених — це не лише акт визнання помилок минулого, це і бомба уповільненої дії, закладена під систему, адже у ході реабілітаційного процесу дедалі більше з'ясовуються і обнародуються її злочини, стають зрозумілими механізми та цілі репресій, виринає правда про винуватців понівечення сотень тисяч людських доль. Саме тому правлячою елітою було зроблено все, щоб годинниковий механізм цієї бомби суттєво відставав від ходу історії і вибух народного невдоволення відбувся якомога пізніше.

Примітки

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф.1. — Оп. 32. — Спр. 2534 (Доповідна записка контрольної групи КПК при ЦК КПРС «Про хід виконання партійними, радянськими та правоохоронними органами Української РСР Постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 р. та 5 січня 1989 р. з питань завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, необгрунтовано репресованих у 30–40-ві та на початку 50-х рр.». Квітень 1989 р.). — Арк. 185.
- ² Там само. — Арк. 184.
- ³ Там само. — Арк. 185.
- ⁴ Там само. — Арк. 185.
- ⁵ Там само. — Арк. 187.
- ⁶ Там само. — Арк. 185, 188.
- ⁷ Див.: Шаповал Ю.І. М.С.Хрущов на Україні. — К., 1990. — С. 14, 15, 22.
- ⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. 2534. — Арк. 186.
- ⁹ Там само. — Арк. 189.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 2555 (Інформація Волинського обкому КПУ про ситуацію в області. Липень 1989 р.). — Арк. 71.
- ¹¹ Там само. — Спр. 2534. — Арк. 189.

*Юрій Шаповал
(Київ)*

**НОВЕ ЦІННЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
(Н.В.Петров, К.В.Скоркин. Кто руководил
НКВД, 1934–1941. Справочник. М.:
Звенья, 1999. — 504 с.)**

Поza сумнівом, вихід у світ рецензованого видання — подія неординарна, тим більше, що робота над ним тривала, як зазначають упорядники, понад 20 років. Микита Петров навіть якось сказав авторові цих рядків, що ця книжка — справа всього його та його співавтора життя.

Будьмо реалістами: повноцінна, неупереджена історія комуністичних органів держбезпеки навряд чи з'явиться найближчими роками (в силу різних причин). Однак підготовка до написання історії цих органів, як цілком точно підкреслюють М.Петров і К.Скоркін, неможлива без докладного вивчення їхнього персонального, а особливо кадрового складу (стор. 5). Без перебільшення великий внесок у це вивчення і вносить рецензований довідник. У цьому його цінність і парадигматичне значення.

У довіднику наведено повні біографії 525 керівних співробітників НКВД СРСР, 174 з яких (33,14%) в різний час працювали в органах державної безпеки УРСР. Добір біографій проводився за чітким критерієм — до довідника потрапили майже всі чекісти, які за час існування НКВД СРСР (себто з 10 липня 1934 р. до 26 лютого 1941 р.) очолювали відділи та управління центрального апарата НКВД, наркомати союзних республік та обласні управління НКВД. Відсутні лише біографічні відомості про всіх начальників УНКВД Бухарської, Самаркандської, Ташкентської, Ферганської та Хорезмської областей Узбецької РСР та осіб, які хоча і очолювали певний час територіальні органи, але наказами НКВД СРСР на ці посади не призначалися.

Всі біографії подано за єдиною, на загал добре продуманою схемою. Спочатку подаються прізвище, ім'я та по-батькові (у дужках — справжні прізвища, імена, по-батькові), рік, місце народження та смерті, відомості про батьків, національність, партійність, освіту, докладні відомості про трудову діяльність, військову службу та роботу в органах державної безпеки. Особливий акцент зроблено на чекістську кар'єру — у переважній

більшості біографій перебування на посадах подаються з точністю до дня. До цього додано відомості про смерть (для репресованих наводяться дати арештів та засудження), спеціальні звання та урядові нагороди, а також дати їхнього присвоєння. Майже всі біографії ілюструються фотокартками.

Основною джерельною базою для авторів були обліково-партійні документи: реєстраційні бланки, які заповнювалися на членів ВКП(б)-КПРС при обміні партійних документів та нині зберігаються в Російському державному архіві соціально-політичної історії (фонд 17, описи 107 і 108), а також особові справи керівників, що входили до номенклатури ЦК ВКП(б)-КПРС (Там само, опис 100). Крім того, автори ретельно опрацювали накази НКВД-МВД по особовому складу за 1935–1956 рр., що зберігаються у Державному архіві Російської Федерації (фонд 9401, опис 1), накази ВЧК-ОГПУ і НКВД-НКГБ за 1921–1945 рр. і окремі накази по особовому складу МГБ за 1946–1953 рр., що зберігаються у Центральному архіві Федеральної служби безпеки Російської Федерації (фонд 66, опис 1).

Звичайно, (в ідеалі!) для справді повного вивчення біографій чекістів насамперед доцільно переглянути особові справи, службові картки співробітників, матеріали відділу кадрів і апарату особливоуповноваженого, архівно-слідчі справи тощо. Однак всі ці архівні документи ще не переведені у режим вільного зберігання і є майже недосяжними для дослідників. Так що дорікати авторам за вузькість джерельної бази не слід. Вони зробили те, що змогли.

Отже, відаючи належне їм за це і не забуваючи про те, що в Україні ще у 1997 р. було зроблено помітний крок у жанрі рецензованого довідника (йдеться про працю Ю.Шаповала, В.Пристайка, В.Золотарьова «ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи», К., 1997), — а про це автори довідника самі згадують на стор. 6, — зупинімося тепер на деяких критичних заувагах і міркуваннях. Можливо вони будуть корисними у подальшій роботі і авторам довідника, і всім дослідникам, причетним до «репресивної» проблематики.

Якщо уважно зіставити між собою подані у довіднику біографії окремих чекістів, то з'ясується, що інколи ту саму посаду одночасно займали кілька осіб.

Так, О.І.Успенський очолював Економічний відділ Тульського губернського відділу ГПУ з вересня 1923 р. по 10 березня 1927 р.¹, а В.І.Михайлов перебував на цій же посаді з жовтня 1923 р. по вересень 1929 р.²;

— С.І.Западний був начальником Секретно-оперативного управління Повноваженого представництва (ПП) ОГПУ по Далеко-Східному краю з 10 січня 1930 р. по 15 березня 1932 р.³, а Н.М.Райський — з 11 січня 1930 р. по 10 липня 1931 р.⁴;

— П.Ф.Булах керував 3-м (контррозвідувальним) відділом УГБ УНКВД Північно-Кавказького краю (ПКК) з 25 грудня 1936 р. по 15 квітня 1937 р.⁵; а Г.Г.Телешев — з листопада 1936 р. по квітень 1937 р.⁶;

— Я.А.Дейч був начальником Економічного управління ПП ОГПУ по ПКК з 20 лютого 1929 р. по 21 березня 1931 р.⁷, а Ю.Л.Зверев — з 1929 р. по 22 грудня 1930 р.⁸;

— М.Г.Ніколаєв-Журид очолював Контррозвідувальний відділ ПП ОГПУ по ПКК з 4 липня 1923 р. по 1 січня 1930 р.⁹, а В.М.Курський — з 28 листопада 1929 р. по 31 березня 1931 р.¹⁰;

— О.К.Буканов керував міліцією ПП ОГПУ по Нижньогородському краю з 29 серпня 1932 р. по 16 листопада 1933 р.¹¹, а Г.С.Еймонтов — з 27 жовтня 1932 р. по 3 вересня 1933 р.¹²;

— Я.С.Візель очолював Секретно-політичний відділ (СПО) ПП ОГПУ по Московській області з березня 1931 р. по 28 серпня 1931 р.¹³, а Е.О.Зібрак — з 1 липня 1931 р. по 27 вересня 1931 р.¹⁴;

— С.Л.Гільман був головою ГПУ Таджикицької СРР з 10 квітня 1930 р. по липень 1931 р.¹⁵, а І.А.Дорофеев — з 17 травня 1931 р. по 8 вересня 1932 р.¹⁶;

— М.Л.Гатов працював начальником СПО ПП ОГПУ по Азовсько-Чорноморському краю з 17 листопада 1934 р. до 28 березня 1936 р.¹⁷, а О.О.Волков — з 13 березня по 7 жовтня 1936 р.¹⁸;

— О.І.Горбунов був начальником Управління прикордонної охорони ПП ОГПУ по Середній Азії: 5 серпня 1932 р. по 27 травня 1933 р.¹⁹, а М.М.Бистрих — з 8 квітня 1933 р. по 10 липня 1934 р.²⁰;

— О.І.Карачаров очолював Секретний відділ Башкирського обласного відділу ГПУ з 1 жовтня 1928 р. по грудень 1930 р.²¹, а М.М.Жигунов — з 11 листопада 1930 р. по 25 лютого 1931 р.²².

Напевно варто звернути увагу на ці моменти, особливо, якщо буде готуватись перевидання книжки.

Окремі розділи довідника присвячено організації та структурі органів радянської держбезпеки у центрі та на місцях, у Червоній Армії, на транспорті, персональним званням та знакам відзнаки органів держбезпеки, відомчим нагородам ВЧК-КГБ. Наведено перелік керівників центрального апарата та територіальних органів НКВД СРСР з 10 липня 1934 р. до 26 лютого 1941 р. Однак помічаємо, що при його складанні автори орієнтувалися лише на накази НКВД СРСР і цим, насамперед, пояснюються деякі пропуски у списках.

Так, у списках наркомів внутрішніх справ УРСР відсутній В.Т.Іванов, який керував роботою українських чекістів після від'їзду В.А.Балицького на Далекий Схід (він займав цю посаду з 17 травня по 14 червня 1937 р.). Не бачимо також і В.В.Осокіна, який після втечі О.І.Успенського 14 листопада 1938 р. фактично очолив республіканський НКВД (до приїзду А.З.Кобулова 15 грудня 1938 р.). Серед заступників наркомів внутрішніх

справ УРСР у 1934–1937 рр. чомусь немає М.С.Бачинського, який працював на цій посаді з 19 травня до 17 липня 1937 р.

Що стосується начальників територіальних органів, то тут, поза сумнівом, можна було б назвати, наприклад, прізвища виконуючих обов'язки начальників УНКВД: по Київській області І.Д.Бабица (29 грудня 1937 р. — 26 лютого 1938 р.) і І.А.Шапіро (квітень 1938 р. — 28 травня 1938 р.); по Одеській області — Г.А.Гришина (липень 1937 р.), по Харківській області — А.В.Сімховича (6–16 березня 1938 р.) та Д.А.Перцова (1–20 травня 1938 р.), по Чернігівській області — С.І.Самовського (24 червня — 20 липня 1937 р.).

Втім, не будемо надто категорично дорікати за це авторам, адже існують суттєві розбіжності у датах призначення на посаду між загальносоюзними та республіканськими наказами (від кількох тижнів до кількох місяців). Більш точними є колишні республіканські накази, оскільки, скажімо, призначення на більшість посад в НКВД УРСР вирішувалося в її столиці. Але і республіканські накази не завжди точно відбивають час фактичного перебування співробітника на посаді. У таких випадках це можна простежити лише за наказами по обласному УНКВС, які зберігаються в архівах обласних управлінь внутрішніх справ України.

Не варто забувати і про те, що у другій половині 1937–1938 рр. чекістське діловодство велося вкрай недбало і виявлено чимало випадків, коли перебування на керівній посаді було не зафіксовано в послужному списку. Так, наприклад, О.П.Радзивилівський у лютому-березні 1938 р. працював заступником наркома внутрішніх справ УРСР²³, але це призначення взагалі не було проведено наказами по особовому складу НКВД СРСР та НКВД УРСР, немає відомостей про його роботу на цій посаді і в його особовій справі²⁴. Подібні випадки пояснюються великою ротацією кадрів, частими їх пересуваннями та масовими репресіями в НКВД СРСР у 1937–1938 рр., коли службові пересування іноді забували відповідно оформити наказами по особовому складу, а працівники відділу кадрів просто не встигали обробити особові справи всіх співробітників.

Ці та інші зауваження абсолютно не девальвують неабияку наукову цінність рецензованого видання, яке значно наближає створення докладного колективного портрету тих, хто працював свого часу в найзакритішій структурі колишнього СРСР. Вихід книжки Н.Петрова та К.Скоркіна ще і ще раз переконує у необхідності створення (із врахуванням набутого досвіду) аналогічного довідника про чекістів УСРР/УРСР. І тут могли би стати у нагоді не лише досвід московських дослідників, а й співпраця з ними.

Примітки

- ¹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. — С. 412.
- ² Там само. — С. 305.
- ³ Там само. — С. 202.
- ⁴ Там само. — С. 354.
- ⁵ Там само. — С. 119.
- ⁶ Там само. — С. 402.
- ⁷ Там само. — С. 167.
- ⁸ Там само. — С. 204.
- ⁹ Там само. — С. 319.
- ¹⁰ Там само. — С. 260.
- ¹¹ Там само. — С. 118.
- ¹² Там само. — С. 455.
- ¹³ Там само. — С. 129.
- ¹⁴ Там само. — С. 207.
- ¹⁵ Там само. — С. 145.
- ¹⁶ Там само. — С. 180.
- ¹⁷ Там само. — С. 142.
- ¹⁸ Там само. — С. 133.
- ¹⁹ Там само. — С. 152.
- ²⁰ Там само. — С. 122.
- ²¹ Там само. — С. 224.
- ²² Там само. — С. 190.
- ²³ Архів УВС по Харківській області. — Ф. 48. — Оп. 1/6. — Спр. 32. — Арк. 61; Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. — Київ-Полтава: Рідний край, 1992. — С. 40.
- ²⁴ Управління кадрів Федеральної служби безпеки Російської Федерації. — Службова картка на Радзивиловського О.П.

*Сергій Кокін
(Київ)*

ВРУЧЕННЯ ПОДЯК ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ЧЛЕНАМ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ СПІЛЬНОГО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ВИДАННЯ

25 жовтня 2001 р. у Службі безпеки України відбулося вручення Подяк Президента України Л.Кучми членам редакційної колегії спільного українсько-польського видання «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Таким чином було гідно оцінено п'ятирічну працю творчого колективу, результатами якої стало опублікування перших двох томів започаткованої науково-документальної серії книг.

1-й том «Польське підпілля. 1939–1941. Львів-Коломия-Стрий-Золочів» вийшов друком у 1998 р. з передмовами Президента Республіки Польща О.Квасневського та Президента України Л.Кучми. Наприкінці 2000 р. з'явився 2-й том, що має назву «Переселення поляків та українців. 1944–1946». Документальні частини томів складаються з кількох сотень архівних документів та великої кількості ілюстративних матеріалів, переважна більшість яких зберігається у Державному архіві Служби безпеки України та Архіві Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща.

Праця українських і польських архівістів і вчених викликала значний інтерес фахівців та широких кіл громадськості обох країн. Рецензії та відгуки на обидва томи були опубліковані у низці наукових видань, зокрема і на сторінках журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ»¹, та у засобах масової інформації² і мали в цілому схвальний характер. Книги отримали позитивну оцінку як приклад об'єктивного висвітлення мовою документів непростих українсько-польських взаємин у минулому і конкретний внесок у справу порозуміння двох сусідніх народів.

Враховуючи все це, вище керівництво нашої держави заохотило членів редколегії багатотомного видання Малгожату Вінярчик-Косаковську (радника Президента РП), Зузанну Гайовнічек (експерта МВС і А РП), Єнджея Тухольського (заступника директора Бюро використання і архівізації до-

кументів Інституту пам'яті народо́вої РП), Гжегожа Якубовського (директора Центрального архіву МВС і А РП, посмертно), Володимира Пристайка (заступника Голови Служби безпеки України), Олександра Пшеннікова (начальника ДА СБ України), Юрія Шаповала (керівника Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України), Петра Кулаковського (головного спеціаліста ДА СБ України) Подяками Президента України, які вручив їм Перший заступник Голови Служби безпеки України генерал-полковник Ю. Землянський. Він побажав членам редколегії подальших успіхів в їхній копіткій, але надзвичайно важливій для народів України і Польщі праці та нових вагомих здобутків на цій конкретній ділянці українсько-польського співробітництва.

Під час перебування польської делегації у Києві відбулися також робочі засідання членів спільного українсько-польського колективу, в результаті яких підписаний черговий протокол, що визначив тематику наступних томів видання, етапи та терміни роботи над ними. Зокрема, 3-й том матиме назву «Польське підпілля у 1939–1941 рр. Від Волині до Покуття», а наступний 4-й том буде присвячено операції «Вісла».

Примітки

¹ Див.: Ільющин І. До виходу у світ 1-го тому спільного польсько-українського видання // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1999. — № 1/2. — С. 505–510.

² Див.: Шевченко С., Веденев Д. После Люблинского соглашения 1944 года сотни тысяч украинцев и поляков были выселены из родных мест // Факты и комментарии. № 2. — 2001 г. — 11 января; Боряк Г. Україна — Польща: спільний біль минулого зближує. Унікальні документи з архівів польських та українських спецслужб // День. — № 194. — 2001 р. — 25 жовтня.

ВСЕУКРАЇНСЬКІЙ СПІЛЦІ КРАЄЗНАВЦІВ — 75

У розбудові Української незалежної держави першочерговими є завдання формування національної самосвідомості, вивчення витоків і першоджерел багатотисячолітньої історії українського народу. В цьому процесі винятково нагальним є дослідження матеріальних і духовних скарбів рідного краю. 23 січня 2001 р. Президент України Л. Кучма, враховуючи важливу роль краєзнавства у відродженні традицій та історичної пам'яті народу, національно-патріотичному вихованні молоді, видав Указ «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні», в якому, зокрема, передбачалося відзначення у 2001 р. на державному рівні 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців, витоки біографії якої сягають середини 20-х рр. ХХ ст. — періоду, що справедливо характеризується як зоряний час українського краєзнавства.

Адже у 1926 р., після проведення в Харкові I Всеукраїнської краєзнавчої конференції, на якій було проголошено створення Українського комітету краєзнавства, Президія Укрнауки остаточно затвердила склад підпорядкованого їй Комітету, який плідно розпочав копітку роботу з обліку, систематизації та забезпечення діяльності існуючих і утворення нових краєзнавчих осередків, регулярно випускав друкований орган — журнал «Краєзнавство».

На жаль, з початку 30-х рр., за умов формування тоталітарної системи, панування вульгарно-соціологічних схем, демократичні за своєю сутністю краєзнавчі дослідження, студіювання історії окремих регіонів, міст і сіл не вкладалися в тогочасні концепції на кшталт «моя адреса — не дім і не вулиця», не узгоджувалися з монополюючими претензіями на істину кремлівських ідеологів. Численні краєзнавчі осередки були розпущені, а їхні діячі стали жертвами кривавих репресій.

Лише через шість десятиліть по тому, 27 березня 1990 р., на хвилі певної демократизації суспільства за ініціативою громадськості у Києві було проведено з'їзд краєзнавців України, який одностайно ухвалив рішення про відродження загальноукраїнської організації дослідників і літописців рідного краю, ліквідованої в 30-х рр. Оновлена інституція, яка отримала назву Всеукраїнська спілка краєзнавців, по праву є спадкоємицею методичних і організаційних засад Українського комітету краєзнавства, активно продовжує його традиції.

Прикметно, що перші кроки у новітній біографії Спілки були спрямовані на гідне пошанування попередників. Вже у 1991 р. побачило світ фундаментальне видання «Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)», в якому подано вичерпні відомості про життя і трагічну долю видатних діячів крає-

знавчого руху, чії імена впродовж тривалого часу перебували під щільною завісою мовчання — М.Яворського, О.Янати, В.Гериновича, С.Рудницького та багатьох інших подвижників. У 1992 р. Спілка виступила одним з ініціаторів започаткування державної програми з підготовки і видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» про громадян, які стали жертвами політичних репресій в Україні протягом 1917–1991 рр., була співзасновником журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», який видається з серпня 1994 р. У листопаді 1998 р. у Харкові було урочисто відкрито меморіальну дошку на честь діячів Українського комітету краєзнавства.

Великий резонанс у наукових і громадських колах мали Всеукраїнські конференції з історичного краєзнавства, проведені за участю Спілки у Кам'янці-Подільському (1991 р.), Луцьку (1993 р.), Черкасах (1995 р.), Харкові (1997 р.), Дніпропетровську (1999 р.) та Донецьку (2001 р.).

25 жовтня 2001 р. у Києві відбувся урочистий пленум, присвячений 75-річчю Всеукраїнської спілки краєзнавців. Теплі вітання його учасникам надіслали Л.Кучма, який нагородив Спілку Грамотою Президента України, Голова Верховної Ради І.Плющ, Прем'єр-міністр А.Кінах. Перед делегатами виступили директор Інституту історії України, академік НАНУ В.Смолій, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік НАНУ, Герой України П.Тронько, керівні посадовці Міністерства освіти і науки, Міністерства культури і мистецтв, Державного комітету архівів, Українського фонду культури, Київської міської державної адміністрації, голови та активісти обласних краєзнавчих осередків: В.Лавренюк (Тернопіль), Г.Швидько (Дніпропетровськ), В.Пащенко (Полтава), С.Посохов (Харків), М.Іщенко (Канів Черкаської обл.), П.Тригуб (Миколаїв), П.Арсенич (Івано-Франківськ), Г.Бондаренко (Луцьк), М.Сікорський (Переяслав-Хмельницький Київської обл.), М.Костиця (Житомир), М.Манько (Суми) та ін.

Серед пріоритетних завдань українських дослідників рідного краю на найближчі роки було виокремлено роботу щодо створення багатотомного енциклопедичного видання — «Історії міст і сіл України», випуску «Зводу пам'яток історії та культури України» та книг із серії «Реабілітовані історією».

Учасники пленуму ухвалили скликати у 2002 р. III з'їзд Спілки, прийняли звернення до всіх краєзнавців України.